

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

Львів
СПОЛОМ
2021

УДК 340.12:342.7-053.6

Іст 89

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 3 від 30 вересня 2020 року)*

Рецензенти:

Гарасимів Т.З. – доктор юридичних наук, професор

Барабаш О.О. – доктор юридичних наук

Історія держави та права : навч. посібн. / Д.Є. Забзалюк, В.С. Макарчук, В.Я. Марковський, В.Д. Яремчук, Н.Я. Рудий (Заг. ред. Д.Є.Забазалюка та В.Я. Марковського) ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів : СПОЛОМ, 2021. – 438 с.

Навчальний посібник підготовлений з метою надання методичної допомоги при оволодінні курсом «Історія держави та права». Навчальний посібник містить перелік найбільш важливих тем з історії держави та права України, а також історії держави та права зарубіжних країн.

Для курсантів, студентів, магістрантів закладів вищої освіти, науково-педагогічних працівників та всіх, хто цікавиться питаннями історії держави та права.

© Забзалюк Д.Є., Макарчук В.С., Марковський В.Я.,
Яремчук В.Д., Рудий Н.Я., 2021

© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021

© Вид-во «СПОЛОМ», 2021

ISBN 978-966-919-716-0

ЗМІСТ

ВСТУП	4
<i>Тема 1.</i> Азіатський спосіб виробництва. Держава і право Стародавнього Сходу	5
<i>Тема 2.</i> Рабовласницька держава і право. Стародавня Греція	30
<i>Тема 3.</i> Стародавній Рим. Республіка та імперія	39
<i>Тема 4.</i> Феодальна держава і право. Держава франків.	59
<i>Тема 5.</i> Станово-представницькі монархії в країнах Західної Європи.	76
<i>Тема 6.</i> Англійська буржуазна революція. Утворення буржуазної держави	93
<i>Тема 7.</i> Виникнення і розвиток США у XVIII – XIX ст.	109
<i>Тема 8.</i> Французька буржуазна революція	125
<i>Тема 9.</i> Фашистські держави і військові диктатури	143
<i>Тема 10.</i> Буржуазні демократії у післявоєнний період.	159
<i>Тема 11.</i> Києво-Руська держава	182
<i>Тема 12.</i> Руські землі в період феодальної роздробленості. Галицько-Волинська держава.	217
<i>Тема 13.</i> Литовсько-Руська держава і право	233
<i>Тема 14.</i> Українська козацька держава і право. Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Б. Хмельницького	267
<i>Тема 15.</i> Козацько-гетьманська держава в другій половині XVII – XVIII ст.	286
<i>Тема 16.</i> Державно-правовий устрій на етнічних українських землях в імперську добу. Австрійська та Російська імперії	311
<i>Тема 17.</i> Відновлення Української державності в 1917 – 1920 рр. Проголошення Української Народної Республіки. Українська держава за гетьмана П. Скоропадського. Українська Народна Республіка в період Директорії	336
<i>Тема 18.</i> Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки. Причини поразки національної боротьби українського народу за свою державність у 1917 – 1921 рр.	367
<i>Тема 19.</i> Встановлення в Україні влади більшовиків. Радянська держава і право в Україні (1917 – 1945 рр.)	386
<i>Тема 20.</i> Держава і право незалежної України	414

ВСТУП

Запропонований посібник спрямований на вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права», яка є базовою для фахівців спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність». Посібник спрямований на те, щоб дати зацікавленій особі достовірну інформацію про зміст, значення, походження юридичних понять, термінів і категорій, які формувались упродовж тисячоліть історії держави та права, а також нормативно-правові документи, події, явища, знання про які мають важливе значення для розуміння процесів право-, і державотворення.

Мета вивчення історії держави і права – вивчити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права, особливості їхнього розвитку.

Предметом вивчення історії держави і права є загальні та специфічні процеси й закономірності виникнення, розвитку, занепаду різних історичних типів держав, зародження, становлення та розвиток права, його гуманістичні засади; різновиди політико-державницьких і правових форм, їх змінюваність у часі та просторі, зовнішні впливи, роль особистості в історії тощо.

Пропонований курс з історії держави і права розглядає найуспішніші державно-правові моделі державних утворень певного часу та географічного поясу (золотий досвід людства в галузі розбудови держави і права). Вивчення історії держави і права потребує знання чималого обсягу джерел права, а також уміння аналізувати цей матеріал та робити належні висновки про закономірності та особливості процесів право-, і державотворення. Водночас автори присвятили другу частину посібника розвитку українського право-, і державотворення починаючи з епохи Києво-Руської держави.

У системі юридичних навчальних дисциплін «Історія держави і права» є синтезуючою дисципліною про розвиток держави і права на різних стадіях цивілізаційного розвитку. Ґрунтовне її вивчення, оволодіння знаннями про найважливіші пам'ятки права необхідні не лише для підвищення рівня історико-правової підготовки правознавців, їхньої загальної правової культури, а й за чіткого розуміння значення галузей сучасного права для розвитку правової держави і формування громадянського суспільства в Україні, необхідності системного протистояння Росії у зв'язку з її агресією проти України.

З метою висвітлення правових складових державно-політичних питань автори використовували положення і висновки таких гуманітарних наук, як історія, політологія, соціологія, філософія, мовознавство та низки інших навчальних дисциплін, котрі вивчаються у закладах вищої освіти. Орієнтуючись на здобутки сучасної юридичної науки, навчально-методичні видання з історії держави і права автори цього посібника висвітлюють найважливіший досвід державотворення різних країн світу, систематизованих наукових уявлень про історію держави і права.

Навчальний матеріал поїбника спрямований на формування компетентностей необхідних майбутнім фахівцям з права та правоохоронної діяльності.

ТЕМА 1. АЗІАТСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Азіатський спосіб виробництва. Характерні риси і особливості країн Стародавнього Сходу.
2. Держава і право стародавнього Єгипту.
3. Виникнення та розвиток Вавилонської держави. Закони Хаммурапі.
4. Держава і право Стародавньої Індії.

Вступ

Для осмислення закономірностей розвитку державно-правових інститутів важливо зрозуміти чому і на якому етапі суспільного розвитку виникла така суспільна інституція як держава. Сучасна наука вважає, що десятки тисяч років існувало родоплемінне суспільство, а перші державні утворення з'явилися приблизно 6 тис. років тому. Отже виникає питання – які ж характерні риси держави, що суттєво відрізняє її від попередніх форм суспільної організації?

Відносини між людьми почали ускладнюватися, коли з'явилися відтворювальні галузі виробництва: поряд зі збиральництвом – землеробство, поряд з полюванням – тваринництво. Перехід до металевих знарядь праці дозволив суттєво підвищити її продуктивність і тим самим заклав підґрунтя для соціального розширення суспільства.

Мабуть найголовнішою рисою держави є право, тобто правові норми і закони. Право виникає тому, що постає необхідність дотримання правил і норм у процесі суспільних відносин, які забезпечують єдність суспільства і держави. Спершу це правові звичаї, а згодом вже правила поведінки санкціоновані державою.

Також характерними рисами держави є державний апарат, різні органи влади, що виникають у процесі розвитку держави, а їх створення обумовлюється необхідністю забезпечення функціонування цієї держави. Наприклад, армія та поліція, суд.

Держава – це організація влади домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, яка, забезпечуючи його цілісність (єдність) і безпеку, вирішує загальносуспільні завдання та здійснює керівництво ним, насамперед в інтересах його домінуючої (найвпливовішої) частини суспільства. Виникнення та існування держави пов'язано з соціальним розширенням суспільства, тобто розподілом його на певні частини – верстви, спільноти, об'єднання.

1. Азіатський спосіб виробництва. Характерні риси і особливості країн Стародавнього Сходу

Стародавній Схід – йдеться про країни Близького сходу (Єгипет, Ассиро-Вавилонська держава, Хетське царство, Урарту, Фінікія, Палестина, Персія) древня Індія та Китай – початок їхнього існування – кінець 4 тис. – поч. 3 тис. до н.е.

Незважаючи на відмінності у расових генотипах народів Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю і їх взаємній географічній ізольованості спостерігаємо багато спільного у державній організації та праві перших в історії людства держав. З чим це пов'язано? Отже слід шукати і з'ясовувати закономірності становлення суспільного інституту держави.

За родового ладу земля, вода, мисливські та рибні угіддя перебували у користуванні усіх членів общини. Перехід до металевих знарядь праці дозволив різко підвищити її продуктивність і тим самим заклав підґрунтя для майнового розшарування. З появою надлишкового продукту з'являється майнова нерівність, а з розвитком поділу праці ремесло відокремлюється від землеробства і скотарства, налагоджується торгівля й обмін. Кількість людей починає збільшуватись, з'являються нові соціальні групи, а відносини між ними ускладнюються: наприклад є ті, що виробляють, і ті що організовують роботу, виконують функції з управління, розподілення чи контролю за ресурсами.

Вважається, що саме становлення товарного виробництва і товарний обмін підштовхнув появу приватної власності. У відокремлені майна були найбільш зацікавлені ті соціальні групи, які володіли певними економічними та владними ресурсами і можливостями.

Соціальна група, яка володіє домінуючим впливом на суспільство, його основними ресурсами і примушує працювати на себе інших людей (рабів, селян, ремісників), намагається тримати їх у покорі. Для цього створюється абсолютно нова інституція, якої родовий лад ніколи не знав і яку ми називаємо державою. Відтак оформлювалися примусово-каральна функція держави, поліцейська діяльність, поруч із цим розвивається сфера права, яка охороняє ці відносини. З'являються різні адміністративні органи, суди, поліція, в'язниці, армія – це складові елементи державного апарату; характерною рисою держави є право, тобто система законів та юридичних норм. Починається нова ера в історії людства.

Перші держави Східної півкулі виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах – приблизно 4 тис. років до н.е. Ці держави виникли в долинах великих річок: Нілу (Єгипет), Тигру, Євфрату (Месопотамія), Гангу та Інду (Індія), Хуанхе (Китай). Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту – родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Для організації зрошувальної системи, для відвоювання землі у джунглів, для захисту від диких тварин вимагалися злагоджені зусилля сотень і тисяч людей, а інколи – навіть населення цілих провінцій. Індивідуальне приватне господарство, засноване на власній, найманій чи рабській праці, як це було у Європі, тут, на Сході, так і не склалося. Це зумовило і принципово відмінний шлях суспільного розвитку – не рабовласницький лад, як це було у Греції чи Римі, а т. зв. азіатський спосіб виробництва.

Земля на Сході перебувала у власності общини. Її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах (будівництві пірамід у Єгипті чи Великого китайського муру). Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку і контролю, судові, адміністративні тощо.

Частина учених обґрунтовано вважає, що форма держави Стародавнього Сходу визначається як азіатський спосіб виробництва.

Характерними особливостями виникнення і розвитку держав Стародавнього Сходу є:

1. Збереження значних пережитків первіснообщинного ладу, зокрема сусідської общини. Необхідно пам'ятати, що основою життєдіяльності і виробництва виступала сусідська община і саме її органи самоуправління регулювали правові відносини в колективі. Тобто йдеться про те, що органи місцевого самоврядування (самоуправління общини, громади) є первинним щодо такого суспільного інституту як держава.

2. Відсутність на перших етапах розвитку приватної власності на землю і слабкий її розвиток загалом (тобто державна власність на землю).

3. Наявність колективного рабоволодіння і збереження первісних форм рабства, коли раби ще мають певні права (право на сім'ю, майно).

4. Створення деспотичної форми правління, тобто державного ладу, що характеризується необмеженою владою монарха (фараона чи царя). Вказане було зумовлено особливістю способу виробництва. Створення технічно-продуманої, складної системи іригаційних споруд, виконання великого обсягу робіт, економне і спільне використання води – усе це вимагало централізованої влади.

5. Визнання влади і наділення особи правителя вищим, божественним авторитетом. Необмеженість деспотичних повноважень правителя було наріжним каменем, елементом духовної культури, релігійної ідеології, життєдіяльності давньосхідних суспільств.

6. Обов'язкова наявність трьох державно-правових інститутів: відомства внутрішніх справ, військового і публічних робіт.

Основою життєдіяльності і виробництва виступала сусідська община. Її органи самоуправління регулювали правові відносини в колективі. Земля була власністю держави, однак община мала право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляли земельні ділянки між общинниками. Користування цими наділами обумовлювалося виконанням суспільних обов'язків і повинностей, сплатою податків тощо.

Джерелами рабства виступали полон, кабала (з обмеженнями), дітонародження в сім'ях рабів. Становище їх в цілому було кращим, ніж у Греції чи Римі, а кількість – відносно незначною.

Найпоширенішою формою правління східної держави є деспотія. Економічною основою влади деспота була державна власність на землю, а також податки і військова здобич. Влада спиралася на професійне, іноді наймане, військо та централізовано кероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для держав Стародавнього Сходу, обожнювалася. Фараони в Єгипті вважалися живими богами, і навіть у Індії, де жреці намагалися контролювати царську владу, вважалося, що цар – раджа виступає знаряддям бога Брахми, а його влада – божественного походження.

Розглянемо основні територіальні різновидності т. зв. азіатського способу виробництва та його державницько-правових конструкцій: Стародавній Єгипет, Ассиро-Вавилонську державу та Індію.

2. Держава і право стародавнього Єгипту

Єгипет розташований в північно-східній Африці. Прийнято вважати, що назва країни походить від давньогрецького слова «Айгюптос». Стародавній Єгипет територіально був вузькою долиною (від 4 до 30 км ширини) в нижній течії Нілу. Завдяки періодичним розливам цієї ріки (з липня до листопада) ґрунти тут родючі і добре зрошувані. Поливне землеробство вимагало будівництва зрошувальних споруд. Для цієї роботи створювалися об'єднання родових общин, які називалися номами. На рубежі IV–III тис. до н. е. у Єгипті існувало 40 номів, кожний з яких мав свого правителя-номарха, своїх богів, а іноді й особливу, відмінну від інших, говірку. Поступово відбулося об'єднання номів і в Єгипті виникли два царства – Південне і Північне. В боротьбі двох царств перемогло Південне. Близько 3200 р. до н. е. правитель Менес (Міна) об'єднав під своєю владою увесь Єгипет. Згідно з Геродотом, Менес заснував столицю

об'єднаного царства на перетині Верхнього та Нижнього Єгипту, звівши греблю, щоб захистити місто від паводку.

Історію Стародавнього Єгипту прийнято поділяти на чотири великих періоди: Раннє (XXX–XXVIII ст. до н. е.), Давнє (XXVIII–XXIII ст. до н. е.), Середнє (XXII–XVIII ст. до н. е.) і Нове (1580–1085 рр. до н. е.) царства. Іноді цю періодизацію доповнюють п'ятим, т. зв. Пізнім царством (до I ст. до н. е.).

За доби Раннього царства в Єгипті правили дві династії, які походили з верхньоєгипетського м. Тіна (біля Абідоса). Вже за царів першої династії єгиптяни почали просуватися за межі своєї країни: на південь – в Нубію, на захід – в Лівію, на схід – на Синайський півострів. Однією з найважливіших функцій царської влади уже в цей період стала організація зрошувальної системи в Нільській долині та підтримання її в робочому стані.

У наступний період – Давнього царства – Єгипет уже виступав як велика централізована держава, що поширювала свій завойовницький вплив на території Синайського півострова, південну Палестину та Нубію.

Головною господарською і суспільною ланкою тривалий час залишалася громада. Існували громадські ради, які виконували адміністративну, господарську і судову функції. На чолі держави стояв фараон, чия влада була безмежною, а він сам вважався особою божественного походження. Фараони мали титул царів Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгипту і носили дві корони – білу і червону.

Державний апарат. Найближчим помічником фараона був візир джаті, якому підпорядковувалися начальники окремих «домів», тобто управлінь. У країні існувало декілька таких «домів»: хлібний, золотий, виноградників, рахунку биків, військовий, жертвоприношень. Джаті, крім того, був головним скарбником, верховним суддею та керівником усіх суспільних «царських» робіт. Розподілом працівників на ці «царські роботи» відали вже згадані ради місцевих громад - номів. Збором і внесенням податків у скарбницю також відали громадські ради, але сам процес контролювався численним чиновницьким апаратом. У штаті кожного з «домів» налічувалися сотні чиновників-писців. Деякі учені вважають, що єгипетське письмо виникло з позначок територіальних одиниць, що сплачували податки.

Рабство в Єгипті звично трималося на військовополонених. Фараони здійснювали завойовницькі походи на Синайський півострів, у Нубію. Відомо, наприклад, що під час походу до Нубії засновника IV династії Снофру (XXVIII ст. до н. е.) було захоплено 7 тис. полонених та 200 тис. голів худоби, а під час походу на лівійців – 1100 чоловік.

Полонених в Єгипті називали «живими убитими» і використовували для громадських робіт. В епоху Давнього царства існував звичай будівництва пірамід, пов'язаний з релігійними віруваннями. Вважалося, що за умови збереження тіла можливе загробне життя його колишнього власника. Збереглося 70 таких пірамід.

Важливе місце в системі державного механізму займали жерці, чії функції не обмежувалися власне релігією. Жрецтво проповідувало святість особи фараона, його божественне походження і незмінність влади на землі. Власне унікальна релігія Єгипту консолідувала спільноту, об'єднала населення і стабілізувала усі аспекти суспільних відносин. Це один з ключових елементів існування єгипетського суспільства.

Будь-які спроби сумніву переслідувалися жрецькими, тобто по суті це була своєрідна політична поліція. З іншого боку, жреці прагнули при нагоді відтіснити фараона від влади, не допускаючи, щоб на престолі перебувала людина, нездатна виконувати свої державницькі функції. Так, після 30-ти років правління фараон на підтвердження

своїї фізичної форми мусив зі зброєю пробігти певну дистанцію, яка символізувала Верхній і Нижній Єгипет.

Місцеве управління очолювали царські чиновники (номархи). В їхніх руках перебувала місцева адміністрація і судова влада, невеликі власні загони воїнів. Ослаблення влади фараона привело до зміцнення їхніх позицій, залежність від центру ставала лише номінальною.

Вже в добу Давнього царства армія була самостійною, управління нею здійснював «дім зброї». На привілейованому становищі перебувала особиста охорона фараона. За свою службу військові отримували земельні наділи, які оброблялися рабами. Військові жили в окремих поселеннях, своєрідних гарнізонних містечках.

Доцентрові та відцентрові тенденції в розвитку Стародавнього Єгипту.

Під час занепаду Давнього царства (V династія) центральна влада фараонів ослабла. Виснажений будівництвом пірамід та соціальними протиріччями, Єгипет наприкінці правління VI династії почав розпадатися на напівнезалежні ному. 70 мемфійських царів наступної VII династії, за переказами, що збереглися у Манефона (єгипетський жрець та історик III ст. до н. е., писав грецькою мовою), правили усього 70 днів.

Нове об'єднання відбулося в кінці III тисячоліття до н. е. На єгипетський престол претендували два об'єднаних центри. Одним з них був Гераклеополь, розташований на півночі країни неподалік від Файюмської оази. Його номарх Хеті I (Ахой) підкорив своїй владі правителів сусідніх областей. Суперниками Ахоя в боротьбі за гегемонію над усім Єгиптом виступали номархи Фів. Вони і вийшли переможцями. За Ментухотепа I країна була об'єднана. Цей новий період єгипетської історії називається Середнім царством.

Деяко змінилася основна спрямованість суспільних робіт. Замість пірамід почали будувати більш утилітарні речі. При Аменемхеті I була зведена фортеця на західному кордоні Єгипту. За царювання Сенусерта III споруджена низка фортець у Верхній та Нижній Нубії. Розширилася й удосконалилася іригаційна система (зокрема Файюмська оаза).

В окреме відомство виділилася поліція. Поліцейських зазвичай вербували з полонених нубійських негрів, що дозволяло не допускати зрощування каральних органів з місцевим населенням, використовувати поліцейських разом з армією для придушення повстань. Поліція здійснювала нагляд за суспільними роботами, переслідувала карних злочинців, охороняла поховання фараонів, ловила рабів-втікачів тощо. Функції її були набагато ширшими, ніж проста охорона громадського порядку. Поліцейського легко було упізнати за кольором шкіри.

Надалі залишалися сильними позиції номової знаті, але усе більшого соціального значення набували люди незнатного походження. Найважливішу опору царської влади почали становити гвардійські військові частини.

Набув подальшого розвитку інститут рабства. Царські раби – хемуу нісут – використовувалися в царському, храмовому та приватному господарстві (зокрема, фараон надавав їх у користування воїнам, чиновникам тощо). Приватні раби – баку – становили частину особистого майна власника і могли бути куплені та продані.

Соціальні потрясіння та їх наслідки. Тоді ж, у період Середнього царства, відбувся значний розвиток ремесел і торгівлі. Це, в свою чергу, призвело до майнового розшарування в сільських общинах. Значна частина сільських общинників розорилася. У XVIII ст. до н. е. в історії країни відбулося найбільше повстання селян, ремісників і рабів. Фараон був позбавлений трону, його чиновники – вигнані з палаців. З

пірамід і гробниць викидалися мумії. Царські і храмові запаси і скарби були розділені між повсталими, всі списки податків знищені, а колишніх панів примусили працювати на переможців.

Ослаблений соціальними потрясіннями Єгипет став здобутком азіатського кошового племені гіксосів. Від їхнього 150-річного панування країна звільнилася в результаті широкого визвольного руху, очоленого фіванським царем Яхмосом I, родоначальником XVIII династії.

Почалася доба Нового царства (1580–1085 рр. до н. е.). Справжнім творцем єгипетської держави став фараон Тутмос III (1478–1436 р. до н. е.), який здійснив 17 завойовницьких походів у Азію, підкоривши своїй владі Сирію*, Палестину, Лівію і Нубію. За його правління командування армією централізувалося, з'явилися підрозділи кінноти та піхоти зі спеціалізацією – лучники, списоносці тощо. Армія підпорядковувалася тільки фараону чи візиру, тобто номархи були позбавлені власних збройних сил. Влада намагалася ізолювати армію від решти населення, створивши своєрідну військову касту, яка з презирством ставилася до цивільних.

Водночас у руках жерців зосередилися величезні багатства. Наприклад, храм бога Амона у столиці Єгипту Фівах після одного з походів отримав у повне володіння цілу область Лівану з трьома містами. В цей період жерці намагалися обмежувати владу самих фараонів.

Своєрідним апофеозом влади фараона в Єгипті стала релігійна реформа Аменхотепа IV (Ехнатон), який правив у 1419–1400 рр. до н. е., вирішив здійснити релігійну реформу. Вводилося єдинобожжя: поклоніння богу Сонця, якого називали Атон. Храми усіх інших богів закривалися. Повстання, спровоковане жрецькими, фараон зумів придушити, але після його підозріло раптової смерті ця реформа була зведена нанівець. На дванадцятому році свого правління цар-реформатор остаточно порвав з традиційним єгипетським багатобожжям та заснував культ сонячного диска – Атона. За наказом фараона в єгипетських написах робляться спроби не лише знищити імена богів, але й саме поняття «бог». Слово це намагалися замінити словом «володар», а знак бога – знаком, що означував фараона. Саме сонце на завершальному етапі реформи мислилося не як бог, а як цар. Віднині у світі мали правити лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон – «догідний Атону».

Наступники Аменхотепа IV розпочали відхід від його політики. Семнех-Кере відновив культ Амона, а за наступного фараона – Тутанхамона – затверджений царем-реформатором культ Атона повністю позбавився державної підтримки. За фараона Рамзеса II (1317–1251 рр. до н. е.) кількість храмових земель подвоїлася, жреці почали відчувати себе незалежними від царської влади, а посада верховного жреця стала спадковою.

На Сході, в Сирії єгиптяни зіткнулися з новим сильним ворогом – хетами. У відомій битві Рамзеса II з хетами під стінами сирійського міста Кадеша з обох сторін брало участь по 20 тис. чоловік. У своєму описанні битви Рамзес приписує собі перемогу, але відомо, що фараонові війська Кадеш не взяли і хети під проводом царя Муваталліса переслідували єгиптян при відступі. Незважаючи на силу єгипетської зброї, Рамзес II так і не спромігся відновити кордони імперії фараонів XVIII династії.

* Битва при Мегіддо – битва між військом фараона Тутмоса III, і об'єднаною коаліцією князів Північної Сирії і Палестини, в союзі з Мітанні. Відбулася битва 26 квітня 1457 року до н. е. на північний захід від ханаанського міста Мегіддо і завершилася перемогою єгиптян. Ця битва стала початком успішних завойовницьких війн Тутмоса III і значного розширення впливу Стародавнього Єгипту на Євразійському континенті.

Фараонам Нового царства вдалося узяти гору над номархами і частково над жрецькими, але це призвело до зміцнення позицій чиновницького апарату. Була здійснена адміністративна реформа, країну поділено на два великих адміністративних округи на чолі з намісниками фараона. Округи ділилися на області, які теж очолювалися призначеними зверху чиновниками. Кожен такий намісник чи управитель мав власний апарат писців. Існували спеціальні школи, де готували чиновників.

Кар'єра чиновника стала більш привабливою, ніж кар'єра воїна. З'явилися літературні пародії на військових («Взяття кошачої фортеці»), і, навпаки, в «Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Пепі» стверджується, що: «Місце писця – в столиці, і не буде він там знати нужди», «Нема посади, непідвладної начальнику, крім (посади) писця, він (сам собі) начальник». Такі зміни в менталітеті давніх єгиптян мали далекі наслідки.

Армія почала виконувати не властиві їй раніше функції нагляду за будівництвом іригаційних споруд та громадських будівель тощо. Поступово відбулося ослаблення військової могутності Єгипту, від цієї першої світової імперії відпали деякі раніше підкорені країни. Проходила часта зміна правителів на престолі, звичним явищем стали заколоти і змови, знову посилювалися позиції номової знаті (особливо у Фіваїді, на півдні Єгипту).

Період Нового царства позначений широким застосуванням праці рабів, передусім у царському і храмовому господарствах. Так, протягом свого 30-річного правління Рамзес III подарував храмам понад 100 тис. полонених з Сирії, Палестини та понад 1 млн сечат (грецьке «арур»; 1 арура = 0,2 га) орної землі. Тим самим азіатський спосіб виробництва поступово змінюється рабовласницьким ладом.

Т. зв. Пізнє царство ознаменувалося тим, що на поч. XI ст. до н. е. в Єгипті утворилося дві держави: Нижньоєгипетське царство з центром в Танісі, на північному сході Дельти, та Верхньоєгипетське царство зі столицею у Фівах. На той час Сирія, Фінікія та Палестина уже вийшли з-під єгипетського впливу, північна половина Єгипту була перенасичена лівійськими військовими поселенцями. Один з лівійських воєначальників Шешонк I (950–929 рр. до н. е.) заснував XXII династію. Але його влада не була міцною. При лівійських фараонах (IX–VIII ст. до н. е.) Нижній Єгипет розпався на окремі області. Наприкінці VIII ст. до н. е. нубійський цар Піанхі захопив значну частину Верхнього Єгипту, зокрема й Фіви. Місцеве жрецтво надало підтримку завойовникам. Але правитель Саїса в Нижньому Єгипті Тefнахт, що спирався на лівійців, зумів очолити боротьбу із загарбниками. Проти нубійців виступив і Мемфіс.

Соціально-політичні реформи. З метою збереження своєї влади фараони Пізнього царства прагнули здійснювати реформи, які послаблювали б напругу у суспільстві. Так, за фараона Бокхоріса (732–726 рр. до н. е.) було заборонене боргове рабство (до речі, сам Бокхоріс був захоплений у полон нубійським царем Шабаккою і заживо спалений, нубійці знову заволоділи Єгиптом). За Ямоса II започатковано своєрідне декларування доходів вищих чиновників. Окремі з них, незважаючи на свою назву, – неджеси – «малі люди» (чим не «слуги народу»?) мали статки, які дорівнювали багатствам фараона. Той чиновник, який не міг довести законного походження своїх маєтностей, карався смертю.

У 671 р. до н. е. асирійський цар Асархаддон розгромив військо нубійського фараона Тахаркі і захопив Мемфіс. Звільнення Єгипту і його об'єднання здійснив засновник XXVI (т. зв. саїської) династії Псамметіх I. У 525 р. до н. е. перський цар Камбіз розбив єгипетські війська в битві під Пелузійем і завоював Пізнє царство. Камбіз

був проголошений царем Єгипту (XXVII династія). Щоб надати захопленню Єгипту законного характеру, створювалися легенди про матримоніальні зв'язки персидських царів з єгипетськими царівнами та про народження Камбіза від шлюбу його батька Кіра з Нітетіс, дочкою фараона Априя.

Єгипет кілька разів добивався незалежності від персидських володарів (XXVIII–XXX династії), поки не був завойований у 332 р. до н. е. Александром Македонським, в котрому єгиптяни первісно бачили визволителя з-під гніту персів. Час Єгипту фараонів минув. Розпочалася епоха еллінізму.

Вже в епоху Ранняго царства формуються характерні риси сакральної єгипетської монархії, де фараон, божественний «володар Обох Земель», носій подвійної корони Єгипту, виступає як втілення бога Гора. Тоді ж уперше складається царська титулатура з чотирьох імен: ім'я Гора, пов'язане з уявленнями про Ка – божественний образ царя; «ім'я Обох Володарок» – богині Півдня Нехбет та Півночі Уаджіт, уособлених у подвійній червоно-білій єгипетській короні; «золоте ім'я», яке символізує божественну плоть царя; титул царя Верхнього і Нижнього Єгипту, що передує його особистому імені. А сам Гор стає великим богом – покровителем єдиного Єгипетського царства.

Спорудження гігантських пірамід – яскраве свідчення того, наскільки великою була в Єгипті віра в особливу, божественну силу фараона, що поширювалася на підданих і після його смерті. Бог Благий (або Добрий) за життя, бог Великий по смерті, фараон виступав зосередженням релігійного життя, від його земного благополуччя та загробного блаженства, за уявленнями єгиптян, залежала доля країни.

Уся земля формально належала фараонові, який передавав її у тимчасове або постійне володіння сільським громадам, храмам, воїнам, чиновникам. У будь-який момент фараон міг позбавити землі особу або громаду. Фараон міг змушувати володільців виконувати будь-які повинності, як, наприклад, будівництво пірамід тощо.

Деспотична влада фараона не була владою волюнтаристською, фараон по-своєму турбувався про власний народ. У цьому плані дуже цікавою пам'яткою держави і права Стародавнього Єгипту видається «Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара», яке датується часом переходу від Давнього царства до Середнього (або першими десятиріччями Середнього царства). В «Повчанні» особливий акцент робиться на моральній основі влади. Закликаючи Мерікара нещадно ставитися до заколотників та остерегатися черні, гераклеопольський цар одночасно радить наближати до себе людей за їхні заслуги, не карати несправедливо, турбуватися не лише про вельмож, а й про усіх підданих, бо всі люди – «стадо бога», всі вони «вийшли з його плоті». Закликаючи сина дотримуватися мудрих приписів предків, він говорить про особливу відповідальність, яку накладає на царя його сан, та вказує йому, що саме добродійні дії правителя – краща пам'ять про нього серед людей та запорука виправдання на суді богів у загробному царстві, де добродійність цінується вище, ніж пожертвований богами «бик зловмисника».

Судова влада. Головою судової влади вважався фараон, фактично суд над вищими чиновниками здійснював візир-джаті. Вищою судовою установою були т. зв. шість палат (в період Давнього царства), які саме і очолювалися візиром. У період Нового царства судова влада здійснювалася особливими судовими колегіями-кенбетами: центральною (30 членів), окружними, міськими. Незважаючи на те, що суддя вважався жерцем богині істини Ісіди, хабарництво було досить поширеним явищем. За хабар відпускали злочинця, за хабар же призначали на посади.

Право Стародавнього Єгипту.

Лише у період Пізнього царства, починаючи з I тис. до н. е., земля стала предметом купівлі-продажу та здачі в оренду, що було ознакою ослаблення влади фараона і кризи азіатського способу виробництва.

Рухомі речі були предметом приватної власності і могли вільно відчужуватися. Не існувало рухомих речей, заборонених для приватної власності або обмежених для приватного володіння.

Діяли договори позики (до 100 відсотків річних), найму, оренди землі. В останньому випадку орендна плата становила від 1/3 до 5/6 врожаю (якщо надавалося ще й зерно для посіву).

Сім'я характеризувалася пережитками матріархату, становище жінки в сім'ї було високим. Шлюб укладався через договір, причому жінка зберігала своє майно. Розлучення відбувалося вільно. Усі діти, незалежно від статі, були спадкоємцями в рівних частках.

Серед видів злочину виділялися злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Мірами покарань призначалися: смертна кара, членушкодження, ув'язнення, примусові роботи, штраф, виставлення біля ганебного стовпа. Судочинство велося у письмовій формі, суддя своє рішення не мотивував. Виконання покарань (смертна кара, членушкодження) покладалося на поліцію.

Однозначно смертною карою карався усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Смерть наставала і за злочини проти релігії, наприклад, за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною.

Згвалтування, фальшування платіжних засобів, крадіжка, розголошення державної таємниці каралися членушкодженням, причому відрубуванню підлягав той орган, що «провинився».

Прийнято вважати, що «египетські норми права і державного управління тією чи іншою мірою були засвоєні «державою Ахеменідів (державою давніх перських царів) та елліністичними монархіями, Аршакідами (Парфянське царство з III ст. до н. е.) та Сасанідами (т. зв. Новоперське царство з 227 р. до н. е. по 636–642 рр. н. е.), римлянами і Візантією, народами християнського Сходу, Руссю».

3. Виникнення та розвиток Вавилонської держави. Закони Хаммурапі

У Передній Азії найдавніші держави виникли в долині річок Тигру і Євфрату, тобто в долині Межиріччя, або Месопотамії. В південній її частині жили племена шумерів. Основним їх заняттям було землеробство. Десята частина врожаю у вигляді податку вилучалася в царські комори. На кінець IV ст. до н. е. в Південній Месопотамії існували понад 20 дрібних держав. Їх правителі називалися патесі, а самі держави, в свою чергу, – патесіати. Між найкрупнішими патесіатами – Лагашем та Уммою – в кінці IV тис. до н. е. йшла боротьба за об'єднання під своєю владою Південного Межиріччя.

У центральній і північно-західній частині Межиріччя проживали семітські племена, що називалися за своїм головним містом аккадійцями. Приблизно в середині III тис. до н. е. на чолі Аккаду опинився талановитий воєначальник і адміністратор Саргон I. У його війську налічувалося 5400 воїнів. Вважається, що це перше в історії постійне військо. За службу воїни отримували від царя земельні наділи.

В усобну боротьбу південно-месопотамських міст втрутився Саргон (правив Аккадом з 2334 р. до н. е.). Цей цар підкорив собі усе Межиріччя, Елам (гірська

країна на схід від Межиріччя) і здійснив походи в Сирію і Малу Азію. В кінці свого царювання прийняв титул «царя чотирьох сторін світу». Саргон та його наступники Саргоніди (п'ять царів, син, змінюючи батька, правили країною протягом 150 років) прискорили розвиток державності в Древньому Шумері. Сильного удару було завдано родовій аристократії шумерських міст. Однак державний лад цих міст ще нагадував попередню, додержавну епоху. Це були невеликі адміністративні утворення типу міст-держав. Центром їх, оточеним сільською периферією, служили поселення міського типу.

Серцевиною і символом такого міста був храм у формі піраміди (зікурат), збудований на честь місцевого божества-покровителя. Нерідко храм був місцем проживання вождя і перебування його адміністративного апарату з числа жреців-чиновників. Таким вождем був обраний усіма вільними чоловіками (або призначений радою старійшин) енсі («той, що очолює рід») чи лугаль (велика людина). У храмі були комори для зберігання зерна, отриманого з храмових земель, обробка яких входила в обов'язок усіх землеробів, склади готової продукції ремісників, арсенали і т. п. Зрозуміло, що таке місто мало автономний устрій з власною армією, чиновниками, податками тощо. Рада або общинні збори управляли загальним земельним фондом, чинили суд, можливо, мали право зміщення енсі та лугалів.

Влада центру трималася на військовій силі царя та тих вигодах, які забезпечувала об'єднана держава: припинення міжусобних війн, вільний розвиток торгівлі і ремесел, надходження рабів із завойованих територій, безпека кордонів тощо. Однак ця влада первісно не мала такого абсолютного характеру, як влада фараона в сусідньому Єгипті.

За одного з наступників Саргонідів – Урнамму (засновник Третьої династії Ура 2112–2003 рр. до н. е.) царська влада зрештою набула деспотичного характеру. Цар став верховним суддею, главою усього державного апарату, він же вирішував питання війни і миру. Було створене сильне центральне управління. В царських та храмових землях чисельний штат писців та чиновників реєстрував найдрібніші аспекти господарського життя. Діяла налагоджена транспортна система, гінці з документами розсилалися в усі кінці держави.

Син Урнамму Шульгі (2093–2046 рр. до н. е.) добився свого обоження. У храмах ставилися його зображення, яким слід було приносити жертви. Шульгі видав закони, які свідчать про наявність розвинутої судової системи. В них, зокрема, встановлювалася винагорода за привід раба-втікача його власникові. Передбачалися також покарання за різні види членоушкоджень. На відміну від більш пізніх законів Хаммурапі, Шульгі не керувався принципом «око за око, зуб за зуб», та визначив порядок матеріального відшкодування постраждалому. Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих нам правових актів.

У кінці III тисячоліття до н. е. в область Аккаду вторгаються аморейські племена з Аравії, а в область Шумера – еламіти. Між цими двома завойовниками точиться боротьба за повне панування над Межиріччям, в якій перемагають аморейські царі, чією столицею був Вавилон. Близько 1894 р. до н. е. амореї створили самостійну державу з центром у Вавилоні. Розквіт давньовавилонського царства і остаточне об'єднання під його зверхністю усього Межиріччя відбувається за знаменитого царя Хаммурапі (1792–1750 р. до н. е.). Хаммурапі переміг еламітів, підкоривши північне від Вавилонії царство Марі, та завоював місто Ашшур, центр могутньої в майбутньому держави. Його імперія протрималася близько двох віків. У 1595 р. до н. е. Вавилон був захоплений хетами, а в 1518 р. до н. е. – касітами, панування яких тривало 362 роки.

За Хаммурапі велися не лише успішні війни, а й будувалися канали, споруджувалися храми, установився єдиний для усієї країни культ бога Мардука, бога-покровителя Вавилону. Зі звеличенням Мардука пов'язувалась і сакралізація (тобто обожевлення) правителя – спільна риса для усіх азіатських деспотій. Зусиллями жерців було багато зроблено в сфері астрономії і календаря, математики і писемності.

Розвиток права. Хаммурапі розробив знаменитий звід законів. Висічений на базальтовому стовпі, кодекс зберігся до нашого часу. Складається він з 282 статей. Було б не зовсім правильно вважати Хаммурапі першим чи найбільшим законодавцем Вавилонського царства. Закони держави Ешнунни (державою захоплена Хаммурапі в 1763 р. до н. е.) уже на поч. XX ст. до н. е. містили тарифи цін та оплати найманої праці, статті сімейного, шлюбного та карного права. Так, за подружню зраду з боку дружини, звалтування заміжньої жінки та викрадення дитини вільної людини встановлювалася смертна кара. Як випливає з цих законів, раби носили спеціальні тавра і не могли вийти за межі міста без дозволу свого володаря.

До другої половини XX ст. до н. е. віднесено закони царя Ліпіт-Іштара, в котрих, зокрема, регулювався статус рабів. Були встановлені покарання за втечу раба від господаря та за переховування раба-утікача. Обумовлювалося: якщо рабиня вступала у шлюб з вільним, її діти від такого шлюбу ставали вільними, і т. д. Тобто, закони Хаммурапі з'явилися не на пустому місці, їх поява була лише одним з виявів фіксації місцевих правових норм, доповнених законодавчою практикою правителя.

Показово, що норми права кодексу Хаммурапі були практично вільними від релігійного впливу. Вчені вважають це свідченням того, що релігійна система Межиріччя не була тотальною, тобто не монополізувала сферу духовного життя. На відміну від іншої найдавнішої правової системи світу, давньоєгипетської, норми правової поведінки у Вавилонській державі залишалися відносно вільними від втручання жерців. Ці закони як за своїм змістом, так і за рівнем розвитку тогочасної юридичної думки були великим кроком уперед порівняно з давнішими шумерськими та аккадськими правовими пам'ятками. Зокрема, був прийнятий, хоча й не завжди послідовно відстоювався, принцип провини та злої волі. Так, було встановлено різні покарання за умисне і ненавмисне убивства.

Закони викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи.

Древній Вавилон був різновидом східної деспотії. Цар (патесі-лугаль) мав необмежену владу, управління будувалося на засадах бюрократичного централізму. В країні діяла відрегульована податкова система, населення було задіяне у суспільних роботах.

Державний апарат. Патесі-лугаль здійснював управління через міністра-нубанду, подібно до того, як у Єгипті був візир-джаті. Цей збіг не випадковий. Влада фараона і патесі-лугаля була спадковою, вона могла опинитися у руках недосвідченого юнака чи немічного старця. Міністрів, як й інших чиновників, можна було змінювати, покладати на них відповідальність за невдачі тощо.

Місцеві адміністрації очолювали призначувані (а не спадкові) царські чиновники – шакканаку та рабіанум. В армії владу здійснювали декум і нубутту.

Воїни (реддум та баірум) отримували від царя землю і худобу в користь користування, але без права відчуження (статті 35, 36). Майнова відповідальність такого воїна поширювалася лише на майно, захоплене ним на війні, але не на майно, надане державою у користування.

Соціальний устрій. Вільне населення ділилося на два розряди – авілум (мужі) та мушкенум (покірні). Вважається, що мушкенум – це колишні вільні общинники, змушені стати орендаторами державних або храмових земель.

У питаннях приватної власності чи приватного володіння рабами авілум і мушкенум абсолютно рівноправні. Але в питаннях про образу, завдання шкоди чи тілесного ушкодження покарання для мушкенум суворіші. Те ж стосується випадків, коли обидві категорії виступають як потерпілі. За крадіжку худоби у авілум штраф втричі вищий. Якщо хтось украв майно мушкенум, то збиток було необхідно компенсувати в десятикратному розмірі, тоді як за крадіжку царського чи храмового майна передбачалося заміщення у тридцятикратному розмірі. Якщо авілум завдавав тілесного ушкодження мушкенуму, він міг відплатитися штрафом, а мушкенум – компенсувати тілесне ушкодження, завдане ним авілуму, сріблом не міг. У випадку, коли тілесні ушкодження завдавалися між рівними, діяв принцип таліону – «око за око, зуб за зуб».

Суворо охоронялася приватна власність. Будь-яке посягання на рухоме чи нерухоме майно, на рабів чи худобу каралося штрафом у 10–30-кратному розмірі або ж, що частіше, – смертю. За крадіжку майна палацу і храму (ст. 6), за купівлю без свідків у неповнолітнього чи раба (ст. 7), за грабунок (ст. 22) і навіть за мародерство під час пожежі (ст. 25) санкцією виступала смертна кара. Земля, вода, зрошувальна система вважалися державною власністю. Користування земельною ділянкою, включаючи оренду, обмін, передачу в спадщину, пов'язувалося з добросовісним виконанням своїх обов'язків. У разі небажання виконувати їх чи неможливості (воїн потрапив у полон), земельний наділ передавався іншому. За неявку на військову службу без причини власник такого наділу карався смертю.

Патріархальний характер рабства. Одним із об'єктів власності були раби. На відміну від раннього Єгипту, в державі Хаммурапі раби могли перебувати не лише у державній, але й у приватній власності (володінні). Крадіжка раба, його переховування чи навіть сприяння втечі раба (див. ст. 15-16 Законів Хаммурапі) однозначно каралося смертю. Існувало і боргове рабство, однак термін боргової кабали обмежувався трьома роками (ст. 117).

Цікаво, що закон передбачав віддання в боргову кабалу дружини, сина або дочки боржника, але не його самого. Подібні паралелі: діти – власність батька, який може продати їх у рабство, мають місце і в інших рабовласницьких суспільствах. Ці обмеження ставили за мету запобігти розоренню селян і остаточному перетворенню їх у рабів, оскільки особисто вільні селяни були основою ополчення, а також платниками державних податків.

Раби, як правило, експлуатувалися на царських землях, в маєтках чиновників і знаті, для ведення храмового господарства тощо. Однак натрапляємо у законах Хаммурапі і на згадку про тих рабів, які є власністю мушкенум. Основними джерелами рабства (окрім трирічної боргової кабали) були військовополонені та діти рабів. За убивство раба компенсацію отримував господар, а не члени його (раба) сім'ї. Те ж стосувалося тілесних ушкоджень.

Закон захищав тих рабів, які опинилися у рабстві у разі неповернення боргу. Убивство такого раба тягло за собою убивство сина господаря. Штрафні санкції були передбачені і щодо того господаря, який убив чужого раба, взятого у заставу. Діти раба і вільної вважаються вільними. Для порівняння: в Давньому Єгипті раб формально був власністю фараона, який передавав його у володіння храму, чиновнику чи воїну. В державі Хаммурапі раб (не борговий) був уже об'єктом власності, а не володіння, –

його можна було продати, передати у спадщину, закласти тощо. Рабів (крім боргових) часто використовували для жертвоприношень.

У вавилонській сім'ї також, на відміну від Єгипту, становище чоловіка і жінки різнилося. В Єгипті вони рівноправні, у Вавилоні – ні. Чоловік сплачував тестеві викуп чи приносив шлюбний дарунок (статті 160, 159), після чого жінка ставала залежною від нього. Подружню зраду чоловік на свій розсуд міг покарати смертю (утопленням дружини), якщо було достатньо доказів (ст. 129). Перелюб з боку чоловіка не вважався злочином, якщо він тільки не спокусив дружину вільної людини.

Жінка могла піти на чужі хліби, якщо чоловік потрапив до полону, однак після його повернення вона мусила повернутися до нього, навіть якщо у неї вже були діти від нового зв'язку (ст. 135). Безплідній дружині після розлучення слід було повернути її майно, а ледачій, марнотратній можна не давати нічого (статті 138, 141).

Щодо дітей, батько не міг без підстав позбавити сина спадщини (ст. 168), якщо тільки той не вчинив злочину, але міг продати його під виглядом усиновлення. Батько також був зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Панівне становище у родині батька є помітним, але не абсолютним. Дружина могла домагатися розлучення у випадках чоловікового адюльтеру, безпідставного звинувачення у подружній зраді та зникнення чоловіка без залишення своєї родини засобів до існування.

Успадкування відбувалося двома шляхами: за законом і за заповітом. Вважається, що успадкування за заповітом є ознакою вищого ступеня розвитку суспільних відносин. Діти успадковували свою частку порівну. Діти рабині брали участь у розподілі спадщини, якщо батько-господар визнав їх своїми. Але у цьому випадку діти від законного шлюбу мали право узяти свою частку першими (ст. 170).

Кримінальне право у законнику відзначається своєю жорстокістю, але загалом – це риса усіх ранніх кодифікацій (закони Дракона в Афінах, XII таблиць у Римі тощо). Законодавець намагався дещо наївно викоринити зло з допомогою правового терору.

У законах Хаммурапі ми бачимо відхід від первісного принципу таліону, що також є ознакою класового суспільства. Правило «око за око, зуб за зуб» могло спрацьовувати лише у відносинах між рівними. Авілум і мушкенум по-різному розплачувалися за свої правопорушення.

Застосування принципу таліону виключало потребу встановлення суб'єктивної сторони дії. Вбивство з необережності, в певних випадках, тягло за собою ту ж відплату, що й убивство свідоме. Так, статті 228–232 перелічують компенсацію замовникові, який зазнав тих чи інших збитків від руйнації збудованого на замовлення будинку. Смерть господаря каралася смертю будівничого, раб заміщався рабом, майно – майном тощо. У деяких випадках ця рівність сторін і адекватна відповідальність за вчинене призводила до юридичних курйозів. Шкода (смерть), завдана «сину чоловіка», наприклад, у борговому рабстві, «компенсувалася» аналогічною шкодою (смертю) сину винуватця (ст. 116).

Закон, таким чином, допускав застосування смертної кари до особи, яка не мала практично жодного відношення до злочину, причому не обов'язково навіть мужчини. За побої вагітної, які спричинили її смерть, життям розплачувалася дочка убивці (ст. 210). У випадку, коли «повна» компенсація неможлива (лікар зробив невдалу операцію, раб образив свого господаря, усиновлений відмовився від усиновителя чи син від батька), застосовувався т. зв. символічний таліон – відрізали пальці хірургові (ст. 218), вухо рабові (ст. 282), язик усиновленому (ст. 192) тощо.

Варто розуміти і прогресивну сторону принципу таліону – обмеження сваволі певними рамками. Він обмежує застосування покарання щодо винуватця – покарати винуватця можна не більше, ніж спричинена ним шкода. Інакше кажучи, за одне вибите око – у винуватця можна відібрати лише одне око, а не життя.

Таліон не слід плутати з кровною помстою. Роль творця правосуддя бере на себе держава, а не рід скривдженого, тому сам звичай таліону – це ознака швидше класового суспільства, а кровна помста – родового.

У законнику Хаммурапі кровна помста відсутня. Для порівняння: т. зв. варварські правди в Західній Європі допускали (при її обмеженні) кровну помсту аж до IX ст. н. е., тобто більш ніж через 2500 років після Хаммурапі.

Смертна кара згадувалася у законнику (підрховано) у 30 випадках. Як правило, це кваліфікована смертна кара. Так, за співучасть в убивстві свого чоловіка заради коханця невірна дружина каралася насадженням на кіл (ст. 153). Якщо кілок гладкий, страга займає 2–3 години нестерпних мук, якщо ж на ньому зробити зарубки, – іноді й 2–3 доби.

Поблажливіше ставився законодавець до цивільної відповідальності. Щоб не зменшувалася кількість воїнів та платників податків, Хаммурапі намагався полегшити участь тих прошарків вільного населення, які перебували у тяжкому матеріальному становищі. Зокрема, одна із статей законів обмежувала боргове рабство трьома роками роботи на кредитора, після чого позика, незалежно від суми, вважалася повністю погашеною. Якщо з причини стихійного лиха врожай боржника був знищений, термін погашення позики та відсотків автоматично переносився на наступний рік.

Деякі статті законів присвячені орендному праву. Плата за орендоване поле звичайно дорівнювала третині врожаю, а саду – двом третинам (для порівняння: в Афінах до реформи Солона безземельні фети працювали за шосту частку врожаю).

Тенденція до пом'якшення покарання спостерігалася у двох випадках: вищий здійснив злочин щодо нижчого або раба, і у випадку, коли ушкодження заподіяне ненавмисно у бійці (ст. 206). У першому випадку доводиться говорити про класовий характер вавилонського права, у другому – про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину.

Судді заборонялося скасовувати своє рішення під загрозою штрафу у 12-кратному розмірі від суми позову та зміщення зі своєї посади (ст. 5). Очевидно, це застереження мало запобігати хабарництву, а також безкінечному поновленню судового процесу і сутяжництву.

Суддя не завжди міг виявити істину. В такому разі вдавалися до ордалій – суду Божого. Так, ст. 2 передбачала, що звинувачення у сумнівному випадку «перевірялося» водою. Звинуваченого кидали у ріку. На відміну від варварської Європи, де невинний «мусив» іти на дно (вода – чиста субстанція і грішника не приймає), тут смерть звинуваченого підтверджувала його провину. Показово інше – юриспруденція, якщо це можна так назвати, народів, які перебувають на однаковому ступені розвитку, незалежно від того, що їх розділяють тисячі кілометрів і тисячі років, знаходить прийоми, в основі яких нерідко лежить один і той же принцип.

У другій половині XIII ст. до н. е. за царя Тукулті-Нінтурті I (1244–1208 рр. до н. е.) наймогутнішою державою Близького Сходу стала Ассирія. Ассирійський правитель захопив Вавилонію і призначив туди своїх намісників. Правові пам'ятки цього періоду (він називається середньоассирійським) свідчать про те, що рабство й далі не набуло широких масштабів, основою виробництва залишалася община. Рабів було мало, коштували вони дуже дорого. Проте боргове рабство стало довічним і спадко-

вим, кредитор міг робити з боржником при несплаті боргу все, що завгодно: «бити, вищипувати волосся, бити по вухах і продірявлювати їх» та навіть продати кабального раба за межі Ассирії.

4. Держава і право Стародавньої Індії. Закони Ману

Стародавня Індія – одна з коликосок людської цивілізації – розташовувалася на півострові Індостан у міжріччі Інду і Гангу. Кліматичні умови Північної Індії нагадують Єгипет чи Месопотамію. Племена, що становили корінне населення Індії, звичайно об'єднують загальним іменем дравідів, а найдавніший період індійської історії називають дравідійським. Культура дравідів у цілому відповідала шумеро-аккадському суспільству: іригаційне землеробство, скотарство, існували і великі міста: Мохенджо-Даро (площа 150 га) та Хараппа. Хараппська цивілізація (датується 2500 (2300) – 1800 (1700) рр. до н. е.) займала територію понад 1100 км з півночі на південь та понад 1600 км із заходу на схід. Цегляне будівництво, широкі вулиці і триповерхові будівлі та навіть водопровід і каналізація – і усе це за 2 тис. років до н. е. У найбільших містах, які були адміністративними та ремісничими центрами, проживало до 100 тис. чол., що свідчить про налагоджену систему торгівлі й обміну товарами.

На рубежі II тис. до н. е. в Північну Індію із середньоазіатських степів приходять племена аріїв, чий економічний і культурний розвиток був незрівнянно нижчим. Це був союз 9 племен, серед яких провідну роль відігравало плем'я бхаратів. Вождь племені звався раджа, вождь союзу племен – магараджа. Дравідійське населення було частково знищене, витіснено в гори, частково обернене на рабів і слуг. Вважається, що саме внаслідок арійських завоювань склалися відносини між завойовниками і підкореними, які в свою чергу, призвели до поділу суспільства на касты (варни).

У VI ст. до н. е. в Індії існувало кілька держав. З них найбільш відомі дві: Магадха у середній течії Гангу та Кошал на північний захід від Магадхи. Боротьба між ними закінчилася перемогою Магадхи і включенням до її складу усіх областей між Гангом і Гімалаями. У 327 р. до н. е. військо Александра Македонського вторглося до Індії, після його смерті в багатьох містах залишилися греко-македонські гарнізони. Відбувалося взаємне спілкування завойовників і завойованих, контакти з Грецією та еллінським світом тривали.

Національно-визвольний рух, на чолі якого стояв Чандрагупта (322–297 рр. до н. е.), привів до відродження великої держави у Північній Індії – імперії Маур'їв (IV - II ст. до н. е.). Можливо, Чандрагупта походив з касты шудр.

За його сина Біндусара (297–272 рр. до н. е.) до складу держави було включено частину Афганістану. Внук Ашока (268–232 рр. до н. е.) завоював царство Калінга і таким чином об'єднав під своєю владою майже усю Індію. Місця знахідок едиктів Ашоки дають змогу окреслити кордони його імперії: вона охоплювала не лише області Західної, Центральної, Східної і Південної Індії (крім крайнього Півдня), але й території Пакистану та деякі райони Афганістану. Столицею імперії продовжувала залишатися Паталіпутра.

Ашока вів постійну боротьбу з брахманами. Удару по їх пануванню і авторитету було завдано тим, що Ашока оголосив державною релігією буддизм. Ця релігія виступала проти соціальної кастовості суспільства, за рівність людей від народження, що, природно, притягувало до буддизму купців, розбагатілих вайшья, яким традиційний для Індії брахманізм відводив дуже скромну роль у суспільстві. Тим самим влада Ашоки здобула важливу опору.

Після смерті Ашоки створена ним держава розпадається. Його спадкоємці спершу поділили імперію на західну та східну частини. У 180 р. до н. е. влада в Паталіпутрі перейшла до представників нової династії – Шунгів. Близько 100 р. до н. е. на територію Індії вторгаються племена скіфів (саків) і утворюють Індо-Скіфське царство.

Суспільний устрій. Вищою варною були жерці – брахмани, далі йшли кшатрії – воїни; селяни, ремісники та торговці об'єднувалися під загальним іменем вайшья; наймані слуги, раби – шудра. Раби перебували поза кастовим станом. Їх використовували як слуг. Вони могли звільнитися від рабства. Саме рабство не набуло в Індії поширення і мало досить патріархальний характер. Арії, що потрапляли в боргову кабалу, вважалися рабами лише тимчасово.

Між варнами існували нездоланні перепони. Брахман не міг стати воїном, а воїн – відправляти релігійні обряди. Заборонялися (чи не визнавалися законними) шлюби між представниками різних, навіть привілейованих каст, діти від таких шлюбів вважалися «нечистими» і зачислялися до нижчих варн. Водночас така вузька спеціалізація мала і свої позитивні сторони.

Найбільшою перевагою кастової системи стала відсутність в індійському суспільстві класової боротьби. Шудра і парії були вимушені змиритися зі своїм становищем, яке нібито випливало з волі богів. Відтак Індія ніколи не знала класової боротьби у її європейському розумінні, збурювачами спокою ставали лише представники інших вірувань: буддисти, християни, мусульмани, сикхи.

У Стародавній Індії також існував азіатський спосіб виробництва. Правове становище особи залежало не від майнового стану, а від належності до тієї чи іншої касты. Навіть кастова належність до кшатріїв не виключала небезпеки потрапити у боргову кабалу і на певний час перетворитися у раба. Проте, як уже зазначалося, цей стан вважався тимчасовим – борговому рабу дозволявся навіть шлюб з вільною жінкою, але у межах своєї касты.

За формою правління Індія була монархією. Цар (раджа, магараджа) походив з кшатріїв. Вважається, що його влада не була такою деспотичною, як у Єгипті чи Вавилоні, оскільки обмежувалася наглядом брахманів. Останні регулювали виконання царем своїх обов'язків (т зв. дхарми): охорони підданих, опіки над вдовами і сиротами, організації суспільних робіт, запобігання голоду тощо. В законах Ману зазначалося: «Цар, який по нерозумності безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни і життя» (VII, 111). Правителі Стародавньої Індії, наприклад, не мали у своєму розпорядженні необмежених законодавчих повноважень. Навіть у великій, відносно централізованій державі Маур'єв (IV – II ст. до н. е.) велике значення мали колегіальні органи державної влади, такі як мантрипарішад – рада сановників, дорадчий орган при царі.

У своїй діяльності цар спирався на державний апарат, який складався з брахманів і кшатріїв. Цар призначав чиновників центрального і місцевого управління. Поруч з царем діяв дорадчий колегіальний орган з мантринів, махаматрів (чиновників) і представників міст.

В Індії правосуддя, за вченням брахманів, вважалося одним із головних завдань держави. Цар був наділений правом судити, карати, тому вища судова влада належала йому. Також як і в Єгипті, суд не був відділений від адміністрації, цар здійснював судову владу спільно з призначеними з брахманів радниками. На допомогу своїм радникам він призначав ще по троє брахманів, досвідчених у священних книгах. На всі судові посади в державі призначав також він. У країні були нижчі і вищі суди. Якщо

рішення справи нижчим судом не задовольняло одну із сторін, вона могла звернутися до вищого суду для нового розгляду.

Армія в Індії, особливо в період існування імперії Маур'єв, була грізною силою для сусідніх країн. Керівництво армії покладалось на військову раду, що складалася з 30 чоловік, які об'єднувалися в шість колегій, на чолі кожної стояв старший офіцер – адхиакша. Крім колегій, що відали чотирма родами військ індійської армії – піхотою, кавалерією, слонами і колісницями, існували колегія по управлінню військовим флотом і колегія, що відала транспортними коштами армії.

Покірність населення держави забезпечувалася за допомогою військової сили. Як уже вказувалося, община була автономна у своєму управлінні, однак вайшья сплачували податки на потреби влади. Сільські області склалися з 10, 20, 100 і 1000 селищ (VII, 117), причому на кожному рівні був відповідний управитель. Він контролював збір податків, мобілізацію кшатрійів у разі потреби ведення військових дій тощо. Від єгипетського номарха відрізнявся не лише тим, що був призначуваним, а й тим, що його доходи становили платня від царя (а не відсоток усіх податків).

Специфічні риси права, що відобразили особливості культурного, соціально-економічного і державного розвитку Стародавньої Індії, виявилися передусім у джерелах права, серед яких особливе місце займали дхармашастри - збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (дхарм) і артхашастри - трактати про політику і право. Поняття дхарми багатогранне. Це і релігійна добродетель, і мораль, і норма поведінки, і зведення правил, обов'язкових для кожного правдивого індуса, що регламентували різні сторони його життєдіяльності.

Нарівні з терміном дхарма в давньоіндійському праві існувало поняття «н'я», схоже з європейським – закон, яке мало вужче значення у порівнянні з дхармою. Н'я означала загальноприйнятну норму поведінки, порушення якої спричиняло покарання, що застосовувалося державою. На жаль, точного часу появи дхармашастр, які в подальшому відтіснили артхашастри, не відомо. З дхармашастр, із змістом яких можна хоч частково ознайомитися, потрібно відзначати Манусмріті, або Закони Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Поява Законів Ману і подальших дхармашастр знаменувала якісно новий етап у розвитку правової думки Стародавньої Індії, яка все більше зазнавала світського впливу і пристосовувалася до потреб практичного застосування. Це позначилося на поглибленні самого поняття дхарми, яке тлумачилося в контексті правил життя чотирьох варн.

Отже індійське право формувалося на основі релігійних уявлень (закони Хаммурапі були практично позбавлені такого впливу). Закони створювалися брахманами, у них, природно, знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касти.

В Індії існувало жорстоке правило, коли свідок повинен бути рівним за соціальним статусом тій стороні в процесі, відносно якої він свідчить.

Закони Ману (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) були створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму, написані вони у формі двовіршів, що має полегшити їх запам'ятовування. Усього в законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 розділів. Зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб) і т. д. Покарання порушника не обмежується мирським життям, воно пов'язується і з майбутніми незручностями у житті загробному (перевтілення), загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо.

В Індії самим тяжким злочином вважалося вбивство брахмана, тілесні пошкодження розглядалися в контексті образи дією, до їх числа відносилися, наприклад, дотик, замахування, удар. Одним з великих гріхів і тяжких злочинів було

перелюбство. В Законах Ману норми про перелюбство йдуть услід за вбивством. Всі, винні в перелюбстві (якому дається дуже широке тлумачення, що включає, зокрема, таємну бесіду з чужою дружиною, послужливість, загравання з нею, дотик до її одягу і прикрас тощо. підлягають страті. Відмінностей між перелюбством і згвалтуванням (позбавлення честі дівчини проти її волі) не проводилося. Цей злочин спричиняв тілесне покарання, відрізання пальців, якщо злочинець був не рівний за становищем з потерпілим. Рівний за становищем звільнявся високим штрафом. Невірну дружину, «знахабнілу внаслідок знатності родичів», Закони Ману рекомендували зацьковувати собаками, а її коханця спалювати на розжареному залізному ложі. Карався чоловік за злочинне співжиття з вільною жінкою, при цьому враховувалося її соціальний стан і чи охоронялася вона. Якщо шудра мав співжиття з жінкою з вищої варни, він підлягав кастрації.

Індія цього періоду перебувала на етапі розкладу первіснообщинного ладу. Сільська община виділяла т. зв. великій сім'ї (представникам трьох поколінь родичів) земельний наділ. Відчужувати це господарство можна було не інакше, як за загальною згодою усіх членів общини. Приватну власність общинників (поле, сад, став) не можна відібрати ні силою, ні залякуванням. Держава не втручається у справи сільської общини і не забороняє общинникам, а також брахманам, знаті, купцям та іншим приватним власникам вільно відчужувати свою землю.

Держава, однак, зберігає за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Державі належать незаймані землі, знайдені у землі скарби. Власний домен має раджа. В VII главі (пункти 137, 138) зазначається право царя збирати податки, а також протягом одного дня в місяці зобов'язувати виконувати певну роботу ремісників і шудр, що живуть власною працею. Не зовсім зрозуміло, чи пов'язані ці права держави з її верховною власністю на нерухомість.

Закони Ману регулюють інститут договору. Недійсною вважалася угода, укладена з нетверезим, малолітнім, маразматиком, душевнохворим або із застосуванням насильства і обману. Договір неодмінно мав укладатися у присутності свідків. Багато уваги приділено договорам позики, причому був встановлений максимальний розмір відсотків на місяць (2% для брахмана, 3% для кшатрія, 4% для вайш'ї і 5% для шудри). Засобами забезпечення виступали: застава, поручительство третьої особи.

У сімейному праві визначалося, що жінка завжди перебуває під опікою чоловіків – батько охороняє її в дитинстві, чоловік – у зрілі роки, в старості це мають здійснювати сини (IX, 2.3). Жінка у будь-якому віці вважалася непридатною до самостійності (V, 147, 148). Розлучення міг ініціювати лише чоловік, достатньою причиною для негайного розлучення ставав лайливий характер дружини. Спадщина ділилася між синами порівну або за взаємною згодою переходила у спільне користування.

Покаранню у Стародавньому Сході надавалось особливе значення. В Індії воно розглядалось як основний засіб управління. «Де покарання процвітає, – сказано в Законах Ману, – там піддані не обурюються».

Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань: розрізали на частини лезом за підробку, здійснену золотарем; саджали на кіл або відрубували руки нічному злодієві. Злочинцям відрізували ніс, вуха, язик, статеві органи, відрубували кінцівки, осліплювали. П'яниці на лоб ставили тавро у вигляді чарки, злодію – собачої ноги. З цими людьми не можна було сидати їсти, здійснювати жертвоприношення, вступати у шлюб тощо. Членушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих каст, брахман і кшатрій могли відкупитися штрафами, причому брахман міг виплачувати свій штраф поступово, частинами. У кшатрія залишалася можливість взяти позику

(під 3% на місяць). У разі несплати останньої могло настати боргове рабство. Ст. VIII, 379 передбачала, що для брахмана замість смертної кари може застосовуватися обриту голова.

За вбивство кшатрія штраф був у чотири рази менший, ніж за вбивство брахмана. За вбивство шудри штраф призначався у два рази меншим, ніж за вайшью. Можна припустити, що ці суми виплачувалися лише представниками вищих каст, адже ті ж закони Ману передбачали смертну кару за набагато менш суттєві злочини: третю крадіжку, викрадення царського або храмового майна тощо.

Якщо шудра піднімав палицю на «двічі народженого», йому відрубували руку. Удар ногою брахмана коштував шудрі відрізаної ноги, звинувачення брахмана у неправді – життя.

Однак було б помилкою вважати, що панівне становище в суспільстві забезпечувало повний імунітет представникам вищих каст. За ересь, лінь, слабоволля, пустопорожні балачки, жебрацтво закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатріїв; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів (X, 117). Правлячий клас усвідомлював необхідність принаймні зовнішнього дотримання вимог моралі задля збереження свого панування. З іншого боку, «брахман може впевнено присвоювати майно шудри, бо в нього немає ніякої власності» (VIII, 417).

Суд і процес зазвичай проходили колегіально. Свідками виступали рівні: жінки щодо жінок (VIII, 68), чесні шудри – щодо шудр і т. д. У разі, якщо свідки належали до різних каст, перевага надавалася свідченням брахмана (VIII, 73). Існували і ордалії (VIII, 114, 115) – випробування вогнем, водою, принесенням клятви. Закони Ману вимагали у сумнівних випадках наявності речових доказів.

Зазначимо також такі принципи закони Ману, як:

1. Поняття убивства в стані необхідної оборони при захисті самого себе, жінок чи брахмана (VIII, 349).
2. Заборона брати навіть незначну винагороду за дочку при виданні її заміж (III, 51).
3. Деяке пом'якшення заборони шлюбів між представниками різних каст (III, 12, 13).
4. Можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя і його родини в разі, якщо цар «мучить свою країну» (VII, 111), та деякі інші. Їх можна вважати свідченням того, що правова думка Стародавньої Індії розвивалася навіть в умовах консервативного патріархального суспільства, норми родового ладу поступалися місцем більш цивілізовані, прогресивні.

Висновки

Для Стародавнього Сходу найпоширенішою формою державної влади є деспотія (слово «деспотія» з давньогрецької означало «господар»). Це означає, що державна влада тут очолюється одним верховним правителем – фараоном, царем. Державний устрій являв собою централізовану (унітарну) імперію з деспотичним державним режимом і монархічною формою правління. Економічною основою влади деспота була державна власність на землю, податки та військова здобич. Влада спиралася на професійне чи наймане військо та централізоване кероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для держав сходу, обожнювалася. Наприклад, фараони в Єгипті вважалися живими богами, а правителі Вавилонського царства – намісниками Бога на землі (Пригадайте вислів «З нами Бог»).

Особливістю організації держави на території Стародавнього Сходу було те, що органи адміністрації призначували царем, дуже часто виконували і судові функції.

Серед найважливіших загальних рис права давньосхідних країн слід назвати:

По-перше, те що воно було багатоступеневим внаслідок особливої ієрархічної структури, де існували різні соціальні групи, касти, стани, що мали різний правовий статус. Право того часу відкрито закріплювало соціальну нерівність, що виявлялося передусім у приниженому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти в інтересах господаря тим або іншим майном, на Сході він виступав як річ і у такому статусі розглядався чинним правом.

По-друге, основним принципом реалізації давньосхідного права була законослухняність, тобто відповідність поведінки кожного члена суспільства статусу свого стану, дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Опорою законослухняності часто були традиції, релігійно-етичні норми, але право станового суспільства завжди було зобов'язуючим наказом, даним зверху: правителем, його чиновниками, церквою, господарем - тими, хто був наділений владою.

По-третє, право Стародавнього Сходу нерозривно пов'язано з релігією і релігійною мораллю. Правова норма тут, за рідкісним винятком, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення – це одночасне порушення норми релігії і моралі.

По-четверте, основним джерелом права давньосхідних держав протягом віків залишалися правові звичаї, які, будучи продуктом громадської творчості, упродовж тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції і пам'яті одноплемінників. Це знайшло відображення у тому, що майже у всіх пам'ятках давньосхідного права можна знайти посилання на древніх мудреців – священних авторитетів, які охороняли звичаї. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися в минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнюється новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишався основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові документи.

По-п'яте, писане право країн Стародавнього Сходу було ще незавершеним. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, стали судову практику. З цим пов'язані їх неповнота, нерозробленість ряду інститутів і норм, їх казуїстичний характер, бо правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. У правових системах, що формувалися в давньосхідних суспільствах, які повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, передбачення колективної відповідальності членів сім'ї або навіть усіх членів сусідської общини за вчинки, скоєні одним з них, кровної помсти, самосуду, таліону. Поява майнових, станових, професійних і інших відмінностей призвели до прямого перекидання в нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу про рівність (еквівалентність). Ці норми виходили з того, що ціна крові знатного, багатого вища за ціну крові бідного, незнатного.

По-шосте, спільні традиційні риси давньосхідного права значною мірою визначалися тривалим існуванням у країнах Стародавнього Сходу таких соціальних форм, як община, велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньо-східного шлюбно-сімейного і спадкового права простежуються, наприклад, такі традиційні риси, як покірне, принижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок і чоловіків тощо.

По-сьоме, в давньосхідному праві відсутнє ще уявлення про галузі права, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень. На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої

внутрішньої логіки. Але внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках присутня. Вона визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї або іншої поведінки людини в Вавилоні і в Китаї або релігійною концепцією світобудови, станovo-варнового розподілу в Індії.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Вкажіть характерні особливості азійського способу виробництва.
2. Найпоширенішою формою держав Стародавнього Сходу є деспотія, вкажіть притаманні цій формі державного правління особливості.
3. Який спосіб організації системи державної влади у Стародавньому Єгипті? Як виглядав державний апарат цієї держави?
4. Яке місце в системі державного механізму Єгипту займали жерці?
5. Кому належала земля в Стародавньому Єгипті?
6. Які реформи намагалися провести фараон Аменхотеп IV, фараон Ямос II, фараон Бокхоріс?
7. Хто і як здійснював правосуддя у цій державі, хто такий джатті, що таке кенбет?
8. Які види злочинів і покарань були відомі стародавнім єгиптянам?
9. Назвіть особливості правової системи Ст. Єгипту та місцевого судочинства?
10. Хто такі патесі і що таке патесіати?
11. Де і коли Саргон I заснував власну династію?
12. Вкажіть реформи, здійснені Урукагіною?
13. Який вигляд мали перші міста держави і як вони управлялися?
14. Хто такий Шульгі, чим він відомий?
15. Вкажіть особливості системи законів, виданих Шульгі, зокрема, щодо призначення покарання?
16. Хто і коли створив самостійну державу з центром у Вавилоні? За правління якого царя і чому Вавилон став наймогутнішою державою Межиріччя?
17. Охарактеризуйте державний апарат Ст. Вавилону.
18. Вкажіть особливості правового статусу раба у Ст. Вавилоні?
19. Який термін боргового рабства був передбачений у Ст. Вавилоні?
20. Чому науковці стверджують, що в основі кримінального законодавства законів Хаммурапі лежав правовий терор?
21. Які види покарань передбачали закони Хаммурапі?
22. Яким чином укладалися договори в Ст. Вавилоні, відповідно до законів Хаммурапі?
23. Хто здійснював функцію судочинства у Ст. Вавилоні?
24. Які правовідносини врегульовували закони Хаммурапі?
25. Які правові принципи лежали в основі законів Хаммурапі?
26. За які злочини в законах Хаммурапі призначалася смертна кара?
27. Якими часовими межами датується Харрапська цивілізація?
28. Коли арії вторглися в Північну Індію і які наслідки це мало для місцевого дравідського населення?
29. Хто очолював вторгнення аріїв?
30. Що призвело до появи кастового суспільства у Ст. Індії?
31. Які наслідки мало завоювання Індії А. Македонським і коли це сталося?

32. Хто очолив визвольний рух в Індії проти македонського панування і які це мало наслідки?
33. Як виглядав державний апарат в Стародавній Індії ?
34. Охарактеризуйте державний устрій Стародавньої Індії?
35. Чим визначалося правове становище особи в Ст. Індії?
36. Хто і коли створив звід законів Ману?
37. Вкажіть характерні особливості формування індійського права?
38. Чому науковці стверджують, що в основі кримінального законодавства законів Ману лежав правовий терор?
39. Які форми покарань передбачали закони Ману?
40. Хто і як здійснював функцію судочинства у Ст. Індії? Назвіть особливості судового процесу в Ст. Індії.
41. Чи існувала можливість відсторонення раджі (царя), відповідно до законів Ману?

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Бедрій М.М. Правові звичаї у системі права стародавнього Вавилону (III тис. до н.е. – III ст. до н.е.). URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=602%3A150913-15&catid=78%3A1-1013&Itemid=97&lang=en
3. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
4. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.–довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
5. Закони царя Хаммурапі. URL: <http://hammurabi.esy.es/> або https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8_%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96
6. Заплетнюк О.А. Царська влада в Єгипті періоду управління Ехнатона: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.2016. 20 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
9. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
10. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2009. 592 с.
11. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
12. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
13. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.

14. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
15. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу. Навч. посібник. Львів: «Світ», 2001. 384 с.
16. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
17. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
18. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
19. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
20. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
21. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
22. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
23. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ТЕМА 2. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

1. Характеристика суспільно-політичного ладу Греції «Гомерівської доби».
2. Утворення Афіньської держави. Реформи Тезея і Солона. Реформи Клісфена і Перікла.
3. Суспільний та державний устрій Афін (народні збори, гелієя, ареопаг, колегії стратегів і архонтів, армія). Суд і право.
4. Аристократична республіка в Спарті.

Вступ

Античне суспільство стародавньої Греції сформувалося у боротьбі за свої права поміж різними соціальними групами – племінною аристократією та іншими вільними громадянами міст. Усвідомлення громадянами грецьких полісів свого права вирішувати ключові питання державотворення на народних зборах стало наріжним каменем формування перших взірців демократії в Афінах та в Ст. Римі в епоху республіки.

Саме тоді вищим органом державної влади стали народні збори. Вимоги народних зборів почасти ставали поштовхом до проведення найважливіших реформ у державах рабовласницької демократії. Наприклад, реформи Солона в Ст. Греції (594–593 рр. до н.е.), в результаті яких сформувалася державний режим в основі якого є демократія, тобто безпосередня участь громадян в управлінні державними справами через народні збори.

Економічна могутність держав і Ст. Греції і Ст. Риму базувалася на експлуатації рабів і правовій нерівності – відтак учені використовують визначення «рабовласницька демократія» для характеристики форми держави Ст. Греції. Водночас саме розвинуті рабовласницькі держави дали перші зразки демократії – демократії рабовласників.

1. Характеристика суспільно-політичного ладу Греції «Гомерівської доби»

Вже в III–II тис. до н.е. високорозвинута культура існувала на о. Крит. Приблизно в XVII ст. до н. е. можна говорити про високий економічний і культурний розвиток грецьких (ахейських) держав на території Пелопонесу. Найбільшими з них були Мікени і Тірінф в Арголіді та Пілос в Мессенії. На рубежі XIII–XII ст. до н. е. ряд ахейських держав під загальним керівництвом Мікен (легендарний цар Агамемнон) здійснюють грандіозний військовий похід проти Трої в Малій Азії. Майже у цей час з півночі в Грецію вторгаються дорійські племена. Кілька хвиль вторгнення дорійців ущент руйнують розвинуту ахейську культуру, міста заносить піском, досягнення науки і мистецтва зникають у пам'яті нащадків.

Розклад родового ладу і виникнення держави в Спарті і Афінах віднесено до кінця архаїчної епохи (IX–VIII ст. до н. е.). Цей час в історії Греції позначається важливими економічними і соціальними зрушеннями. Виникають такі нові ремесла, як: лиття, паяння, ткацтво, удосконалюється гончарство. Розширюються торговельні зв'язки з Фінікією, звідки запозичується алфавіт. Складається грошова система і розвивається карбування власної монети. Колишні родові поселення починають зливатися в більш крупні центри.

2. Утворення Афіїнської держави. Реформи Тезея і Солона, Клісфена і Перікла

Афіїнська держава виникла на південній частині Балканського півострова, т.зв. *Аттіци* - каменистому півострові майже без родючих земель, але з корисними копалинами; природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва, скотарства. Тут поселилися племена *іонійців* і виникло багато міст-полісів, які вели між собою постійні війни. Серед міст наймогутнішими були Афіни. Тут, як і в інших містах, діяли *Рада старійшин, Базилевс, Народні збори. Форм правління у Греції Гомерівського періоду називають військовою демократією*. У X-IX ст. до н.с. тут розгорнулася гостра боротьба між ще досить міцною родовою аристократією та народом. На вимогу аристократії було утворено такі посади:

1. *архонт* (начальник, старший), його обирали на Народних зборах із середовища знаті;

2. *полемарх* (військовий вождь).

Рада старійшин була замінена новим органом Ареопагом. Його хоч і обирали на Народних зборах, але він складався з представників знатних, найбагатших сімей – евпатридів. Усі архонти після року діяльності автоматично входили в Ареопаг. Ареопаг вирішував найважливіші питання управління суспільством, зокрема здійснював вищу судову владу (Бостани) контролював за діяльністю службових осіб, обирав архонтів.

Важливим етапом у тривалому процесі утворення держави в Афінах були реформи, які пов'язують із діяльністю царя Тезея.

Першим кроком до утворення держави стали **реформи Тезея (VIII ст. до н.с.)**. *Тезей об'єднав чотири найбільших племені в одну державу із центром в Афінах – сійнокізм*.

Тому ж таки Тезеєм приписують поділ усіх вільних на *три групи*:

- благородні (*евпатриди*); це родова знать, яка управляє суспільством;
- землероби (*геомори*);
- ремісники (*деміурги*).

Отже, влада у суспільстві закріпилася за знаттю. За евпатридами закріплено право займати громадські посади, що дало їм можливість вирішувати ключові питання без урахування інтересів інших суспільних груп. Наприклад на посади архонтів почали обирати виключно представників знаті спочатку на 10 років, а потім лише на рік. З VII ст. до н.е. обирали вже не одного, а дев'ять *архонтів*, які створили колегію. Орган влади почав називатися *Колегією архонтів – фактично це й був головний керівний орган держави*. До неї входили і Базилевс, і Полемарх. Колегію переобирали щороку. Після річного перебування на посаді архонт ставав пожиттєвим членом Ареопагу.

Евпатриди захопили найкращі землі, а геоморам залишили невеликі неродючі ділянки в основному на схилах гір. Геомори, щоб вижити, змушені брати позики в евпатридів, які потім не могли віддати, а тому втрачали свою землю або ставали торговими рабами. Така ситуація ще більше загострила відносини між аристократією і народом (демосом); вона могла у будь-який момент призвести до соціального конфлікту.

У VII ст. країна була розділена на округи – навкрарії, жителі яких мали обов'язок споруджувати і комплектувати військовий корабель.

Поступкою аристократії була згода укласти збірник права, бо його відсутність давала їм можливість судити народ за вигідними для них правилами (Закони Драконта, 621 р. до н.е.).

Реформи Солона (обраний архонтом у 594 р. до н.е.).

Посилення соціальної диференціації та обезземелення вільних селян, які падали в боргове рабство стало викликом перед давньогрецьким суспільством. Афіни стояли на порозі громадянської війни, багато боржників покинуло поліс, втікаючи від кредиторів. Про це писав Плутарх, який написав про суспільне невдоволення, що посилювалося і прагнення збіднілого населення уникнути рабства і звільнити боржників: «величезна більшість, та й до того ж люди великої фізичної сили, збиралися і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а обрати одного вождю, надійну людину, і звільнити боржників, що пропустили строк виплати, а землю переділити і цілком змінити державний лад».

Соціальні реформи Солона включали наступне:

- скасування усіх існуючих на той час боргів (сисахфія);
- звільнення усіх закабалених рабів (викуп тих кого продали в рабство за межі полісу) і скасування боргового рабства;
- заборонено самозаклад боржника;
- селянам поверталися земельні ділянки забрані за борги;
- узаконено свободу заповіту;
- вільний продаж землі (що пришвидшило соц. розшарування серед вільних громадян);

Політична (цензова) реформа суть якої полягала в тому, що обсяг політичних прав громадян залежав від їхнього майнового становища. Громадяни поділ. на 4 розряди (ті що отримували зі своєї землі 500 медимнів*, не менше 300 (вершники), 200 (зевгити) і менше 200 доходу – фети (вільнонаймані)). Пентаксіомедимни мали найбільше політичних і громадянських прав: саме їх обирали архонтами, громадяни, які входили до 2 і 3 розряду теж мали право обиратися на громадські посади в державі. Пентаксіомедимни були зобов'язані здійснювати поставки для армії та споряджати флот, інші мали обов'язок захищати вітчизну – ставати ополченням у разі війни. Вони виставляли кавалерію, гоплітів та легкоозброєних воїнів, яке озброювалося за власний кошт, однак у разі небезпеки і війни усі бідні і багаті ставали до лав війська захищати поліс. Тобто політичні права передбачали певні обов'язки.

Забезпечено можливість для участі в політичному житті рабовласницької держави усіх вільних громадян полісу та запровадження принципу народовладдя, згідно з яким на державні посади обирали шляхом голосування і на певний строк.

Було створено Раду чотирьохсот, – по 100 чол. від кожн. племені, які обиралася зі складу перших трьох розрядів громадян. Раду чотирьохсот готувала проекти народних зборів, тобто закони, що мали бути проголосовані.

Судова реформа – створення нового судового органу – **гелієї** (можна порівняти із судом присяжних), в яку міг бути обраний будь-який афінський громадянин, незалежно від його майнового становища віком від 30 років; Плутарх «– на рішення по тих справах, які Солон передавав посадовим особам, він дозволив також апелювати до суду».

Така форма організації державної влади (державного правління) в Афінах називалася – тімократія – стала перехідною формою влади олігархії аристократів до демократії.

Але усі громадяни мали право (згодом зобов'язані) брати участь у народних зборах – де укладалися закони та приймалися звіти від посадових осіб (тих же архонтів).

* 1 медимн дорівнював 52,5 літрів зерна, олії чи вина.

Судова реформа – створення нового судового органу – **гелієї** (можна порівняти із судом присяжних), в яку міг бути обраний будь-який афінський громадянин, незалежно від його майнового становища віком від 30 років; Плутарх «- на рішення по тих справах, які Солон передавав посадовим особам, він дозволив також апелювати до суду».

Така форма організації державної влади (державного правління) в Афінах називалася – тімократія – стала перехідною формою влади олігархії аристократів до демократії.

Тиранія Пісістрата (560 – 527 р. до н.е.). Реформи Солона не припинили боротьби між аристократами та демосом. У 584 р. було збільшено кількість архонтів до десяти, причому евпатриди погодилися, що троє із них будуть геоморами і двоє деміургами. Але й це не розрядило ситуацію. У 560 р. до н.е., спираючись на міську бідноту, владу захоплює тиран *Пісістрат*. Реформ Солона він не змінив, але провів додаткові заходи:

- конфіскував частину земель у евпатридів на користь селян;
- встановив єдиний поземельний податок;
- сприяв утворенню афінських колоній, насамперед в Криму та на Кавказі;
- провів масштабне будівництво в Афінах.

У 527 р. до н.е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, політика яких була дещо іншою, а саме: посилювався терор, збільшилися податки, чинилися розправи над інакодумцями. Незабаром одного із братів убили, а другий у 510 р. до н.е. зрікся влади. З новою силою розгортається боротьба демосу з аристократією, яка на цей раз завершується перемогою народу.

На чолі Афін став вождь демосу Клісфен. У 509 р. до н.е. він проводить ряд реформ – в першу чергу – адміністративну, а саме:

– замість 4-х філ утворено 10 територіально-адміністративних одиниць, уся територія Аттики поділена на 3 зони: берегову, Афіни з передмістям та внутрішню. Вони в свою чергу поділялися на деми. Унаслідок реформи аристократичні родини виявилися розпорошеними. Відтепер вибори проходили не у племенах-філах, де аристократи діставали перемогу, а в нових – територіальних – виборчих округах, де населення було змішаним. Адміністративна реформа поклала край засиллю родоплемінної верхівки і посприяла утвердженню демократії. На зміну кровно-спорідненому прийшов територіальний принцип розподілу населення і відповідно, формування органів влади (проба створити унітарну державу);

– утворено раду 500 по 50 представників від 10 філ, замість ради 400-т (це вже був представницький орган, який представляв усі територіальні частини держави, а не племені – так було покладено кінець правління родоплемінної аристократії);

– утворено колегію 10 стратегів (по 1 представнику з кожної філи);

– запроваджено остракізм (суд черепків) (раз на рік народ збирався на збори, щоб вирішити, чи є в країні особа, яка своєю діяльністю шкодить демократії. За більшістю голосів таку людину виганяли з Афін на 10 (пізніше на 5) років без позбавлення громадянських, майнових або спадкових прав). Суд черепків проведено з метою запобігти поновленню тиранії.

Наслідком греко-перських воєн (500-449 рр. до н.е.) було зміцнення Афін, ріст економічної та політичної могутності. Афіни стали організатором великого морського союзу грецьких держав, стали втручатися у справи сусідніх держав, поширювати на них дію свого права. Афіни поступово стали могутньою, хоч і невеликою державою. Збільшується населення Афін, кількість рабів, притік іноземців.

Реформи Ефіальта: реформував ареопаг – 462 р. до н.е.

Його реформа була спрямована на обмеження прав ареопагу, який у той час займав провідне місце в афінській моделі управління полісом. Першим кроком до реалізації задуму стало те, що в 462 до н. е. народні збори під керівництвом Ефіальта позбавили ареопаг права затверджувати чи ухвалювати вже прийняті закони. В ареопагу також відібрали право судити осіб, що вчинили службові злочини. Усі ці справи передано Раді п'ятисот і гелієї – народному суду присяжних. В компетенції ареопагу залишилися лише функції про розгляд судових питань про вбивство звичайних людей та релігійні справи. За усі інші державні справи відповідальність несла гелієя.

Ареопаг – став судом у справах про навмисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження та підпали. Члени суду засідали вночі, справи розбійників, грабіжників, викрадачів рабів – розглядала колегія 11-ти. Раніше (з 9 до 6 ст. до н.е.) ареопаг виконував функції вищого законодавчого та управлінського органу, який до 462 р. до н.е. втратив їх. Ці функції були розподілені між народними зборами та гелієєю.

Утворення Афінського морського союзу – 446 р. до н.е.

Створено колегію архонтів з 9 осіб:

Перший архонт – епонім, який стояв на чолі міської влади і скеровував скарги громадян у народні збори, колегію 11-ти, чи в ареопаг. У віданні епоніма була поліція – дотримання правопорядку та діяльність сикофантів (професійних донощиків).

Другий архонт – базилей – наглядав за питаннями релігії; притягав до відповідальності за святотатство;

Третій – полемарх – відповідав за справи, суб'єктами яких були іноземці та метеки.

Решта 6 архонтів готували справи до розгляду у суді, проводили жеребкування судових колегій.

Па посаду першого стратега було обрано знаменитого політичного діяча, оратора, переможця олімпійських ігор *Перікла*. Він був відданий демократичним ідеям, піклувався про покращення умов афінського демосу. Період його правління вважається «золотим віком» Афін, тобто епохою найвищого розквіту.

Перікл (444 – 429 р. до н.е.) і його реформи:

– розширив виборчі права, надавши можливість обіймати посаду архонта дрібним землевласникам;

– ввів жеребкування при виборах до гелії та Ради п'ятсот;

– державні посади вперше почали оплачуватися;

– запровадив т. зв. «театральні гроші» – як метод виховання громадян театром.

У V ст. до н.е. вибухнула війна демократичних Афін із аристократичною Спартою (Пелопонеські війни 434 – 404 р. до н.е. Історик Фулідід). Війна тривала близько 30 років. За цей час під впливом Спарти демократія в Афінах була ліквідована. У результаті перевороту демократія була ліквідована і встановлено олігархію (трагедія після битви біля Аргінуських островів) – уся влада перейшла до ради 400. Народ був усунений від влади (олігархічний переворот 411 р.). Ліквідовано демократичні інститути, усі виплати та допомоги громадянам, оплату за державну службу скасували, кількість повноправних громадян зменшено до 5000. І хоч згодом демократію було відновлено – цієї кризою (конфлікти між прихильниками демократії та прихильниками олігархату) скористалася Спарта – і розгромила флот Афінян і їх союзників в 404 р. до н.е. Спарта на короткий термін стала гегемоном у всій Греції.

У другій половині IV ст. до н.е. грецькі держави стикаються із *македонською загрозою*. Македонія, маючи потужну армію, захоплює грецькі держави одну за од-

ною. Майже усі вони, крім Спарти, увійшли до складу імперії Александра Македонського. У 323 р. до н.е. ця імперія розпалася і Греція (у т.ч. (і Спарта 146 р. до н.е.) була захоплена Римом.

3. Суспільний та державний лад Афін (народні збори, геліея, ареопаг, колегії стратегів і архонтів, армія). Суд і право.

Соціальний устрій. Населення ділилося на дві групи: *вільні та раби*. Вільні ділилися на *громадян і негромадян* (чужинці, метеки, вільновідпущеники). *Повноправним громадянином* був тільки той, чиї батьки були афінськими громадянами і перебували у законному шлюбі. Право громадянства вважалося священним. Дієздатність афінського громадянина наступала у 18 років, коли їх вносили до списків членів дему, у якому числився й їх батько. За недостойні вчинки позбавляли громадянства. Позбавлення громадянства (*накладення атімії*) означало для особи та її нащадків позбавлення права з'являтися в публічних місцях, служити у війську, бути позивачем чи відповідачем у суді, у них могли конфіскувати майно. Громадяни мали всі політичні, економічні права.

Серед найважливіших прав громадянина: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні посади, право на військову службу (з 20 років), право на державну допомогу, на отримання трофеїв. Зберігався поділ громадян на чотири розряди, критерієм належності до яких був річний грошовий прибуток: I -й розряд 6 тис. драхм, 2-й розряд - 3 тис. драхм, 3-й розряд - 1 тис. драхм, 4-й розряд менше 1 тис. драхм.

Як вважають дослідники, повноправними громадянами була лише 1/10 частина громадян Афін. Обов'язком громадянина була військова служба й *літургії*. Від військової служби звільняли лише членів Ради п'ятсот, державних урядовців, власників кораблів, які служили державі.

Суспільний устрій Афін у 5 ст до н.е. є класичним зразком рабовласницької демократії.

Державний апарат. Усі державні посади були тимчасовими і такими, що обиралися – демократія для рабовласників (рабовласницька демократія).

Верховним органом управління були народні збори (екклесія), які скликалися кожних 8-10 днів (в середньому 40 раз на рік). Це найважливіший орган влади адже тут обирали вищих посадових осіб – стратегів, архонтів. У зборах брали участь тільки чоловіки від 20 років, громадяни Афін.

На збори збиралося близько 6-8 тис. осіб. Голосували криком, а згодом - підняттям руки, чорними та білими камінцями, за порядком стежили 30 наглядачів, які мали у розпорядженні поліцейський загін. Перед початком зборів приносили жертви, читали молитви. Збори розглядали будь-які питання щодо внутрішньої та зовнішньої безпеки, були найвищою судовою інстанцією (*антидержавні* злочини, справи про хабарництво державних урядовці); вирішувалися питання миру і війни, оборони, суперечки громадян, зовнішньої політики чи фінансів.

Кожен громадянин через народні збори міг добиватися скасування того чи ін. закону. Ускладнена процедура зміни законів (графа параномон). Але саме геліея затверджувала чи відкидала рішення народних зборів.

Геліея (суд присяжних). Складалася із 6 тис. осіб, чоловіків, громадян Афін від 30 років. В кожній із 10 філ було по 600 суддів (500 основних, 100 запасних). Склад колегій – 501 особа, у деяких випадках колегія могла складатися з 201, 401 особи, або 1001, 1501 та 2001 особи.

Геліея контролювала діяльність службових осіб, могла змінити чи скасувати закон, який вже прийнятий Народними зборами. Це був суд найвищої інстанції. Усі 10 колегій засідали одночасно і яку справу буде розглядати колегія визначалося жеребкуванням. Таким чином ніхто не знав чию справу буде розглядати та чи ін. колегія, що мало виключати можливість підкупу. Повноваження геліеї (вирішувала найважливіші судові спори, могла затверджувати або відкидати рішення народних зборів, *надавати громадянство, вирішувалися і справи про законність заміщення державних посад* – могли оголосити відвід). Суд був відкритим і гласним, вирок був остаточним і оскарженню не підлягав (ст. 45).

Спостерігались змагальність судового процесу, звинувачувальний характер судового процесу. Покарання, які застосовувала геліея: вигнання, смертна кара.

Рада п'ятсот (буле) – її члени обиралися на загальних народних зборах (громадяни від 30 років, які проходили іспит на політичну зрілість – докімасію). Повноваження – стежили за виконанням існуючих законів та діяльністю посадових осіб, готувала питання на народні збори, у їх віданні перебувала державна скарбниця.

Це своєрідний уряд країни. Рада попередньо заслуховувала і обговорювала усі питання, які виносилися на обговорення Народних зборів. Без рішення Ради 500 Народні збори не могли прийняти жодного закону, постанови. Рада мала широкі повноваження у фінансовій сфері. Рада відала випуском грошей, наглядала за військом, флотом. Вона здійснювала дипломатичні відносини з іншими державами.

Ареопаг. У ранню епоху був найважливішим органом Афін, але потім був перетворений на судовий і частково – у релігійний орган. Ареопаг стежив за громадською мораллю, дотриманням звичаїв.

Колегія 10 стратегів (виконавчий орган держави) – обиралися прямим голосуванням на народних зборах терміном на 1 рік, з можливістю переобрання Повноваження – армія і флот, зовнішні зносини, державна скарбниця, вносили питання на обговорення народних зборів відповідно до своєї компетенції.

Колегія 9 архонтів (виконавчий орган держави): Епонім очолює адміністрацію міста, розглядає скарги громадян, управління поліцією, базилей (нагляд за релігійними справами), полемарх (розгляд справ, суб'єктами яких були іноземці, нагляд за збройними силами, слідкував за обов'язковим похованням воїнів) та 6 фесмофетів.

Таким чином кожен громадянин брав участь в управлінні державними справами – так звана пряма демократія. Участь усіх громадян у прийнятті законів, здійсненні правосуддя, змінності і підзвітності посадових осіб, колегіальність у вирішенні питань, авторитетність і остаточність винесених рішень – все це разом узятє забезпечувало ефективність афінської системи державного управління. Врахування інтересів громадян мало своїм наслідком єдність афінського суспільства, забезпечувало потужність армії і флоту.

Разом з тим матеріальне благополуччя Афінської держави базувалося на використанні праці сотень тисяч абсолютно безправних рабів. В той час як чисельність вільних громадян не перевищувала кілька десятків тисяч чоловік.

Виділимо основні джерела права Ст. Греції:

1. Археологами знайдено *фрагменти законодавства грецьких міст-держав, численні договори.*

2. *Твори* Гомера «Іліада», «Одіссея».

3. Твори мислителів Геродота, Ксенофонта, Платона, Аристотеля.

4. *Судові промови ораторів* Демосфена, Лізія та ін.

5. *Звичаї.*

6. Закони (перші писані – «*Закони Драконта*» (621 р. до н.е.)).

4. Аристократична республіка в Спарті

Постійним суперником Афін у боротьбі за політичне домінування в регіоні виступала Спарта. Її суспільний лад характеризується як аристократична республіка. В VI ст. до н. е. дорійські племена підкорили собі Мессенію (боротьба тривала кілька сторіч – з VIII ст. до н. е. по VI ст. до н. е.), її землі стали спільною власністю переможців, а населення перетворене на державних рабів-ілотів. Для того, щоб утвердити і зберегти своє панування над корінними мешканцями Мессенії, дорійці були змушені об'єднатися з 12-ма ахейськими общинами. З того часу спільну общину очолювали **2 царі** (архагети) – дорійський і ахейський. Невелика група повноправних громадян-спартіатів експлуатувала величезну кількість поневолених ілотів. Це, звісно, вимагало створення сильної військової організації.

Захоплену землю спартіати розділили на спадкові ділянки (клери), які оброблялися ілотами. Середній розмір клеру становив 11-15 га. Спартіат не міг продати, закласти чи здати в оренду свій клер. Ілоти, що обробляли цю землю, сплачували податок (половину отриманого врожаю), який йшов на утримання спартіата. Обов'язком останнього була військова справа, а весь вільний час зайнятий полюванням, гімнастикою, хороводами. Чисельність спартіатів разом з сім'ями не перевищувала 10 відсотків від загальної кількості населення. На III ст. до н. е. громадян-спартіатів залишалося усього 100 чоловік. При цьому спартіати не лише воювали з сусідами та утримували в покорі ілотів, але й наймалися охоронцями до перських сатрапів. Зрозуміло, що уся суспільна і державна організація Спарті була орієнтована на виховання універсального воїна, нечутливого до болю, здатного з честю долати будь-які труднощі, голод, холод, спрагу.

Основи такого ладу у Спарті заклав ще легендарний законодавець Лікурґ (IX–VIII ст. до н. е.). Саме йому приписується поділ території Лаконіки (первісного ядра майбутньої держави, площею усього в 300 кв. км) на 39 тис. ділянок-клерів, введення залізних грошей (для запобігання хабарництву, оскільки навіть незначні суми доводилося перевозити волами), розробку законів проти розкоші (дах мав зводитися лише сокирою, двері – пилкою, без оздоб і прикрас).

Спартіатам заборонялося займатися ремеслом, торгівлею, фінансово-кредитними операціями. «Довірити» цю діяльність ілотам вони не могли, але й обходитися без зброї, посуду, одягу тощо було неможливо. В згаданих сферах були зайняті т. зв. перієки (тобто ті, що живуть навколо Спарті) – особисто вільні люди без політичних прав. Перієків також використовували у війську як легкоозброєних воїнів. Вони ж платили державі данину і були проміжною ланкою між 200 тис. ілотів та 8 тисячами (далі – навіть 700) спартіатів. Цим співвідношенням пояснювався допуск перієків до військової справи і дещо легші умови життя.

На чолі вільної общини, як уже згадувалося, стояли два царі-архагети – дорійський та ахейський. У воєнний час це були воєначальники, у мирний – вищі жерці. Влада царів була спадковою, їм належали великі ділянки родючої землі та визначена частка військової здобичі. Для обмеження царської влади щорічно усіма повноправними спартіатами обиралася колегія ефорів (спостерігачів) з 5 чол. Ефорат відомий з 754–753 рр. до н. е. Ефори стежили за розподілом військової здобичі, вводили податки. З середини VI ст. до н. е. мали найширші повноваження в управлінні, нагляді та судочинстві. Вони ж скликали Раду старійшин (герусію) та народні збори, вели переговори з іноземними послами. Старший ефор – епонім давав своє ім'я назві року. Звіт ефори складали лише перед своїми наступниками.

Народні збори (апелла) формувалися з одружених громадян віком від 30 років. Виступати на зборах, пропонувати закони чи кандидатів на посади дозволялося лише посадовим особам. Збори висловлювали своє рішення зазвичай криком. Судді сиділи в ізолюваному приміщенні і прислухалися до того, як кричать обидві сторони (згідні і незгідні), визначаючи переможця. У сумнівних випадках практикувався поділ голосуючих на дві частини шляхом розходження у різні сторони. Однак власті своїми постановами могли оголосити рішення зборів недійсними, а самі збори розпустити. Якщо народні збори у демократичних Афінах (агора) були найголовнішим органом державної влади, то в аристократичній Спарті збори (апелла) мало що реально вирішували.

Рада старійшин складалася з 28 членів-геронтів, які обиралися народними зборами з представників найбільш знатних родин, не молодших за 60 років. Герусію скликали ефори, вона готувала рішення народних зборів, складала заключення з найважливіших державних справ та кримінальних процесів. До герусії також входили і обидва царі, і лише цей орган мав право зміщення царів. Загалом геронти ні перед ким не були відповідальні. У наш час терміном геронтократія іноді називають таку державу, де влада перебуває у людей надто похилого віку (наприклад, брежньєвське Політбюро поч. 80-х рр. XX ст.).

Суперництво Спарті і Афін стало причиною Пелопоннеської війни. В 431 р. до н. е. спартанські війська вдерлися в Аттику і спустошили її. Спарта виграла цю війну через 27 років у 404 р. до н. е., вдавшись до допомоги персів. В 386 р. був укладений Анталктідів мир з Персією, за яким Спарта визнавалася гегемоном над Грецією. Перемога над Афінами дорого обійшлася Спарті. В 400 р. до н. е. закон ефора Епітадея дозволив відчуження землі. На той час більшість спартіатів загинула в битвах, їхня загальна кількість скоротилася з 8 тис. до 1 тис. 2/5 земельного фонду опинилося в руках жінок-спадкоємців.

У наступній війні з Фівами в 371 р. до н. е. непереможні спартанці були розбиті полководцем Епамінондом в битві при Левктрах. Заволодіти Спартою переможцям тоді не вдалося, але ця війна виснажила її сили. Знову піднеслися Афіни, населення яких досягло 200 тис. чол.

Суперництво – військове – Спарті і «демократичних» Афін завершилося, як відомо, перемогою Спарті. Однак, що стосується галузі культури, то тут відставання від Афін було вражаючим. За півтисячі років у Спарті не було жодного визначного філософа, художника, скульптора і лише один поет, та й той творець військових гімнів.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Як можна охарактеризувати суспільний лад Греції «Гомерівської доби»?
2. Назвіть реформи, проведені в епоху легендарного царя Тезея?
3. Охарактеризуйте законодавство Драконта, вкажіть хронологічні рамки його дії.
4. Назвіть причини скасування боргового рабства в Афінах.
5. Назвіть (перелічіть) реформи Солона і поясніть їхню сутність.
6. Як формувались збройні сили після проведення політичної реформи Солона?
7. Поясніть сутність тімократії як форми державного ладу.
8. Які реформи провів Пісістрат і завдяки чому він встановив режим особистої тиранії?
9. Яке значення мала тиранія Пісістрата для зміцнення суспільного устрою Афіньської держави?

10. Що таке остракізм і з якою метою його запровадили – сформулюйте власну точку зору щодо такого державно-правового інституту.
11. Охарактеризуйте т. зв. пряму демократію як форму держави.
12. Назвіть провідні органи державної влади Афіньської держави в період реформ Клісфена, Ефіальта і Перікла.
13. Які суспільні групи не допускалися до участі в політичному житті Афіньської держави?
14. Поясніть функції народних зборів, ради 500, гелієї? Хто міг бути обраним у ці органи державної влади? Які цени існували?
15. Які функції здійснювали колегія стратегів та колегія архонтів?
16. Що таке пряма демократія створена в межах Афіньської держави, назвіть її переваги та недоліки?
17. Яким чином приймалися закони в період розквіту прямої демократії Афіньської держави і як відмінялися?
18. Розкажіть про порядок судового процесу в Афінах.
19. Які судові функції виконував ареопаг в «класичну» добу?
20. Вкажіть форму державного правління Спарти.
21. Хто був повноправним громадянином Спарти? Охарактеризуйте правовий статус цієї групи повноправних громадян, вкажіть особливості їхнього виховання та занять.
22. Вкажіть повноваження спартанських архагетів (царів), герусії, колегії ефорів.
23. Яку роль відігравали народні збори (апелла) у Спарті, чим вони відрізнялися від народних зборів (агори) Афіньської держави?
24. Що таке криптії?
25. Чому існувало постійне суперництво між Афінами та Спартою і чим воно завершилося?

Список використаних джерел:

1. Арістотель. Політика. К., 2000. 239 с. або URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>
2. Платон. Держава. К., 2000. 355 с. або URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>
3. Плутарх. Порівняльні життєписи. К.: Дніпро, 1991. 437 с. або URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=3847>
4. Катрич В.М. Історія рабовласницької держави і права Стародавньої Греції. К., 1969. 238 с.
5. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
6. Страхов М. Історія держави і права зарубіжних країн : [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти] / М.М. Страхов ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Академія правових наук України. Харків: Право, 2001. 415 с.
7. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: 2-е вид. переробл і доповн. Навч. посібних. К.: Центр учбової літ-ри, 2008. 730 с.
8. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / В.П. Глиняний. 6-те вид. К. : Істина, 2009. 768 с.

9. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л.М. Маймескулов, Д.А. Тихоненков, В.В. Россіхін, С.І. Власенко ; за ред.. Л. М. Маймескулова. Х. : Право, 2011. 520 с.
10. Сопільник Л.І. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
11. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.М. Страхов. – 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім « Ін Юре» , 2003. 584 с.
12. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу. Навч. Посібник. Львів: « Світ» , 2001. 345 с.
13. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
14. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
15. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
16. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
17. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ТЕМА 3. СТАРОДАВНІЙ РИМ. РЕСПУБЛІКА ТА ІМПЕРІЯ

1. Виникнення Риму. Реформи Сервія Туллія. Боротьба плебеїв і патриціїв за рівноправність.

2. Суспільний і державний лад Стародавнього Риму в період Республіки (509-45 рр. до н.е.). Правовий статус громадянина Риму.

3. Органи державної влади: Сенат; куріатні коміції, центуріатні і трибутні коміції. Посадові особи (магістрати) та їх компетенція.

4 Реформи братів Гракхів, повстання Спартака і криза республіки – перехід від республіки до монархії.

5. Суспільний і державний лад Риму в період принципату. Домінат. Розклад рабовласницького ладу.

6. Джерела та основні риси римського права.

Вступ

Римська держава в своєму тисячолітньому розвитку пройшла різні етапи: від республіки, через тривалий перехідний період, до імперії, яка теж проіснувала декілька століть.

Період з VI ст. до н.е. і до проголошення Цезаря імператором в 45 р. до н.е, вважається періодом існування республіки в Стародавньому Римі. Для характеристики форми держави у Стародавньому Римі використовують також термін «аристократична республіка» («справа народу» (*res publica, res populi*) – «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів».) Головний правовий принцип сформульований в епоху республіки: *Legilatis regnorum fundamentum*.

З кінця I ст. до н.е. держава у Старод. Римі розвивалася як імперія з монархічною формою правління. Домінуючим стає правовий принцип – сформульований Ульпіаном «*Quod principi placuit, legis habet vigorem*», тобто що бажане правителю, те й має силу закону.

Давньогрецький історик і політичний діяч Полібій пояснював піднесення Риму досконалістю його політичного устрою. Він вважав, що в римському державному ладі поєднувались усі три форми правління: монархія, аристократія і демократія.

У Старод. Римі право розглядалося не як інструмент досягнення корисливих цілей домінуючої частини соціуму, а як інструмент справедливості – «Справедливість полягає в тому, щоб дати кожному те, що йому належить».

Римське право стало найдосконалішою формою права, заснованою на приватній власності. Це стосується не тільки власне римської епохи. Річ у тому, що римське право пережило державу, воно живе, існує, застосовується донині, зокрема цивільна, зобов'язальна його галузь. Ще в епоху Середньовіччя почалася в Європі, а потім за її межами так звана рецепція – відновлення дії римського права. Багато законів, кодифікацій країн Європи, Латинської Америки, Африки мали і мають ще й тепер в основі норми та інститути римського права. Зокрема, у Німеччині лише з 1 січня 1900 р. припинив дію звід законів імператора Юстиніана (щоправда, він існував у дещо зміненому вигляді); знаменитий цивільний кодекс Наполеона 1804р. теж ґрунтувався на римському праві.

1. Виникнення держави у Римі. Реформи Сервія Туллія. Боротьба плебеїв і патрициїв за рівноправність

Заснування Риму, за підрахунками давньоримських істориків, відбулося 21 квітня 753 р. до н. е. Звичайно, ця дата умовна. Перший період римської історії, т. зв. царський, тривав по 510 р. до н. е. і був перехідним від первіснообщинного ладу до рабовласницького. Крім Ромула, засновника Риму, відомо ще шість царів, причому останні три походили з етрусського роду Тарквініїв. За них Рим перетворився на досить велике місто, що підкорило собі усю область Лаціуму (терит. Середн. Італії).

Повноправні громадяни називалися патриціями і об'єднувалися у племені по 100 родів у кожному. Поділ землі для 30 курій (курія обіймала 10 племен) провів нібито ще Ромул. Управління здійснювалося загальними народними зборами (куріальними коміціями), які приймали чи відкидали пропоновані законопроекти, обирали посадових осіб, виступали вищою апеляційною інстанцією при вирішенні питання про смертну кару. Старійшини 300 патриціанських родів складали Сенат. У віданні останнього були поточні справи управління, вироблення законопроектів, укладення миру. Сенатори традиційно обиралися від однієї і тієї ж сім'ї кожного роду. В руках виборного царя – рекса перебувало військово керівництво, функції вищого жерця та деякі судові справи.

Земельний фонд зосереджувався в руках патрициїв, вони ж розподіляли між собою і нові завойовані землі. Однак, крім патрициїв, у Римі проживали ще й так звані плебеї, які стояли поза родовою організацією. Плебеї були особисто вільними, вони несли військову службу і платили податки, але не брали участі в управлінні і розподілі землі. В їхніх руках накопичувався торговий та промисловий капітал.

Нерівноправність патрициїв і плебеїв була джерелом напруженості у суспільстві і за слушних умов могла перерости у громадянську війну.

Тому шостий рекс Сервій Туллій (578–533 рр. до н. е.) здійснив реформу, подібну до реформи Солона. Усе населення і територія Риму були розбиті на 4 округи або триби. Крім того, населення поділялося на 5 майнових класів за рівнем доходів – незалежно від того, були це патриції чи плебеї. До першого класу входили ті, чиє майно оцінювалося в 100 тис. асів, разом вони становили 80 центурій (сотень). У другому класі опинилися ті, чиї статки складали 75 тис. асів (22 центурії). У третьому – відповідно 50 тис. асів (20 центурій), четвертому – 25 тис. асів (22 центурії), п'ятому – 11 тис. асів (30 центурій). Поза цими п'ятьма класами стояли «вершники» (18 центурій), які мали бути багатшими від громадян першого класу, та «пролетарі» (від латинського слова, що означало «потомство»). Пролетарі, чиє майно не дотягало до п'ятого класу, становили усього одну центурію.

Оскільки в Римі кожний громадянин набував зброю за власний рахунок, то природно, що придбати повне важке озброєння (меч, щит, спис, лати), чи, тим більше, утримувати бойового коня, могли лише вищі майнові класи. Вони ж виставляли найбільше число центурій (сотень) в народному ополченні (пролетарів до ополчення взагалі не брали). Зате і всі політичні переваги належали представникам цих класів. Народні збори почали відбуватися по центуріях.

Усього було 193 центурії. Вершники і громадяни першого класу разом давали 98 (18 + 80) голосів, тобто більш як половину від загальної кількості. Якщо вони виступали спільно, то будь-яке рішення приймалося навіть всупереч голосам решти чотирьох класів та пролетарів, разом узятих. Тобто найбагатші верстви мали домінуючий вплив на розвиток держави, а науковці вважають таку форму держави аристократичною республікою.

У результаті реформи майже усі патриції потрапили до вищих майнових класів, однак їм довелося потіснитися перед верхівкою плебсу. Оскільки, після реформи Сервія Туллія, плебеїв допустили до поділу суспільного поля, можна було очікувати, що їхнє матеріальне становище поліпшиться, а політичний вплив зростатиме. Реформа дещо зменшила роль родової знаті в суспільстві. Політична роль куріальних зборів також помітно зменшилася, колишні збори за племінними трибами більше не скликалися.

Раз на п'ять років проходив перепис населення з метою визначення майнового цензу. Було введено постійний податок на утримання війська. До активної військової служби притягалися громадяни у віці від 16 до 45 років, чоловіки старшого віку несли гарнізонну службу.

Наприкінці VI ст. до н. е. в Римі була знищена царська влада і встановлена аристократична республіка.

Як уже зазначалося, територія Риму була розбита на 4 округи-триби, пізніше до них приєдналися ще 17 сільських триб. З 471 р. до н. е. збори плебеїв починають приймати в трибах рішення, обов'язкові лише для цієї верстви населення.

З 449 р. до н. е. рішення трибутних зборів стають обов'язковими для усіх мешканців територіального округу – триби. Плебеї постійно боролися за розширення своїх прав. Найяскравішим прикладом цієї боротьби стала так звана сецесія плебеїв, коли під час ворожої осади міста вони при повному озброєнні покинули Рим і стали табором на Священній горі (494 р. до н. е.). Втеча різко ослабила військові сили Риму, і тому патриції пішли на поступки. Була створена важлива посада народного трибуна – захисника інтересів і прав плебеїв. Народні трибуни обиралися в народних зборах по трибах і мали право опротестування розпоряджень усіх інших посадових осіб (право вето).

З 445 р. до н. е. дозволялися раніше заборонені шлюби між патриціями і плебеями. Це відкрило плебеям шлях до вищої магістратури і в Сенат. У 367 р. до н. е. їхні представники Ліциній і Секстій, після десятирічної боротьби, відкрили плебеям доступ на будь-які посади; один з консулів мав обов'язково бути плебеєм. Цими ж законами заборонялося зосереджувати в руках окремих фамілій земельні наділи площею понад 500 югерів – 125 га (земля формально була державною власністю у володінні громадян). За законом Петелія (326 р. до н. е.) скасовувалася боргова кабала, боржник відповідав перед кредитором лише своїм майном, а не свободою (наріжний камінь у розвитку римського приватного права).

Після другої сецесії плебеїв (289 р. до н. е.) був прийнятий закон Гортензія, який фактично урівнював повноваження трибутних зборів з центуріатними. Вважається, що цим закінчується 200-річна боротьба за урівняння в правах плебеїв з патриціями. На початку III століття до н. е. з 35 найбільш знатних римських фамілій залишилося 15. Відбувається фактичне злиття патриціїв та плебейської верхівки. Виникає нова патриціансько-плебейська аристократія, яка отримала в Римі назву нобілітету. Нобілітет захоплює в свої руки усю політичну владу, сенат стає його слухняним знаряддям. Рядове ж плебейство нічого не виграло і навіть матеріально ослабло у ході цієї боротьби.

2. Суспільний і державний лад Стародавнього Риму в період Республіки (509 – 27 рр. до н.е.). Правовий статус громадянина в Римі, статус інших соціальних груп

За неписаними римськими законами визнавалося, що люди нерівні між собою, раби взагалі розглядалися не як люди, а речі. Суспільне становище людини залежало від наявності або відсутності у неї статусів: свободи (усі люди діляться на вільних і рабів), громадянства (усі вільні – або повноправні громадяни Риму, або негромадяни: латини, перегріни, дедітіції), сімейного (усі громадяни Риму – або «особи свого права») (вони ж – «батьки сімейства»), або «особи чужого права»).

Громадянин Риму мав такі основні права:

- 1) право участі в народних зборах;
 - 2) право бути обраним на посаду в державному і судовому апараті;
 - 3) право служби у війську (і відповідно участі у розподілі військової здобичі);
- а також цивільні права:

1) право на т. зв. законний римський шлюб, діти від якого автоматично отримували громадянство Риму, та

2) право комерції (тільки для осіб «свого права»), тобто укладання угод, захищених державою через можливість подання позову, спрямованого проти недобросовісного контрагента.

У період Республіки громадяни Риму платили лише податок на спадщину і на усі операції, пов'язані з рабами (купівля-продаж, звільнення на свободу). Інші групи населення мали значно вужчі права, платили численні прямі податки, могли бути позбавлені земельних володінь, якщо виникала потреба забезпечити землею ветеранів римського війська. Водночас будь-який член суспільства мав змогу набувати або втрачати один, два чи усі три «статуси».

Соціальні ліфти. Втрата громадянства була пов'язана з продажем у рабство за борги (до 326 р. до н. е.) або за злочин, вона ж наставала внаслідок заслання чи вигнання.

Раб-вільновідпущеник міг стати громадянином. Вільновідпущениками ставали різними способами – наприклад, згідно із заповітом або за умови викупу, відробітку тощо. В разі порушення цих умов вільновідпущеника можна було знову повернути в рабство (що згодом було заборонено). Вільновідпущеників не брали на військову службу, відтак вони не могли претендувати на будь-які посади у державному апараті. Однак уже діти вільновідпущеників могли робити будь-яку карколомну кар'єру, відомо, наприклад, що імператор Діоклетіан був сином вільновідпущеника.

Іноземці – перегріни могли отримати громадянство Риму за заслуги перед державою. Наприклад, у I ст. н. е. був прийнятий закон, за яким отримував громадянство перегрін, який на власному кораблеві певного тоннажу привозив до Риму продовольче зерно на продаж протягом чотирьох років. Хліб же в Римі був набагато дешевшим, ніж у провінції, отже, доводилося працювати собі на збиток. Тим самим перегрін ніби купував собі громадянство. Латин міг отримати громадянство за багаторічну службу у допоміжних легіонах та іншими способами. На негромадян не поширювалися римські закони, а діяла власна система права – перегрінська. Регулював ці відносини т. зв. перегрінський претор.

Розквіт Риму зумовлювався використанням дешевої рабської праці. Однак ставити наглядча над кожним рабом було економічно не вигідно. Рабам зазвичай пропонували узяти пекулій (земельну ділянку, ремісничу майстерню тощо) і протягом

багатьох років зібрати суми на викуп з неволі себе самого, дружини, дітей, а також пекулія. В середньому на це йшло до двадцяти років, але раб бачив перспективу стати громадянином Риму і був готовий на усе.

Ця продумана схема комбінації «бича і пряника» давала потрібний ефект. Навіть обездолені раби об'єктивно працювали на зміцнення економіки Риму (а відтак – і його військової могутності), натомість громадяни-бунтарі втрачали громадянство і опускалися на суспільне дно. Багатовікове існування Риму як держави № 1 на політичній карті світу не в останню чергу пояснюється тим, що він зумів консолідувати зусилля усіх груп населення – повноправних і неповноправних – для самозбереження.

Політичну історію Ст. Риму можна поділити на два великих періоди – Республіку і монархію. Республіка проіснувала близько 500 років. Ця Республіка була рабовласницькою за своїм типом і аристократичною за формою правління. Вищі посади займали представники вузького кола знатних фамілій. У руках цих людей зосереджувалися і великі земельні володіння.

Провідні ролі у суспільстві аристократи утримували засобами системи патронату-клієнти. Неімущі, малоосвічені громадяни завжди потребували підтримки – грошима, юридичною порадою тощо. У пошуках такої підтримки вони зверталися до родичів (або добре знамих сусідів) з числа людей багатих і знатних, з доброю юридичною освітою. Прохач ставав клієнтом, його добродійник – патроном, відносини належним чином оформлювалися юридично. Свій моральний чи грошовий борг клієнт відробляв не грошима чи працею – для цього у патрона були чисельні раби, а зовсім іншим способом. Оскільки усі голосування на народних зборах відбувалися відкрито, патрон приходив на Форум разом зі своїми клієнтами (їх могло налічуватися кілька сотень), і вони «голосували» так, як підказував патрон. Саме таким способом приймалися закони і обиралися посадові особи. Домовившись з патронами (іноді – шляхом звичайного підкупу), зацікавлений політик виставляв свою кандидатуру на виборах або пропонував певний законопроект.

3. Органи державної влади: Сенат; куріатні коміції, центуріатні і трибутні коміції. Посадові особи (магістрати) та їх компетенція

Головним органом влади у римській республіці був Сенат, до якого первісно входили представники 300 патриціанських родів. З вимиранням цих родів, за законом 318 р. до н. е., вакантні місця заповнювалися особами, що обиралися народними зборами. Як правило, це були ті, хто уже займав вищі посади в магістратурі або надав державі великі послуги. За законом Овінія доступ у Сенат став можливим і для плебеїв. Список сенаторів переглядався кожних 5 років.

У віданні Сенату було:

- 1) попереднє обговорення усіх питань, що виносилися на розгляд центурій;
- 2) право накладання вето на рішення народних зборів (крім судових);
- 3) розпорядження скарбницею і державним майном та бюджет взагалі;
- 4) зовнішні зносини;
- 5) військова справа, включаючи призначення командуючих.

Перший у списку сенаторів називався принцепсом. Він вів засідання зборів. Голосування відбувалося шляхом розходження сенаторів у різні боки.

За диктатури Сулли (I ст. до н. е.) число сенаторів було подвоєно (до 600). Сенат став установою консервативною, до його складу входили лише найбагатші і найродовитіші з рабовласників.

Одночасно в Римі збереглося багато важливих інститутів народовладдя: народні збори, трибунат, термінування повноважень службових осіб та їх підзвітність народним зборам, безоплатність посад, колегіальність управлінських органів.

Законодавчими органами вважалися народні збори (коміції). До реформи Сервія Туллія основну роль відігравали куріатні (курія – десять патриціанських родів) коміції, після неї – центуріатні та трибутні. Скликалися вони за наказом консула, претора чи народного трибуна. Розпустити коміцію мав право голова зборів. Повноваження центуріатних коміцій: вирішували питання війни і миру, обирали вищих магістратів, приймали чи відхиляли закони, дарували громадянство, були вищою апеляційною інстанцією у справах щодо смертних вироків.

У трибутних коміціях (за місцем проживання) відчувалася перевага плебеїв, оскільки тут витримувався принцип «одна людина – один голос». Спершу вони мали другорядний характер, але в період між 449–287 р. до н. е. отримали ті ж повноваження, що й центуріатні коміції, за винятком питань війни і миру. Відбувався постійний зріст числа центурій і триб. У III ст. до н. е. кожний розряд населення отримав по 70 центурій і їхнє загальне число, з врахуванням вершників і пролетарів, зросло до 373. Кількість сільських триб також зросла, тепер їх разом з 4 міськими налічувалося 31.

Значення народних зборів (трибутних) було набагато меншим, ніж у Афінах. Збори не мали права законодавчої ініціативи, запропонований сенатом законопроект можна було прийняти або відкинути в цілому, без внесення поправок. Голосування тривалий час було відкритим. Враховуючи, що більшість неімущих громадян (клієнтів) перебувала у залежності від свого багатого покровителя (патрона), рішення таких зборів були легко прогнозовані. Оскільки участь у зборах на відміну від Афін не оплачувалася, селяни і міська біднота не завжди були на них присутніми.

Поточна виконавча влада перебувала в руках т. зв. магістратів. Члени колегій обиралися народними зборами на один рік і формально були підзвітними цим зборам (аж до віддання під суд). Для того, щоб виставити свою кандидатуру навіть на найнижчу магістратуру, потрібно було відбутися 10 військових кампаній на коні, або 20 – у пішому строю. Відтак багаті і знатні вершники починали свою політичну кар'єру набагато раніше від бідняків. Вибори обходилися кандидатові у значні суми, виконання посадових обов'язків було неоплачуваним, бо вважалося, що це – велика честь для громадянина, а не його професійна діяльність. Фактично неімущі верстви самоусувалися від політики, бо не мали на це необхідних коштів.

Колегія консулів спочатку складалася з двох осіб. На цю посаду обирали не молодших за 43 роки. Всі інші посадові особи, за винятком народних трибунів, перебували у їхньому підпорядкуванні, консули мали право скасування розпоряджень нижчих начальників. Вони були командуючими військами в провінції та Римі і мали необмежені повноваження в усьому, що стосувалося війни і військової справи. Консули скликали сенат і головували в народних зборах (маючи право розпуску останніх). Вони видавали обов'язкові постанови і накладали адміністративні стягнення. За межею міста, у військовому таборі, могли виносити смертні вироків.

Колегія преторів первісно складалася з 2-х, далі – з 8-ми чоловік. З 367 р. до н. е. претори розглядали попередньо усі карні і цивільні справи до направлення їх у суд. Фактично вказівка претора (т. зв. формула) майже завжди визначала наступне рішення суду. За відсутності консула претор мав право заміщувати його у командуванні військом. У підпорядкуванні претора перебували карні або нічні тріумвіри, що здійснювали арешти, вироків, спостерігали за в'язницями.

До магістратів належали і цензори, які обиралися один раз на 5 років. Вели облік громадян, аби не допустити появи самозванців. Вони ж розподіляли громадян між центуріями і трибами. Починаючи з 312 р. до н. е. цензори складали списки сенаторів, отримавши тим самим право відводу небажаних осіб. Цензор від імені держави давав підряди на суспільні роботи і стежив за якістю їх виконання, вів спостереження за збором податків з провінцій та мита у митницях. Цензори не підлягали судовій відповідальності.

Не підлягали судовій відповідальності також диктатори і народні трибуни.

Магістратура диктатора була винятковою і екстраординарною. Диктатор призначався консулом одноосібно або під тиском сенату у разі війни чи внутрішньої смути. Влада диктатора була необмеженою і підкріплювалася кінним військом. Він мав імунітет і від вето трибуна. Однак його повноваження обмежувалися у часі – не довше 6 місяців.

З 494 р. до н. е. діяла колегія народних трибунів, які обиралися з числа плебеїв. Ця посада була настільки впливовою, що відомі випадки відмови сенаторів від місця в сенаті та їх перехід з патриціїв у плебеї тільки задля спроби отримання цієї посади. Число трибунів зростало від 2-х до 5-ти, а далі – і до 10-ти.

Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів, за винятком наказів диктатора. Могли накладати вето на постанови сенату і народних зборів. Мали право арешту і публічного допиту будь-якої особи.

До магістратури нижчого рангу належали курульні едили і квестори. Едили спостерігали за порядком на ринках Риму і влаштовували видовища, видавали розпорядження про продаж рабів і тварин. Квестори вели розслідування карних справ, вели архівні справи, поряdkували в скарбниці. Поліція підпорядковувалася едилам.

У добу Республіки політичні права на населення провінцій не поширювалися. Вибори магістратів здійснювалися виключно громадянами Риму. Безплатні роздачі продовольства та організація видовищ для потенційних виборців значною мірою сприяли зростанню люмпенізації маси пролетарів, які почали жити виключно за рахунок подачок.

Провінції управлялися призначеними Римом губернаторами з числа колишніх консулів та преторів. На середину II століття до н. е. таких провінцій налічувалося 9: Сицилія, Сардинія, Корсика, Цізальпінська Галлія, Іспанія, Африка, Македонія, Іллірія, Азія.

Влада губернаторів у провінціях була практично необмеженою.

Специфічною суспільною установою Риму була армія. До служби допускалися громадяни з 16–17 років. Пролетарі тривалий час служби позбавлялися. В кінці III століття до н. е. майновий ценз для служби в армії понизився з 11 тисяч асів до 4 тисяч, а у I столітті до н. е. до служби почали допускати неімущих. Солдат отримував плату і міг розраховувати на частку у военній здобичі (щоправда, з цих сум він не лише утримував себе, але й давав хабарі нижчим командирам за звільнення від робіт).

За законом консула Марія (кінець II століття до н. е.), після 16 років служби солдат-ветеран наділявся земельною ділянкою з суспільних фондів. Пізніше, починаючи з Сулли, ветерани стають опорою диктаторів та імператорів, отримуючи від них щедрі подарунки за попередню службу під прапором цих полководців. Дисципліна в армії забезпечувалася правом командуючого на смертний вирок. У виняткових випадках (бунт, втеча з поля бою) застосовувалася так звана децимація, тобто страта за жеребом кожного десятого з числа бійців підрозділу, що провинився.

Державний лад римської республіки закріпив особливий політичний рівень взаємодії суспільних інтересів громадянина з інтересами всього суспільства, встановив систему стримувань і противаг між різними органами влади – фактично жодний орган влади не мав монополії на владу. Відтак основні питання управління державою вирішувалися колегіально із врахуванням інтересів більшості громадян держави.

4. Реформи братів Гракхів, повстання Спартака і криза республіки – перехід від республіки до монархії.

Зріст латифундій, де широко використовувалася найдешевша рабська праця, означав розорення десятків тисяч дрібних власників, які просто не витримували конкуренції. В самому Римі розгорнувся широкий демократичний рух на захист інтересів бідноти. Він відомий під іменем руху братів Гракхів.

Тіберій Гракх походив з відомого плебейського роду Семпроніїв. У 133 р. до н. е. був обраний народним трибуном і виступив з власним аграрним законопроектом, в якому пропонував встановити обмежувальну норму земельних володінь – не більше 1000 югерів (югер = 1/4 га) на сім'ю. Надлишки мали бути конфісковані і розподілені між біднішими громадянами по 30 югерів. Метою реформи мало стати відновлення розореного селянства і збереження римської військової могутності, оскільки основою цієї могутності була саме селянська армія. Коли трибун Марк Октавій наклав трибунське вето на законопроект Тіберія Гракха, останній добився від трибутних зборів відсторонення Марка Октавія від посади трибуна. До складу комісії для проведення реформ були обрані Тіберій Гракх, його брат Гай та його тесть Аппій Клавдій.

При проведенні реформи Тіберію Гракху довелося кілька разів порушувати закони: відсторонити Октавія, затверджувати закон про субсидії для дрібних землевласників через народні збори, а не через сенат, і, нарешті, виставляти свою кандидатуру на другий строк. Під час цього виставлення в народному зібранні відбулося зіткнення. Тіберій Гракх і 300 його прихильників були убиті, а тіла їх скинуті у Тібр.

У 123 р. до н. е. народним трибуном був обраний брат Тіберія Гракха – Гай, налаштований ще більш революційно. Щоб отримати симпатії найбідніших верств населення, Гай провів т. зв. хлібний закон, згідно з яким хліб з державних запасів продавався за зниженими цінами. В інтересах мас був проведений закон Гая Гракха про вивід ряду колоній – на південь Італії та на місце зруйнованого Карфагену.

Земельний фонд навколо Риму уже був вичерпаний, і тому ця пропозиція була своєчасною. Гай зумів добитися свого переобрання на пост трибуна вдруге (122 р. до н. е.) і виставив власну кандидатуру на третій строк (на 121 р. до н. е.). Вороги Гракха з числа senatorів намагалися використати проти нього дві обставини – вивід колонії на місце Карфагену (ці землі вважалися підданими прокляття) і законопроект Гая про надання прав громадянства Риму італікам (тоді б вони могли претендувати на усі види військової здобичі).

Прихильники Гая Гракха укріпилися на Авентінському пагорбі. Але ворогам вдалося взяти цей табір штурмом. Гай Гракх загинув, а разом з ним було перебито ще 3000 його прихильників. Однак революційний рух селянства і міської бідноти набирав дальшого розмаху. Це був рух за землю, за політичні права, за загальну демократизацію суспільного ладу.

Вже в 111 р. до н. е. був прийнятий закон Торія, який поклав початок приватизації земельного фонду (до цього земля традиційно вважалася суспільною власністю). Наділ, не більший за 30 югерів оранки, почав вважатися приватною власністю.

Введення землі в оборот пришвидчило процеси класового розшарування, а отже, і загострювало класову боротьбу.

Під час війни з нумідійським царем Югуртою Рим опинився на грані військової поразки. З півночі розпочався натиск племен галльського і германського походження – кимврів і тевтонів. Полководець Гай Марій урятував Рим, але для цього йому довелося змінити соціальний склад армії – у військо були допущені неімущі пролетарі. Зрозуміло, що включення цих шарів суспільства до складу збройних сил спричинило збільшення їхньої ролі і впливу у суспільному житті Риму.

У 100 р. до н. е. трибун Сатурній провів закон про роздачу земель солдатам Марія і про нове зниження цін на хліб. Трибун Лівій Друз 91 р. до н. е. виступив із законопроектом про надання громадянських прав італікам. Це намагався зробити ще Гай Гракх, адже італіки (жителі Італії, негромадяни Риму) становили понад 2/3 римського війська. Лівій Друз був убитий, що послужило сигналом для початку так званої Союзницької війни (90-88 рр. до н. е.). Рим опинився у надзвичайно складному становищі і був змушений піти на поступки. Усі італіки отримали права римського громадянства. Нові громадяни були приписані до 8 (з 35) триб, тобто в трибутих зборах «старі» громадяни Риму ще зберігали свій вплив, але виключне становище римської міської общини уже було підірване. Крім того, відбулося переродження армії: після завершення громадянської війни вона перетворилася на самостійну силу.

Продовження т. зв. Мітрідатових воєн з Римом у 74-64 рр. закінчилося повною перемогою Риму з включенням Понтійського царства до складу Римської імперії. Полководець Помпей, командує римською армією, здобув перемогу над 22-ма царями, Мітрідатовими союзниками, підкорив 12 млн чоловік, завоював 1538 міст і фортець.

Похитнуло Республіку повстання Спартака, що вибухнуло у 74-71 рр. до н. е. Армія рабів у момент найвищого успіху досягала 120 тисяч чоловік. Повстання було придушене армією під проводом Марка Красса.

У самому Римі визрівав заколот Луція Сергія Катіліни, метою якого мав стати державний переворот і скасування боргів. Катіліна, виданий Цицероном, втік до Етрурії і разом з 3000 його прихильниками загинув у бою з римським військом.

Невдовзі після придушення цього виступу політична влада в Римі переходить до рук трьох визначних діячів, які утворюють 1-й тріумвірат (60 р. до н. е.). До складу тріумвірату входили Помпей (переможець Мітрідата), Красс (який звільнив Рим від Спартака) і Цезар.

Юлій Гай Цезар (народився 100 р. до н. е.) починав свою політичну кар'єру як типовий демократ. Домігшись свого обрання консулом на 59 р. до н. е., провів аграрний закон, за яким колишні ветерани Помпея були наділені земельними ділянками. Однак для втілення в життя цього законопроекту Цезар був змушений діяти в обхід Сенату, відхиливши вето народних трибунів. Того ж 59 р. до н. е. Цезар провів ще один аграрний закон, за яким переважне право на отримання землі з суспільних фондів мали батьки, що утримували 3-х і більше дітей (таких в Італії було 20 000). Одночасно консул обмежив права провінційних намісників, забезпечуючи цим популярність і підтримку місцевого населення.

Тепер Цезарю було потрібне військо. Він добився, щоб його призначили намісником у Галлію (на 5 років). Але оскільки Галлію ще треба було завоювати, Сенат дозволив Цезарю набрати армію. Галлія була підкорена і у 57 р. до н. е. проголошена римською провінцією. В 54-51 рр. до н. е. Цезар з 60 000-ним військом придушив 300-тисячне повстання галлів, тоді ж було підкорено 300 племен, взято штурмом 800

міст, захоплено в полон 1 млн чоловік. Золото значно упало у ціні і продавалося в Римі просто на фунти.

Сенат, побоюючись авторитету Цезаря, вимагав від нього розпуску війська. Після відмови сенатори оголосили полководця ворогом Вітчизни і доручили Помпею набрати армію для боротьби з Цезарем. До 45 р. до н. е. Цезарю довелося вести війни проти Помпея, його синів, Мітрідатового сина Фарнака (останній був розбитий а 5 днів, після чого народилося знамените «Прийшов, побачив, переміг») та Катона Молодшого. В 46 р. до н. е. Цезаря проголосили диктатором на 10 років, а в 44 р. до н. е. – пожиттєвим. Крім цього, з 48 р. до н. е. в його руках зосередилася влада трибунів, з 46 р. до н. е. – цензорська влада. В 45 р. до н. е. йому присвоїли титул імператора. В його ж руках була влада верховного понтифіка (жерця). Кілька разів його соратники намагалися увінчати Цезаря царською діадемою – оскільки він готувався до походу проти парф'ян, щоб помститися за смерть Красса, в Римі ширилися чутки, що перемогти парф'ян може лише цар (рекс).

Все це викликало невдоволення як народу, так і деяких сенаторів, які вважали Цезаря тираном. 15 березня 44 р. до н. е. на засіданні Сенату він був заколотий змовниками, яких очолювали Брут і Кассій. На тілі Цезаря з 23-х ран лише одна виявилася смертельною (заколотники панічно боялися своєї жертви).

Перебування при владі Гая Юлія Цезаря – це своєрідний рубіж між римською Республікою та Імперією.

Причини переходу від однієї форми державного устрою до іншої полягали у тому, що:

по-перше, розвиток рабовласництва і приватної власності призвів до посилення класового розшарування. Різка різниця між станами суперечила декларативній рівності римських громадян, закладеній в основі Республіки. Збідніння мас громадян ставило під загрозу комплектування армії. Відтак політики-демократи (брати Граки, Сергій Катіліна та ін.) починають вимагати земельних реформ. Юридично уся земля була власністю народу (агер публікує) і перебувала лише у володінні окремих осіб. Аристократи, не бажаючи втрачати свої латифундії, готові були силою зброї знищувати демократів, ті, опираючись на бідноту, теж були готові поставити Рим на межу громадянської війни.

По-друге, римські республіканські установи склалися як органи управління містом, полісом. Після надання прав римського громадянства населенню усієї Італії та здійснення завоювань в Європі, Азії, Африці попередня система втратила свою ефективність. Консул, претор чи трибун, обраний на один рік, просто не встигав увійти в стан справ і здійснювати ефективне управління.

По-третє, десятки завойованих народів мали свої династії і родоплемінну верхівку. Для ефективної експлуатації цих перегринів було б доцільно надавати їхнім вождям права римських громадян і навіть місця у Сенаті, але цьому противилися мешканці Риму і члени Сенату.

5. Суспільний та державний лад Риму в період принципату.

Домінат. Розклад рабовласницького ладу

Убивство Цезаря не означало відновлення Республіки. Бруту і Кассію довелося втікати з Риму, фактичним господарем міста став найближчий друг Цезаря консул 44 р. до н. е. Марк Антоній. У 42 р. до н. е. при Філіппах у Македонії Брут і Кассій були розбиті, що означало повну й остаточну поразку прихильників старої сенатської

республіки. В самому Римі було встановлено 2-й триумвірат у складі Марка Антонія, Октавіана (молодий родич Цезаря, усиновлений ним) та Лепіда. В результаті внутрішнього конфлікту триумвірат розпався, і Октавіан винищив своїх колишніх соратників. 13 січня 27 р. до н. е. Октавіан розіграв у Сенаті і на народних зборах сцену складання з себе надзвичайних повноважень і «відновлення» Республіки. Однак сенатори «умовили» його залишитися при владі, наділивши почесним титулом Августа. Відбулася узурпація влади особою, яка правила державою від свого імені – імператор, де-юре – монарх.

Октавіан Август (27 р. до н. е.– 14 р. н. е.) намагався, на відміну від свого усиновителя (Г.Ю. Цезаря), якнайменше підкреслювати монархічний характер своєї влади. Тому він називав себе «першим серед рівних», або принцепсом, оскільки його ім'я стояло першим у списку сенаторів. Саме тому і увесь лад, що склався за Августа та існував у період ранньої імперії, отримав назву «принципату». Його можна було б визначити як монархію під виглядом Республіки. Сенат і усі республіканські установи зберігалися. Октавіан демонстрував свою повагу сенаторам і 13 разів обирався консулом. Мав також владу трибуна, був верховним жерцем, отримав почесний титул «батька вітчизни». Всі республіканські посади зосередилися в одних руках. Крім цього, Август володів і вищою військовою владою (старовинне військове звання «імператор» було включене до складу його титулів та імені). Усі магістрати фактично стали чиновниками принцепса. Посади претора, едилів, народних трибунів втратили реальне значення. Магістрати почали отримувати платню від принцепса, від нього ж залежав термін їхнього перебування на посаді. В руках імператора зосередилися необмежені повноваження: видання законів, командування військом, вища адміністративна і судова влада. Режим підтримувався розгалуженим апаратом таємної поліції, донощики в політичних справах отримували четверту частину конфіскованого майна.

За Августа була сменшена армія, але створена т. зв. преторіанська гвардія, яка становила особисту охорону імператора. Роль народних зборів різко зменшилася. Їхні функції перейшли до принцепса і Сенату.

Вже Цезарем було встановлено обов'язковий майновий ценз в 1 000 000 сестерціїв для членів Сенату. Склад сенаторів поповнювався з числа осіб, що висунулися на державній службі. Формально Сенат міг видавати закони, призначати і зміщувати магістратів, включаючи вибір і зміщення самого принцепса. Одночасно Сенат був і вищою судовою інстанцією. Насправді ж, за винятком нетривалих періодів, коли відбувалася зміна імператорів і династій, роль Сенату була номінальною.

Разом із сенаторами верхівку суспільства становили вершники. Майновий ценз для цієї категорії становив 400 000 сестерціїв. Як правило, це були офіцери і чиновники, у чиєму володінні перебувало середнє, за римськими поняттями помістя – близько 100 га орної землі. Стосовно плебсу, починаючи з Августа, проводиться політика «хліба і видовищ». Населенню Риму щедро роздаються даровий хліб, олія, вино, дрібні суми грошей, для нього влаштовують пишні ігри і видовища (наприклад, «морські» бої гладіаторів у гігантському штучно виритому ставку), але народ усувають від будь-якої участі у політичному житті.

Відносно рабів імператорами проводиться політика терору і насильства. Рабовласницька держава – організація влади рабовласників, створена з метою здійснення їх необмеженої диктатури та повновладдя щодо рабів та владних функцій щодо інших суспільних верств.

Побоюючись нових повстань, подібних до виступу Спартака, імператор Август вводить закон, за яким смертній карі підлягають усі раби, які в момент убивства

господаря перебували у маєтку. Одного разу (61 р. до н. е.) за вбивство знатного римлянина було страчено усіх міських рабів цієї людини – 400 чоловік. Власті пішли на цей крок навіть всупереч обуренню усього населення Риму, – як рабів і вільновідпущеників, так і вільних людей.

Імператор Адріан (117–138 рр. н. е.) уже не прагнув до нових захоплень і звертав особливу увагу на внутрішнє зміцнення держави, в першу чергу на розвиток адміністративно-бюрократичного апарату. За його указом господар за безпричинне убивство невільника мусив платити штраф. Найжорстокіших рабовласників примушували продавати своїх рабів іншим власникам. Однак у кожному маєтку існували свої внутрішні в'язниці. Рабів, що провинилися, часто примушували працювати, закутими у кайдани.

З іншого боку, відбувається ріст числа пекуліїв. Класичне римське право відмовляється від раніше декларованих принципів, за якими раби позбавлялися не лише особистої свободи, але й майна. Для того, щоб раб-пекуліарій міг зібрати кошти на свій викуп, він мусив вступати у відносини купівлі-продажу, оренди, застави майна тощо. Довелося з допомогою т. зв. юридичних фікцій допустити рабів до здійснення ними права власності.

Вільне населення провінцій у 212 р. н. е. добилося прав римських громадян (Закон Каракалла 212 р.), водночас це означало, що усі громадяни були зобов'язані сплачувати податки. Зрозуміло, що найбільше від цього виграла провінційна знать, яка поповнила ряди сенаторів і вершників. Однак простий люд у провінціях важко переносив римське панування. У селян відбирали землю для римських поселенців. Їх продавали у рабство за борги, обкладали поборами, головним чином на користь армії. Тому в багатьох провінціях (Галлія, Британія, Африка – I ст., Палестина – II ст.) майже не припинялися великі повстання проти римського панування. І навіть після надання прав римського громадянства становище низів залишалося складним. Дрібні землевласники були обтяжені численними податками, вони були змушені брати участь у тривалих воєнних походах. Це вело до розорення селян. Частина їх йшла до війська, де рядовий міг дослужитися щонайвище до центуріона (сотника), а офіцерський корпус складався з сенаторів та вершників.

«Золотий вік» Римської імперії був нетривалим. У 192 р. в результаті змови загинув останній імператор династії Антонінів – Коммод. Після його смерті розпочалася громадянська війна, на престол одночасно претендували кілька імператорів.

Епоха солдатських імператорів (193 – 284 рр. криза 3-го століття). Переможець Семптимій Север (193–211) став першим «солдатським імператором». Його влада мала відверто військовий характер. Але рядовий солдат за Северів отримав змогу дослужитися до командних чинів і звання вершника. Таким чином, перед ним відкривалася можливість не лише військової, а й цивільної кар'єри. Север заповідав синам: «Живіть дружно, збагачуйте солдатів і не звертайте уваги на усіх інших». Начальник гвардії (префект преторія) не лише здійснював командування військом, а й очолював адміністрацію, суд. Зрозуміло, що доля таких «солдатських імператорів» значною мірою залежала від армії та її командуючих.

У середньому кожний із «солдатських імператорів» перебував при владі 4 роки. Внутрішня нестабільність імперії призводить до частих наскоків варварських племен: готів у Причорномор'ї, франків і алеманів у Галлії, саксів у Британії, маврів в Африці. Від Риму відпав ряд провінцій – Галлія, Британія, Іспанія, на сході утворилося Пальмірське царство. Криза вимагала реформи усієї державної і суспільної організації.

Римській імперії вдалося на певний час вийти зі стану кризи. Імператорська влада знову зміцнилася. З 284 р. н. е. в Римі встановлюється домініат (від латин. dominus – пан). Це уже відверто монархічний лад. Рештки старих республіканських установ були ліквідовані, Сенат перетворився на міську раду Риму. Влада домінуса стала вищою від законів і була оголошена божественною. Управління здійснювалося на суворо централізованій основі під патронатом чиновників. Підготовка законопроектів і обговорення питань зовнішньої і внутрішньої політики виконувалося тепер державною Радою, що діяла при імператорі і за його дорученням. Домінус спирався на постійну армію, служба в якій вважалася почесною професією. Чиновники отримали форму одягу, привілеї, пенсії. Крім військового відомства, важливе місце в державі належало відомству фінансовому.

Реформи розпочав імператор Діоклетіан (284–305), син вільновідпущеника, проголошений військом імператором. Він провів податкову реформу. Колишні непрямі податки були замінені уніфікованим подушно-поземельним податком, який збирався натурою і був вищим. Було також здійснено монетну реформу, в обіг випущена повноцінна золота монета, поруч зі срібною і бронзовою. Едикт про тверді ціни на товари і послуги (301 р.) став першою спробою державного регулювання цін як на предмети першої необхідності, так і на оплату праці. Наприклад, гонорар адвоката був вищим за одноденну плату мідника у 15 разів.

Враховуючи сепаратистські тенденції ряду провінцій, Діоклетіан розукрупнив Імперію на 101 провінцію (пізніше до 120), об'єднаних у 12 т. зв. діоцезів. Це призвело до зменшення сили і, відповідно, можливості самостійних дій управителів провінцій.

Діоклетіан поділив імперію на чотири частини («тетрархія») і призначив собі співправителів. Два августі – по одному для західної і східної частин Імперії – самі добирали собі двох співправителів цезарів. Відтепер чотири співправителі спільно придушували спроби самозваних претендентів на престол. Кожний з них був наділений найвищими повноваженнями на своїй території, але намагання стати одноосібним правителем відразу ж наштовхувалося на опір решти трьох співправителів. Цей механізм на якийсь час зупинив калейдоскопічну зміну імператорів, внутрішньо зміцнив державу, дозволив організувати відсіч варварам на кордонах імперії. Сама армія зросла приблизно на третину і була розділена на дві частини. Перша стояла на кордонах держави, друга посилювалася на підкріплення туди, де виникала у цьому потреба.

У 305 р. Діоклетіан добровільно зрікся влади. І хоча формально влада передавалася його колишнім співправителям і помічникам, але відразу знайшлися нові претенденти на престол, в країні розпочалася громадянська війна. Переможцем з неї вийшов Константин Великий (313–337). Він зберіг поділ імперії на чотири частини, але ними стали управляти вже не співправителі, а підпорядковані одноосібному імператорові префекти. На чолі діоцезів були поставлені вікарії.

За Константина встановився союз християнської церкви з державою. За Міланським едиктом (313 р.) оголошувалася віротерпимість до християнської релігії. З цього моменту церква стала надійним союзником, захисником імператорської влади, а імператори почали збагачувати церкву земельними і грошовими пожалуваннями. Вказане стало закономірністю розвитку феодальних європейських держав на більше ніж тисячу років.

Імператорська конституція Константина (332 р.) позбавила колонів (орендарів, які не мали власної землі, почасти це були раби пекулірії) права переходити від одного господаря до іншого. Утікач повертався своєму господареві, а той хто його при-

йняв – сплачував господареві суму недоотриманих платежів. Такий порядок фактично означав переростання рабовласницьких відносин у феодальні.

11 травня 330 р. столиця імперії була перенесена на береги Босфору. Стара грецька колонія Бізантій була розширена і перейменована у Константинополь. Перенесення столиці – явище не випадкове. Східні провінції були культурнішими і багатшими від західних. Економічний і культурний центр імперії перемістився на схід. Остаточний розпад Римської імперії на Східну та Західну відбувся після смерті імператора Феодосія – 395 р. н.е.

Уперше варвари (германські племена) зайняли Рим у 410 році. А падінням Західної Римської імперії вважається дата – 476 р. (Одоакр). Це і стало початком нової епохи в історії Європи – Середньовіччя.

6. Джерела та основні риси римського права

Формування римського права відбувалось у тісному зв'язку з розвитком римської рабовласницької держави. Водночас римське право має власну періодизацію. Так, у його розвитку прийнято вирізняти три такі періоди:

- докласичний (найдавніший) – VI-III ст. до н. е.;
- класичний – III ст. до н. е. – III ст. н. е.;
- посткласичний – III-VI ст. н. е.

Звичаї. Жерці були зберігачами і тлумачами звичаєвого права, а водночас - і першими судцями у Римі. Тому перше римське право було тісно пов'язане із релігією, за що його називали сакральним (священне, релігійне), бо вважалося, що вся поведінка людей, всі правові акти визначаються і творяться із волі богів. Разом із тим уже в стародавній, ранньодержавний період почали розрізняти правові та релігійні норми.

Закони XII таблиць (451 – 450 р. до н.е.) – кодифікація звичаєвого права Риму. Вважається, що прийняття цих законів стало результатом перемоги плебеїв, оскільки вони стали загальновідомими і не давали можливості жерцям зловживати правом.

Збірник «Закони XII таблиць». Появу цього збірника історична традиція відносить до 451- 450 рр. до н.е. Запис і публікація законів були проведені з ініціативи плебеїв, бо існуючі звичаї та закони довільно тлумачилися патриціями, які використовували право виключно в своїх інтересах. Підтиском плебеїв у 451 р. було обрано комісію з 10 децемвірів для запису законів. Незважаючи на протести плебеїв, до складу комісії з укладення законів увійшли лише патриції, яким надали широкі повноваження. Однак, протягом одного року децемвіри не встигли закінчити роботу над складанням зводу законів, і у 450 р. переобрана комісія продовжила роботу, але вона вже складалася із п'яти патриціїв та п'яти плебеїв. Закони були висічені на 12 мідних дошках і виставлені в центрі Рима. Первісний текст законів до нас не дійшов, бо, ймовірно, вони були знищені під час завоювання Риму галлами. Про зміст законів ми знаємо з різних праць пізніших римських авторів, в яких є посилання на ці закони. У результаті хоч і не повно, але реконструйовано зміст «Законів XII таблиць». Це збірник коротких звичаєвих норм із найголовніших питань. Він врегульовував сімейні, кримінальні, судові, майнові відносини.

Закони (Lex). З'явилися в період утворення римської держави і були головним джерелом права при становленні та розвитку римської державності. Закони приймалися Народними зборами. «Закон це те, що народ наказує і встановлює» (юрист Гай). Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були, як правило, магістрати, які часто саме із цією метою скликали Народні збори.

Встановленого порядку опублікування законів у Римі не існувало. Іноді у центрі Риму вивішували дошки з текстами законів. Зберігалися тексти законів у храмах і державній скарбниці. У ранній республіканський період законів було видано чимало, але вони ще не об'єднувалися у кодекси, була відсутня конституція; закони врегульовували правове становище населення, судовий процес, власність на рабів, але лише в період розвиненої республіки та імперії з'явилися закони щодо договорів, спадкування, сервітутів.

Сенатус-консульти. Це рішення Сенату, які мали загальнообов'язкове значення.

Едикти магістратів (преторські едикти). Записані в «Законах XII таблиць» правила поведінки стосувалися лише римських громадян. Розвиток рабовласницької системи, торгівлі й обміну різко змінили правову ситуацію в державі, бо виникало безліч ситуацій, які були зовсім чи недостатньо врегульовані у цивільному праві, представленому «Законами XII таблиць». Тобто, з часом ці закони стали недостатніми як за обсягом, так і за змістом. Проблема оновлення права була вирішена практичною діяльністю римських вищих урядовців-магістратів, бо очікувати нововведень від Народних зборів, було справою надто тривалою в часі.

Справи судочинства були передані у відання преторів – фактично організатори і керівники судового процесу (у 367 р. до н.е. вперше запроваджено цю посаду), яких наділили владними повноваженнями. Якщо вади у законодавстві завдавали громадянам шкоду, створювали проблеми у справах, вони могли звернутися до претора з проханням допомогти їм своєю владою. Претор проводив розслідування і якщо вважав скаргу обґрунтованою, вирішував справу поза законом, своєю владою. Напр., загрожуючи штрафом або арештом, претор змушував особу, яка незаконно заволоділа чужою річчю, повернути її власникові. Загалом претор міг робити винятки із закону, керуючись принципом справедливості (*bona fide*) або застосовуючи т.зв. правові фікції.

Із часом, коли скарги і клопотання римських громадян з питань, не врегульованих законом, стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення. Спочатку вони оголошували їх усно, а з II ст. до н.е. стало звичаєм встановлювати нові правила у письмовій формі. Претори, вступаючи на посаду, публікували встановлені ними правила та норми, які іменувалися преторськими едиктами. Це була своєрідна програма дій преторів у сфері судочинства. В едиктах претори виходили за рамки старих звичаїв, врегульовували справи по-новому, без зайвого формалізму. Виданий претором едикт мав юридичну силу тільки впродовж року, тобто терміну, на який обирався сам претор. Із закінченням повноважень претора автоматично втрачав силу і його едикт, а натомість вступав у дію виданий новим претором едикт. Часто новий претор офіційно залишав у дії попередні едикти, де було чітко і обґрунтовано сформульовано нові правовідносини.

Хоча едикти мали обов'язковий характер, але вони не розглядалися як справжнє право, бо не затверджувалися Народними зборами. «Правом» далі визнавалися тільки ті норми, що приймалися Народними зборами, або традиції, звичаї, які існували здавна. Отже, було два види прав: 1) *jus civile* (цивільне, громадянське, тобто те, яке було прийняте законом); 2) преторське право. Преторське право йшло в ногу із життям, було зрозумілим, оперативним й вважалося одним із найважливіших джерел римського права.

Право народів. Цивільне та преторське право врегульовувало відносини тільки між громадянами Риму. У другий період Республіки Римська держава в результаті численних завоювань значно розширила свою територію. Рим став і центром світо-

вої торгівлі, Різно зросла чисельність негромадян, для яких була створена спеціальна магістратура – претори для перегрнів. Вступаючи на посаду, вони також видавали едикти, які визначали правила їх судової діяльності. Ці правові норми вироблялися не лише на основі римського законодавства і преторського права, але й загальних звичаїв міжнародного обігу, інших правовідносин, які сформувалися в процесі контактів Риму з різними країнами. У цих нормах використовувалося не лише римське право, але й право, звичай інших народів. Право, покладене в основу едиктів преторів для перегрнів, одержало назву право народів.

Право народів врегульовувало правовідносини між римлянами та іноземцями (перегрнами) та між самими іноземцями на території Риму. Оскільки право народів створювалося на основі правових норм та звичаїв інших держав і народів, то його вважають першим у світі міжнародним правом. Поступово ця галузь, яка: характеризувалася великою свободою, гнучкістю, стала дедалі більше впливати на *jus civile*, витісняючи архаїчні, застарілі римські правові інститути.

Діяльність юристів. Першими юристами були понтифіки (жерці), які крім вищого нагляду за справами культу, зберігали і тлумачили стародавні звичаї, вирішували на їх підставі конфлікти між громадянами.

Про походження світської юриспруденції збереглася легенда, за якою близько 300 р. до н.е. вільновідпущеник писець Флавій викрав у жерців і опублікував жрецький календар «сприятливих» для ведення справ днів і книгу позовних формул, доповнивши їх своїми інструкціями та вказівками. Опублікований матеріал одержав назву цивільне право Флавія.

У III ст. до н.е. плебеї здобули право обирати від себе до колегії понтифіків і перший понтифік-плебей Тиберій Корункарій зробив свої юридичні консультації відкритими й доступними для всіх. З цього часу юриспруденція вже не була таємним мистецтвом жерців, а стала світською. Римські громадяни мали змогу навчатися тлумачити закони, складати позовні формули й це позитивно відбилося на теорії та практиці права.

Світські юристи встановили певні загальні принципи права, напр., що закон не має зворотної сили, що благо народу є найвищою метою права. Юристи розробили вчення про різні типи цивільно-правових відносин, яке мало великий вплив на подальший розвиток права у Європі.

У період пізньої Республіки та ранньої імперії право досягає свого найвищого рівня розвитку, за що цей етап одержав назву класичного. Елементарна юридична освіта стала складовою частиною загальної освіти. Діти у школі вчили «Закони XII таблиць» напам'ять. Бажаючи глибше вивчати право, могли бути присутніми на консультаціях будь-якого юриста, який давав необхідні роз'яснення. З ускладненням законодавства і юридичної практики виникають своєрідні юридичні школи під керівництвом видатних юристів. Початківці спочатку знайомилися із загальними засадами права, вивчали законодавство, а потім їх навчання зводилося до дачі практичних порад щодо тлумачення та застосування права, складання формул, позовів тощо.

Юристи користувалися великою повагою, багато із них займали високі державні посади консулів, цензорів, преторів. Історія зберегла чимало імен податних римських юристів – брати Квінт Муцій Сцевола, Юній Брут, Ульпіан, Папішан, Юліан, Модестін. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультаційною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права.

Цицерон вказує, що діяльність юристів проявлялася у таких трьох формах:

1) надання громадянам консультацій, нарад щодо спірних ситуацій;

2) вироблення формул для юридичних дій;

3) керівництво процесуальними діями в процесі ведення справи у судах.

Джерела права періоду Імперії. На першому етапі існування Римської імперії (принципат) ще зберіглися деякі попередні джерела права, сенатус-консульти і преторські едикти.

У період доміанату основним джерелом права стають розпорядження імператорів або конституції (лат. *constitutio* -встановлюю). Римський юрист Ульпініан влучно сформулював базовий правовий принцип вказаної епохи «*Quod principi placuit, legis habet vigorem*», тобто «Те, що вирішив принцес, має силу закону». Інша інтерпретація вказаного вислову Ульпіана гласить: «що бажане правителю, те має силу закону». А сам принцепс вільний від обов'язку дотримуватися закону: «*Princeps legibus solutus est*».

Зі зміцненням імператорської влади, переходом до етапу доміанату законодавча влада розглядається вже як один із проявів божественності його влади. Тим самим імператор ставився вище від закону, його одноособова воля мала беззаперечний характер. Цю тезу обґрунтовували усі римські юристи часів імперії. Усі інші форми правотворчості фактично припинилися.

Конституції імператорів поділяли на чотири види:

едикти – це загальні розпорядження імператора для всього населення імперії;

декрети – це рішення імператора із спірних питань, судових справ;

рескрипти – письмові відповіді на скарги, запити, що надійшли до імператора з різних питань;

мандати – це інструкції службовим особам.

У період доміанату набуває значення таке джерело права як розпорядження префектів (префекта Преторію та префекта міста). Вони видавали розпорядження з питань, нерегламентованих конституціями імператорів.

Зберігається в період імперії й таке джерело права, як діяльність юристів. Оскільки юристи користувалися у суспільстві великою повагою, то принцепси намагалися залучити їх на свій бік. Саме тому найвидатнішим юристам надавалося право офіційних консультацій. Складається своєрідний союз принцепсів та юристів, які взаємно підтримували один одного. До основних напрямків діяльності юристів цієї епохи відносять твори, присвячені подальшій розробці цивільного права, коментарі до преторського права, збірники праць юристів, що об'єднували цивільне та преторське право, збірники казусів.

Кодифікація Юстиніана. Незважаючи на активний розвиток римського права у класичний період, питання про його кодифікацію не ставилося. Не була реалізована думка Цезаря про доцільність оформлення усього громадянського права у цілісну систему. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультаційною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права. Спроби кодифікації почалися тоді, коли римське право вже так інтенсивно перестало розвиватися. Реальною стала потреба систематизувати велику кількість законодавчих актів.

Перші спроби систематизувати римське право були зроблені римськими юристами, а саме у 295 р. був складений кодекс Грегоріана, названий на честь укладача. Він проіснував аж до 528 р., коли у Візантії (Східна Римська імперія) імператором Юстиніаном був укладений новий кодекс.

У 438 р. за імператора Феодосія II був виданий перший офіційний збірник конституцій, в якому зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Кодекс був поділений на 16 книг, а книги - на титули. В кожному титулі розпорядження наведені у хронологічному порядку.

Проте найважливішою кодифікацією римського права є кодифікація, проведена вже після падіння Римської імперії, східноримським імператором Юстиніаном (527-565). У часи правління Юстиніана Східна Римська імперія набула значної ваги, в результаті успішних воєн значно розширила свої кордони. Юстиніан намагався відновити колишню територію, велич Римської імперії. Він провів низку внутрішніх реформ, у тому числі розпорядився кодифікувати право. Кодифікація передбачала збір, опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих, недіючих джерел, пристосування права до сучасних потреб.

Для проведення кодифікації Юстиніан призначив у 528 р. комісію у складі 10 осіб, на чолі із константинопольським професором права Теофілом. Комісії було доручено систематизувати імператорські конституції і вже у 529 р. було опубліковано зібрання конституцій усіх римських і візантійських імператорів під назвою «Кодекс Юстиніана». Кодекс вміщував 12 книг, які поділялися на титули. В середині титулів розташовано окремі конституції, які пронумеровано, із зазначенням дати їх прийняття та імені імператора-видавця. Великі конституції розбито на параграфи. Перша книга містить конституції з церковного права, 2-8 – з приватного права, 9 з кримінального, 10-12 – положення про державне управління. Кодекс дійшов до нас не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX-XII ст.ст.

Для кодифікації іншого римського права, а не тільки конституцій, Юстиніан створив у 530 р. нову спеціальну комісію у складі 17 осіб під керівництвом Трибоніана. Комісія мала переглянути усі праці юристів класичного періоду, вибрати найцінніші із них, систематизувати, вилучити повторення та протиріччя. Комісія могла скорочувати праці, змінювати тексти уривків, пристосовувати їх до нових реалій, змінювати застарілі поняття новими. Такі зміни та оновлення одержали згодом назву інтерполяцій.

У 533 р. робота над кодифікацією праць видатних римських юристів була завершена і опублікована як Дигести або Пандекти. Ця частина кодифікації складається із 50 книг, які не мають заголовків. Кожна книга (крім 30-32) ділиться на титули. Усього налічується 432 титули. Титули діляться на фрагменти, великі фрагменти - на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок з праці одного юриста щодо конкретного питання чи інституту права. У Дигестах зібрано уривки з 2 -тисяч праць 39 найвідоміших юристів. До нас Дигести дійшли у списках VI-VII ст.ст.

Усі частини кодифікації склали єдине ціле і в XII ст. були названі «Зводом цивільного права». Значення цієї кодифікації величезне, бо завдяки її появі ми знаємо про суть римського права. Ця кодифікація послужила основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, так і в сучасному світі.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Хто такий Сервій Туллій, коли і які реформи він провів, з якою метою?
2. Хто такі плебеї і хто такі патриції?
3. Які привілеї (політичні та цивільні права) давало громадянство Риму?
4. Як міг змінюватися статус громадянина Риму?
5. Вкажіть причини конфлікту між плебеями і патриціями?
6. Як відбувалася боротьба плебеїв за рівноправність з патриціями у чому її сутність?
7. Коли і з якою метою був прийнятий закон Петелія?
8. Коли і з якою метою був прийнятий закон Гортензія?
9. Коли і з якою метою був прийнятий закон Овінія?

10. Коли повноваження трибутних зборів зрівнялися з центуріатними?
11. Коли і для чого була запроваджена посада народного трибуна, які були їхні повноваження?
12. Чому Рим вважають аристократичною республікою?
13. Яке місце і роль займав сенат в державному управлінні?
14. Розкажіть про те, як приймалися закони у республіканському Римі.
15. Чому для плебеїв була такою важливою посада народного трибуна?
16. Вкажіть функції і повноваження римських консулів?
17. Які функції державного управління виконували претори?
18. Які функції державного управління виконували цензори?
19. Які функції державного управління виконували едили та квестори?
20. Хто і як управляв римськими провінціями?
21. Що давала для стабільності римської аристократичної республіки система патронату – клієнтели?
22. Поясніть сутність реформ, що їх намагалися провести брати Тіберій та Гай Гракхи, а також реформу проведеної трибуном Сатурніном з ініціативи воєначальника Марія?
23. Хто і з якою метою створив I-й триумвірат?
24. Яке значення мала війна з Галлією для політичної кар'єри Цезаря?
25. Коли і за яких обставин Г.Ю. Цезаря проголосили імператором?
26. Які, на Вашу думку, причини заміни Республіки монархією?
27. На які сили спирався монархічний режим імператорів доби принципату?
28. Як змінилася роль сенату в епоху принципату у порівнянні з республіканським періодом?
29. Які повноваження зосередив у своїх руках імператор Октавіан Август?
30. Хто такий префект преторія?
31. Що таке пекулій, чому рабів допустили до здійснення права власності?
32. З якою метою був прийнятий закон Каракалли (212 р.)?
33. Домінат і його характерні особливості. Як змінилася роль сенату?
34. У чому полягали реформи Діоклетіана і Константина?
35. Що таке «Міланський едикт»? Коли і з якою метою він був прийнятий?
36. Що таке пекулій і чому така форма землеволодіння набула поширення в Римі?
37. Що таке колонат і чому така форма суспільних стосунків набула поширення в Римі?
38. Як відбулося переростання рабовласницьких відносин у Римській Імперії у феодальні відносини? Поясніть цей процес.
39. Коли столиця імперії перенесена з Риму у Константинополь?
40. Вкажіть причини занепаду та загибелі Західної Римської імперії?
41. Розкажіть про особливості правових норм законів XII таблиць.
42. Хто і з якою метою здійснював кодифікації права у Стародавньому Римі?

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.

3. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.–довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
6. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одіссей, 2010. 488 с.
7. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Грамна, 2012. 240 с.
8. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
9. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: навч посібн (вид 2-е доповн.). К: Атіка, 2015. 256 с.
10. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
11. 16. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
12. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
13. Гринько С.Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. Університетські наукові записки. 2007, №1 (21). С.90-96.
14. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
15. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПРН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
16. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
17. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
18. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ТЕМА 4. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО. ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

- 1. Середні віки – епоха феодальних держав із монархічною формою правління.**
- 2. Причини та особливості виникнення ранньофеодальної держави у франків.**
- 3. Реформи Карла Мартелла.**
- 4. Державний устрій франкської держави, збройні сили. Верденський договір 843 р.**
- 5. Джерела варварського права. Салічна правда. Суд і процес у державі франків.**

Вступ

Указана тема присвячена з'ясуванню причин і особливостей утворення держави ранньофеодального типу (на прикладі держави франків) та формування феодальних правових систем в епоху середньовіччя. Здобувачам вищої освіти необхідно зрозуміти особливості існування монархічної влади, що базувалася на авторитеті правителя; боротьбу феодалів за максимальне розширення своїх привілеїв, одним із результатів якої стала феодальна роздробленість і феодальні війни (війна всіх проти всіх).

Право епохи середньовічного феодалізму будувалося на основі звичаєвого права і під впливом римського права. Для феодального суспільства була характерна низка ключових правових принципів:

- 1) право правової нерівності (право привілею);
- 2) що бажане правителю, те й має силу закону (принцип сформульований ще римським юристом Ульпіаном);
- 3) Система запобігання злочинності та забезпечення правопорядку формувалася на основі грошового відкупу за вчинений злочин, у германців т.зв. вергельд (на Русі вира).

1. Середні віки – епоха феодальних держав із монархічною формою правління

Середні віки ще називають добою феодалізму, оскільки тоді домінував феодальний лад. Залежно від стадій розвитку цього ладу історія Середньовіччя поділяється на три основні періоди:

Раннє Середньовіччя (V до X ст), коли феодалізм лише встановлювався як панівний спосіб виробництва і в суспільному устрої існувало чимало пережитків рабовласницьких відносин та „варварських” суспільств. Формувався клас феодалів і клас особисто залежного від них населення. Виникла феодальна державність, т.зв. ранньофеодальна монархія для якої властива двірцева система управління. Низьким був рівень продуктивних сил, безроздільно панувало натуральне господарство, слабкі міста, відсутнім був єдиний внутрішній ринок. Племена та їх союзи поступово склалися у народності.

Період розвинутого (класичного) феодалізму (XI-XIII ст.). Зростання продуктивних сил привело до розвитку суспільного поділу праці, відділення ремесла від сільського господарства, розвитку міст. Місто стало центром політичного, економіч-

ного та культурного життя. Формувався внутрішній ринок, посилювалися феодальні монархії. Складалися передумови для формування станово-представницьких монархій. Хрестові походи і розвиток міст.

Пізнє Середньовіччя (кінець XIV-XV ст.). Це період розкладу феодалізму, низка держав таких як Франція та Англія перетворилися на станово-представницькі монархії. Поширювалася реформація – нове антикатолицьке вчення. Відбувалися релігійні війни і конфронтації. Склалися нації та національні й багатонаціональні держави.

За феодального ладу основою виробничих відносин стала власність феодала на основні засоби виробництва, зокрема землю, і неповна власність на безпосереднього виробника – селянина кріпака чи ремісника, якого він може продати, купити, подарувати. Поряд з феодальною власністю існувала одноособова власність селянина і ремісника на засоби виробництва і приватне господарство.

Для феодалізму стало характерним стало панування в економіці сільського натурального господарства. Феодальне кріпосне помістя було самозабезпечуваним, яке крім власника, майже не зв'язувалося зі зовнішнім світом. Феодал вважався власником селян кріпаків і ремісників над особистістю яких мав пряму владу, інакше не міг би змусити їх працювати на себе.

Феодальна соціально-політична система відрізняється від рабовласницької та буржуазної особливими, притаманними їй ознаками.

Це, по-перше, ієрархічна структура земельної власності й зв'язана з нею система збройних дружин, що забезпечувала дворянству владу над залежним населенням. Ієрархічна структура земельної власності виявлялась у тому, що землевласники і землеволодільці-орендатори мали відносини сюзеренітету-васалітету, що оформлялися відповідними угодами. Це передбачало за кожною стороною певні права й обов'язки (напр., на Русі це відбувалося у формі хрестоцілувальних грамот). Скажімо, сеньйор-землевласник зобов'язувався надати в користування васалові маєток (землю) зі залежним населенням, охороняти й захищати його, чинити справедливий суд тощо. Васал зобов'язувався бути вірним своєму сеньйорові, відбувати у його війську військову службу, приводячи з собою ще й певну кількість воїнів, захищати сеньйора, брати участь у його суді, допомагати в управлінні, викупляти на волю у випадку полонення, робити натуральні та грошові внески при посвяті у рицарі старшого сина сеньйора чи, наприклад, виданні заміж його дочки тощо.

Порушення договірних засад сюзеренітету-васалітету вважалось недопустимим для васала і йому загрожувало безчестя та конфіскація орендованого маєтку, а для сеньйора – безчестя та втрата васала разом з маєтком.

По-друге, для феодалізму характерна наявність так званої ієрархічної драбини серед самих феодалів, які поділялися на ранги залежно від знатності, багатства, економічної та політичної могутності.

Отже, на вершині цієї ієрархічної драбини перебував король (господар, імператор), за ним – два-три ранги великих світських і духовних магнатів, князів, графів, баронів, архієпископів і єпископів (переважно також із світськими титулами). Далі – ранги середніх феодалів – віцеграфів, віконтів та інших, потім – ще нижчих, аж до найнижчих – рицарів. Усі вони були пов'язані відносинами сюзеренітету-васалітету, причому вищі та середні ранги мали право мати васалів, а найнижчий з феодалів-васалів не мав такого права.

По-третє, характерна риса феодалізму як соціально-політичної системи – прямий зв'язок між власністю на землю і політичною владою. Тобто власник землі – дворянин або духівник – мав право управління, політичну владу над залежним населен-

ням, право суду над ним, право мати свою військову дружину чи ціле військо, право накладення і збору податків.

Четверте: панування релігійного світогляду і привілейоване становище церкви в державі. В країнах Західної та Східної Європи таким релігійним світоглядом стало християнство (з його різновидами – католицизмом, православ'ям), яке разом зі звичаєвим правом становило основу правової доктрини феодальної держави, і на початковому етапі ранньофеодальної держави були центром науки та писемності.

Формами експлуатації залежного населення феодальних помість була панщина (різні сільгоспроботи на користь землевласника-феодала), а також феодальна рента, що існувала переважно у двох формах – натуральної та грошової.

2. Причини та особливості виникнення ранньофеодальної держави у франків

Феодальні держави у світі виникали по-різному. У Західній Європі та Візантії – переважно внаслідок розпаду рабовласницького ладу і падіння рабовласницьких держав, заснованих на цьому ладі, передусім Римської імперії, це зокрема, стосується виникнення феодальної держави у франків.

У IV ст. на Євразійському континенті розпочалися події, які отримали назву «Велике переселення народів», одним з наслідків якого стало падіння Римської імперії. Сучасник цих подій писав так: «Гуни накиннулися на аланів, алани – на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, захопили у нас Іллірію. І це ще не кінець... Світ варварів прийшов у рух». У межі Західної Римської імперії рушила така маса варварів, яку вона (Рим.імперія) ані зупинити, а ні «переварити» не змогла.

Отже наслідком Великого переселення народів стало падіння Риму і створення варварських королівств (410 р. – готи на чолі з Алларіхом зайняли Рим), далі його розорили вандали (455 р.), вестготи під проводом короля Теодоріха (475 – 526 р.).

Лад, що існував у германців у першій половині I тис. н.е. прийнято називати військовою демократією (питання роду і племені вирішувалися старійшинами, а для розгляду важливих питань (таких як війна) збиралися народні збори; у народних зборах брали участь воїни, тобто вільні общинники, які мали право і могли тримати в руках зброю); на народних зборах обирали вождя, здійснювали правосуддя, вирішували спірні питання. Тобто в культурному та економічному розвитку германці стояли значно нижче римлян. Кордоном між Римською державою і германцями стала ріка Рейн.

Військові походи союзів германських племен на територію Західної Римської імперії супроводжувалися не лише спустошенням і пограбуванням римських поселень, а й захопленням її території, створенням варварських королівств, до яких належали Франкське, Вестготське, Вандальське, Бургундське, Лангобардське. Варварські королівства виявилися нетривкими утвореннями. Одні розпадалися, інші були знищені наступними завойовниками.

Проте саме Франкське королівство, що виявилось наймогутнішим, відіграло важливу роль у подальшому становленні і розвитку Європейської цивілізації.

Серед завойовників-варварів найбільших успіхів добилися племена франків. Германські племена франків походили з північної Галлії (правий берег нижньої течії річки Рейн) де у 5 ст. і виникло королівство Франків. Після падіння Західної Римської Імперії германські племена франків на поч. VI ст. зайняли майже всю територію колишньої Римської провінції Галлії. Виникнення ранньофеодальної держави у франків і пов'язано з ім'ям одного з військових вождів - королем Хлодвігом з династії Ме-

ровінгів (481 – 511). На кінець VIII ст. н.е. франки підпорядкували собі германські племена аллеманів, баварів, лангобардів, саксів і тюрінгів, тобто майже всю Західну Європу.

Характерною особливістю формування державності у франків було те, що франкська держава не знищила підкорених представників галло-римської аристократії, а об'єдналася з ними. Вони були необхідні варварській державі франків завдяки своєму знанню писемності, римського і місцевого права, латинської мови. Членів своєї військової дружини король щедро наділяв завойованою землею, спершу у вигляді подарунків, а згодом як пожалування феодального характеру – бенефіцій (землекористування на умовах несення військової служби королю та деяких інших повинностей).

Зміни в орг. державної влади. Масштабні завоювання франків вимагали змін в управлінні цим союзом племен, що зумовила відхід від військової демократії до монархії. Це означало:

1) Рада старійшин була замінена постійним оточенням короля, народні збори назавжди втратили своє колишнє значення.

2) Місце народного ополчення зайняло військо, що складалося зі служилих людей. Коли франки захоплювали нові території, король передусім наділяв землею своїх дружинників, які часто отримували володіння римської знаті, населені рабами і колонами.

3) Виділилася франкська військово-племінна знать, котра внаслідок походів швидко збагатилася і зосередила у своїх руках величезні земельні наділи. Відбулося її піднесення над усіма іншими рядовими франками. Розпочалися процеси переродження племінної демократії франків в органи нової, публічної влади, власне, державної влади.

Процес феодалізації соціуму. Отримавши від короля землю, королівський дружинник чи абат монастиря починали шукати тих, хто б цю землю для них обробляв. Спершу процес закріпачення йшов на майже добровільній основі, згодом – на добровільно-примусовій, а на останньому його етапові головним знаряддям закріпачення став адміністративний примус.

Першими залежними ставали «добровольці» з числа сиріт, ізгоїв і тому подібної публіки. Опинившись без засобів до існування, такий бідняк звертався до крупного землевласника з проською надати йому якесь зайняття. У користування він отримував землю, іноді певну суму грошей, тяглову худобу тощо. За надану землю розплачувався натуральним оброком, який йшов на утримання його пана.

Проте більшість франків була пов'язана між собою міцними родовими узами, володіла певним майном і зовсім не поспішала потрапляти у залежність. Цих людей закабалювали різними способами.

Ще одним способом набуття феодалами власності на землю стало примусове відібрання її у вільних общинників. Справа в тім, що кожен вільний общинник мав обов'язок брати участь у військових походах і самого себе забезпечувати під час війн (їжа, зброя, амуніція) – тобто, виконувати військову повинність на користь свого короля. Це вимагало тривалого відлучення вільного общинника від власного земельного наділу, що часто призводило до занедбання його господарства. Ухилення ж від військової служби мало своїм наслідком втрату селянином власності на свою землю. Відтак селянина змусили передати свою землю у власність феодала (т.зв. коммendaція). Така ділянка у спадковому триманні називалася прекарій. Таким чином феодал заволодів власністю на землю, а селянин тепер вже звільнений від військової повинності, обробляв ту ж таки землю на праві володіння, але не власності.

За втратою землі йшла втрата особистої свободи. Згодом, коли цей процес розвинувся, уже у VIII–IX ст. королі заборонили перехід від одного феодала до іншого, вільних людей під загрозою покарання зобов'язали знайти собі пана (сеньйора). Утвердилося правило: «немає землі без сеньйора», людину без «покровителя» можна було безкарно пограбувати, убити тощо.

Землевласники-феодалі поступово захопили судову і взагалі усяку адміністративну владу в межах своїх володінь. Для затвердження цих захоплених ними прав феодалі добивалися від короля особливої грамоти, яка визнавала за ними право на те, що вони фактично захопили самі. Такий документ називався імунітетною грамотою, а нова влада власника такої грамоти – імуніста – називалася імунітетом. Слово імунітет в перекладі з латини означає «вийняття», «вилучення», в розумінні вилучення даного земельного володіння з-під юрисдикції короля чи його чиновника – графа. Власник такої грамоти віднині самочинно здійснював судову і адміністративну владу в межах своїх володінь і часто поза ними.

3. Реформи Карла Мартелла

Важливе значення для становлення феодальних відносин мала реформа Карла Мартелла (688–741). У сфері її дії після утворення імперії Каролінгів опинилася не лише Франція, а й Італія та Німеччина. Саме ця реформа дозволила франкам узяти під свій контроль численні германські племена – після неї держава франків була міцнішою за сусідів, а феодальний розвиток суспільства випереджував оточення.

Карл Мартелл (дослівно Молот) був майордомом, тобто своєрідним прем'єр-міністром при кількох франкських королях у першій половині VIII ст. Він походив з багатого та знатного роду Арульфінгів.

Карл Мартелл здійснив військово-політичну реформу. У 732 р. франкське військо ледве розбило арабів у битві при Пуатьє. Саме в цій битві проявилася слабкість армії франків, сформованої на основі народного ополчення. Араби мали значну перевагу в кінноті. Оскільки повне оснащення кіннотника (панцир, зброя, металічні лати для коня тощо) вартували стільки ж, як 45 корів, то у франкському війську вершників було обмаль.

По-перше: у церкви і монастирів було відібрано частину земель і роздано воїнам у вигляді бенефіціїв. Бенефіцій – це землекористування на умовах несення військової служби та деяких інших повинностей. По-друге: власник бенефіція даного королем зобов'язувався на першу вимогу свого сюзерена (війна, придушення повстань) з'явитися для несення військової служби важкоозброєного кіннотника. Увесь обладунок вершник-шевальє мав придбати за власний рахунок – доходи з бенефіція.

Процес реформи дещо нагадував побудову фінансової піраміди з тією лише різницею, що організатори цієї піраміди не збирали, а роздавали матеріальні цінності. Король, а точніше майордом від його імені пропонував місцевому племінному вождеві герцогу земельний фонд у межах проживання його племені, що юридично належав королеві. За це герцог брав на себе зобов'язання виставляти на вимогу короля певну кількість важкоозброєних воїнів-кіннотників.

Далі герцог, залишивши якусь частку пожалуваної королем землі для власного користування (домен), роздавав менші наділи місцевим старійшинам – графам на аналогічних умовах. Графи підшукували собі баронів, а ті – рицарів. Рицар (від германського рїттер, що означає вершник) уже безпосередньо пропонував навколишнім селянам узяти у користування землю, надану йому у бенефіцій. Своїм коштом селяни

утримували рицаря-кіннотника, будували йому замок, а він захищав їх від розбійників.

Таким чином, король чи інший феодал ставав сеньйором, а його бенефіціарій – васалом (від кельтського «qwas», що означає людина). Урочистий обряд посвячення у васали називався оммаж (від латинського «homo»), тоді ж у королівському лексиконі з'явився вираз «мої люди». Наділені землею барони ставали васалами герцогів, рицарі – васалами баронів. Сформувалася феодальна система відносин: система сюзеренітету – васалітету.

У разі смерті васала його бенефіцій і обов'язки переходили до старшого (майорат) або молодшого (мінорат) сина, у разі відсутності синів – до зятя або іншого власника чоловічої статі, який міг виконувати військовий обов'язок. За відсутності такого спадкоємця-воїна бенефіцій передавався новому власникові.

Дуже швидко була створена потужна армія, здатна не лише відбити натиск арабів, але й поширити владу франкського короля на сусідів. Реформа Карла Мартелла започаткувала чисельне збільшення і зміцнення пануючого класу – воїнів-землевласників. Саме ця обставина дозволила Карлу вести енергійну зовнішню політику.

Проте реформа Мартелла мала й зворотний бік. Бенефіціарій, як відомо, отримував землю на умовах несення військової служби і міг її втратити в разі старості, каліцтва тощо.

Практично відразу почалася боротьба бенефіціаріїв за невідчуження своїх маєтків, що призвело до феодальної роздробленості. Користаючись з тієї чи іншої зручної нагоди, бенефіціарії добиваються для себе спершу імунітетних грамот, а надалі – перетворення своїх давніх бенефіцій у повну невідчужувану королю власність.

Результатом стала т. зв. феодальна роздробленість – такий стан речей, за якого влада короля у державі була номінальною, крупні землевласники у межах своїх володінь були повноправними господарями для своїх підданих: збирали податки, чинили суд, встановлювали митні збори, карбували монету тощо, одним словом – правили як справжні монархи.

Розпад великих державних утворень після смерті їхніх засновників супроводжувався боротьбою між нащадками. У цій боротьбі претенденти на свою частку спадщини спиралися на васалів. Останні, у свою чергу, добивалися імунних грамот і невідчуження бенефіцій. З часом маєтки перетворювалися у феодальну власність, а назви посад (граф, віконт) – у спадковий титул. Цій тенденції децентралізації намагалася протистояти королівська влада.

4. Державний устрій франкської держави, збройні сили.

Верденський договір 843 р.

Закономірністю державно-правового розвитку у середньовічній Європі було виникнення монархічної форми правління – феодальних королівств на чолі з королем. Влада монарха стала спадковою. Король скликав народне ополчення і командував ним, видавав обов'язкові для всіх розпорядження і чинив вищий суд. Свої рішення король приймав після погодження з представниками вищої світської знаті та духовенства. Ці збори становили – раду короля (*королівську раду*). Щороку королі збирали Березневі поля (військові збори), які виконували роль військових оглядів і по суті, були пережитком народних зборів германців. За династії Каролінгів ці збори почали називатися Травневими полями. На них обиралися майордоми, оголошувалися про вступ на престол королів, доводилися до зборів прийняті закони.

Апарат державного управління складався з військових дружинників короля та королівського двору, що був центральним органом королівської влади. Тут зосереджували діяльність вищі чиновники, які називалися міністеріалами. Перший серед них вважався майордомом – головний управитель королівського палацу, який із часом став головою королівської адміністрації і першим міністром. Судові функції виконував двірцевий граф - пфальцграф, маршал командував королівською кіннотою, референдарій оформляв королівські акти, дипломатичні документи, тобто управляв державною канцелярією (пізніше цю функцію почав виконувати канцлер). Камерарій стежив за надходженням грошей у держскарбницю. На місцях управління територіальними округами, які називалися паги, здійснювали призначувані королем графи і герцоги (реформу було здійснено за ініціативи Карла Великого), у свою чергу паги поділялися на сотні, керовні сотниками (називалися центанаріями або вікаріями, призначалися графами). Крім адміністративних і судових функцій, у їхні обов'язки входили збір податків.

Останні королі з династії Меровінгів дістали прізвисько лінивих. Управління поступово зосередилося в руках королівських майордомів. Зрештою, у 753 р. нащадок Карла Мартелла Піпін Короткий з династії Каролінгів (751–768) здійснив державний переворот і став королем франків. Син Піпіна Карл Великий (768–814) зумів підкорити своїй владі саксів, значну частину території майбутньої Австрії, швейцарські провінції, північний схід Іспанії. У 800 р. папа Лев III у Римі урочисто проголосив Карла імператором, а володіння Карла Великого почали називатися імперією.

Таким чином важливе місце в підтримці державного устрою та феодального ладу мала християнська церква. Папа Римський Лев III намагаючись поширити владу Римської церкви, коронував Карла Великого імператорською короною, а єпископи призначувані церквою входили у королівську раду.

Франкська держава цього періоду може служити прикладом організації варварської держави. Столиці цієї держави у сучасному розумінні не існувало. Вона знаходилася там, де перебував король і його дружина. Король пересувався Франкською державою від одного свого маєтку до іншого, бо саме там знаходилися запаси продовольства та інших необхідних засобів для задоволення потреб двору і армії. Збиралися ці продукти та товари у вигляді податку з місцевого населення. Після спустошення запасів одного замку король з оточенням переїздив до іншого. Не мала варварська держава і чітко окреслених кордонів. Фактичними кордонами її були межі, куди простягалася влада короля і його дружини, що збирали данину і податки.

З часу проголошення імперії Карла Великого до її складу входили сучасна Франція, північна частина Іспанії, північна Італія та значна частина західної Німеччини. Реально – це було тимчасове з'єднання під владою звитяжного завойовника, без скільки-небудь міцного внутрішнього економічно-політичного зв'язку.

Розпад імперії Карла Великого пояснювався не лише тим, що в ній були об'єднані різні, часто ворогуючі між собою племена, які після його смерті відійшли від імперії і стали самостійно існувати у формі племінних герцогств, як і до завоювання їх Карлом. Причини такого розпаду криються у самій природі феодалізму.

Карл Великий спробував було наново організувати систему управління, не пов'язану з місцевою знаттю. На чолі округів він на зміну племінним вождям призначав своїх графів, які командували місцевим ополченням, у більш обширних областях – герцогів. Раніше ці посади теж існували, але належали племінним вождям і передавалися у спадщину. Імператор активно втручався у справи церкви (зокрема, у конфлікт між Римом і Візантією з богословських питань), йому належала ініціатива

у призначенні на посади єпископів та архієпископів на підвладних територіях. Усі ці зусилля в кінцевому підсумку виявилися марними. Оскільки міцні економічні зв'язки між частинами імперії були відсутні, розпад її на герцогства після смерті імператора став неминучим. Нова зрештою, подібно до старої, місцевої, прагнула імунітетів, автономії, а в перспективі – і повної незалежності від центру.

Королі були надто слабкими, щоб протистояти посиленню місцевої знаті, оскільки єдиною можливістю винагороди дружинників і слуг в умовах натурального господарства було пожалування землі з правом збирати податки і данину. навіть відібравши землю у того чи іншого бунтівного герцога чи графа, монарх був змушений нею ж розплачуватися зі своїми вірними дружинниками. У свою чергу такий королівський слуга, отримавши землю у користування, негайно починав боротися за її перетворення у свою повну власність. Зачароване коло можна було розірвати одним-єдиним способом – замість земельних маєтків давати слугам у винагороду грошове утримання. Але такий перехід мав бути попередньо підготовлений матеріально – створенням т. зв. ринку, тобто реальної можливості для королівських слуг вільно отримувати усі необхідні їм матеріальні блага не від безпосередніх творців цих благ – залежних селян чи залежних ремісників міста, а шляхом купівлі за гроші.

На етапі раннього феодалізму королівська влада існувала номінально, реальна влада на місцях належала феодалам. Найбільші з них, які отримали свої феоди від короля, вважали себе рівними йому – перами (досл. «рівними»), хоча формально числяться його васалами.

Дрібні феодалі, що одержали свої наділи не від короля, а від перів, виступають вже їхніми васалами і зобов'язані служити своїм сеньйорам і т. д.

Увесь панівний клас побудовано у вигляді ієрархічної драбини: на вищій сходинці – король, нижче – великі феодалі (герцоги, графи, абати великих монастирів), далі – барони, на найнижчій сходинці – прості рицарі. Увесь панівний клас зверху донизу був пов'язаний солідарністю своїх експлуататорських інтересів.

Існували правові принципи на основі яких відбувалося регулювання правовідносин поміж феодалами різного рангу. Найважливіший з них: васал мого васала – не мій васал. Тобто король мав право віддати наказ своєму васалові – герцогу, але через його голову не мав права віддавати наказів графові, який був васалом герцога. Сюзерени мали, зокрема обов'язок, захищати свого васала на королівському суді, надавати йому необхідну військову допомогу. Однак реальне виконання цих взаємних обов'язків залежало від реальної сили чи слабкості сторін. Сильний сюзерен міг примусити до виконання будь-якої з вимог власного васала, але сильні васали могли ігнорувати «слабкого» сюзерена.

Таким чином кожен феодал визнавав лише свого безпосереднього сеньйора і виконував його вимоги. Останнє звичайно ж підривало центральну владу короля. Зусилля королів та майордомів щодо створення великих державних утворень, як правило, після їх смерті, зводилися нанівець. Так, після смерті короля Хлодвіга його нащадки поділили державу на 4 частини: Австрію, Нейстрію, Бургундію, Аквітанію (кін. VII ст.).

Створена Карлом Великим величезна імперія після низки феодальних війн була розділена між його трьома онуками. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися у Вердені в 843 р. підписанням договору: Людовік Німецький отримав східну частину, Карл Лисий – західну (сучасна Франція), центральний коридор та Північна Італія опинилися в руках Лотаря.

5. Джерела варварського права. Салічна правда. Суд і процес у державі франків

Варварськими правдами називаються ранньофеодальні юридичні кодифікації звичаєвого права германських народів, яке зазнало певного впливу римського права. Найбільш ранньою з них вважається т. зв. Салічна правда (*Lex Salica*), датована V ст. Приблизно тоді ж, у V–VI ст., з'явилися Рипуарська та Бургундська правди.

Основним джерелом права у германських племен були звичаї і так звані варварські правди – записи переважно звичаєвого права германських племен. Такі записи з'явилися наприкінці V – поч. VI ст. у багатьох племен. Вони були офіційними або приватними збірниками звичаїв племені, які застосовувалися у судовій практиці. Часто такі звичаї доповнювалися королівськими актами. Слід запам'ятати, що на той час існував принцип так званої національної дії права, а не територіальної, тобто, кожне плем'я, народність судилося за своїм правом. Тому перед судом кожному слід було під присягою сказати, до якого племені належить.

Зокрема, на території франкської держави діяли «Бургундська правда» і «Лангобардська правда» (бургунди і лангобарди входили до франкської держави), запис звичаєвого права вестготів «Едикти короля Ерика». Була ще «Рипуарська правда», «Алеманська правда», «Баварська правда» й ін. Усі вони були складені латиною, часто перекрученою та германізованою. Статті цих правд казуїстичні й урегульовували тільки деякі правові питання, - ті, які найчастіше траплялися у судовій практиці.

Спільною рисою для цих варварських правд було те, що усі вони склалися під впливом інститутів і принципів римського права, про що свідчив їхній запис на германізованій латині. Варварські правди містили у своїх текстах, особливо у пізніших їхніх редакціях витяги або навіть повні тексти із королівських капітуляріїв та едиктів, які часто змінювали норми звичаєвого права і були санкціоновані державою.

Найдавнішим збірником франків є «Салічна правда» написана варваризованою латинською мовою, вважається, що збірник був записаний за короля Хлодвіга (508 – 511 рр.), і доповнювався законами за королів Хільдеберта I та Лотара I, збереглися тексти часів Піпіна Короткого і Карла Великого. Тобто кожен з королів додавав певні правові норми, що входили до цього умовно кажучи зводу законів.

У науковому розумінні «Салічна правда» це є письмова кодифікація норм звичаєвого права. Перший король франків Хлодвіг «постановив керуватися в судових рішеннях титулами з 1-го по 62-й». А потім зі своїми наближеними видав додаток з 63-го титула до 78-го. А король Хільдеберт згодом тривалий час роздумував, що належить додати, і знайшов достойним внести додатки від 78-го титула до 83-го, що він і передав брату своєму Хлотару у писаному вигляді. Хлотар з людьми свого королівства обговорював, що до цього слід додати, що належить встановити наново, і постановив те, що поміщене в титулах з 89-го до 93-го. Отже, це не лише запис звичаєвого права, а й результат законодавчої діяльності франкських королів. Саме з їхньої ініціативи встановлювалися потрібні розміри віри за убивство королівського службовця, підвищена відповідальність за убивство, здійснене у військовому таборі під час походу, тощо. З іншого боку, не підлягає сумніву, що у переважній більшості випадків «Салічна правда» просто фіксувала ті норми звичаєвого права, що склалися у франків на рубежі V–VI ст., незалежно від королівських законів і розпоряджень.

Правові принципи, що застосовувалися у варварських правдах:

– варварські правди кровну помсту обмежували, але не забороняли;

– використання ордалій для зясування винен – невинен (або суду Божого), у багатьох випадках практикувався судовий поєдинок.

– застосування фізичних випробувань, які мають ознаки катування за сучасним правом;

– особливою формою ордалій була клятва співприсяжництва (з поширенням християнства клястися стали на Євангелії);

– принцип кругової поруки;

– можливість здійснення самосуду, якщо злочинця застали під час скоєння злочину;

– членоушкодження за тяжкі (повторювані) злочини.

За різні злочини найчастіше використовувався такий вид покарання як штраф (вергельд) – нерівність людей виявлялася у призначуваній сумі штрафу. Смертна кара допускалася у випадку неможливості сплати штрафу за делікт, або у зв'язку із тяжкістю злочину.

Створення перших варварських правд збігалось у часі із завоюваннями, за яких варварські племена прискорено проходили період розкладу родового ладу і переходу до раннього феодалізму.

Особливо це стосується питань, пов'язаних з общинним володінням землею. Так, заперечення одного общинника досить, щоб чужинець покинув нове місце проживання, навіть якщо на його прийом буде згода усіх інших членів общини (титул XV, статті 1–2). (витяг – розділ про переселенців).

Ліси, вигони, незорані пустощі належали усім членам общини, але огорожене місце було недоторканим до зняття врожаю. Найменше порушення огорожі каралося штрафом в 15 солідів, у ту ж суму оцінювався проїзд полем перед жнивами (XXXIV, статті 1, 3). Оранка чужого поля (XXVII, ст. 24) і особливо його засів (XXVII, ст. 25) тягнули за собою штраф, відповідно, у 15 і 45 солідів. Для порівняння: зманювання чужого раба каралося штрафом у 15 солідів (XXXIX, ст. 1), а його крадіжка – 30 солідів (X, ст. 1).

Втім, після зняття врожаю огорожене місце могло використовуватися для випасу худоби членів общини, що служить свідченням суспільного характеру володіння землею. Наділ ще перебував у користуванні, а не у повній власності. Виморочна ділянка ставала власністю общини.

Про купівлю-продаж землі також не згадується. Перехід майна з рук в руки (крім випадків спадкоємства) відбувався за суворого дотримання обряду, в присутності трьох свідків (XVI). Враховуючи обмеження для прийому чужинців, про що йшла мова вище, можемо стверджувати, що й у цьому випадку земельний наділ переходив до члена общини, а не до сторонньої особи.

Рухоме майно успадковували сини (спадкоємці першої черги, IX, ст. 1), мати (IX, ст. 1), далі – брат, сестра померлого (IX, ст. 2), чи, у крайньому разі, сестра матері. При цьому, «земельна спадщина в жодному випадку не повинна діставатися жінці» (у розумінні «неодруженій», яка може вийти за представника чужого роду) (IX, ст. 5).

Дослідники цього періоду вважають, що у даному місці йдеться не про дискримінацію жінки, а про намагання зберегти землю в руках роду. Історичні паралелі можна відшукати і в «Руській правді» (XI ст.). Мине ще 100 років – і в установах короля Хільперіка (561–584) буде вказано, що за відсутності синів наділ має успадковувати дочка або брат, сестра померлого, але не «сусіди», як це було раніше. Даний факт є найсуттєвішим доказом швидкого розкладу родової організації суспільства і формування нових суспільних відносин.

Зауважимо, що у вестготів дочки і сини успадковували майно нарівні, а у саксів дочки померлого успадковували його наділ у разі відсутності синів ще за родового ладу.

Шлюбні звичаї варварських племен у період розкладу родових відносин також пережили певні зміни. Первісно шлюб був купівлею (викупом) дружини, після смерті чоловіка права на неї переходили до свекра. Це пояснювалося тим, що як глава сім'ї (т. зв. «великої сім'ї», якими жили варвари) саме свекор вносив плату за викуп дружини для сина. У «Салічній правді» місце викупної плати зайняли речі чи гроші, т. зв. «ранковий дар» у винагороду за невинність.

Дружина приносила у дім придане.

Згвалтування каралося штрафом у 62,5 соліди, а співжиття з дівчиною за взаємною згодою – 45 солідів (XXV, статті 1, 2). Одруження з рабинею чи вихід вільної заміж за раба означало втрату особистої свободи (XXV, статті 5, 6). Розлучення спочатку дозволялися, але пізніше були заборонені внаслідок поширення християнства (королівський капітулярій 744 р.). До речі, католицька церква і сьогодні не допускає розриву шлюбних відносин.

У франків, як дає змогу пересвідчитися Салічна правда, боргове рабство було відсутнім, але майнова відповідальність за непогашену позику – висока. Через 40 днів після несплати позики кредитор у присутності свідків вимагав повернення боргу. Відмова негайно погасити борг тягнула за собою виплату 15 солідів (L, ст. 1). У разі впертої несплати боргу кредитор протягом трьох тижнів ще тричі приходив до боржника зі свідками і кожного разу борг зростав на 3 соліди. Після цього граф округу мав провести конфіскацію майна неспроможного боржника (L, статті 2, 3). Відмова графа виконати цю конфіскацію могла обернутися для нього навіть позбавленням життя! (L, ст. 4).

Родове суспільство захищало своїх членів з допомогою кровної помсти. В державному суспільстві захист життя, майна і честі міг здійснюватися лише членами того роду, до якого належав скривджений. Цей порядок освячувався релігією – без помсти убитий нібито не міг досягнути вічного спокою. У багатьох племен, зокрема у древніх норвежців, вважалося особливим достоїнством убити кращого з роду кривдника, тобто помста поширювалася не стільки на особу убивці, скільки на увесь його рід.

Зрозуміло, що у такому разі кровна помста швидко переростала у війну, яка тривала до взаємного зрівняння кількості жертв з обох сторін або й до повного винищення ворожого роду.

Варварські правди кровну помсту обмежували, але не забороняли. У Салічній правді убивця міг бути позбавлений життя за законом, якщо він настільки бідний і безрідний, що не міг зібрати суми викупу: «Якщо ж ніхто не поручиться у уплаті віри (...), тоді він повинен сплатити віру своїм життям» (VIII, ст. 1).

Помста заборонена, якщо не було умислу, а отже, ворожечі. Тут, у всіх випадках, досить відшкодування збитків. Таке ж відшкодування (до 100 солідів) сплачується у разі тяжкого тілесного ушкодження, кровна помста і у цьому випадку заборонена.

Заміна кровної помсти штрафом проходила непросто. Спочатку приймати гроші у викуп за кров вважалося ганьбою для родичів убитого. Замирення з убивцею завжди прикривалося принизливим для останнього виявом розкаяння і покори. Так, у древніх германців рука убитого зберігалася у родині, після сплати викупу убивця мав покласти в розриту могилу цю руку і закопати тіло – своєрідне вибачення перед убитим і його родом.

Пізніше звичаєве право германців перейшло до установаження фіксованих розмірів штрафів (спершу вони індивідуально визначалися у кожному окремому випадку).

У Салічній правді штраф за убивство (вергельд) раба становив 35 солідів (XXXV, ст. 6), римлянина – 62,5 (або 100 солідів, якщо римлянин – землевласник) (XI, статті 6, 7), вільного франка – 200 солідів (XI, ст. 1), королівського слуги або графа – 600 (IV, ст. 1). У пізніших додатках до Салічної правди у 600 солідів було оцінене життя священика, у 900 – єпископа. Втричі вищі штрафи встановлювалися за убивство вільних франків і королівських службовців під час походу. Так, за життя королівського службовця під час походу винний сплачував 1800 солідів (XIII, ст. 2).

Убивство хлопчика до 10 років каралося штрафом у 600 солідів (XXIV, ст. 1), вагітної жінки – 700 солідів (XXIV, ст. 3), жінки дітородного віку – 600 (XXIV, ст. 6), тобто у 3–3,5 рази вище, ніж життя дорослого чоловіка. Дослідники пояснюють факт вищої суспільної цінності життя дитини чи жінки тим, що ці особи не могли тримати в руках зброю, тобто убивця під час злочину не ризикував своїм життям. Можливо також, що цими заходами хотіли обмежити втрати від кровної помсти, не допустити її поширення на жінок і дітей ворожого роду. Зауважимо і той факт, що розміри вергельду залежали від суспільної цінності особи. Усі, хто стояли нижче від вільного франка (навіть римлянин-землевласник), оцінені у значно нижчі суми, натомість життя графа, священика чи королівського службовця цінувалося вище.

Не повинно створюватися враження, ніби убивство стало поширеною практикою внаслідок можливості відкупитися. За 2 золотих соліди можна було купити бика, тому сплата віри була справою усього роду, причому законом було встановлено процедуру розкладання боргу на усіх родичів убивці з боку батька і матері. Салічна правда, як уже вказувалося, допускала смертну кару у випадку неможливості сплати боргу за делікт.

Законодавство германських племен пізнішого часу різко розширило коло злочинів, за які застосовувалася смертна кара без альтернативи викупу. Так, у Саксонській правді (поч. IX ст.) смертю каралося участь у змові проти короля, також убивство, грабунок і навіть крадіжка майна на суму понад 3 соліди. Цікаво, що подібні тенденції будуть спостерігатися й у давньоруському законодавстві.

Тілесні ушкодження каралися від 3 солідів за удар палицею без появи крові (XVII, ст. 6) – до 100 солідів за тяжкі (втрата ока, носа, язика). Характерна деталізація при оцінці пошкоджень, наприклад, визначення суми штрафу залежно від розмірів рани в дюймах тощо. Так, позбавлення людини великого пальця тягнуло за собою штраф у 50 солідів (можливо, тут далася взнаки та обставина, що саме цим способом римляни традиційно калічили полонених варварів), вказівний, яким натягували лук, коштував 35 солідів (XXIX, статті 3, 5), а середній палець коштував найдешевше. Каліцтво, втрата працездатності оцінювалися варварськими правдами, як правило, в половину вергельда.

Грошовим штрафом каралося й крадіжка. Зокрема, у Салічній правді вказані окремо штрафи за крадіжку яструба, півня, курки, голуба, журавля, коня, винограду, великої рогатої худоби. Цікаво, що красти свиней чи рогату худобу стадом було «вигідніше», ніж поодиночі. Так, за крадіжку однієї корови штраф становив 15 солідів, а за стадо з 12 корів – 62,5 (а не 180, як можна було б очікувати).

Варварські правди робили несміливу спробу відмежувати прямий і непрямий умисел, полегшуючі і обтяжуючі обставини при здійсненні злочину тощо. Навіть англосаксонський кодекс ще встановлював однакову відповідальність за навмисне і не-

навмисне убивство, але, з іншого боку, вже в Салічній і Ріпуарській правдах зазначалося, що той, хто вчинив неумисне вбивство, кровній помсті не підлягає.

Система композицій (штрафів) змушувала суддів ігнорувати наміри злочинця, до уваги брався лише кінцевий результат його дій.

Стосовно об'єктивної сторони злочину германські правди виявили більше багатство змісту. Грабунок карався суворіше від крадіжки, крадіжка зі зломом – суворіше від звичайної (відповідно 45 і 15 солідів, XXVII, статті 22, 23), групове убивство тягло за собою в кілька разів вищий штраф (трос, найбільш винних, сплачували повну суму вергельду кожний, ще трос – по 30 солідів, решта 3 по 15 солідів, XIII, ст. 3).

Початково штраф йшов на користь сім'ї потерпілого. Так, у разі убивства голови сім'ї, половина вергельду відходила синам, а половина – найближчим родичам з боку його батька і матері (XII, ст. 1). З переходом судових функцій до держави на користь останньої почала стягуватися третина суми штрафу. З розкладом родових відносин втратила своє значення кругова порука. Так, уже з кінця VI ст. сплату штрафу, як правило, здійснював сам злочинець, а не його рід, як це було раніше.

Суд і процес. У період родового ладу верховні судові функції належали зборам роду. В Салічній правді згадується колегія рахінбургів з 7 членів, обраних народом. Відмова рахінбургів чинити суд каралася штрафом в 3 соліди (VII, ст. 1), суд не за законом – 15 солідів (VII, ст. 2). Головою судових зборів був тунгін, але скоро його функції перейшли до королівського чиновника – графа, якому допомагали в судочинстві засідателі – скабіни.

Показово, що первісно граф ще міг бути покараний за відмову чинити правосуддя чи перевищення покарання (I, ст. 2), пізніше, з набуттям імунітетів, ці колишні королівські чиновники стали фактичними государями в межах своїх феодалських володінь.

Справа порушувалася не інакше, як за заявою потерпілої сторони, яка сама формулювала звинувачення і надавала докази. Такий процес отримав назву звинувачувального. Виняток становили злочини, які зачіпали суспільні інтереси. Так, зрадника варвари вішали на дереві. Втеча з поля бою каралася утопленням в болоті. Таке покарання проводилося з ініціативи властей.

Попереднього розслідування не було. Суддя обмежувався доказами, що їх надавали сторони. Причому суддя знав, що родич ніколи не стане свідчити проти родича чи представник ворогуючого роду – на користь противника. Адже штраф (колосальний за мірками того часу) розкладався на увесь рід винного, а вигоду від такого штрафу отримували увесь рід потерпілого.

У цих умовах основним завданням судді було добитися визнання звинуваченим своєї провини. Якщо ж таке визнання не наступало, практикувалися ордалії або суд Божий. У цьому випадку застосовувалося випробування водою, залізом і вогнем. Зокрема, вважалося, що вода – чиста субстанція і злочинця приймати не буде. Зв'язаного підозрюваного кидали у воду. Якщо йшов на дно – виправдовували, тримався на поверхні – значить, винний. Випробування розпеченим залізом зводилося до того, що судді спостерігали, як заживає опік: якщо легко, значить особа невинна, і навпаки. Випробовуваний вогнем йшов вогненним коридором між двома багаттями.

Цікаво, що вже у Салічній правді підозрюваний міг «викупити» свою руку від випробування казанком з киплячою водою за 3 чи 6 солідів, залежно від важкості висунутого звинувачення (III, статті 1, 2).

У багатьох випадках практикувався судовий поєдинок. Він був обов'язковий, якщо звинувачений, у свою чергу, звинувачував позовника в зумисній брехні. Вважа-

лося, що у такому поєдинку Бог виступає на боці невинного і дає йому перемогу в усіх випадках. Від зобов'язання битися уже не можна було відмовитись, але можна було замість себе виставити чемпіона, тобто професійного бійця. Дворяни билися на конях, селяни – колами. З часом, причому доволі швидко, поєдинки між представниками різних майнових класів унеможливилися.

Особливою формою ордалій була клятва у формі співприсяжництва, число тих, хто присягав разом зі звинуваченим, залежало від важливості справи. У різних статтях Салічної правди називаються 3, 6, 9 свідків чи співприсяжників, а в особливих випадках – навіть 72. Клялися на зброї. Якщо хтось із співприсяжників і, особливо, сам звинувачений збивалися з клятви, справа вважалася програною.

З поширенням християнства клястися стали на Євангелії чи святих мощах.

Такий порядок вирішення проблеми доведення факту злочину мав у собі раціональне зерно. Відомо, що у людини, яка хвилюється, вазомоторні функції порушені, голос зривається, тремтять руки. Урочистість моменту прийняття клятви, присутність культових речей могли породити у когось із кривоприсяжників психічний зрив. Щоправда, часто питання співприсяжництва впиралося в іншу площину. Важко було знайти співприсяжників селянинові, часто його співприсяжники боялися не тільки Божого суду, а й переслідувань протилежної сторони. Навпаки, феодалу, оточеному васалами і дружиною, зробити це було легше.

Салічна правда була оригінальною пам'яткою права раннього феодалізму, вона не відчула на собі будь-якого впливу високорозвинутого римського права. Крім Салічної правди, у германців існували й інші «варварські правди» – Ріпуарська, Аллеманська, Баварська, Саксонська (поч. IX ст.) та ін.

Висновки

Причинами краху державності у франків стали:

А) існування в межах держави народів нічим між собою незв'язаних, окрім військової сили;

Б) втрата франкськими феодалами зацікавленості у збереженості єдиної держави після підкорення своїй владі селянства;

В) відсутність внаслідок переважаючого натурального господарства стабільних господарських зв'язків між її окремими регіонами.

Процес поступової феодалізації призводив до зникнення вільного селянства і перетворення його на закріпачених осіб. Найбільша роль у процесі закабалення вільних людей належала прекаріям, які передбачали передачу панської землі у користування селянинові за допомогою договору комендації. Перехід під покровительство супроводжувався оформленням взаємних прав та обов'язків патрона та підвладного. Найбільше відносин комендацій розвинулися у VIII – IX століттях, Зокрема, капітулярія 847р. вимагала від кожної вільної людини вибрати собі сеньйора з метою заступництва.

Володільцями землі стали також християнські монастирі в особі їхніх настоятелів – аббатів. Відтак, ще однією особливістю феодального ладу у франків стало церковне землеволодіння. Великі наділи землі разом із прикріпленими селянами королі роздавали католицькій церкві, а призначувані Папою Римським єпископи мали підтримувати владу і авторитет короля.

Суть принципу правової нерівності. Усі представники вільного населення були захищені державою. За їх вбивство передбачались грошові штрафи різних розмірів у формі вергельда. Чим вищим було становище потерпілого, тим вищий штраф передбачався за нього. Наприклад, за вбивство королівського дружинника передбачався вергельд у розмірі 600 солідів, за вільного франка – 200, а за лита (напіввільного) – 100.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. З якими державно-правовими явищами пов'язано виникнення державності у франків?
2. З ім'ям яких королів та королівських династій пов'язується створення і розквіт держави франків?
3. Вкажіть хронологічні рамки Меровінгського і Каролінгського періодів в історії франкської держави?
4. Що таке бенефіцій?
5. Що змушувало вільних общинників вдаватися до коммendaції?
6. Чому християнська церква стала потужним чинником зміцнення королівської влади та розвитку феодальних відносин?
7. Які основні ознаки феодалізму? Що стало економічною основою феодальної держави?
8. Якими повноваженнями володів феодал у своїх володіннях щодо залежного від нього населення в ранньому Середньовіччі?
9. Які види повинностей виконував залежний на користь сеньйора?
10. У чому полягали реформи Карла Мартелла і які наслідки вони мали?
11. Вкажіть обопільні права і обов'язки сюзерена та його васалів.
12. Як юридично оформлювалася феодальна драбина сюзеренітету – васалітету?
13. Коли і чому держава франків стала імперією Карла Великого?
14. Для чого слугували імунітетні грамоти?
15. Назвіть слабкі сторони великих феодальних державних утворень.
16. На чому трималася влада короля у ранньофеодальних державах?
17. З якою метою збиралися Березневі чи Травневі поля?
18. Поясніть правило «Васал мого васала – не мій васал».
19. Охарактеризуйте державний апарат держави франків (функції у державному апараті, які виконували майордом, сенешал, пфальцграф, камерарій, рада, референдарій, маршал, графи та герцоги).
20. Розкажіть про підписання у 843 р. Верденського договору.
21. Що таке: військова демократія, феодальний лад, васалітет, сюзеренітет, аллод, бенефіцій, коммendaція, прекарій, монархія, оммаж?
22. Вкажіть злочини і покарання за них, згадувані у варварських правдах?
23. Які правові звичаї додержавної доби фіксуються в Салічній правді –щодо спадкування майна, у галузі сімейного права, щодо порушень меж чужої ділянки тощо?
24. Що Вам відомо про кровну помсту у франків та інших «варварів»? Коли вона дозволялася, а коли ні?
25. Що таке віра? Що таке вергельд?
26. Які злочини каралися смертною карою, відповідно до правових приписів Салічної правди?

27. Як Ви розумієте тезу, що «судовий процес у франків мав усний, гласний, позовний, звинувачувальний характер» ?
28. Які докази використовував суд у франків для вирішення справи, хто мав право свідчити в суді?
29. Що таке ордалії і які види ордалій використовував суд у франків

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
3. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.-довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
6. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
7. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
8. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
9. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
10. Салічна правда (кінець V або початок VI ст. н.е.): (Витяги) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. Т. 1. К.: Ін Юре, 1998. С. 144–151.
11. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
12. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
13. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
14. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
15. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
16. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
17. Череватий В.В. Салічна правда (Lex Salica) / В.В. Череватий, І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: Укр. енцикл, 2003. Т. 5: П – С. С. 406–408.

18. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
19. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
20. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ТЕМА 5. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКІ МОНАРХІЇ В ДЕРЖАВАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

План

1. Зміни в суспільному ладі в епоху пізнього середньовіччя. Становлення міського самоврядування.
2. Франція в XIII – XVI ст. Становлення і розвиток Генеральних штатів.
3. Становлення парламенту в Англії (в XIII – XVI ст.).
4. Німецька імперія в XIII – XVI ст. Золота Булла 1356 р.

Вступ

Зростання продуктивних сил в епоху розвинутого (класичного) феодалізму (XI-XIII ст.) призвело до розвитку суспільного поділу праці, відділення ремесла від сільського господарства, розвитку міст. **Місто стало центром** політичного, економічного та культурного життя. Формувався внутрішній ринок, посилювалися феодальні монархії. Склалися передумови для формування станово-представницьких монархій.

Існування яких державно-правових інститутів передбачає ця форма держави? Очевидно йдеться про появу органів станового представництва: парламенту в Англії, Генеральних штатів у Франції, рейхстагу та ландтагів в Німеччині. У різних державах вони мали різні назви і різні повноваження, але важливим є те, що до їхнього складу входили новий третій стан і верстви, що не були феодалами і не були пов'язані із власністю на землю, в першу чергу – представники міст, міщани.

Раніше чи пізніше в країнах Західної Європи ці органи влади перетворюються на законодавчу гілку влади.

Для належного вивчення вказаної теми необхідно зрозуміти у чому полягає *сутність та основні ознаки* такої форми держави як станово-представницька монархія. Як видно з назви теми становлення станово-представницьких монархій у Західній Європі пов'язують із розвитком міст і міського самоврядування, суспільною основою якого стає третій стан – міщани, особисто вільні купці і ремісники. Утвердилося правило «Повітря міста робить людину вільною».

1. Зміни в суспільному ладі. Становлення міського самоуправління

На ранньому етапі феодалізму міста, подібно до сіл, перебували в залежності від феодальних сеньйорів. По суті, міста самі прагнули такого покровителя, оскільки феодальний магнат міг забезпечити містам підтримку в торгівлі. Безпека шляхів, захист міських стін від зовнішнього ворога, морські комунікації тощо – усе це вимагало таких сил і засобів, яких міста в той час просто не мали. Однак, починаючи з XII–XIII ст., вони виборюють чи, радше, купують собі більшу чи меншу автономію.

Не останню роль у становленні міст відіграли хрестові походи. Ідею першого такого походу на Близький Схід висунув на церковному соборі в Клермоні (Південна Франція) папа Урбан II. Сталося це в 1095 р. Усім його учасникам було обіцяно відпущення гріхів і багату здобич.

Зерна заохочення упали на підготовлений ґрунт. В Європі на той час різко зросла кількість рицарів – нижчої верстви пануючого класу, до складу якої входили молодші сини феодалів. За діючим тоді порядком вони земельної власності (феодів)

у спадщину не отримували (т. зв. майорат – система спадкоємства, коли все майно переходить неподільно до старшого в родині чи до старшого із синів померлого).

У перший хрестовий похід 1096 р. до «святої землі» рушили натовпи погано озброєних ополченців, з якими турки на їх шляху зуміли справитися. Однак рицарське ополчення в 1096–1099 рр. зуміло дістатися Єрусалиму, на території Сирії і Палестини було утворено ряд королівств хрестоносців. До 1144 р. хрестоносці втратили один з важливих опорних пунктів – Едессу. Організований для відвоювання міста другий хрестовий похід 1147–1149 рр. був безуспішний. У 1187 р. полководець Саладін, об'єднавши дрібні держави арабів і турків, зумів відвоювати Єрусалим.

Останній оплот хрестоносців у Палестині, місто Акра, був узятий турками у 1291 р., і цей рік вважається кінцем хрестових походів.

Проте, якими б малорезультативними не були хрестові походи для європейських рицарів, їхні наслідки для самої Європи були надзвичайно важливими. За двісті років безперервної війни зі Сходом європейці зустрілися з його набагато вищою культурою, познайомилися з предметами розкоші – шовком, цукром, порцеляною, досконалими виробами зі скла, дамаською сталлю тощо. Виникло поняття моди.

Хрестоносний рух на Близький Схід, без сумніву, послужив каталізатором реформації церковного та канонічного права, оскільки вініс абсолютно новий вектор розвитку як більшості європейських країн, так і самої Католицької Церкви. Даний етап вимагав вироблення абсолютно нових правил поведінки, ніж ті, які існували до того. Початок доби Хрестових походів зумовив появу не тільки нових зводів канонічного права, але й вплинув і на розвиток права, становлення юридичної освіти, виникнення дієвої юриспруденції. Справжнім проривом стали «Декрети» Граціана, так як вивчення канонічного права за підручником Граціана почало використовуватись практично у всіх юридичних школах та університетах, створення нових правових норм також тривало і в дійсності значно прискорювалося.

Середньовічне канонічне право залишається не тільки головним джерелом релігійного права, а й життєво-важливим елементом сучасних світських правових систем, особливо в цивільному праві, де продовжуються відчуватись його вплив. Міркування і висновки середньовічних каноністів залишаються втіленими в традиції загального права в англослов'янському світі і правовій спадщині країн континентальної Європи. Середньовічне канонічне право створило фундаментальну концептуальну силу по створенню певних елементарних ідей і інститутів, які до наших днів продовжують характеризувати європейські суспільства.

Найвідомішими збірками канонічного права XI століття були «Декрети» єпископа Вормського Бурхарда, які являли собою канонічну і теологічну енциклопедію, де була зроблена спроба охопити канонічне право цілком, від початку і до кінця; «Collectio canonum» єпископа Ансельма; звід канонічних норм кардинала Деудедіта, збірник французького єпископа і експерта канонічного права Іво Шартрського.*

Найбільше від хрестових походів виграли європейські міста, в яких різко зріс попит на вироби ремісників – спершу на кораблі, зброю, а далі на посуд, меблі, модний одяг, ювелірні прикраси. Міста почали багатішати. Щоб задовольнити різко зрослий попит на ввізні товари, феодалові потрібні були гроші. Колишня натуральна оплата перестала їх задовольняти. З іншого боку, самі хрестові походи вимагали грошей – на зброю для війська, кораблі, парусину і харчові припаси. Феодали почали пошук дже-

* Див. детальніше: Забзалюк Д.Є. Хрестоносний рух і політико-правова доктрина доби середньовіччя: головні детермінанти становлення та розвитку. Науковий вісник ЛьвДУВС. 2017, №4. С.13-20.

рел грошових надходжень, замінюючи попередні натуральні повинності ремісників і селян на виплату ними фіксованих грошових сум.

Намагання феодалів вирушити у хрестовий похід кожного разу вимагали грошової підтримки. Міста були готові надати потрібні феодалам суми в обмін на звільнення. Особливо легко йшов на такі угоди англійський король Річард I Левове Серце (1189–1199), від нього не відставали сотні менш відомих герцогів, баронів.

Вінцем політичної автономії ставало право обирати свої органи управління, видавати закони та здійснювати суд над міщанами. Сеньйор відступав ці права за одноразовий відкуп або в обмін на щорічну сплату певних грошових сум. Відкупившись, місто отримувало зовнішні ознаки самоврядування: башту з дзвоном (символом права скликати власні віча), ганебний стовп і шибеницю (право чинити суд) та міську печатку (право приймати закони).

Управління такими містами здійснювала міська рада та виборний мер. Однак місця в раді належали лише тим громадянам, чії родини брали участь у сплаті викупних сум. Плебеї, чернь до управління не допускалися. Так, міська рада Марселя складалася з 89 членів. Міській аристократії належало 80 місць, 3 – обиралися від духовенства, 6 – від цехів.

Звичайно, становлення міського самоуправління відбувалося нерівномірно, мало свої національні і місцеві особливості. Найраніше, ще до хрестових походів, отримали самоврядування італійські міста – Венеція (VIII ст.), Генуя, Лукка, Піза (X ст.). Тут вдалося скористатися боротьбою франкських та германських імператорів проти римських пап. Намагаючись знайти собі союзника, імператори і папи йшли на підтримку прагнень міст до автономії. А, наприклад, в Німеччині, крім т. зв. імперських і «попівських» міст, існували й міста, що перебували у власності курфюрстів аж до кінця XVIII ст. Якщо імперські міста (Гамбург, Бремен, Нюрнберг) мали власний суд, видавали власні кодифікації права, набирали військо, а імператор міг видавати розпорядження, тільки перебуваючи безпосередньо у місті, то міста, що належали курфюрстам, почувалися значно гірше. Останні не тільки збирали побори зі своїх міст, а й регламентували роботу ринків і цехів, забороняли мати свої само-управні органи (комуни), утворювати союзи міст, накладали інші обмеження.

Найважливішим завоюванням європейських міст був особисто вільний стан усіх громадян. У середньовічній Європі існувало прислів'я: «Повітря міста робить людину вільною». Якщо кріпакові вдавалося прожити один рік і один день у стінах міста і за цей час пан не оголошував про свої права, колишній напівраб назавжди отримував повну свободу.

З метою організації самооборони міста від розбійних нападів зовнішнього ворога та грабінницьких рицарських банд, для розподілу обов'язків по будівництву та підтриманню міської інфраструктури (водопроводу, каналізації, освітлення, шляхів) ремісники створювали об'єднання, які називалися цехами, об'єднання купців мали назву гільдія.

Виникнення цехів розпочалося ще в XI ст. Так, паризькі свічники уже в XI ст. мали свій цех. Цех становив об'єднання людей, які займалися певною професійною діяльністю. Якщо первісно цехи створювалися для підтримки осіб однієї спеціальності (допомога на випадок хвороби, посаг дочкам бідного члена цеху, похорон неімущих), то вже з XIII ст. основним завданням цеху стає боротьба проти конкурентів. Осіб, які пробують виробляти продукцію, не будучи членами відповідного цеху (т. зв. «партачів»), виявляють і чинять над ними фізичну розправу, знищують виготовлені ними товари.

Цехи встановлюють суттєві обмеження для усіх бажаючих стати членами цеху: навчання удома і за кордоном (в середньому 7–10 років), виготовлення еталонного виробу (т. зв. штуки), гучний бенкет для усіх членів цеху тощо. Шанси стати членом цеху для сторонньої людини чи навіть підмайстра зводяться майже до нуля. Майстри спільно чинять тиск на учнів і підмайстрів: встановлюють однаково низькі розцінки на працю, однаково тривалість робочого дня і т. ін. Вигнаного з роботи підмайстра жодний з майстрів на роботу уже не візьме.

Така діяльність цехів по обмеженню чисельності легальних представників певної галузі виробництва та недопущенню конкуренції між виробниками (однакові стандарти якості, рівна оплата праці тощо) пояснюється вузькістю ринку. Якщо один майстер продасть десять своїх виробів покупцям, то інші колеги по цеху не продадуть жодного. Звичайно, дещо стримуючи конкуренцію, вказані обмеження разом з тим не дозволяли нарощувати виробничі потужності більш економічно спроможним виробникам.

Напруженими були стосунки цехів і гільдій. Якщо купець прагнув привезти якнайбільше дешевого імпорту до міста, то місцевий цех намагався не допустити конкуренції привізного товару з власною продукцією. Тому відносини цехів і гільдій часто були навіть ворожими, але ця ворожнеча мала більш цивілізовані форми, ніж боротьба проти «партачів». Наприклад, у Лондоні купці викупили собі право призначати не лише певну кількість членів магістрату, але й мера з власного середовища, а ремісничі цехи мушили миритися з таким політичним лідерством купецького стану.

Цех чи гільдія мали свій статут, своїх старшин (ця посада була пожиттєва і спадкова), суд для суду над членами свого цеху. Цех був також військовою одиницею, кожний його член повинен був мати зброю для захисту міста. При облозі міста ворожою армією цех або гільдія захищали свою ділянку міського муру, у мирний час ця ж ділянка муру підтримувалася у належному порядку зусиллями це-ховиків.

Часто феодали намагалися після отримання відкупу від міст знову нав'язати їм своє «покровительство». Спершу королі й імператори в подібних конфліктах підтримували представників свого класу, але згодом ситуація змінюється на діаметрально протилежну.

Монархи прагнуть зміцнення єдності країни і ліквідації феодалної роздробленості та сепаратизму магнатів. Але цього ж прагнуть і міста. Вони зацікавлені у безпеці доріг, повноцінній монеті, скасуванні внутрішніх мит, припиненні міжусобних війн, одним словом, у стабільності. В обмін на королівську підтримку своїх викуплених прав самоуправління міста готові надавати монархам грошові суми, набрані за міські кошти збройні загони тощо.

Чим багатшими і міцнішими стають міста, тим більш суттєву підтримку вони можуть надати монархові. Сила міст – у їхній організації, а на сильних зважають. На якомусь етапі монархічна влада пробує протиставити т. зв. третій стан (міську аристократію) першим двом (дворянству і духовенству). Так з'являються стано-во-представницькі установи.

В епоху раннього феодалізму монархи неохоче погоджувалися на різні магнатські та клерикальні з'їзди, не кажучи вже про постійно діючі представницькі установи. Феодали – світські і церковні – використовували такі зібрання для висунення своїх вимог монархові, останній нерідко ставав заручником своїх могутніх підданих. З появою і зміцненням нової політичної інституції – третього стану королівська влада отримує змогу виступати в якості арбітра в конфліктах трьох станів. Тим самим влада короля не тільки позбавляється ризику ослаблення, а навпаки – посилюється.

З'являються постійно діючі представницькі установи. У Франції – це Генеральні штати, в Німеччині – рейхстаг і ландтаги, в Іспанії – кортеси, в Англії – парламент, в Польщі – сейм, у Чехії – снем і т. д. і т. п.

Основна відмінність цих представницьких установ від колишніх з'їздів феодалів полягає у тому, що в них представлено вже не два стани (дворянство і духовенство), як було колись, а три (третім станом стала міська верхівка – т. зв. патриціат). Тому, якщо колишні з'їзди були знаряддям боротьби проти централізації країни, то станово-представницькі установи стають засобом внутрішнього зміцнення держави.

У станово-представницьких установах не представлені, як правило, народні низи. Навіть особиста свобода не була підставою для надання політичних прав. У містах, як уже зазначалося, патриціанська верхівка ізолювала плебс від найменшої участі в управлінні.

На селі ситуація була майже аналогічною. Починаючи з епохи хрестових походів, селянство переводить свої натуральні повинності у грошову форму. Виникає і поширюється т. зв. цензива – спадкове селянське тримання на умовах щорічної сплати певної суми. Власник такої цензиви ставав особисто вільним. В Англії, наприклад, уже в XIV ст. більшість селян були особисто вільними, а у Фландрії вони звільнилися навіть на сто років раніше.

Однак, як правило, вільні селяни у станово-представницьких органах представлені не були, виняток становили окремі німецькі та австрійські землі. Це пояснюється слабшою організованістю селянства, а, отже, меншою заінтересованістю в цьому класі монархів.

Зрозуміло, що залежні верстви населення (закріпачені селяни), представники більшості національних меншин (євреї, цигани), більшість релігійних меншин в станово-представницьких установах участі не брали.

2. Франція в XIII – XVI ст. Становлення і розвиток Генеральних штатів

Приводом для скликання перших Генеральних штатів (1302 р.) стала сутичка французького короля Філіппа IV Красивого з римським папою Боніфацієм VIII.

Король, потребуючи грошей для зміцнення своєї влади, в першу чергу армії, почав випускати неповноцінну монету, вимагав грошей у євреїв-лихварів, брав великі позики у міст. Церкву також обклали податком, заборонялося вивозити золото і срібло до Риму, з в'язниць випустили еретиків.

Боніфацій VIII виступив з різкою критикою короля, заборонивши йому збирати податки з духовенства, та відкликав кількох прелатів до Риму, щоб обговорити подальші кроки. У Франції ці дії були розцінені як спроба «перетворення Франції у папський лен», розпочалася полеміка легістів з клерикалами. Легіст Марселій Падуанський (ректор паризької Сорбонни) обґрунтував положення, що «вища влада (в державі) належить спадковому, а не виборному монарху».

Основним аргументом легістам слугувала та доволі спірна, але популярна у Середньовіччі теза, що Бог нібито не має часу займатися кожним простолюдником зокрема. Він вручає монархам турботу про підданих, відтак їхня спадкова влада над нацією є Божим провидінням.

У папській буллі «Unam Sanctam» (18.XI.1302 р.) стверджувалося, що свята католицька церква має лише одне тіло і одну голову – Христа та його учня-заступника – Петра, та наступників останнього на папському престолі. Христос перед своєю

стратою нібито передав свої «земні» повноваження апостолу Петру, а той – згідно з переказами – був першим християнським первосвящеником у Римі. Відтак кожний римський папа виступає ніби прямим наступником самого Ісуса Христа, отже, має вищу владу на Землі. Під владою папи перебувають два мечі – «один, що підкоряється іншому, світський – духовному», «королі повинні служити церкві на перший наказ папи». Папі «належить право карати світську владу за будь-яку помилку. Світській владі це право не надане». Це так звана доктрина двох мечів – союз світської та духовної влади.

Для вирішення означеного конфлікту короля і папи і були скликані Генеральні штати. Особисте запрошення отримали графи, герцоги, вищі сановники церкви. Решта дворянства була представлена виборними депутатами. До третього стану увійшов міський патриціат – виборні особи або призначені королівськими чиновниками. Селяни представлені не були. Кожний стан засідав окремо від інших і мав один голос з трьох.

Отримавши підтримку Генеральних штатів, Державна рада Франції з ініціативи найближчого радника Філіппа IV – Гільйома Ногаре звинуватила папу в тому, що він незаконно займає папський престол, і винесла рішення про негайне скликання церковного собору, який би засудив папу як еретика і злочинця.

11 жовтня 1303 р. Боніфачій VIII (який на той час збожеволів) помер у віці 86 років. Папа Климент V (1308–1314) відкрив нову добу в історії папства, відому як авіньйонське полонення пап. Новий папа, якому був наданий для постійного перебування французький Авіньйон, мусив призначити в кардинальську колегію таку кількість французів, яка забезпечувала в майбутньому обрання французьких пап. Філіппа IV було оголошено «чемпіоном релігії». Авіньйонське полонення пап (1309–1377) тривало понад півстоліття.

Генеральні штати збереглися і на майбутнє. Дуже швидко їхня роль була зведена до встановлення нових податків. Питання на розгляд виносилися виключно королем, королю ж продовжували належати судово-адміністративні функції. Не дозволялося Генеральним штатам тримати і власний апарат.

З 1337 по 1453 рр. тривала Столітня війна Англії з Францією, викликана претензіями нащадків Вільгельма Завойовника на французький престол після обриву лінії династії Капетингів (987–1328 рр.).

Французькі рицарські війська були двічі розбиті англійцями при Кресі (1346 р.) та при Пуатьє (1356 р.). В останній битві цвіт французького рицарства був знищений, а сам король Іоанн II Добрий потрапив у полон.

Спадкоємець престолу (дофін) Карл мусив шукати величезну суму на викуп батька-короля з полону. Уряд спробував підвищити податки, що викликало повстання північних французьких міст на чолі з Парижем. Вимогою повсталих стало передання влади Генеральним штатам. Дофін Карл розпустив цей орган, і тоді у Парижі розпочалося нове повстання, яке очолив купецький старшина Етьєн Марсель.

Вимоги станів: Представники третього стану домоглися включення кількох депутатів Генеральних штатів до королівської ради, поставивши як вимогу зміщення найбільш бездарних чиновників та докорінну реорганізацію самої системи управління державою. Лише за таких умов Генеральні штати погодилися організувати збір засобів для викупу полоненого короля. Дофін Карл дав згоду на прийняття т. зв. Великого Березневого ордонансу (1357 р.). Цей документ проголошував недоторканність депутатів Генеральних Штатів, заборонив приватні війни феодалів та практику незаконних ревізій.

Депутати Генеральних штатів отримували право збиратися двічі на рік, не чекаючи дозволу короля. Королівським чиновникам було заборонено займати більше однієї посади та передавати свої функції іншим особам. Вводилася сувора відповідальність чиновників за доручену справу. Ордонанс заборонив продавати з торгів суддівські посади чи здавати їх у відкуп. Скасовувалася практика грошового відкупу (композиції) за тяжкі злочини. Вищі суди не могли приймати у своє судочинство справи, що підлягали розгляду нижчих судів. Відтак обмежувалося королівське право на помилування.

Опинившись у безвихідному становищі, син полоненого короля був змушений схвалити цей документ. Однак, виїхавши зі столиці, він починає збирати сили для розправи з бунтівними депутатами Генеральних штатів.

Услід за парижанами піднялися селяни (1358 р.). Це повстання відоме під іменем Жакерії, тобто повстання жаків (жак – простак), як презирливо називали селян дворяни. Міський патриціат Парижа допоміг придушити Жакерію. Далі прийшла черга столиці, а Великий Березневий ордонанс втратив свою силу.

Перелом у Столітній війні пов'язаний з іменем Жанни д'Арк (яка була спалена на вогнищі англійцями у 1431 р.). До цього французькі селяни та міщани сприймали Столітню війну, як внутрішню «розбірку» феодалів, кожний з яких був нічим не кращий від іншого. Після страти Жанни д'Арк у серцях французів пробудився патріотизм і королівська влада уміло скористалася цією нагодою.

На потреби ведення визвольної війни проти англійських окупантів король Карл VII в 1439 р. добився введення прямого постійного податку (т. зв. талья). В 1445 р. за рахунок надходжень від цього податку він здійснив військову реформу. Було закладено основи найманої регулярної армії, що прийшла на зміну колишньому рицарському ополченню.

Згода Генеральних штатів на ці нововведення зміцнила владу короля і силу його війська. Повне звільнення території Франції від англійських окупантів відбулося у 1453 р. Король Людовік XI (1461–1483) завершив політичне об'єднання країни.

Але зміна становища короля, посилення королівської влади викликали ослаблення самих Генеральних штатів. Король більше не потребував їхньої санкції на збір податків, у розпорядженні монарха була слухняна наймана армія, сформована з колишніх люмпенів, втікачів з кріпацтва, рицарських низів.

У кінці XV ст. було встановлено, що кожний бальяж (велика область) обирає по одному депутатові від кожного стану. Депутат міг діяти лише в межах інструкцій своїх виборців (імперативний мандат). Палати станів й надалі засідали окремо, кожний стан мав один голос. По закінченні роботи палат Генеральних штатів король отримував узагальнюючий огляд наказів виборців, що мав характер побажання.

Збори 1484 р. були ще достатньо представницькими, але протягом XVI – поч. XVII ст. Генеральні штати скликалися усього п'ять разів. Останній раз вони відбулися у 1614 р.

Замість Генеральних штатів король почав скликати Раду нотаблів, у якій були представлені вищі представники трьох станів. Формально рекомендації цієї Ради не мали для короля обов'язкового характеру, однак королівська влада була змушена зважати на думку аристократії, олігархії та церкви, особливо в питаннях введення нових податків.

Королівські податки і суд поширилися на усю територію країни. Приватні армії магнатів заборонялися ордонансом Генеральних штатів ще на поч. XV ст. Королівська армія стала єдиною реальною військовою силою в країні, здатною придушити за лі-

чені дні виступ непокірного герцога чи бунтівного міста. Наступним етапом еволюції монархії у Франції став абсолютизм.

Чи могли Генеральні штати перебрати усю повноту влади в країні з рук монарха, наприклад, скориставшись ослабленням королівської влади в Столітній війні? Історичний досвід Польщі чи Німеччини дозволяє припустити подібну можливість. Однак втручання паризького патриціату в Жакерію на боці недавнього супротивника – королівської влади, до певної міри симптоматичне. Буржуазія ще не була готова до свого єдиновладдя і вимушено підтримувала короля у його сутичці з непокірними феодалськими магнатами чи в придушенні селянського повстання.

Саме сила буржуазії у Франції не дозволила Генеральним штатам виродитися у зняряддя аристократичної олігархії, перебрати владу від короля і зосередити її в своїх руках. Буржуазія поки що не була заінтересована у такому розвитку подій, оскільки розраховувати на домінуюче становище в країні їй тоді не доводилося. Це було завдання наступної доби, доби буржуазних революцій, а тим часом верхівка третього стану розсудливо підтримала монархію в її прагненні до зміцнення королівської влади, до абсолютизму.

3. Становлення парламенту в Англії (в XIII – XVI ст.)

В Англії об'єктивні передумови для формування станово-представницьких органів почали складатися на поч. XIII ст. Королівська влада маючи на якомусь етапі міцні позиції не виявляла готовності залучати до вирішення ключових внутрішньо- і зовнішньополітичних питань представників пануючих станів. Спадкоємці Генріха II (династія Плантагенетів) терплячи зовнішньополітичні невдачі зловживали монархічною владою посилюючи адміністративне і фінансове свавілля. Очевидно, що вимоги Великої Хартії вольностей (Магна Карта) стали свідченням свавілля королівської влади династії і необхідності обмеження такого монаршого свавілля. У зв'язку з цим визнання права станів брати участь у вирішенні важливих політичних і фінансових питань відбувалося в Англії під час гострих соціально-політичних конфліктів.

За часів Іоанна Безземельного (1199-1216 рр.) боротьба англійських феодалів набула національного характеру і отримала підтримку інших активних політичних сил тогочасного англійського суспільства – дворян та міщан. Безперспективна війна у Франції і втрата Нормандії (сьогодні територія Франції), конфлікт і з папою римським, численні побори стягнуті всупереч феодалним звичаям об'єднали рицарів та баронів (вкупі з лондонською верхівкою) проти короля, змусили останнього підписати Велику хартію вольностей.

Напевне, коли англійський король Іоанн Безземельний ще в 1215 році підписував під тиском бунтівних баронів Велику хартію вольностей (*Magna Charta libertatum*), він і не здогадувався, що це стане могутнім поштовхом до утворення й розвитку органу, якому протягом усієї подальшої історії випаде честь відігравати роль рушійної сили в процесі розвитку не лише британської, а й усієї західної цивілізації. Саме *Magna Charta*, яка й по сьогодні є неодмінною складовою британської «конституції», заклала основи обмеженої монархії – форми державного правління, що з XVII ст. незмінно панує в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії.

Отже створення станово-представницького органу в Англії пов'язано із обмеженням влади монарха. Перший британський парламент був скликаний у 1258 р. і первісно не мав нічого спільного зі станово-представницькими установами.

Аналогічно як і з Іоанном Безземельним політика його наступника – Генріха III, викликала опір усіх станів англійського суспільства, в першу чергу феодалів. Приводом до відкритого виступу слугувало скликання Великої ради 1258 року на якій король зажадав великої суми грошей для покриття боргу папської курії (мова йшла про збір у скарбницю 1/3 від рухомого і нерухомого майна власників). Тобто, Король Генріх III спробував посилити податковий гніт, що й викликало виступ феодалних магнатів. Їхні вимоги зводилися до скликання загальної ради баронів, яка, за задумом, повинна була провести перебудову усієї системи державного правління з метою припинення зловживань з боку королівської влади. Ця рада дістала назву парламенту. Засідання відбувалися в Оксфорді і проходили дуже бурхливо.

В історії за цим парламентом закріпилася назва Скаженого, або Безумного. Парламент виробив т. зв. Оксфордські провізії (29 пунктів), згідно з якими при монархові створювалася постійна Рада п'ятнадцяти. В її обов'язки входили «поради» королеві в справі управління державою та контроль за діяльністю вищих посадових осіб: канцлера, скарбника, шерифів (право усунення з посад королівських чиновників). Для вирішення найважливіших державних проблем тричі на рік мав скликатися парламент в складі 27 чоловік – 15 членів Ради п'ятнадцяти та 12-ти, з числа обраних баронами.

Як бачимо, ця установа первісно не мала нічого спільного ні з сучасним британським парламентом, ні навіть зі станово-представницькими органами європейських держав, адже у ній була представлена лише феодална аристократія.

Король Генріх III у 1265 р. спробував приборкати бунтівних васалів, на чолі яких стояв барон Симон де Монфор. Намагаючись заручитися підтримкою дрібних рицарів і міщан, де Монфор змінив принципи комплектування парламенту. До нього увійшли усі барони, по 4 рицарі від кожного графства і по 2 представники від великих міст. І хоча коаліція баронів була розбита, а її керівник загинув, новий король Едуард I в 1272 р. з власної ініціативи запросив до т. зв. Вестмінстерського парламенту не лише баронів, а й представників графств і міст.

У 1295 р. був сформований Зразковий парламент, до складу якого увійшли барони, рицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту – обирали. З цього року парламент став постійно діючою установою.

У 1352 р. парламент був поділений на 2 палати – палату лордів і палату общин. Перша формувалася з числа тримачів титулів герцога, маркіза, графа, віконта або барона (після смерті лорда його спадкоємець, зазвичай старший син, успадковував не лише помістя і титул, а й місце у палаті лордів), друга – на основі виборів.

Парламент відрізнявся від Генеральних штатів тим, що в штатах три стани засідали окремо, причому кожний мав один голос. В Англії міщани і рицарство засідали спільно (з 1352 р.), що мало істотний вплив на подальшу долю держави.

Нова установа швидко набирала силу. Нова установа швидко набирала силу. Ще в 1297 р. король Едуард I був змушений погодитися, щоб жодні податки не встановлювалися без згоди парламенту – «Статут про накладення податків». Таким чином фінансова функція стала джерелом могутності і впливу англійського парламенту. З того часу і до сьогодні бюджет є одним з найважливіших повноважень парламенту.

З 1340 р. у розпорядженні парламенту переходить не лише вотування податків, але й контроль за їх використанням. Тоді ж було встановлено, що кожного разу, коли король вимагає грошей, парламент має право попередньо розглядати скарги на дії уряду.

У XIX-XV ст. оформилася законодавча ініціатива парламенту. У 1322 р. було встановлено, що без згоди парламенту не можуть бути внесені жодні зміни і доповнен-

ня в статуті. Таким чином, парламент почав своє перетворення на вищу законодавчу владу в країні. Від імені нижньої палати королю подавалася петиція, у якій ставилося питання про видання законів у бажаному для парламенту змісті, далі готувався законопроект який приймався обома палатами парламенту.

У 1371 р. ця установа виборола собі право на імпичмент вищих державних сановників. Сутність процедури імпичменту полягала в тому, що перед Палатою лордів, як вищим судом країни*, палата громад порушувала звинувачення проти королівських урядовців у зловживанні ними своїми обов'язками. Палата громад виконувала функції обвинувального журі присяжних засідателів. Першою «жертвою» парламенту став у 1386 р. канцлер де Ла-Поль. Як бачимо, англійський парламент вже спочатку свого існування став більш впливовою інституцією, ніж французькі Генеральні штати.

У 1371 р. ця установа виборола собі право на імпичмент вищих державних сановників. Першою «жертвою» парламенту став у 1386 р. канцлер де Ла-Поль. Як бачимо, англійський парламент вже спочатку свого існування став більш впливовою інституцією, ніж французькі Генеральні штати.

Гарантією проти самої можливості надто радикальних рішень парламенту було право монарха відхиляти представлені парламентом законопроекти – біллі. Королі активно користувалися цим правом. Так, коли в 1397 р. палата общин прийняла резолюцію про зменшення видатків на королівський двір, король Річард II не лише відхилив цей білль, але й домігся видачі автора законопроекту Хекслі. Пізніше невдаха-парламентарій був переданий суду імпичменту і засуджений до страти. Це стало своєрідною пересторогою для противників монархії в парламенті.

У XIII–XIV ст. в економіці Англії відбувалися суттєві зміни, що мали свій вплив на принципи формування парламентського корпусу, а отже, і на усю роботу цієї важливої державної установи. Ріст міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяли збільшенню представництва міщан. Причому активне виборче право надавалося в містах доволі широким групам населення. Це могли бути усі платники подушного податку, усі власники «власного вогнища» або усі члени купецької гільдії – в кожному місті був власний порядок участі у виборах. Однак у цілому англійське міщанство було представлене в парламенті значно ширше, ніж французьке в Генеральних штатах. У Франції від політичного життя були ізольовані не лише міські низи, але й усі ті, хто не належав до міського патриціату.

Відбулися серйозні зміни в структурі основної господарської і політичної ланки феодалної формації – в англійській вотчині (манорі). Феодали, користуючись тим, що селяни могли продавати надлишки своєї продукції на ринках найближчих міст, почали замінювати натуральні повинності на грошові (комутації). В XIV ст. цей процес став загальним і мав серйозні наслідки. Феодали перестали вести власне господарство на доменіальній землі, здаючи цю землю клаптиками в оренду селянам.

Відпала потреба в панщині, і селян почали за викуп відпускати на волю. Головною фігурою на селі став особисто вільний селянин-орендар, чие матеріальне становище було надзвичайно важким. Феодали не лише вимагали високу орендну плату за надану у користування землю, але й захоплювали общинні угіддя для збільшення вівчарства. Останнє приносило великі прибутки, оскільки в містах уже була створена виробнича база для переробки овечої вовни на сукно – для власних потреб і на експорт.

* До XVI ст. Палата лордів вважалася вищим судом королівства і була апеляційною інстанцією для суду лорда-канцлера з 1474 р. Рішення палати лордів, обов'язкові як прецедент, для всіх інших судів.

Допустити усіх особисто вільних селян-йоменів до виборів парламенту означало б підірвати політичні основи феодальної держави. Але формально право голосу на виборах до палати общин мали усі вільні землероби!

Тому в 1430 р. право голосу зберегли лише особи, що постійно проживали в графствах і володіли фрігольдом (пожиттєве чи спадкове тримання землі на умовах фіксованої ренти з правом вільного заповіту, розділу і відчуження свого тримання), який приносив дохід не менший 40 шилінгів. У 1445 р. пасивне виборче право було надане в графствах лише дворянам-рицарям, але не простим йоменам, які користувалися активним виборчим правом. Щоправда, в Англії особи з річним доходом у 20 фунтів стерлінгів були зобов'язані викуповувати рицарський патент, тобто розбагатілий йомен автоматично ставав рицарем.

Як бачимо, упродовж якихось 15 років парламент було закрито для соціально небажаних елементів.

Заможні верстви були партнерами королівської влади і в справі місцевого врядування. Статутами 1327 та 1332 рр. в кожному графстві на допомогу шерифам призначалися т. зв. «оберігачі миру», яким надавалося право переслідувати і страчувати злочинців. Дана посада була неоплачуваною, вона вимагала часу і засобів, тому, зрозуміло, «оберігачами миру» ставали лише найзаможніші мешканці графства.

У 1360 р. був введений інститут мирових суддів. У кожному графстві мав бути призначений, згідно з парламентським статутом, «лорд» (мировий суддя) з повноваженнями «загнуздувати злочинців, заколотників і хабарників, переслідувати їх, арештовувати і піддавати покаранню». Саме мирові судді повинні були «також заслуховувати і вирішувати усі порушені короною справи про усілякого роду важкі карні злочини і правопорушення, здійснені у графстві, відповідно до законів і звичаїв даного графства».

Статут 1360 р. мав дуже важливе значення для англійської юстиції, оскільки він позбавляв феодалів усіх раніше наданих прав на загальні розслідування і суд в межах їхніх сеньйорій. Це було ще одне суттєве обмеження системи феодальних імунітетів, так характерних для попередньої епохи раннього феодалізму. З іншого боку, мировими суддями могли бути лише місцеві дворяни з доходом від нерухомості більшим за 20 фунтів стерлінгів (стерлінг – англійська срібна монета пенні, фунт – первісно вагова одиниця 0,4536 кг, таким чином, 20 фунтів – це майже 10 кг срібної монети високого гатунку).

Поступово, в 1388 р. число мирових суддів було збільшено до 6 на графство, далі – до 8. А з 1414 р. встановлена періодичність їх засідань – 4 рази на рік. У юрисдикцію цих суддів передавався контроль над діями місцевої поліції та її голови – шерифа. Посада мирового судді залишалася безоплатною, тобто знову-таки вимагала часу і засобів, недоступних для середніх верств населення, не кажучи уже про народні низи.

Станово-представницька монархія в Англії, як і у Франції, спиралася лише на частину рицарства і «третього стану», монарх «ділився» своєю владою лише з найбільш економічно спроможними групами населення.

На цей історичний період припали перші спроби англійської церкви відособитися від папського Риму. Коли папа Григорій XI (серед. XIV ст.) наказав лондонському архієпископу арештувати і піддати тортурам богослова Уїкліфа (1320–1384), який проповідував незалежність британського духовенства від римської курії, останнього підтримали Оксфордський університет, король і, згодом, парламент. Парламентський статут 1365 р. проголосував: «Якщо папство буде захищати свої давні несправедливі вимоги насильницькими заходами, то країна зуміє вчинити потрібний опір». Було ви-

рішено відібрати усі бенєфіції, подаровані папою своїм улюбленцям. Церква в XIV ст. володіла в Англії третиною земель, у багатьох місцях вона користувалася монополією вивозу вовни за кордон, дешева монастирська продукція вигравала у конкуренції з товарами, виробленими міськими ремісниками. Парламент став рупором загального невдоволення римською церквою, особливо після відновлення в 1368 р. бойових дій проти Франції, на території якої в Авіньйоні перебував папський двір. Саме парламент заклав основи англійського церковного права і англіканської церкви.

4. Німецька імперія в XIII – XVI ст. Золота Булла 1356 р.

Слабкість центральної влади – характерна особливість феодальної монархії в Німеччині. Імператорська влада на початку XIII ст. суттєво підупала, німецькі імператори в своїх діях були залежними від римських пап та власних васалів.

Для вирішення загальноімперських питань інколи скликалися рейхстаги (державні збори). Вони склалися з **3 курій**: курфюрстів (великі князі), іншої знаті та представників імперських міст. Усе вирішували перші дві курії, роль представників міст зводилася до надання грошей для потреб імператора. В князівствах проходили свої місцеві збори – ландтаги (земельні збори) – дво- або трипалатні. Іноді крім дворянства, духовенства і міщан у них допускалися і представники вільного селянства. Ландтаги були органами дорадчими.

У Німеччині так і не склався союз монархічної влади з містами – ця основа кожної європейської станово-представницької монархії.

Німецькі міста ділилися на три групи: імперські, князівські і вільні. Вони боролися не за Німеччину як таку, а за власні привілеї. Спроби окремих імператорів порозумітися з містами, об'єднуючи тим зусилля проти феодальної роздробленості імперії, негайно перекреслювалися курфюрстами. Так, імператор Вацлав був скинутий з трону за спробу допомогти містам.

Імператор «Священної Римської імперії германської нації» обирався на з'їздах курфюрстів. Тобто монархія, на відміну від Франції чи Англії, тут не стала спадковою, кожному новообраному імператорові доводилося розпочинати боротьбу за централізацію держави на порожньому місці. Відсутність династії гальмувала заінтересованість міст у міцній імператорській владі.

А те, що міста навіть у цій країні потенційно могли стати союзниками імператорів, не викликало сумнівів. Так, у розпал боротьби між імператором Людвігом Баварським і папою Іоанном XXII німецькі міста виступили як фактичні союзники імператора. Страсбург вигнав зі своїх стін усіх священників, які виконували волю папи. Це ж 1331 р. зробив Цюріх. У Рейтлінгемі міська рада установила штраф у 15 фунтів за запрошення священника, який підкоряється папі. На сторону імператора перейшов і Нюрнберг. На жаль, у боротьбі за централізацію держави міста не були такими ж послідовними.

У 1314 р. на виборах імператора в колегії курфюрстів за Людвіга Баварського було подано п'ять голосів, за Фрідріха Габсбурга – лише два. Прихильники Людвіга проголосили його обраним і коронували в «законному» Аахені, друзі Фрідріха вважали обраним його і коронували в «незаконному» Бонні. Навіть перемога Людвіга над Фрідріхом в битві при Мюльдорфі (1322 р.) не зняла напруги.

Папа Іоанн XXII в 1323 р. висунув звинувачення проти Людвіга в «беззаконному присвоєнні титулу короля й імператорських прав і в наданні допомоги міланському еретичу Вісконті». Розпочалася різка полеміка між папою і Людвігом. Іоанн

XXII двічі відлучав Людвіга від церкви і ще до його смерті висунув іншого кандидата. Після смерті Людвіга Баварського папство разом з Францією чинило спільний тиск на колегію курфюрстів з метою обрання імператором людини, відданої інтересам Авіньйона. Завдяки величезним сумам, витраченим на підкуп, німецькі курфюрсти обрали в 1346 р. імператором Карла IV, якого сучасники назвали «попівським імператором».

При імператорі Карлі V в 1356 р., який одночасно був і богемським (чеським) королем, була прийнята т. зв. Золота булла, яка отримала свою назву від привішеної золотої печатки. Вона остаточно закріпила владу в Німеччині великокнязівської олігархії.

З метою протистояння спробам папства втручатися у внутрішньо-німецькі справи найсильніші німецькі князі виробили новий порядок призначення імператора, при якому згода чи незгода папи з обраною ними спільно кандидатурою втрачала будь-яке значення.

Три духовних (архієпископи Майнцький, Кельнський і Трірський) та 4 світських (король Богемії, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький) курфюрсти, згідно з цим документом, обирали імператора, мали право суду над ним і могли зміщувати. Рішення приймалися простою більшістю голосів. Вплив римського (авіньйонського) престолу обмежувався тим, що для коронації імператора, обраного курфюрстами, папське коронування імператорською короною надалі не вимагалось.

Розділ XX Золотої булли конкретизував права курфюрстів у цій державі. «На вічні часи» затверджувалися їхні права на повну державну самостійність. Ці права, як випливало з інших розділів документа, включали верховний суд, монетну і соляну регалію, право вести приватні війни тощо. Містам заборонялося створювати союзи проти курфюрстів.

Обрання імператора, як правило, вимагало великих сум, що витрачалися на підкуп членів колегії виборців. Можливості такого імператора відтворити централізовану державу були мінімальними. Саме тому про станово-представницьку монархію в Німеччині можна вести мову тільки з великою натяжкою. І рейхстаг, і місцеві ландтаги були органами, чиї рішення мали характер рекомендацій. На реальну політику імператора і курфюрстів вони не робили скільки-небудь серйозного впливу. На відміну від французьких Генеральних штатів і англійського парламенту, станово-представницькі органи в Німеччині ніколи не претендували на роль державної влади.

Водночас помилково вважати, що держава і право Німеччини тупцювали на одному місці тоді, коли сусідні державно-правові системи користувалися новими можливостями станово-представницької монархії.

У XIII ст. з'явилися писані кодифікації права, до яких належать Саксонське і Швабське зеркала. Їх джерелами були норми звичаєвого і канонічного права, а також запозичення з кодексу Юстиніана. Також там є норми державного права, які кваліфікують діяльність сеньйорів всупереч інтересів імперії як злочин: «Якщо сеньйори об'єдналися клятвою і при цьому ігнорують інтереси імперії, то тим самим вони діють проти імперії» – кн.2 ст.1, норми процесуального характеру, що визначають порядок судочинства.

Автором Саксонського зеркала (близько 1230 р.) вважають суддю Ейке фон Репхофа. Збірник складається з двох частин. У першій було викладене «земське право» північно-східних областей Німеччини, в другій – ленне право, тобто відносини сюзеренітету-васалітету в середовищі німецьких феодалів, порядок тримання і утрати

ними левів. Учені вважають, що саме Саксонського зерцало стало основою для судочинства за Магдебурзьким правом.

У Саксонському зерцалі задекларовано, що світська і духовна влади повинні діяти в єдиному ключі: імператор примушує коритися папі (в разі потреби) з допомогою світського суду, натомість папа церковним судом забезпечує покору імператорові: «Гл. 1 Ст. 1 Два мечи дав бог земному царству для захисту християнства. Папі призначений духовний, імператору – світський. Папі призначено їздити верхи у відведений час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло. Це означає: хто суперечить папі і не може бути упокорений церковним судом, того імператор зобов'язаний упокорити з допомогою світського суду, щоб корився папі. Точно так і духовна влада має допомагати світському суду, якщо він того потребує» Як Ви вже чули – вказана теза була оспорена легістами французького короля Філіпа 4 красивого – Марсель Падуанський (ректор паризької Сорбонни).

Як і будь-яка пам'ятка феодального права, Саксонське зерцало поділяло громадян на вільних людей (три категорії) і залежних.

Карні покарання жорстокі. Так, злодія вішали (Кн. 2 ст. 13, ст. 13), підпалювачів, убивць, грабіжників, зрадників колесували (Кн. 2 ст. 13, ст. 4), гвалтівника, перелюбника – обезголовлювали (там же, ст. 5), отруйника – спалювали на вогнищі (ст. 6). Значна кількість тілесних та калічицьких покарань.

Композиції (виплата фіксованих грошових штрафів за вчинене правопорушення) залишаються за дрібну (до трьох шилінгів) крадіжку та обман у торгівлі, але одночасно зі сплатою такого штрафу винний вважався збездеченим і позбавленим прав. За фальшивомонетництво – відрубання голови.

З пережитків попередньої епохи відзначимо судовий поєдинок (Кн. 1 ст. 63, ст. 1), але на нього потрібний дозвіл судді. Вищий за народженням може відмовитися від судового поєдинку, нижчий – ні.

Відбуваються цікаві зміни – порівняно з варварськими правдами – в тому, що стосується вергельду за життя чи за тяжкі тілесні ушкодження. Якщо в V ст. життя жінки цінувалося в грошовому виразі вище, то тепер її вергельд становить половину чоловічого.

Різниця у викупній ціні між знатними і простолюдом не лише зберігалася, а ще й більше диференціювалася. Однак з'явилася нова категорія потерпілих – позбавлені прав внаслідок крадіжки, грабежу та інших злочинних діянь. Убивство, згвалтування чи тілесні ушкодження цих людей караються символічним вергельдом (або взагалі не тягнуть за собою матеріальної відповідальності), але винний засуджується за «законом про порушення миру» і сам переходить в категорію позбавлених прав. Після цього уже збездеченого убивцю чи насильника можна кривдити – на тих же умовах.

Очевидно, що вергельд виступав як додаткове покарання, його сплата не звільняла від основного.

Деякі положення Саксонського зерцала були пізніше використані в Магдебурзькому праві – збірнику норм міського права початку XIV ст. Магдебурзькі закони більш детально регулювали норми, пов'язані з товарно-грошовими відносинами. Судді могли виносити рішення, орієнтуючись на судові звичаї, однак прецедентне право в Німеччині не прижилося.

У 1336 р. в Німеччині почала функціонувати папська інквізиція, до цього переслідуванням єретиків займалися місцеві єпископи. Ще через 60 років інквізитор Пітер Піліхдорф з торжеством заявляв, що йому вдалося викоренити в Німеччині усяку єресь. Мова йшла про тисячі спалених «єретиків», «відьом», «чаклунів».

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які зміни у суспільному ладі Європи в XI – XIII ст. спричинили тут розвиток міського самоврядування?
2. Хто найбільше виграв від хрестових походів і чому?
3. У чому полягала політична автономія міст? Чому в той час з'явилася приказка «Повітря міста робить людину вільною»?
4. Назвіть причини виникнення цехів та торговельних гільдій. Які управлінські функції вони виконували?
5. Яким був порядок організації гільдій та цехів і на підставі яких норм діяли ці самоврядні організації?
6. Чому королі, імператори, та очільники католицької церкви ішли назустріч прагненням міст, підтримуючи їх автономію?
7. Що стало причиною скликання перших Генеральних Штатів у Франції?
8. Які стани брали участь станово-представницьких зборах Франції XIV – XV ст.?
9. Назвіть нормативно-правові засади діяльності Генеральних штатів у Франції?
10. Дискусія між очільником Римо-католицької церкви та королем Франції на поч. XIV ст. Аргументи сторін.
11. Хто такі легісти і як вони обґрунтовували законодавчі повноваження короля?
12. Що таке «Авіньйонське полонення пап»?
13. Які функції виконували Генеральні штати і які повноваження вони мали, як і коли змінювався обсяг цих повноважень?
14. Коли, за яких обставин і з якою метою був прийнятий «Великий березневий ордонанс»?
15. Що таке талья?
16. Функції Ради нотаблів в апараті французької монархічної держави (XV – XVI ст.)
17. Зміцніла чи, навпаки, ослабнула влада короля на цьому етапі історичному розвитку? Аргументуйте відповідь.
18. Вкажіть причини занепаду Генеральних штатів.
19. Коли і з якою метою був скликаний перший англійський парламент?
20. Як і за яких обставин розширювалися його повноваження?
21. З яких палат складався англійський парламент? Як вони формувалися?
22. Чим французькі Генеральні штати відрізнялися від англійського парламенту?
23. Що таке імпічмент і що таке право вето, назвіть приклади їх застосування в Англії доби станово-представницької монархії.
24. З представників яких соціальних верств формувався англійський парламент?
25. Як розвивалося і вдосконалювалося виборче законодавство Англії епохи пізнього Середньовіччя, і які наслідки це мало для становлення англійського парламенту?
26. Що собою становив інститут мирових суддів в Англії і які функції він виконував?
27. Вкажіть характерні особливості розвитку феодальної монархії в Німеччині.
28. Розгляньте структуру німецького рейхстагу.
29. Які класи та суспільні групи були представлені в німецьких ландтагах XIV – XVI століття?
30. Яку роль відігравала колегія курфюрстрів в системі державного управління Німецької імперії?
31. Яку роль відігравала католицька церква у політичному житті Німецької Імперії (до початку епохи Реформації)?
32. «Золота Булла» (1356 р.) і її значення для розвитку Німецької імперії?
33. Вкажіть основні відмінності між Генеральними штатами, англійським парламентом і німецьким рейхстагом; порівняйте їх повноваження.

34. Про що свідчить поява писаних кодифікацій німецького права (Саксонське і Швабське зерцало)?
35. Яка система покарань існувала в середньовічній Німеччині. Що таке композиції?

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Великий Березневий Ордонанс 1357 р. URL: http://leksika.com.ua/15201212/legal/velikiy_berezneviy_ordonans
3. Гуменюк Г.П. «Саксонське зерцало» та його вплив на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи (XIII-XVIII ст.) автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Львів, 2011. 16 с.
4. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.-довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки / За ред. проф. Б.Й. Тищика. Львів: «Світ», 2006.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
8. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
9. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
10. Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
11. Макаруч В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
12. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
13. Тищик Б.Й. Німеччина: історія державності і права (IX ст. – початок XXI ст.). Навч. посібник. Львів: «Тріада плюс», 2011.
14. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
15. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
16. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
17. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.

18. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
19. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
20. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
21. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.
22. Резнік О. І. Норми німецького середньовічного права за «Кароліною». Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 165-167.

ТЕМА 6. АНГЛІЙСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Передумови і причини буржуазної революції в Англії 1640 – 1653 рр.
2. Громадянська війна в Англії (1642-1648рр.).
3. Проголошення республіки та її суспільно-політичний устрій (1649 – 1658 рр.). «Знаряддя правління» 1653 р. – Конституція Англійської республіки.
4. Реставрація монархії. Торі та віги. Передумови прийняття та характеристика основних положень «Habeas Corpus Act» 1679 р.
5. «Славна революція» 1688-1689 рр. – встановлення парламентської монархії. Білль про права 1689 р.

Вступ

Початок XVII ст. примітний важливим відкриттям, яке називають науковою революцією у розумінні нашого всесвіту: Галілео Галілей винайшов телескоп і заявив, що в центрі нашого світу є не земля, а сонце, навколо якого по орбіті обертається земля і інші планети. За це він ледь не був спалений інквізицією Папи Римського. Світогляд людства значно розширився, а події, що стаються в одній частині планети чи у якись країні, мають неочікуваний вплив на події в іншій країні.

Особливістю історичного періоду, який ми обговорюємо, є релігійні війни у Європі між протестантами та католиками, зокрема, йдеться про тридцятилітню війну (1618 – 1648 рр.), в яку у тій чи іншій мірі були втягнуті усі європейські держави і їхні королі.

Початок і середина XVII ст. це – апогей зміцнення королівської влади у Франції і правління такого визначного монарха як Людовік XIV. У свою чергу, король в Англії XVII ст. перестає бути сувереном, а його повноваження суттєво обмежуються парламентом, зрештою самого короля Англії Карла I страчують.

Не слід забувати про авторитет королівської влади в Англії і тисячолітню традицію із цим пов'язану. Навіть під час громадянської війни в Англії існування королівської влади як такої ніхто не ставив під сумнів аж до оголошення республіки 15 травня 1649 р. Слід також пам'ятати про те, що один з провідників Англійської буржуазної революції Кромвель жорстоко придушував повстання проти англійської окупації в Ірландії.

Починався новий період історії людства, у результаті якого влада монарха і принцип престолонаслідування королівської влади буде замінений владою буржуазії і представницьких органів, які формується на основі виборів – тобто, республіканською формою правління.

1. Передумови і причини буржуазної революції в Англії 1640 – 1653 рр.

У 1603 р. королем Англії на підставі заповіту бездітної Єлизавети I став син Марії Стюарт Яків VI Шотландський, який прийняв ім'я Якова I (1603–1625). У сучасників цей король заслужив характеристику «наймудрішого з дурнів в Європі». З одного боку, саме Яків I першим переклав англійською мовою Біблію, що вимагало перфектних знань латинської і грецької мов. З іншого, цей же король стверджував: «Монархічна держава є найвеличніша річ на землі, оскільки королі не лише земні намісники Бога, але й сам Бог вважає їх собі рівними».

Яків I заперечував право парламенту видавати закони, вороже ставився до Реформації: «Реформація є зло, тому що вона проголошує рівність, а рівність є ворогом порядку і єдності, цієї матері порядку».

У відповідь на відмову парламенту погодитися з введенням нових податків король широко практикував торгівлю патентами на різні торговельні і промислові монополії. У 1624 р. останній (четвертий) парламент Якова I притяг до відповідальності міністра фінансів графа Мідлсекса. Сам король був вимушений видати ордонанс, яким усі патенти «на монопольне право продажу, купівлі, виробництва або споживання чого б то не було» оголошувалися такими, що втратили свою силу.

У галузі зовнішньої політики Яків I різко змінив той курс, якого дотримувалася Єлизавета I. В часи її правління Іспанія та Франція (католицькі країни) були головними супротивниками англіканської (отже, непідлеглої папі) Англії, а європейські протестантські князі, переважно німецькі, – її природними союзниками. Причому така розкладка сил пояснювалася не стільки релігійними незгодами государів, скільки інтересами зовнішньої торгівлі, завданням витіснення з ринків торговельних конкурентів тощо.

Після початку Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) Яків I носився з планами підтримки свого тестя Фрідріха Пфальцського, лідера німецьких протестантів, з допомогою... Іспанії. Спадкоємця престолу, майбутнього короля Карла I (1625–1648), Яків I одружив з католичкою, сестрою французького короля Людовіка XIII. Обидва зовнішньополітичних кроки Якова I викликали обурення в англійському суспільстві і не принесли державі найменшої користі.

Після смерті Якова I на престол зійшов його двадцятип'ятирічний син Карл I, який відразу ж опинився під впливом свого фаворита Бекингема. Новий монарх негайно вв'язався в нову зовнішньополітичну авантюру – уклав союз із Францією і оголосив війну Іспанії.

Цей союз змушував Англію допомагати французькому королю у його боротьбі проти місцевих протестантів, обложених у фортеці Ла Рошель. Це викликало такий протест в Англії, що Бекингом був змушений розірвати союз із Францією, оголосивши їй війну, і надати допомогу уже французьким протестантам-гугенотам. Однак у 1628 р. французькі війська підкорили Ла Рошель, і абсолютистський уряд Англії був у черговий раз скомпрометований в очах своїх громадян.

За цих обставин парламент намагався усіляко стримувати непродумані кроки короля та його фаворита – вимагав відставки Бекингема, не давав згоди на введення нових податків і обмежував терміни збору старих тощо.

Парламент 1625 р. Карл I розігнав через декілька місяців. Парламент 1626 р. зазнав тієї ж участі, а його лідери опинилися у в'язниці. Парламент 1628 р. виступив із знаменитою «Петицією про право». Вона зводилася до чотирьох пунктів:

1. Населення не повинно примушуватися до виплати податків, не затверджених парламентом;
2. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за ухвалою суду і за законами країни;
3. Повинні бути припинені арешти цивільних осіб за законами воєнного часу;
4. Повинні бути припинені постої військ у будинках обивателів.

Король був змушений затвердити цю петицію, проте майже відразу почав порушувати її. У березні 1629 р. і цей «непокірний» парламент було розігнано.

Одинадцять років без парламентського правління ознаменувалися новими утисками проти протестантів-пуритан. Соціальною базою цієї релігійної течії була місь-

ка буржуазія, нове дворянство та дрібнобуржуазні елементи міста і села. Одночасно вводилися нові податки (наприклад, корабельний податок, запроваджений урядом у 1635 р.), що збуджувало невдоволення в усіх верствах населення, незалежно від релігійної орієнтації.

Шотландія в 1603 р. (за Якова I) об'єдналася особистою унією з Англією, але зберігала повну автономію. В цій країні значного поширення набув кальвінізм, населення вороже ставилося до офіційної англіканської церкви.

Коли єпископ Лод у 1637 р. зробив спробу з відома Якова I ввести в Шотландії англійський церковний служебник, це викликало спочатку бунт покоївок у церкві св. Джайльса, а далі – швидке переростання стихійного виступу плебсу у формування військової ліги заколотників. У 1639 р. шотландці вдерлися на англійську територію. Після нетривалого замирення війна знову відновилася у 1640 р.

13 квітня 1640 р. Карл I був змушений скликати парламент, який відразу проявив свою непокірність і був розігнаний королем уже 5 травня. Цей парламент дістав назву Короткого. Розгін парламенту викликав виступи населення Лондона 6 та 14 травня. Тим часом шотландці відновили свій наступ. 3 листопада 1640 р. був скликаний новий парламент, вибори до якого проходили в умовах неймовірного збудження і бродіння мас. Більше половини членів нового Довгого (1640–1653 рр.) парламенту були колишніми членами непокірного Короткого.

Першими кроками нового парламенту стали арешти фаворитів короля – Стаффорда і Лода. В травні 1641 р. був прийнятий закон про державну зраду Стаффорда, і 12 травня королівського фаворита було страчено. Парламент вимагав і добивався від короля нових поступок. Так, у травні 1641 р. Яків I вимушено підписав акт, згідно з яким парламент не міг бути розпущений інакше, як за його (парламенту) власною згодою. Була проголошена незмінюваність суддів та їх незалежність від корони.

Наприкінці жовтня 1641 р. розпочалося нове масштабне повстання в Ірландії. Король, як не дивно, зустрів повідомлення про цей заколот з ентузіазмом – у нього з'явився вагомий привід розігнати парламент.

Випереджуючи події, Довгий парламент в листопаді 1641 р. виробив важливий документ, відомий як Велика ремонстрація. Цей акт складався з 204 статей. В ньому вказувалися усі зловживання численних королівських фаворитів та містилася вимога не призначати нових чиновників без згоди парламенту. Характерно, що Велика ремонстрація була прийнята незначною більшістю голосів (159 проти 148), це свідчило про відсутність єдності в лавах парламентаріїв. Карл I особисто з'явився в нижню палату парламенту з вимогою видачі п'яти лідерів радикального крила.

2. Громадянська війна в Англії (1642-1648рр.)

Парламент відмовився виконати цю королівську вимогу, що стало актом відкритої непокори королівській владі. З невеликою групою прихильників Карл I залишив Лондон (січень 1642 р.) і перебрався у графство Ноттінгем. Наприкінці вересня 1642 р. король мав у своєму розпорядженні 6 тис. піхотинців та 2 тис. кавалеристів. Фактично в Англії утворилося два уряди – королівський і парламентський.

Парламент шукав порозуміння з короною. Влітку 1642 р. королеві подали «19 пропозицій», які в основному повторювали вимоги Великої ремонстрації: призначення вищих службових осіб за згодою парламенту, виключення папистів зі складу палати лордів тощо. Від короля вимагали також згоди на реформу церкви.

Відмова Карла I прийняти парламентські пропозиції зробила громадянську війну неминучою. Північ і захід країни були в більшості за короля, парламент підтримували усі крупні порти і флот, а також найбільш розвинені південно-східні графства: Норфолк, Сеффолк, Кембріджшир, Лінкольншир.

Класовою базою армії короля стало дворянство старого складу, за парламентом стояли широкі кола буржуазії, плебейські і напівпролетарські верстви міста, а також вільні селяни-йомени. Велике селянське повстання проти феодалів відбулося у травні–червні 1643 р. в південно-західній Англії.

Під час громадянської війни спершу хід воєнних дій складався на користь короля. Восени 1642 р. при Еджгіллі армія парламенту була розбита. Король урочисто вступив в Оксфорд, який надалі став його штаб-квартирою майже на увесь період громадянської війни. Влітку 1643 р. парламентські війська зазнали поразки на західному театрі воєнних дій, роялісти захопили графство Девоншир та місто Брістоль.

Восени 1643 р. було оформлено союз парламентів Англії і Шотландії, «ковенант», згідно з яким обидві сторони висловлювали намір зберегти пресвітеріанський устрій церкви, вільності і привілеї королівств і парламентів Англії і Шотландії. Шотландська армія, вторгнувшись з півночі, відтягнула на себе частину сил короля. Війська англійського парламенту спробували скористатися даною обставиною для штурму Оксфорда, але були наголову розбиті. Армія Ессекса була цілком узята в полон королем, а війська Уоллера збунтувалися і пішли наступом на Лондон, вимагаючи виплати заборгованої парламентом платні.

Причини поразки парламентського війська полягали у нерішучості командування, яке складалося з дворян і не бажало остаточної поразки короля.

Реформа армії пов'язана з діяльністю Олівера Кромвеля (1599–1658), видатного військового організатора. Свій перший загін Кромвель набрав на власні кошти, але з людей релігійно переконаних. У битві при Марстон-Мурі (2 липня 1644 р.), де Кромвель командував лівим флангом, саме його «залізнібок» вирішили результат бою на користь парламентських військ. Ця перемога мала велике моральне значення. Після неї Довгий парламент погодився на реформу армії, давно пропоновану Кромвелем. 28 січня 1645 р. план реформування армії дістав схвалення нижньої палати парламенту.

Замість окремих загонів, кошти на які відпускали графства, створювалася єдина армія на утриманні парламенту.

Нові загони набиралися із солдатів різних графств, вони отримували єдине, призначене зверху, командування. У війську вводилися сувора дисципліна і відповідальність перед трибуналом.

Офіцерські посади стали доступними будь-якій здатній людині, незалежно від її походження. Так, полковниками в цій армії стали швець Х'юсон, візник Прайд, котельник Фокс та шкіпер Рейнсборо. Зауважимо: саме ці вихідці з народних низів були найближчими соратниками і однодумцями Кромвеля.

14 червня 1645 р. реорганізована армія здобула визначну перемогу над королем у битві при Незбі. В руках переможців опинилися 5 тис. полонених, уся артилерія і обоз королівської армії. До Кромвеля потрапила і дипломатична переписка короля, яка остаточно дискредитувала останнього.

З'ясувалося, що Карл I клопотав у Європі про іноземну інтервенцію і сподівався зразково покарати усіх своїх супротивників-аристократів у разі перемоги. Король також уклав договір з ірландськими католиками. Стало зрозумілим, що перемога короля обернулася б для Англії настільки тяжкою політичною і релігійною реакцією, що навіть аристократичне походження не врятувало б супротивників корони від кривавої розправи, а про будь-які поступки релігійній опозиції не могло бути й мови.

Головний аргумент роялістів усіх часів і народів полягає у формулі: Король не зраджує. Вони переконують, що будь-яка демократична влада є тимчасовою за своєю суттю, а отже, президент, канцлер чи прем'єр мусять турбуватися про власне майбутнє, йти на поступки масам, їх зрештою можна банально залякати. Монархи нібито не такі. Владу в державі вони отримують від своїх предків і передають її у спадок своїм нащадкам. Відтак монарх завжди турбується про націю в цілому краще, ніж демократичний лідер. Дипломатична переписка Карла I демонструвала протилежне – цей «батько нації» намагався запросити в країну інтервентів, аби мати змогу розправитися з своїми бунтівними підданими. Таке викриття мало для Карла I фатальні наслідки, оскільки, по-перше, зміцнило волю до боротьби у діячів парламенту, а, по-друге, дало формальну підставу для суду над королем-зрадником.

Після битви при Незбі Карл I втік у Шотландію (березень 1646 р.), а уже в травні потрапив до рук шотландського командуючого Леслі. Щоб домогтися видачі короля, Довгий парламент почав негайно виплачувати своєму шотландському союзникові давно обіцяну військову допомогу, що складала 400 тис. ф. ст. У лютому 1647 р. шотландці передали Карла I уповноваженим англійського парламенту.

Перелом у громадянській війні дався ціною не лише героїзму народних мас, але й великих грошей. Для поповнення бюджету Довгий парламент широко брав позики під забезпечення землями роялістів та єпископів. Небачених масштабів набуло казнокрадство.

У лютому 1646 р. були скасовані рицарські тримання і повинності дворянства на користь корони. Тим самим феодальне володіння землею, пов'язане з виконанням ленних обов'язків на користь королівської влади, було замінене нічим не обмеженою буржуазною власністю на землю. Реформа, однак, не поширювалася на селян-копігольдерів (довготривалих спадкових орендарів), чії повинності на користь рицарства зберігалися.

Більшість у парламенті станом на 1646 р. становили пресвітеріани. Вони виступали за незалежну від держави, «дешеву» церкву, не визнавали влади єпископів, протиставляючи їм місцевих церковних старост – пресвітерів. У ролі таких старшин церковних общин опинялися, як правило, місцеві заможні люди, малозалежні від центральної влади в державі. Пресвітери тримали у покорі місцеве населення не лише своїм авторитетом, а й за допомогою церковно-поліцейського нагляду, штрафів і тюремних ув'язнень.

В опозиції до них перебували інDEPENDENTI – радикальне релігійне угруповання, очолюване його лідером О. Кромвелем. У релігійному відношенні розходження інDEPENDENTІВ з пануючою пресвітеріанською церквою зводилися в основному до питань моралі. ІНDEPENDENTI вважали, що використовувати релігію для зміцнення своєї особистої влади (а власне у цьому ключі часто діяли місцеві пресвітери) – аморально. За діючої на той час в країні виборчої системи інDEPENDENTI не могли розраховувати на більшість у парламенті. Зате вони домінували в армії. Класовою базою цього релігійного угруповання була середня буржуазія, яка опиралася на частину дрібної буржуазії та на селян-йоменів. ІНDEPENDENTI вважали себе Божими обранцями, а своїх ворогів, відповідно, – ворогами Бога. Саме вони не дозволили завершити революцію на користь «грошових мішків» уже в 1646 р.

Лівіше від інDEPENDENTІВ перебували левелери («зрівнювачі»), чийм вождем був Джон Лільберн. Серед вимог левелерів – формальна рівність громадян, незалежно від майнового становища, рівність перед законом, загальне виборче право для усіх чоловіків та демократична республіка.

На 25–28 травня 1647 р. парламент оголосив демобілізацію армії, одночасно розпочавши переговори з королем про зміст майбутніх поступок королівської влади. У відповідь Кромвель (який ще нещодавно погоджувався на розпуск армії) провів 4–5 травня армійську нараду, де були висунені «справедливі і законні вимоги». «Вільнонароджений англійський народ», на думку учасників наради, повинен був отримати тверді гарантії проти утисків і будь-якої несправедливості.

Пресвітеріани в Лондоні спробували здійснити арешт офіцерів Кромвеля, які привезли у столицю пропозиції армії. Вони зводилися до того, що парламент мав би збиратися на дворічний термін, саме парламент, а не король повинен здійснювати контроль над армією і флотом. Зовнішня політика країни мала провадитися Державною радою, знову ж таки під контролем парламенту. Загалом у цих пропозиціях не було чогось аж надто неприйнятного, якщо не брати до уваги саму спробу армії диктувати власну волю парламенту.

Після втечі армійських посланців з Лондона руки Кромвеля були повністю розв'язані. 6 серпня 1647 р. армія генерала Ферфакса увійшла до столиці, незважаючи на спробу парламенту і Сіті (діловий район Лондона) zorganizувати спротив. Негайно було здійснено арешти частини депутатів-пресвітеріан.

У кінці жовтня – на початку листопада того ж року під Лондоном відбулася армійська конференція за участю індепендентів та левелерів. Результатом стала т. зв. Народна угода, що передбачала розпуск Довгого парламенту і нові вибори за участю усіх дорослих чоловіків, рівне представництво в парламенті від графств, рівність громадян перед законом тощо. Сама угода приймалася в атмосфері напруженої боротьби. Досить вказати, що спершу вимоги левелерів були відкинуті. Військова рада розпочала суд і розправу над офіцерами і солдатами-левелерами – «призвідниками заколоту і порушниками військової дисципліни», і лише потім вимушено пішла на поступки.

У грудні настало примирення в революційному таборі, індепенденти і левелери неохоче примирилися між собою та з пресвітеріанами, оскільки в країні знову назрівала громадянська війна. Король Карл I утік з Лондона і уклав таємний договір з шотландською пресвітеріанською партією великих феодалів. Навесні 1648 р. розпочалися роялістські заколоти в Уельсі, Кенті та деяких інших графствах.

У серпні 1648 р. Кромвель ущент розбив шотландців у битві при Престоні, а у вересні його війська увійшли в Единбург. Влада в Шотландії опинилася в руках лівих пресвітеріан, союзників англійського парламенту.

Тим часом пресвітеріанська більшість англійського парламенту з Лондона розпочала переговори з Карлом I. У відповідь, 5 грудня 1648 р. полковник Прайд провів «чистку» парламенту. 140 депутатів-пресвітеріан були вигнані з парламенту, 90 – заарештовані. Однак, щоб зберегти видимість єдності, частину «вчищених» навіть включили до складу особливого військового трибуналу для суду над королем. 27 січня 1649 р. 135 членів трибуналу винесли королю смертний вирок, то ж 30 січня Карл I Стюарт як «тиран, зрадник, убивця і ворог держави» був обезголовлений.

Показово, що кат, який здійснював страту, не лише вдягнув на обличчя маску, але й був вбраний у жіночий одяг – аби не бути упізнаним у майбутньому. Англійське прецедентне право, як відомо, за т. зв. високу зраду карало не лише самого злочинця, а й усіх його нащадків. Революціонери добре усвідомлювали, що дорогу назад для них уже відрізано, але такими, дещо наївними заходами намагалися по можливості врятувати своїх дітей і онуків від неминучого монаршого гніву.

Ще 4 січня 1649 р. парламент прийняв резолюцію, яка визнавала верховенство нижньої палати над палатою лордів та над усіма властями взагалі:

1. Народ, що перебуває під владою Бога, є джерелом усякої справедливої влади;
2. Обрана народом палата общин має вищу владу в державі;
3. Те, що палата общин оголосить законом, і буде таким, незважаючи на заперечення лордів і короля.

На початку лютого 1649 р. до палати общин було внесено два біллі, один з них скасовував королівську владу як «непотрібну, обтяжливу і шкідливу для свободи, безпеки й інтересів англійського народу», а другий ліквідував палату лордів як «парость тиранії».

Офіційно Англія стала республікою 15 травня 1649 р.

3. Проголошення республіки та її суспільно-політичний устрій (1649 – 1658 рр.). «Знаряддя правління» 1653 р. – Конституція Англійської республіки

Після ліквідації верхньої палати парламенту і страти короля становище в країні продовжувало залишатися напруженим. З одного боку, в Англії ширився рух дигерів, тобто «копачів», – людей, які захоплювали вільні від обробітку землі у своє користування. Тим самим робилася спроба ліквідувати приватну власність на землю.

У червні 1649 р. Джон Лільберн публічно зрікся своєї причетності до цього руху плебейських мас, що однак майже не відбилося на його поширенні. Натомість, з іншого боку, широкий розпродаж земель і маєтків заколотників, фантастичне збагачення можновладців викликали справедливі протести у суспільстві. В цій ситуації інDEPENDENTI відмовилися виставити Народну угоду на всенародне обговорення, як це передбачалося їх домовленістю з левелерами.

Для подолання кризових явищ у суспільстві широкі повноваження були надані Державній раді з 40 членів.

У свою чергу Лільберн виступив з проектом «угоди вільного народу Англії», за яким парламент з 400 чол. мав обиратися на один рік шляхом загального голосування усього чоловічого населення, за винятком слуг, убогих і – тимчасово на 10 років – роєлістів.

На підтримку його вимог виступили 4 полки у Солсбері (квітень – травень 1649 р.), але Кромвель зумів придушити цей заколот. З метою розв'язання революційних суперечностей Кромвель навіть пішов на союз з пресвітеріанами, примирення відсвяткували бенкетом в Сіті. Але цього було замало.

У серпні 1649 р. 12-тисячна англійська армія під проводом самого Кромвеля висадилася в Дубліні, столиці бунтівної Ірландії. До травня 1652 р. військові операції проти цієї країни були переважно завершені. На Ірландію поширювались акти Довгого парламенту про конфіскацію земель папістів та прихильників короля.

Конфіскація була проведена спершу в 10, а згодом ще в 11 з 32 графств Ірландії. Саме цими землями Кромвель «розплатився» з поставниками армії (вони отримали їх на 2 млн ф. ст.), а також ж самою армією. Після цього була проведена демобілізація. Відчуваючи потребу в грошах, багато рядових бійців армії не могли придбати потрібного реманенту, робочої худоби та посівного матеріалу. Тому отримані наділи масово продавали офіцерам і земельним спекулянтам. По суті, ірландськими землями Кромвель платив за лояльність своєї революційної армії, причому у вииграші залишилися знову ж таки «грошові мішки».

Щось подібне до ірландського «землеустрою», хоч і у менших масштабах, мало місце і в Шотландії. Шотландці підтримали сина Карла I – Карла II, але двічі

були розбиті: 3 вересня 1650 р. при Денбарі, а у вересні 1651 р.– при Вустері. Карлу II вдалося втекти до Франції.

Спроби Кромвеля закласти великий флот (40 нових кораблів) та заборонити іноземцям торгувати з англійськими колоніями (більшість з них перебувала у руках роялістів) призвела до конфлікту з Голландією та до початку англо-голландської війни в 1652 р. У 1654 р. ця війна завершилася перемогою Англії. Того ж року успішно завершилася ще одна війна – з Португалією. Мирний договір приніс Англії не лише компенсацію її витрат на війну, а й доступ у португальські колонії.

У 1655 р. вдалося укласти союз із Францією проти Іспанії. На вигідних умовах налагодилися роком раніше відносини з Данією. Щоправда, англійські купці втратили свої привілеї в Росії, але ця обставина майже не завадила зміцненню авторитету Державної ради і Кромвеля особисто.

Натомість усередині держави режим Кромвеля постійно мусив боротися зі спалахами селянських виступів, що паралізували життя різних графств.

Депутати Довгого парламенту використали перемогу над королівською владою і роялістами з метою власного збагачення, за безцінок скуповуючи покинуті втікачами землі. Довгий парламент ніяк не погоджувався на нові вибори, наполягаючи на тому, що виніс на власних плечах усю революцію і максимум, на що може піти, – це на своє поповнення шляхом довиборів.

20 квітня 1653 р. Кромвель у супроводі загону мушкетерів розігнав Довгий парламент, який давно уже став гальмом державного розвитку.

У липні того ж року Кромвель спробував створити новий, слухняний парламент – т. зв. Малий – з депутатів, висунутих релігійними общинами і доповнених особисто Кромвелем та Радою офіцерів. Як наслідок, у парламенті опинилося багато релігійних містиків, що не завадило самому парламенту виступити з радикальними вимогами, як-от: розробити звід законів замість традиційного прецедентного права, звільнити селян-копігольдерів від феодалних повинностей, ліквідувати інститут відкупу державних податків, ввести сувору звітність у використанні державних коштів тощо.

Зрештою «дурні» (так називав Кромвель членів Малеого парламенту) стали заважати йому навіть більше за «мерзотників» (характеристика Довгого парламенту).

12 грудня 1653 р. поміркована більшість Малеого парламенту, незважаючи на протести свого лівого крила, оголосила про саморозпуск і про передачу усієї влади Кромвелю. 16 грудня Рада офіцерів проголосила Кромвеля лорд-протектором (тобто «захисником») Англії, Шотландії та Ірландії. На цей час Кромвель уже був командуючим армією та головою Державної ради. Після проголошення лорд-протектором він ставав довічним главою республіки.

Своєрідною конституцією Англійської республіки став документ, відомий як «Знаряддя управління». Згідно з цим актом, ділити законодавчу владу лорд-протектор мав з однопалатним парламентом, до якого обиралися 400 чол. від Англії та по 30 від Шотландії та Ірландії.

Майновий ценз виборців зріс до 200 ф. ст. річного доходу, тим самим абсолютна більшість населення країни усувалася від виборів. Річна сесія парламенту мала тривати не менше 5 місяців, безпарламентське правління не могло тривати більше 3 років.

У руках лорда-протектора перебувала виконавча влада, хоча при її здійсненні він мусив зважати на думку Державної ради. Залежали від нього і суди. Лорд-протектор надавав титули і звання, мав право помилування, зі згоди парламенту оголошував

війну і укладав мир, вів усі міжнародні справи, а між сесіями парламенту одноосібно керував армією і флотом.

Цікаво, що стаття XXVIII нової конституції дозволяла уряду навіть без згоди парламенту збирати податки на утримання армії, військово-морського флоту, а також на покриття витрат, «пов'язаних з діяльністю уряду і судів» та державного апарату взагалі. Тим самим було перекреслено увесь трьохсотрічний досвід парламентського розвитку країни.

Боротьба між королем і парламентом завжди точилася переважно навколо питання про правомірність обкладення податками та навколо здійснення контролю над витратою зібраних сум. Уже в XIV ст. було погоджено принцип, згідно з яким усякий податок виходить від парламенту і контролюється ним. Конфлікт Карла I з Довгим парламентом також виник з намагання королівської влади винайти кошти на війну з Шотландією, бездарно розв'язану королівською владою. Влада лорд-протектора тим самим перевищувала повноваження короля, а переможна війна проти монархії несподівано принесла англійському парламенту різке скорочення його звичної компетенції.

Зрозуміло, що депутати парламенту, а це були люди впливові і небідні, були не у захваті від таких перетворень гілок державної влади.

Фактично ж у країні була встановлена одноосібна диктатура лорда-протектора. За своєю класовою сутністю це була диктатура буржуазії і нового дворянства. Країна була розділена на 11 округів на чолі з військовими губернаторами у чині генерал-майорів. Бунти та пасивний опір населення придушувалися військовою силою. З метою розширення бази своєї диктатури Кромвель розпочав переговори з роялістами. У 1656 р. республіканців вигнали з парламенту і відновили палату лордів.

Вважається, що будь-яке порівняння кульгас. Однак Кромвеля часто порівнюють з його великим сучасником Богданом Хмельницьким. Обидва успішно очолили боротьбу своїх націй проти ненависної монархічної влади, обидва мали успіх у цій боротьбі і, відповідно, підтримку населення. Для обох перемога стала лише прелюдією до вирішення головного питання: «що далі?»

У феодальній Європі панував принцип «немає землі без монарха». Доки чиясь корона не «прикрила» б собою Англію чи Україну, сусідні монархи дивилися б на ці землі як на нічийні. Хмельницький вимушено шукав союзерів для України чи то в особі турецького султана (1650 р.), чи молдавського господаря, турецького хана, семигородського князя і, зрештою, російського царя Олексія Михайловича (1654 р.). Само-проголоситися монархом Хмельницький не міг – такого само-помазання не визнала б вселенська церква, можна було б прогнозувати невдоволення козацької верстви і абсолютно негативне ставлення усіх європейських монархів. Ситуація Кромвеля була лише ненабагато кращою – острівне становище країни та відносно автономна від решти Європи церква.

Заграванням з аристократами Кромвель намагався покласти початок новій власній династії. Є свідчення, що англійські роялісти навіть пропонували йому королівську корону, але проти цього рішуче виступив генералітет. Кромвель був змушений відмовитися, оскільки армія виступала головною опорою диктатури лорда-протектора.

У 1657 р. Кромвель уклав договір з Францією про спільні дії на континенті проти Іспанії. 4 лютого 1658 р. він розпустив парламент. Того ж року англійські війська розгромили іспанців і взяли Дюнкерк. «На поясі Кромвеля висіли ключі від Європи», що, здавалося, знову створювало йому підстави для претензій на королівську корону. Авторитет лорда-протектора зріс, навіть незважаючи на постійні виступи селян у графствах країни. Та 3 вересня 1658 р. Кромвель помер.

4. Реставрація монархії. Торі та вігі. Передумови прийняття та характеристика основних положень «Habeas Corpus Act» 1679 р.

Смерть Кромвеля сталася одночасно з наростанням серйозної економічної кризи. Фонд конфіскованих земель, розпродаж котрих забезпечував Республіку фінансами, був уже практично вичерпаний.

Наступник Кромвеля – його син Річард, на прізвисько «невдаха Дік», відразу ж потрапив під контроль Ради офіцерів, а згодом нею ж був усунений. У січні 1659 р. парламент висловився проти того, щоб країною і надалі правила армійська верхівка в особі Ради офіцерів. 22 квітня 1659 р. Річард Кромвель розпустив парламент, а уже 25 травня його самого було відсторонено від влади.

В англійському суспільстві в цей час точиться боротьба трьох політичних сил: армійської верхівки, великої буржуазії (представленої колишнім «охвістям» Довгого парламенту) та роялістів.

Командуючий шотландською армією генерал Монк, вступивши в змову з лідерами «охвістя», зайняв Лондон і розігнав Раду офіцерів. Було скликано новий парламент, в якому прихильники давніх порядків «з королем, лордами і общинами» становили більшість. Цей парламент звернувся до Карла II з пропозицією зайняти престол на умовах, що були викладені у Бредській декларації. Це були вимоги:

1. Збереження за новими власниками усіх, набутих до 25 квітня 1660 р., земель (ст. XLVIII), за винятком земель корони. Забігаючи наперед, зазначимо, що парламент не повернув і цих королівських земель, а призначив родині монарха річну ренту 1 млн 280 тис. ф. ст.;

2. Визнання свободи віросповідань, за винятком католицького;

3. Надання політичної амністії усім тим, хто підтвердить свою лояльність короні.

Повернувшись до Англії, Карл II відразу забув про дані у Бредській декларації зобов'язання. Трупі царевбивць Кромвеля, Айртона та Бредшоу були вириті із землі, повішені і увечері того ж дня обезглавлені.

Жорстока політична реакція і терор в країні супроводжувалися відновленням державної англіканської церкви. Почалося переслідування пасторів пресвітеріанської церкви. За Карла II була поновлена стара виборча система з її архаїчним розподілом виборчих округів. Ця система забезпечувала панування великих землевласників, але суперечила інтересам торгової та промислової буржуазії.

У 1661 р. був скликаний двопалатний парламент, який швидко дістав уїдливе прізвисько Кавалерського або Пенсіонерського (натяк на продажність королівській владі). Тим часом, розпочалося формування власної королівської армії. Одним словом, революція нічого не навчила династію Стюартів.

Опинившись на троні, Карл II і його брат Яків почали відроджувати «старий добрий лад», не звертаючи ані найменшої уваги на зміни, що сталися у суспільстві за останні десятиріччя.

На старих принципах будувалася і зовнішня політика – воля короля домінувала над інтересами держави. Так, Карл II продав Франції Дюнкерк, завойований в останній рік правління Кромвеля. В 1670 р. з Людовіком XIV було підписано Дуврський договір, що передбачав оголошення війни Голландії та відновлення в Англії католицизму. До того часу Англія перебувала в політичному союзі трьох протестантських (Англії, Голландії, Швеції) держав. Укладався Дуврський договір навіть без відома тих членів уряду, які були не католиками. Натомість його скріпили особистими підписами три міністри-католики. Уже ця обставина говорила багато про що.

У 1672 р. під виглядом «Декларації про віротерпимість» Карл II спробував надати усі політичні права католикам. Проти цього рішуче виступив парламент. Він у 1673 р. прийняв Акт про присягу (Test Act).

Згідно з цим документом, право займати державні посади мали лише послідовники англіканської церкви. Спадкоємець престолу, брат Карла II – Яків, був католиком. Тим самим, Test Act підняв питання про усунення Якова від престолонаслідування.

У самому парламенті оформлюються два крила – торі та вігі. Існують кілька пояснень походження цих термінів. За одним з них, «вігі» або «вігамори» – це непримиримі шотландські пресвітери періоду громадянської війни 1640-х років, а «торі» – прізвисько ірландських партизан-католиків, які в цей же період вели війну проти республіканської армії Кромвеля. За іншою версією, на ірландському арго «торі» – це вуличні злодії, а «вігі» – також ірландське зневажливе прізвисько протестантів.

Чиї ж інтереси відстоювали ці дві парламентські фракції? Торі первісно були представниками консервативно-роялістських елементів, пов'язаних з великими землевласниками-дворянами. Вони вимагали повернення земель, конфіскованих у період Республіки і розпроданих для покриття її витрат. До вігів належали представники англійської промисловості та торгівлі і, як не дивно, найбільш знатні аристократи. Ці останні обурювалися тим, що король провадив зовнішню політику держави наче власну сімейну справу. Заперечували ці аристократи і божественність королівської влади.

У зв'язку з питанням про престолонаслідування атмосфера у парламенті була дуже напруженою. В цій ситуації вігі, які до того перебували в опозиції, зуміли перемогти на парламентських виборах у травні 1679 р. Своє недовге перебування при владі партія вігів зуміла використати для прийняття Habeas Corpus Act, тобто Акта про краще забезпечення свободи підданих та про запобігання ув'язненням за морями. Згідно з цим документом:

а) затриманому має бути наданий письмовий акт про арешт, інакше його мають звільнити або терміново передати справу до найближчого суду. Саме суд має вирішити питання про запобіжні заходи – ув'язнення чи звільнення під грошову заставу. Суд також повинен відпустити затриманого на свободу, якщо не виявить достатніх підстав для арешту. Порушення даного правила тягнуло за собою штраф у 100 ф. ст. для винної посадової особи, повторне порушення – штраф у 200 ф. Відпущеного за рішенням суду не можна було удруге заарештовувати за тим же звинуваченням. Винного у повторному арешті чекав штраф у 500 ф. ст.;

б) арештований може вимагати, щоб його передали до найближчого суду для вирішення питання про законність затримання. Відмова у цій просьбі (наприклад, начальника в'язниці) каралася штрафом у 100 ф. на користь ув'язненого, повторне порушення вело до усунення з посади;

в) те ж право звернення до суду з вимогою дотримання Habeas Corpus Act надавалося і родичам арештованого та іншим заінтересованим особам. Судді не могли відмовити їм під загрозою штрафу.

Водночас дія Акта про захист прав особи не поширювалася на справи, пов'язані зі звинуваченням у державній зраді. Крім того, Habeas Corpus Act міг бути призупинений окремим парламентським актом, що неодноразово і робилося. Документ дозволяв судам відпускати звинувачених під грошову заставу. Насправді ця застava була настільки високою, що скористатися наданою можливістю могли лише дуже багаті люди.

Громадяни Великої Британії дуже пишаються цим документом, вважаючи, що саме він став наріжним каменем усіх закріплених у подальших національних і міжнародних документах прав людини.

Дійсно, Акт урегулював особливу процедуру, завдання якої полягало у визначенні правового статусу особи, що перебувала під вартою до суду. Була встановлена і чітко окреслена відповідальність посадових осіб за недотримання законної процедури арешту. Разом з тим, не слід переоцінювати значення цього документа саме в галузі прав людини. Країна, в якій на час прийняття Habeas Corpus Act'a страчували за рецидивні дрібні крадіжки чи ув'язнювали за спробу організації страйку, країна, громадяни якої отримали загальне виборче право двома сотнями років по тому, не повинна надто переоцінювати значення одного, хоча і, безперечно, дуже важливого документа.

Карл II погодився – вимушено – на Habeas Corpus Act, але розпочав приготування до розгону парламенту. Парламентарі перебралися до Оксфорда, віги з'явилися на засідання озброєними. Здавалося, що країна стоїть на порозі нової громадянської війни. Карлу II вдалося цього разу опанувати ситуацію. Частина вігів-депутатів була заарештована. В останні роки правління, з 1681 по 1685 рр., король обходився взагалі без парламенту. На цей час англійський монарх уже перебував у повній залежності від Людовіка XIV, отримуючи французькі дотації.

У 1685 р. після смерті свого брата на престол сходить Яків II. Він скасував Habeas Corpus Act 1679 р., а також знизив ввізні мита на французькі товари.

Всупереч Акту про присягу 1673 р., король призначав католиків на провідні державні посади. В 1687 р. Яків II видав декрет про віротерпимість, за яким католики отримали усі політичні права. Логічним продовженням цієї політики мало б стати відновлення католицизму і монастирського землеволодіння.

Одночасно було поновлено діяльність Високої Комісії – цього політичного трибуналу монархії. Зрозуміло, що подібні дії серйозно загрожували інтересам буржуазії та нового дворянства.

Падіння Якова II було прискорене... народженням його сина. Після появи спадкоємця Стюартів стало зрозумілим, що перервати цю династію на троні (а разом з династією – і зарозумілу зовнішню і внутрішню політику), можна лише радикальним шляхом. Торі та віги знайшли спільну мову, не в останню чергу тому, що остерігалися революційного перебігу подальших подій. Запобігти громадянській війні був покликаний палацовий переворот 1688 р.

Взимку 1677–1678 рр. Марія, старша дочка Якова II, вийшла заміж за Вільгельма Оранського, штатгальтера Голландії. Вільгельм Оранський був протестантом, вихованим у дусі конституційного правління. В особі голландського штатгальтера намічався в перспективі новий англійський король, але для цього вимагалось усунення Якова II.

Поки Яків II відсторонював суддів-вігів та відновлював права католиків, його й без того слабка підтримка в суспільстві танула на очах. Коли ж король почав позбавляти міста їхнього давнього права самоуправління, союз торі з вігами, спрямований проти Якова II, сформувався остаточно.

З Лондона Вільгельма Оранського поінформували про тяжку хворобу Якова II і неможливість виконання ним функцій монарха. Хоч це і було дезінформацією, проте у листопаді 1688 р. флот Вільгельма відплив до Англії, маючи на борту потужний експедиційний корпус під командуванням маршала Шомберга. До складу цих сил входила голландська гвардія, найманці-шведи, бранденбуржці, вюртембергська кавалерія, швейцарські війська та, навіть, великий англо-шотландський загін. Ця армія рушила на Лондон. Людовік XIV не надав підтримки Якову II, і англійський король був змушений втікати з власної столиці. В січні 1689 р. в Лондоні зібрався парламент, названий Конвентом, з надзвичайними повноваженнями. Було оголошено, що Яків II

добровільно зрікся престолу, а королівську владу буде передано Вільгельму Оранському, штатгальтеру Голландії.

5. «Славна революція» 1688-1689 рр. – встановлення парламентської монархії. Білль про права 1689 р.

Передача влади Вільгельму 13 лютого 1689 р. була гучно названа Славною революцією. Того ж року Вільгельм III видав Декларацію про права, яка лягла в основу пізнішого Білля про права. Саме цей документ заклав основи конституційної монархії в країні. В ньому зазначалося, що:

а) усякий закон приймається лише за згодою парламенту, рівно як усякий податок накладається виключно рішенням парламенту. Королівські намагання призупинити дію законів – завідомо незаконні;

б) ніхто, крім парламенту, не може звільнити з-під дії законів, скасувати закон чи призупинити його дію;

в) узаконюється свобода дискусій у парламенті: «свобода слова, дискусій і усього того, що відбувається в парламенті, не може дати привід для переслідування чи бути предметом розгляду в будь-якому суді, крім суду парламенту»;

г) гарантувалося часте і регулярне скликання палат, а «вибори членів парламенту повинні бути вільними»;

д) саме парламент визначає склад і чисельність армії на кожний рік та виділяє для цього необхідні кошти;

е) підданим надається свобода петицій, вони мають право носити зброю.

Як уже вказувалося, запрошення на трон Вільгельма Оранського було справою як торі, так і вігів. Такий союз між феодальним дворянством і буржуазією не був випадковим чи тимчасовим. Компроміс двох класів зберігався й у XVII–XIX ст., він простежується і надалі.

Після 1689 р., тобто уже понад 300 років, Англія розвивається без революцій та громадянських війн. Напевно, в усьому світі лише Швейцарія може похвалитися подібним тривалим періодом безкровного еволюційного розвитку. Що ж лежало в основі історичного компромісу 1689 р.:

а) буржуазія мовчки погодилася на те, щоб дворянству були залишені усі прибуткові місця в державному апараті;

б) парламент, унаслідок діючої системи виборів, залишався в руках переважно представників феодально-дворянського класу;

в) натомість дворяни-землевласники негласно погодилися при визначенні основ державної політики керуватися не лише вузькими класовими інтересами, а й брати до уваги потреби вітчизняної буржуазії. Закони, що приймалися в цей період, об'єктивно відповідали інтересам усїєї правлячої верхівки.

Англійська революція була першою буржуазною революцією, що на півтора–два століття випередила решту європейських революцій. Саме цією обставиною, обставиною часу, і пояснюється той факт, що вона не була доведена до кінця. До прикладу, у Франції буржуазія уклала з широкими народними верствами політичний союз, спрямований проти короля, дворянства, церкви. В Англії нове дворянство об'єдналося з буржуазією. А народ – вільне селянство, ремісники – ця основа армії Кромвелля – виграв від революції найменше. Здійснене у 20–30-х роках XVII ст. пограбування общинних земель пізніше було санкціоноване парламентом.

Згідно з Бредською декларацією, усі землі, набуті до 25 квітня 1660 р., закріплювалися за їх власниками. Здійснене в ході революції колосальне розграбування земель корони та роялістів залишило народні маси у програті – щорічна рента королівської сім'ї, яка стала своєрідною компенсацією за «прихвизовані» землі, виплачувалася за рахунок платників податків.

Незавершеність революції виявилася й у тому, що до союзу із земельною аристократією була допущена передусім фінансова аристократія, натомість промислова буржуазія залишалася дещо осторонь від цього блоку протягом тривалого часу. Лише після виборчої реформи 1832 р. можна говорити про залучення промислової буржуазії до правлячої еліти як рівноправного партнера.

Важливим наслідком революції в Англії стало зникнення класичного англійського селянства. Залишилися орендарі і наймити, з одного боку, та заможні господарі – фермери, які використовували найману працю своїх односельчан, – з другого. Соціальний прошарок селян-одноосібників практично виродився і зник.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які передумови буржуазної революції в Англії XVII ст. Ви можете назвати?
2. Чому події в Англії 1640 – 1689 рр. вважають буржуазною революцією?
3. Назвіть наслідки практики «обгороджуваль».
4. Вкажіть причини соціальних виступів та заворушень в Англії на поч. XVII ст.
5. Яку політику (зокрема і зовнішню) проводили англійські королі Яків I і Карл I в період Тридцятилітньої війни?
6. Назвіть причини розбіжностей між королівською владою та парламентом Англії.
7. Які вимоги містила «Петиція про право» і які наслідки вона мала для англійського парламенту?
8. Коли і за яких умов скликався Короткий, а пізніше «Довгий» парламент?
9. Які першочергові кроки здійснив англійський парламент, що отримав назву «Довгого»?
10. Що таке «Велика ремонстрація» 1641 року, її значення. Які основні вимоги містилися у цьому документі?
11. Які події спричинили громадянську війну в Англії?
12. На які сили спирався король Карл I у своєму протистоянні з парламентом?
13. Що таке «ковенант»?
14. Чим спричинені поразки військ парламенту на початковому етапі громадянської війни?
15. Хто і як реформував парламентську армію і яке це мало значення?
16. Назвіть основні політичні течії, що виникли під час англійської буржуазної революції, на кого вони опиралися? Вкажіть їхні основні вимоги.
17. Коли і за яких обставин в Англії була проголошена республіка?
18. Назвіть основні нововведення в системі державного управління після проголошення республіки в Англії.
19. Які зміни відбулися в структурі англійського парламенту?
20. Хто такий Джон Лільберн і про що йшлося у запропонованій ним «угоді вільного народу»?
21. Поясніть причини війни англійців проти Ірландії та Шотландії?
22. Коли і чому Кромвель розігнав Довгий парламент?

23. Для чого Кромвель створив Малий парламент?
24. Які повноваження опинилися в компетенції Лорда-протектора?
25. Яку дату можна вважати кінцем революції і початком реставрації монархії?
26. Назвіть основні умови Бредської декларації.
27. Що на Вашу думку стало причиною реставрації монархії?
28. Хто такі торі та вігі (кого вони представляли)?
29. Основні положення «Habeas Corpus Act» 1679 р.
30. Основні положення «Декларації про віротерпимість» та «Акта про присягу». Ким і з якою метою розроблялися вказані документи?
31. Які події історії Англії названо «Славною революцією»?
32. Основні положення Білля про права 1689 року? Яка мета прийняття Білля про права 1689 року?
33. Що лежало в основі англійсько-політичного компромісу 1689 року?
34. Чому науковці говорять про «незавершений характер» англійської буржуазної революції?
35. Коли в Англії встановлено конституційну монархію? У чому полягають особливості такої форми правління як конституційна монархія?

Список використаних джерел

1. Білль про права 1689 року. *Акт, який декларує права і свободи підданого і встановлює спадкоємність Корони*. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=108319>
2. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
3. Великий Березневий Ордонанс 1357 р. URL: http://leksika.com.ua/15201212/legal/velikiy_berezneviy_ordonans
4. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
5. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.–довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
6. «Знаряддя управління» 1653 р. - Конституція Англійської республіки URL: http://bookwu.net/book_istoriya-derzhavi-i-prava-zarubzhnih-kran_896/55_znaryaddyu-upravlinnya-13-grudnya-1653-r.
7. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки / За ред. проф. Б.Й. Тищика. Львів: «Світ», 2006.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
9. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
10. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
11. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
12. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.

13. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
14. Маклюк О.М. Із історії інституцій Великобританії: місце та роль Таємної ради в системі державного управління Англії раннього нового часу. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XX. С. 327-332. Маклюк О.М. Запоріжжя: ЗДУ, 2006, 512 ст.
15. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
16. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
17. Страхов М.М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. К., 1991. 231 с.
18. Тищик Б.Й. Історія держави і права Великої Британії (XVII ст. – 1918 р.). Навч. посібник. Львів: Вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
19. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.): Навч. посібник. Львів: «Світ», 2013. 345 с.
20. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
21. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
22. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
23. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
24. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
25. Система державного управління Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії: досвід для України /уклад. П. І. Крайнік ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, С.В. Загороднюка. К.: НАДУ, 2011. 48 с.
26. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
27. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ТЕМА 7. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК США У XVIII – XIX СТ.

- 1. Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки.**
- 2. Конституції 1781 р. та 1787р. Білль про права 1791 р.**
- 3. Причини та хід громадянської війни у США (1861-1865 рр.).**
- 4. Виникнення і оформлення двопартійної системи.**

Вступ

Конституція США 1787 р. вважається першою у світі діючою конституцією буржуазного суспільства, а самі Сполучені Штати Америки - флагманом капіталістичного світу і, у певному розумінні, зразковим об'єктом буржуазної держави і права. На основі і під впливом американського історичного досвіду, починаючи з XVIII ст. (французька буржуазна революція), проходило формування державно-правових і, особливо, економічних, систем багатьох держав світу (важливо знати, що саме французький монарх надавав США значну підтримку під час війни за незалежність). Метою лекції є висвітлення політичних та соціально-економічних умов утворення США наприкінці XVIII ст. Маючи потужні внутрішні передумови і стимули для розвитку США перетворилися в світову державу №1. Відтак важливо встановити зв'язок між демократичними началами, закладеними у діючій американській конституції, поправках до неї, та стрімким економічним прогресом і посиленням міжнародної ролі США.

До важливих питань лекції належать причини і результати громадянської війни 1861-1865 рр., що значно вплинула на розвиток держави і права США. Які ж політичні рішення доводилося приймати політичній еліті США для утвердження власної держави (відміна рабства, реконструкція Півдня та поправки до Конституції). Чи вдалося американцям вирішити питання рівноправності своїх громадян прийнявши поправки до Конституції про скасування рабства? Чому існував жорстокий опір плантаторів Півдня спробам урівняти в правах усе населення. Як сформувалася двопартійна система у США – усе це проблематика лекції.

Якщо знайдете відповіді на ці питання, то зможете зрозуміти, чому в сучасній Україні існує опір олігархату проведенню таких реформ як запровадження е-декларування, зміни у векторах зовнішньої політики та вступ до НАТО. Проблеми пов'язані з реконструкцією американського Півдня перегукуються з проблемами, які отримає Україна внаслідок майбутньої деокупації Донбасу та Криму Росією. Зверніть на це увагу під час підготовки до семінару, поміркуйте і висловіть власну точку зору з цього питання.

1. Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки

Перша англійська колонія на узбережжі Північноамериканського материка була створена в 1607 р. і дістала назву Віргінія. В 1775 р. в 13 колоніях (Массачузетс, Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Коннектікут, Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер, Віргінія, Меріленд, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія) налічувалося 2,5 млн жителів, з них приблизно 500 тис. становили негри-раби.

Колонії користувалися певною автономією у внутрішніх справах, що підтверджувалося грамотами англійської корони. Їхні мешканці вважалися громадянами Англії, хоча своїх представників у парламенті метрополії не мали. За ними визнавалася свобода релігії, право обирати посадових осіб, носити зброю, створювати ополчення, брати участь у обкладенні податками. Тут, в колоніях, діяв суд присяжних і англійське «загальне право».

Незважаючи на те, що кожна з 13 колоній мала свій особливий устрій та свою особливу форму управління, можна зазначити одну характерну рису – Південь англійських колоній був настроєний більш про-англійськи, тут переважали монархічні переконання. Натомість на Півночі домінували самостійницькі і республіканські настрої.

Причини конфлікту. Метрополія часто втручалася у справи колоній, до того ж це втручання мало негативний характер. Так, у 1763 р. король Георг III заборонив колоністам займати землі західніше Аллеганських гір. А в 1765 р. англійський парламент увів в колоніях новий податок – «гербовий збір», котрим обкладалися торговельні угоди, газети, оголошення, офіційні документи тощо. Це було відвертим порушенням англійських традицій, згідно з якими введення нового податку вимагало згоди населення, котре обкладалося податком. Адже мешканці колоній у парламенті Англії представлені не були!

Мали місце й інші економічні утиски: дозволялося експортувати товари лише в Англію і лише з метрополії отримувати імпорт тощо. Зрозуміло, усе це викликало протести і сильні сепаратистські настрої. Вважається, що на початок війни за незалежність лише близько третини населення колоній продовжувало дотримуватися про-англійської орієнтації.

Опір Англії і початок війни. Перший проект федерації північноамериканських колоній був розроблений Бенджаміном Франкліном ще у 1748 р., але до відкритого конфлікту призвело т.зв Бостонське чаювання 1773. Американські контрабандисти не дозволили вивантажити, а згодом і викинули в море чай Ост-Індської кампанії – англійського монополіста, який мав виключне право доставляти і продавати чай до англійських колоній в Америці. Законодавчі збори Масачузетсу відсторонили англійського губернатора від влади, припинили сплачувати податки англійцям, натомість почали формувати власний уряд і податкову систему. Англійці спробували заблокувати порт спорядивши військову експедицію, натомість колонії вдалися до скликання Континентального конгресу – зібрання представників конгресу.

5 вересня 1774 р. відбувся перший Континентальний конгрес, який виробив два документи: «Декларація прав і потреб колоній» та «План асоціацій першого Континентального конгресу».

У жовтні 1774 р. розпочалися військові сутички між патріотами і роялістами в штатах Кентуккі та Теннесі, а 8 квітня 1775 р. в Північній Кароліні розгорілася справжня громадянська війна. 19 квітня 1775 р. відбулася перша сутичка повстанців з англійським військовим загоном поблизу Бостона. Перемога під Бостоном призвела до вибуху патріотичних настроїв. Через три дні у таборі повстанців налічувалося 20 тис. чоловік.

10 травня у Філадельфії відкрився другий Континентальний конгрес, який узяв під свою опіку повстанську армію та призначив її командуючим Дж. Вашингтона, полковника і плантатора.

У відповідь королівський уряд оголосив колонії у стані заколоту та установив торговельну блокаду. Англійська регулярна армія була збільшена до 55 тис. чоловік, а особовий склад флоту – до 28 тисяч. Одночасно була здійснена спроба підняти проти

колоністів індіанські племена, а також плантаційних негрів. Наприкінці 1775 р. на боці метрополії воювали до 20 тис. лоялістів.

Конгрес у свою чергу оголосив про створення з 2 січня 1776 р. «комітетів безпеки» для боротьби з відкритими та прихованими лоялістами.

4 липня 1776 р. у Філадельфії Конгрес виголосив знамениту «Декларацію незалежності Сполучених Штатів», розроблену комісією з п'яти чоловік під головуванням Томаса Джефферсона. Декларація про незалежність стала правовою основою для консолідації американського суспільства на підставі проголошених громадянських прав і свобод. В ній називалися усі зловживання та утиски, здійснювані британською короною в колоніях. Проголошувалося, що пригнічений народ має право на повстання: «Всі люди народжені рівними, вони наділені ... певними невід'ємними правами, в числі котрих – життя, свобода та прагнення до щастя». Уряди встановлюються для захисту цих прав, і, якщо «будь-яка форма правління стає згубною для народу, то народ має право змінити чи знищити її й установити новий уряд» (Аналогії з Конституцією П. Орлика і Великою Ремонстрацією 1641 року щодо підстав повстання).

Була проголошена повна незалежність штатів та розрив їхніх стосунків з англійською метрополією. «В якості вільних і незалежних Штатів вони набувають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати до союзів, вести (зовнішню) торгівлю і чинити усе те, на що має право незалежна держава. Твердо покладаючись на допомогу Божественного провидіння, ми взаємно зобов'язуємося один одному підтримувати цю декларацію життям, майном і честю».

Проблеми пов'язані із війною. Боротьба за незалежність вимагала неабияких жертв від американського народу. Припинився англійський експорт, що перед війною становив річно 4 млн 200 тис. ф. Внутрішні ціни на початок 1777 р. виростили у чотири рази. Значна частина населення, що дотримувалася про-англійської орієнтації, була вимушена, кидаючи майно, переселятися до метрополії чи у Канаду. Підтверджувалася та істина, що за свободу і незалежність доводиться платити.

Одночасно війна за незалежність стала і своєрідною буржуазно-демократичною революцією: ліквідовувалися феодальні форми землеволодіння та приватне володіння деякими колоніями (Пенсільванія), майорат та ін. пережитки феодалізму. В проєкті Декларації незалежності містився і пункт про скасування рабства, але рішуче заперотестували плантатори і рабовласники, що були представлені в Конгресі, тому рабство збереглося.

2. Конституції 1781 р. та 1787р. Білль про права 1791 р.

1 березня 1781 р. була прийнята перша конституція США – «Статті конфедерації». Нею проголошувався міждержавний союз штатів, за яким кожний із суб'єктів союзу зберігав «свободу, незалежність і усяку владу, юрисдикцію і право». Кожний штат мав свій парламент, свій уряд і власну конституцію. Щороку скликалися сесії загального Конгресу, на якому делегація від кожного штату (до неї входили 2–7 чол.) мала один голос. Основні питання політики (оголошення війни, карбування монети, бюджет) вирішувалися кваліфікованою більшістю голосів – 9 з 13-ти. У віданні Конгресу перебували також збройні сили та пошта. У період між сесіями Конгресу функції управління переходили до Комітету штатів (13 чоловік по 1 від кожного штату).

Джордж Вашингтон назвав цю конституцію «мотузкою з піску». Надмірна суверенність окремих штатів становила небезпеку для інтересів федерації в цілому.

Коли Конгрес для потреб ведення війни вирішив обкласти експортні операції митним збором, делегація одного-єдиного Род-Айленду висловилася проти. Тим самим, незважаючи на підтримку 12 штатів, проект провалився.

19 жовтня 1781 р. армія Вашингтона примусила англійську армію капітулювати поблизу Йорктауну.

3 вересня 1783 р. у французькому Версалі були підписані мирні договори між воюючими європейськими країнами. За цими договорами США визнавалися суверенною державою.

Після цього успіху правляча верхівка Сполучених Штатів, до складу якої входила буржуазія Півночі та плантатори Півдня, зробила спробу розпустити революційну армію та повернутися до колишньої системи експлуатації народних мас. Це було не так просто. Конфіскована у листопаді 1777 р. земля лоялістів (приблизно 30 тис. маєтків) потрапила до рук скупників-спекулянтів. Натомість солдати революційної армії, згідно з грудневим того ж року рішенням Конгресу, отримували земельні наділи за рахунок неосвоєних земель Заходу. Проте після війни мало хто з солдатів міг скористатися наданим правом – земля вимагала посівного зерна, робочої худоби і реманенту тощо. Нові власники відчували брак обігових коштів та ресурсів, то ж були змушені за безцінь віддавати щойно отриману землю.

Гостро постало і питання звільнення з рабства негрів Півдня, особливо з огляду на їх участь у війні на боці повсталого народу. Після недовгих дебатів у Конгресі було вирішено надати свободу лише 3 тис. безпосередніх учасників військових дій, на їхній викуп у рабовласників виділялися кошти у розрахунку по 1 тис. доларів за кожного звільненого з рабства.

За конституціями штатів виборчого права позбавлялися індіанці, а з 600–700 тис. білих чоловіків узяти участь у виборах могли заледве 100 тис. Так, за конституцією Массачузетсу 1780 р., право бути обраним діставав той, хто мав власність у 300 ф. ст.; майновий ценз виборця становив 60 ф. ст. або земельна ділянка, обкладена податкомне меншим, ніж 3 ф. ст.

Зрозуміло, що завершення війни за незалежність супроводжувалося загостренням класової боротьби. Ця боротьба насамперед розгорнулася в армії. У листопаді 1783 р. уряд поспішив розпустити революційну армію, залишивши близько 4 тис. «благонадійних» солдатів і офіцерів.

Найбільші збройні повстання демобілізованих та місцевої бідноти мали місце у Нью-Гемпширі (вересень 1776 р.), Вермонті і, особливо, у Массачузетсі (вересень 1786 – лютий 1787 рр.). Керівником цього останнього повстання був відставний капітан, ветеран війни Даніель Шейс. Під його проводом за зброю узялися від 12 до 15 тис. чоловік.

Вимоги повсталих ґрунтувалися на тому, що, оскільки землі США були звільнені від англійців спільними зусиллями, вони мають стати суспільною власністю. Також підлягають анулюванню усі борги, суспільні і приватні. Земля повинна бути безпосередньо розділена між усіма бажаними і вилучена з оподаткування.

Інкони подібні повстання мали частковий успіх. Так, у Род-Айленді повстанці захопили парламент штату і вимусили законодавців вдовольнити частину своїх вимог.

Правлячим колам країни стало зрозумілим, що лише міцна централізована держава (а не «мотузка з піску») буде в змозі установити правопорядок і класовий мир у країні, забезпечити нормальні умови розвитку економіки.

Тому з 25 травня до 17 вересня 1787 р. в умовах глибокої таємності проходила робота Конституційного конвенту. Серед його 55 депутатів майже половину (24)

становили фінансисти, 11 – судновласники, 15 – рабовласники. Політичні симпатії учасників нерідко були діаметрально протилежними. Так, А. Гамільтон схилив законодавців до встановлення конституційно-монархічної форми правління. Після чотирьох місяців дебатів була вироблена конституція, якою США послуговуються і сьогодні. 4 березня 1789 р. вона була ратифікована 3/4 штатів і вступила в дію.

За конституцією 1789 р., конфедерація перетворювалася у федерацію, встановлювався принцип поділу влади і їхнього взаємного контролю.

Повноваження вищих органів влади. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент – Конгрес. Нижню палату – Палату представників – обирає населення у виборчих округах з рівним числом виборців. Сенат формується шляхом виборів – по 2 сенатори від штату, незалежно від кількості виборців у кожному штаті. До 1913 р. Сенат обирали парламенти штатів, пізніше – усі виборці штату. Обидві палати отримали рівні права у законодавчій ініціативі та у прийнятті законів.

У нижній палаті Конгресу більш густонаселені штати мають більше представників, а отже, можуть активніше відстоювати свої інтереси. Натомість у верхній палаті навіть найменший за населенням штат має такі ж можливості, як, наприклад, 38-мільйонна Каліфорнія. Це дає змогу урівняти можливості в Сенаті усіх штатів.

Головою виконавчої влади США є Президент. Дискутувалося питання, чи має він обиратися довічно, чи тільки на чотири роки. Перший президент Дж. Вашингтон виставляв свою кандидатуру двічі, оголосивши про небажання балотуватися на третій строк. За винятком Ф. Д. Рузвельта, який чотири рази обирався президентом (1932, 1936, 1940 та 1944), президенти США перебували на своїй посаді максимально дві каденції. Основне міркування: президент, якого турбують наступні вибори, часто домагається дешевої популярності.

Сьогодні вважається, що перший термін перебування при владі новообраний президент виконує основні передвиборні обіцянки, натомість у разі обрання на другий строк він має змогу проводити у життя непопулярні, але життєво необхідні для країни реформи.

Президент виступає главою держави, прем'єр-міністром і головнокомандуючим в одній особі. Він має бути не молодшим за 35 років. Обирається в ході двоступеневого голосування. Раз на чотири роки в «перший вівторок після першого понеділка листопада» обирається колегія виборців, а уже вона і обирає президента.

Кожний штат обирає до колегії виборців стільки членів, скільки разом становить його представництво у обох палатах Конгресу. Відтак густонаселені штати мають більше ваги у процедурі виборів президента країни. До складання нині діючої двопартійної системи другий тур виборів мав певне значення – кандидатам, щоб заручитися голосами колегії виборців (принаймні, частина з них були безпартійними), доводилося домовлятися з ними, йти на певні поступки тому чи іншому штатові.

Сьогодні уже після першого туру, в силу партійної дисципліни, особа наступного президента перестає бути загадкою.

Президент призначає міністрів та вищих чиновників зі згоди Конгресу (частину затверджує Сенат, частину – палата представників), але може зміщувати їх одноосібно. Тим самим забезпечується єдність президентської команди – жоден міністр не може з якихось міркувань перейти в опозицію президентові, опираючись на підтримку Конгресу.

Також зі згоди Сенату затверджуються послы та члени Верховного Суду країни. Сенат же затверджує міжнародні договори, укладені президентом. У виключному віданні Палати представників – закони з регулювання внутрішньої і зовнішньої

торгівлі, грошова емісія, трудове законодавство, військові витрати, зовнішні позики, правила натуралізації та набуття громадянства.

Президент і міністри не є членами Конгресу і не залежать від його рішень. Президент не має права законодавчої ініціативи, але протягом 10 днів після прийняття закону зберігає право президентського вето. Це вето може бути подолане кваліфікованою більшістю обох палат.

Питання про імпічмент президента (піднімалося двічі за уся історію США, кожного разу безуспішно) вирішується у Сенаті кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів.

Тим самим законодавча влада контролює виконавчу наступними засобами: затвердженням кандидатур міністрів, ратифікацією усіх міжнародних договорів, самою можливістю здійснення процедури імпічменту президента. Виконавча контролює законодавчу засобами президентського вето на прийнятий законопроект.

Третьою гілкою влади стала судова. Верховний Суд відіграє ключову роль у тлумаченні Конституції США і може мати вирішальний голос в поясненні інших актів. Цей суд є вершиною однієї з трьох гілок влади – судової, поруч із законодавчою і виконавчою. Верховний суд має ключовий інструмент – судовий розгляд, в рамках якого він може навіть відхилити ухвалений законодавчою владою закон як неконституційний. Справи приймають до розгляду у Верховному суді тоді, коли принаймні чотири судді згодні на це або якщо спірне питання охоплює принаймні два різних штати.

Члени Верховного Суду призначаються сенатом за поданням президента, їхня посада є довічною, але тільки «поки їхня поведінка є бездоганною». Членам Верховного Суду не можна зменшувати заробітну плату. Згідно із Законом про судоустрій (1789 р.), питання про неконституційність закону в цілому чи його частини може бути поставлене будь-якою приватною особою чи організацією на тій підставі, що цей закон порушує якусь гарантію, встановлену конституцією для особи, честі, майна чи інших прав позивача.

Конституція 1787 р. врегулювала питання про федеральні повноваження та компетенцію штатів. Так, податки, бюджет, міжнародні договори та безпека Сполучених Штатів, питання зовнішньої торгівлі та торгівля між штатами є прерогативою федерального Конгресу.

Конгресу заборонено вводити подушний податок, призупиняти Habeas Corpus Act, крім випадків відкритого заколоту, вводити дворянські титули, встановлювати закони зі зворотною дією.

В компетенції окремих штатів перебуває організація власного уряду, усі місцеві справи, включаючи поліцію і суд, карне, цивільне і процесуальне законодавство, торгівля в межах штату, робітниче законодавство і навіть невеликі збройні сили. Федеральному уряду втручання у внутрішні справи штатів дозволене виключно для придушення заколотів і безпорядків.

Як уже зазначалося, конституція 1787 р. вступала у дію після ратифікації законодавчими зборами штатів. Під час обговорення було звернуто увагу на відсутність Білля про права (у Англії подібний документ діяв ще з 1689 р.).

У 1789 р. був обраний перший Конгрес і перший президент США. Ним став Джордж Вашингтон. Під тиском демократичних елементів у вересні 1789 р. були прийняті 10 перших доповнень до конституції. Вони набрали чинності у грудні 1791 р. і дістали назву «Білля про права».

Цей документ не скасовував рабовласництва, але вводив у молодій республіці основи буржуазної демократії. На той час це було великим завоюванням.

Уже перша поправка встановлювала свободу віросповідання, свободи слова і друку та право на подання петицій.

Друга – право народу зберігати і носити зброю, «оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре влаштована міліція».

Третя – визначала порядок розміщення військ на постій у житлах цивільних громадян.

Четверта встановлювала порядок обшуків і затримань.

П'ята поправка визначала права підсудного, якому загрожує смертна кара за т. зв. *capital crimes*, зокрема право відмовлятися від надання показань, які можуть зашкодити тому, хто їх надає. Заборонялося двічі притягати особу до відповідальності за одним звинуваченням.

Шоста поправка гарантувала права звинуваченого у карному злочині на адвокатську допомогу, на дотримання судової процедури і на суд присяжних та визначала право на швидкий судовий розгляд справи.

Сьома поправка стосувалася майнових позовів на суму, не меншу за 20 доларів. Гарантувався розгляд цих цивільних справ судом присяжних.

Восьма поправка забороняла «надмірні» штрафи і застави для досудового звільнення та накладення «жорстоких і надзвичайних покарань».

Дев'ята поправка стверджувала, що «перечислення в Конституції певних прав не повинне тлумачитися як заперечення чи зменшення інших прав, що зберігаються за народом».

Десята – надавала штатам можливість збільшувати громадянські права свого населення.

Ці поправки не зачіпали основ работоргівлі, навпаки, остання продовжувала визнаватися федеральним інститутом. Водночас десята поправка теоретично надавала законодавчим органам окремих штатів право скасовувати рабство на території власної юрисдикції.

В конституції та у 10 поправках («Білл про права») відбилися три головні ідеї американської визвольної війни:

- народовладдя,
- громадянська рівність,
- засудження колоніальної політики.

Наприкінці XVIII ст. ці ідеї історично не могли бути реалізовані у повному обсязі. Фактично конституція була прийнята голосами 2% населення, або близько 8% дорослих білих чоловіків. Корінне індіанське населення, жінки, афро-американці, рівно як і білі чоловіки, які не подолали численних виборчих цензів, не були допущені до здійснення народовладдя, не користувалися громадянськими правами у повному обсязі або узагалі позбавлялися багатьох громадянських прав.

Підкреслимо і ту обставину, що боротьба населення північноамериканських колоній широко підтримувалася прогресивною громадськістю усього світу. На боці повстанців билися понад 7 тисяч європейських добровольців, у тому числі майбутній провідник польського повстання 1794 р. Тадеуш Костюшко, французький соціаліст-утопіст Сен-Сімон, діяч Французької революції Лафайєт та ін. У країнах Європи було зібрано 2 млн ф. ст. на підтримку повсталого народу.

Після прийняття Конституції США 1787 року виявилось, що її положення є надто лаконічними та не охоплюють всіх життєвих ситуацій, які можуть статися. При складанні тексту Конституції надто багато «малося на увазі» і в кінцевому рахунку не було прописано у самому її тексті. Крім того, оскільки США стали на шлях розбудови

принципово нової для того часу держави, деякі проблеми були просто невідомі, а їх появу передбачити було неможливо.

Є декілька шляхів вдосконалення Конституції. Найбільш розповсюдженими з них є заміна застарілої Конституції новою або прийняття змін до існуючої Конституції. Однак американський законодавець обрав свій, досить оригінальний шлях: він не змінював вже існуючі статті та не замінював їх на нові, а доповнював Конституцію новими статтями – поправками. Всі поправки були ретельно виважені, обговорювалися, в окремих випадках, навіть не роками, а десятиріччями. Всі поправки були спрямовані на подолання реальних практичних ситуацій та на збереження демократичних цінностей, які є наріжним каменем Конституції США.

3. Причини та хід громадянської війни у США (1861-1865 рр.)

Період 1793–1807 рр. дістав назву «золотого віку американської торгівлі». Наполеонівські війни у Європі зумовили потребу в американських товарах, вони ж розорили тисячі європейських купців та судновласників.

Однак у такій розвинутій країні, як США, зберігалось плантаційне рабство. В 1860 р. тут проживали 4 441 830 негрів, з них 3953760 були рабами. Налічувалося 385 тис. рабовласників, причому 89% володіли менше, ніж 20 рабами. Справжня південна аристократія формувалася з 10 тис. плантаторів, кожен з яких мав 50 і більше рабів. Вартість 18-річного негра становила у 1821–1825 рр. 334 долари, а у 1856–1860 рр. – уже 1306 доларів. Вигідною справою стало «розведення» негрів на продаж.

Швидкий економічний прогрес США, наявність практично необмеженого земельного фонду (з 1804 р. Конгрес установив ціну за акр вільної землі на Заході – 1,64 долара, при мінімальному розмірі ділянки у 160 акрів, тим самим за 252 долари можна було придбати близько 65 га землі – фантастично дешево, як за європейськими мірками) сприяли напливу емігрантів з Європи, охопленої полум'ям війни.

Коли населення новоосвоюваної території досягло певної цифри, Конгрес надавав поселенцям право виробити власну конституцію і стати штатом. Такий порядок був введений ще Великим ордонансом 1791 р., того ж року цим правом скористався Вермонт, ставши 14-м штатом. До 1912 р., коли права окремих штатів отримали Нью-Мексика та Арізона, утворилося загалом 36 нових штатів.

Інколи новий штат виникав у результаті анексії чужої території (Техас, захоплений у Мексики), купівлі (колишня французька колонія Луїзіана) чи відокремлення з уже існуючого штату (Західна Віргінія).

Відповідно, із збільшенням числа штатів, змінювалася рівновага сил у Конгресі та Сенаті. Оскільки уже з 1 січня 1808 р. заборонявся ввіз в країну чорношкірих невольників, вочевидь зростала тенденція появи штатів нерабовласницьких, де більшість населення становили фермери, а не плантатори та негри-раби.

Після успішного завершення англо-американської війни 1812–1815 рр. уперше виявилися деякі принципові суперечності між інтересами штатів промислових і рабовласницьких, північних і південних.

Так, по-перше, Південь був більше заінтересований у розвитку міждержавної торгівлі – дорого продати у Європу сировину: бавовну, шкіру, зерно; дешево купити імпортні сільськогосподарські знаряддя та іншу промислову продукцію. Північ, навпаки, була заінтересована у високих митах і згортанні торгівлі з континентом. Це дозволяло переробляти сільськогосподарську сировину Півдня на фабриках Півночі,

пропонувати південним штатам власну промислову продукцію, незважаючи на конкуренцію європейського імпорту.

По-друге, Північ і Південь по-різному підходили до проблеми державного боргу, як внутрішнього, так і зовнішнього. Швидко освоєння вільних територій Заходу було неможливим без федеральних інвестицій: будівництво фортів і доріг, налагодження роботи пошти, утримання армії і поліції тощо вимагали великих коштів. Це у свою чергу вело до збільшення податків. Південні штати дотримувалися думки, що основна сума податків, сплачуваних населенням того чи іншого штату, повинна навпаки йти на потреби самого штату, а не у загальнофедеральний бюджет.

По-третє, на промислових підприємствах Півночі катастрофічно бракувало робочої сили, відповідно високими були заробітки навіть некваліфікованих робітників. Капіталісти радо б замінили, принаймні цю категорію працюючих, набагато дешевшою працею негрів, але даний ринок робочих рук був для них по суті недоступним.

Не дивно, що південні рабовласницькі штати з пересторогою ставилися до розширення кількості нерабовласницьких штатів, справедливо вбачаючи у цьому небезпеку майбутнього засилля в Конгресі своїх політичних опонентів.

Перший конфлікт такого роду мав місце у 1819–1820 рр. Він виник у зв'язку з петицією від території Міссурі у Конгрес про надання їй прав штату. На цей момент більшість у нижній палаті уже належала нерабовласницьким штатам (за рахунок швидшого приросту населення), а у Сенаті ще зберігалася рівновага – по 11 вільних та рабовласницьких штатів. Представник штату Нью-Йорк вніс поправку про поступову відміну рабства в Міссурі, що викликало гостру негативну реакцію у представників Півдня.

Врешті конфлікт було вичерпано у результаті т. зв. Міссурійського компромісу, коли одночасно з рабовласницькою Міссурі до числа штатів прийняли невеликий вільний Мен. Було погоджено, що територія на захід від р. Міссісіпі ділилася уздовж 36° 30' пн. широти – рабовласницька на південь і вільна – на північ. Передбачалося повернення рабів-втікачів, якщо на цьому наполягатимуть їхні власники.

Ця угода стала лише паліативом – промисловість Півночі вимагала дешевої некваліфікованої робочої сили, фермери недолюбили плантаторів, з якими було складно конкурувати, то ж конфлікт вдалося тільки пригасити, але не вичерпати.

У 1850 роках більшість ключових посад федерального апарату перебувала у руках рабовласників, вихідців з Півдня. Вони контролювали Сенат, Верховний Суд, президентську владу. У 1860 р., за підрахунками «Нью-Йорк дейлі трібюн», серед вищих посадових осіб і чиновників 543 були південцями і лише 386 – вихідцями з Півночі. Олігархія Півдня, що складалася з 60 тис. рабовласників, нав'язувала свою волю 25 млн американців.

У 1850 р. федеральний уряд пішов на значні поступки рабовласникам Півдня. Утворювався новий рабовласницький штат Нью-Мексико, а питання про рабство у новоутвореному штаті Юта повинно було бути вирішене самим населенням. Оскільки Юта лежала на північ від розмежувальної лінії, це був прямий удар по компромісу 1820 р. Щоправда, Каліфорнія входила в союз на правах вільного штату. У 1854 р. при поділі Небраски на два штати – Канзас і Небраску – кількість рабовласницьких штатів, а отже, і їхнє представництво в Сенаті зростали.

Вибори в Канзасі, на які прибули тисячі озброєних міссурійців, стали справжнім прологом до громадянської війни. В свою чергу, Північ організувала усю можливу підтримку канзаським противникам рабовласництва. Питання про прийом Канзасу до

складу Союзу було заблоковано – Північ не бажала збільшення рабовласницьких штатів.

Проте в січні 1861 р., коли після виходу із Союзу південних штатів, більшістю в Сенаті заволоділи республіканці, Канзас було прийнято на правах вільного штату. Аж до 1856 р. з 16 американських президентів 11 були вихідцями з Півдня, та й більшість решти 5-ти також контролювалися ними.

На виборах 1860 р. республіканці Півночі висунули кандидатуру Авраама Лінкольна (1809–1865), вихідця з фермерської сім'ї у рабовласницькому Кентуккі. Лінкольн вважав, що питання про рабство перебуває у повній компетенції Південних штатів, але розширення рабства на Захід шляхом утворення усе нових рабовласницьких штатів повинно бути назавжди припинено.

Лінкольн був обраний президентом у листопаді 1860 р., а у грудні того ж року Південна Кароліна оголосила про свій вихід із Союзу. До неї приєдналися ще 10 рабовласницьких штатів.

На виборах 1860 р. Лінкольн зумів зібрати голоси 180 членів колегії виборців проти 123 голосів трьох його суперників. Але в цілому за нього голосувало 1 856 452 чол., а за його суперників сумарно 2 815 617 чол., тобто майже на 1 млн більше. Отже, влада нового президента була хиткою, і цим спробували скористатися плантатори-рабовласники. Територія 11 штатів, що вийшли з Союзу (Південна Кароліна, Північна Кароліна, Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Теннессі, Флорида, Арканзас, Вірджінія) та назвалися Конфедерацією становила близько 40% території США.

18 лютого 1861 р. тимчасовим президентом Конфедерації південних штатів став Джефферсон Девіс, плантатор. В конституції Конфедерації відкрито проголошувалося, що рабство виступає основою політичного і економічного устрою нової держави. В цьому документі багато говорилося про права штатів, але вони були позбавлені головного – права виходу з Конфедерації.

Утворення нового державного об'єднання супроводжувалося відвертим саботажем прихильників рабства на федеральному рівні. Так, військовий департамент передав південним штатам 500 тис. гвинтівок, а міністр фінансів, рабовласник Кобб, перевів великі суми в банки Півдня. Тим самим, на момент приходу Лінкольна до влади (інаугурація відбулася в березні 1861 р.) федеральна казна була спустошена, а федеральна армія – обеззброєна.

12 квітня 1861 р. війська рабовласників розпочали артилерійський обстріл форту Самтер, семитисячна армія заколотників швидко зломилася опір 74 солдат та 9 офіцерів федеральної армії. Це була відверта спроба силою зброї приєднати до Конфедерації тих 4 рабовласницьких штати, які ще залишалися у Союзі, але мали усі підстави для виходу.

У відповідь 15 квітня Лінкольн оголосив штати, що вийшли з Союзу, у стані заколоту, призвав до армії 75 тис. волонтерів терміном на три місяці і звернувся за підтримкою до усіх «лояльних громадян».

Завдання Півночі у цій війні були сформульовані в резолюції Конгресу, прийнятій 22 липня 1861 р. Вказувалося, що «війна ведеться не з метою знищення встановлених інститутів (тобто рабства.– Авт.), а для того, щоб захистити і відстояти верховну владу конституції і зберегти Союз (...). Як тільки ці цілі будуть досягнуті, війна повинна припинитися».

11-ти штатам-заколотникам протистояло 23 тих, що zostалися в Союзі (в т. ч. й 4 рабовласницьких). Їхнє населення становило 22 млн чол. У Конфедерації проживали 9 мільйонів, з них майже 4 млн були рабами. Північ зуміла на час

війни мобілізувати до армії 2,9 млн чол., Південь – 1,9 млн. На Півночі була зосереджена практично уся промисловість, 4/5 усього банківського капіталу, 2/3 залізниць тощо.

Гостро стояла проблема прикордонних рабовласницьких штатів (Міссурі, Кентуккі, Меріленд та Делавер), що залишалися в Союзі. Спроби Півдня шляхом збройних переворотів залучити ці штати до Конфедерації зустріли рішучий опір Лінкольна, бунти в цих штатах були придушені силою зброї.

21 липня 1861 р. недалеко від Вашингтона 30-тисячна армія Конфедерації легко розбила більшу, 35-тисячну, але погано навчену армію Союзу. 21 жовтня того ж року армія Півночі під командуванням бездарного генерала Макклелана знову зазнала нищівної поразки. Війська Конфедерації підійшли на відстань 10 км до столиці. Із загальної кількості 110 генералів Півночі 80 були демократами, тобто членами партії, чия політична база складалася, в основному, з південців і мала свою опору саме на бунтівному Півдні. Підтримували заколот конфедератів і деякі видавці, власники газет і політичні діячі Півночі.

Отож, Лінкольна доводилося неодноразово вдаватися до скасування закону про недоторканність особи (з 25.04. до 2.12.1861 р.– 7 разів).

Перший військовий успіх Півночі прийшов 1 травня 1862 р., коли 2,5-тисячний загін генерала Батлера захопив Новий Орлеан. Тоді ж, навесні 1862 р., була зайнята столиця штату Теннессі м. Нешвілл, повністю захоплено штат Міссурі. Однак третя спроба Макклелана взяти Річмонд закінчилася катастрофою. 30 серпня 1862 р. знову виникла загроза захоплення федеральної столиці Вашингтона військами Конфедерації.

За роки війни 500 тис. негрів, подолавши величезні труднощі, утекли з плантацій на Північ; на Півдні відбулося не менш як 25 повстань.

22 вересня 1862 р. Лінкольні видав попередню декларацію, в якій проголошувалося, що з 1 січня 1863 р. рабство негрів в США буде знищене.

Ще один удар по рабовласництву було попередньо завдано 20 травня 1862 р., коли Конгрес прийняв закон про гомстеди.* Відтепер будь-хто, сплативши невеликий реєстраційний збір, міг стати власником земельного наділу в 160 акрів (65 га) за рахунок вільних земель Заходу. Проведення в життя цього закону розпочалося ще в роки громадянської війни. Незважаючи на численні зловживання при його здійсненні, роздача земель майбутнім фермерам, по суті, перекривала на майбутнє саму можливість появи нових рабовласницьких штатів на Заході.

Прокламація 22 вересня 1862 р., хоча й проголошувала знищення рабства, але обіцяла компенсацію тим рабовласникам, які не приєдналися до заколоту. Негри не урівнювалися в правах з білими, передбачалася їх... репатріація до Африки. Сам Лінкольні ще влітку 1862 р. заявив: «Я б звільнив рабів, якби не боявся, що половина моїх офіцерів порозбігається, а ще чотири штати повстануть». Навіть на Півночі було чимало противників скасування рабства. Зокрема, як не дивно, проти неї були промислові робітники – вони серйозно побоювалися, що поява на ринку праці дешевих чорних

* ГОМСТЕД-АКТ – Закон про земельні наділи у США, який ініціював у травні 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861–1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас; надавав кожному громадянину США, що досягнув 21 року, право одержати, заплативши внесок у 10 доларів, наділ землі розміром не більше 160 акрів (65 га) і, проживши на ньому 5 років, стати його власником. Гомстед-акт був одним із заходів, які викликали перелом у ході громадянської війни на користь Півночі. Гомстед-акт сприяв перемозі фермерського, або т. зв. американського, шляху розвитку капіталізму в с.г. США.

рук призведе до безробіття білих, загального зниження заробітної плати, придушення робітничого руху.

Вибори до Конгресу в листопаді 1862 р. принесли успіх республіканцям в більшості штатів Півночі, але порівняно з попередніми виборами вони втратили значне число голосів. Незважаючи на в цілому несприятливий підсумок цих виборів, Лінкольн продовжував розставляти на ключові управлінські посади радикальних республіканців, прихильників безпощадної війни проти Півдня. Тим самим президент демонстрував своєму супротивнику, що не дає жодних шансів на компроміс.

Звільнення рабів не поширювалося на рабство в тих прикордонних штатах, які залишилися вірними Союзу, а в них проживало близько 1 млн чорношкірих. На негрів-військовослужбовців не поширювалися пільги, які мали сім'ї білих військових. Обходили негрів і при присвоєнні офіцерських та унтер-офіцерських звань. Однак це не завадило чорношкірим американцям узяти найактивнішу участь у війні на боці Півночі. На кінець громадянської війни у федеральній армії служили 186 тис. негрів (12 відсотків особового складу), окрім того ще 250 тис. у тилкових частинах. В армії Півночі було 166 негритянських полків, з них 145 піхотних, 7 кавалерійських, 12 полків важкої артилерії. На фронтах війни загинули майже 40 тис. негрів.

Влітку 1863 р. війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їхня територія була розчленована на дві частини. В кінці 1863 р. війська Півночі зломали опір ворога в триденній битві при Чаттанугі, влітку 1864 р. було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах 8 листопада 1864 р. Лінкольн отримав 2,2 млн голосів (55,09%), його суперник Макклелан – решту. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. З весни 1865 р. армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тис. військових.

Але ще 14 квітня 1865 р. в театрі «Форд» у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Бутс був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зумів утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна стала найкривавішою в історії країни. Північ втратила убитими і померлими від ран 360 тис. чол., втрати Півдня склали не менше 250 тис. Прямі військові витрати федерального уряду становили 3 млрд доларів, національний борг зріс до 3,5 млрд. Війна залишила по собі 1 млн калік.

4. Виникнення і оформлення двопартійної системи

Перемога Півночі над Півднем зміцнила федерацію. Право виходу з неї було остаточно поховане (1868 р.). Отримали остаточно оформлення дві основні партії, що виникли ще до 1860 р., – республіканська і демократична.

Перші політичні партії в США з'явилися ще в 1789–1791 рр. Партія федералістів тоді виражала інтереси банкірів, буржуазії, земельних спекулянтів. Вона відстоювала принципи посилення влади центру та обмеження буржуазно-демократичних свобод. У зовнішній політиці федералісти орієнтувалися на політичне і економічне зближення з Великобританією. Однак на президентських виборах 1800 р. перемогу вибороли республіканці зі своїм кандидатом Джефферсоном. Республіканці відстоювали ідеї розширення прав штатів, полегшення доступу усіх громадян до володіння земельними наділами.

У 1828 р. відбувся розкол республіканської партії. В результаті виникла демократична партія, яка об'єднала частину плантаторів-рабовласників, частину буржуазії та фермерів. Того ж року на президентських виборах переміг їхній кандидат Е. Джексон.

У 1834 р. виникла партія вігів, що виступала проти посилення федеральної влади, підтримувала розвиток промисловості на Півночі і на Півдні країни та займала компромісні позиції у питанні рабовласництва. Її кандидати двічі перемагали на президентських виборах – у 1840 та 1848 рр.

Скасування Міссурійського компромісу та громадянська війна у Канзасі викликала значні політичні пертурбації. Партія вігів розпалася. Від демократичної партії відколосилося її «північне» крило. Тим самим рештки демократичної партії автоматично стали партією Півдня.

У 1854 р. утворилася нова республіканська партія. Вона виступала за обмеження рабства фактично зайнятою ним територією, за безплатне надання землі поселенцям на Заході, за підтримку вітчизняної промисловості. У 1860 р. її кандидат Лінкольн став президентом, що послужило сигналом до початку громадянської війни.

Після завершення цієї війни в країні остаточно сформувалася двопартійна система. Державну владу поділяють республіканська і демократична партії. Це само по собі не виключає появи та функціонування інших політичних партій. Так, ще у 1876 р. виникла Соціалістична робітничка партія, у 1891 р. – Народна (популістська), але ці партії не відігравали скількись помітної ролі в житті США.

На посаду президента претендують реально лише представники демократичної та республіканської партій, їм же належить абсолютна більшість місць у Конгресі. Самі вибори перетворюються у складний політичний марафон, де дилетанти не можуть скласти скільки-небудь гідної конкуренції професіоналам від політики.

Та попри все, нові правила політичної гри привели до далекосяжних наслідків. Жорстка Конституція США була доповнена демократичними поправками і тлумаченнями.

Виникли неписані, але тверді угоди, яких дотримуються не лише уряди, а й партії. Наприклад, обрані у першому турі голосування члени колегії виборців представляють партії і голосують за кандидатів у президенти від своєї партії; Сенат, як правило, не відмовляє президентові при затвердженні рекомендованих ним міністерських кандидатур тощо.

Виникла і знайшла свій розвиток т. зв. комітетська система у Конгресі. Оскільки конгрес змушений розглядати до 1000 і більше законопроектів на рік, підготовка їхнього розгляду здійснюється у спеціальних комітетах Конгресу, кожний з яких спеціалізується на певному колі питань. Процедура прийняття законів прискорилася.

На початку ХХ ст. у палаті представників діяло 47 комітетів, у сенаті – 29. Стало звичним, що в останні 10 днів сесії Конгресу законопроекти голосуються без дебатування. Це призвело до заміни гласної процедури законотворення таємною, породило практику секретних угод та «консультацій» із заінтересованими особами.

Влада стала більш залежною від фінансових магнатів. З'явилася ніби третя палата Конгресу – «лобі», що складалося з численних «консультантів-спеціалістів», кожний з яких фактично представляв інтереси тієї чи іншої фінансової групи.

Відбулися зміни в системі голосування на виборах. У 1872 р. введено таємне голосування. З 1913 р. сенаторів обирають не конгреси штатів, а виборці – по 2 сенатори від кожного штату, незалежно від числа виборців.

Зберігалися різноманітні цензи для виборців – майновий, осілості, віковий, натуралізації тощо. Особливо це було характерним для Півдня. З допомогою цих цензів усувалися від виборів представники етнічних та расових груп – афро-американці, азіатські емігранти з Японії та Китаю тощо.

Трохи більше ніж за 100 років США пройшли шлях від 13 неоднорідних за своїм устроєм і економічним розвитком колоній Англії – до найрозвинутішої країни світу. Так, в 1860 р. Сполучені Штати займали 3-тє місце у світі за випуском промислової продукції, а на початку ХХ ст. вони уже були лідерами капіталістичного світу практично за усіма показниками.

Певну роль відіграли географічне положення (віддаленість від Європи з її конфліктами та війнами), кліматичні умови, інші чинники. Однак головним двигуном поступального розвитку стали політичні та політико-економічні переваги: гарантії прав і свобод населення, законодавчий захист приватної власності, урядова політика заохочення імміграції та господарського освоєння нових територій, а також експансіонізм зовнішньої політики, пошук нових земель та ринків збуту.

Двічі протягом короткого історичного відтинку США переживали великомасштабні війни (війна за незалежність та громадянська війна) і, відповідно, післявоєнні економічні кризи. Однак, у кінцевому підсумку, ці кровопролиття знімали численні перепони на шляху розвитку американської держави і права та відігравали виключно позитивну роль у справі забезпечення всебічного еволюціонування.

Проте низка питань не змогла знайти свого вирішення у ХІХ ст. Зокрема, не відбулося реального зрівняння в правах білого та чорношкірого населення, були позбавлені виборчих прав жінки, повністю безправним залишалося корінне індіанське населення.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Назвіть причини війни за незалежність англійських колоній в Америці.
2. Хто і коли розробив перший проект федерації північно-американських колоній?
3. Коли відбувся перший Континентальний конгрес?
4. Коли почалися перші сутички між патріотами і роялістами у війні за незалежність? Хто очолив повстанську армію?
5. Коли і за яких обставин було проголошено Декларацію незалежності США?
6. Які правові принципи лежать в основі цієї Декларації?
7. Як називалась перша Конституція США, до чого зводилися її основні положення? Чому Дж. Вашингтон називав її «мотузкою з піску»?
8. Коли і відповідно до якого договору США було визнано незалежною державою на міжнародному рівні?
9. Коли було розроблено і ратифіковано діючу Конституцію США?
10. Яка структура американського Конгресу та його повноваження – (до якої гілки влади він належить)?
11. Хто очолює виконавчу владу в США і які повноваження має Президент, відповідно до Конституції?
12. Назвіть принципи формування Палати представників та Сенату США.
13. Вкажіть повноваження Верховного суду США.
14. Які правові принципи закладено в основу американської Конституції?
15. Що таке імпічменті для чого призначений цей правовий інститут?

16. Як здійснюється розподіл компетенцій та взаємний контроль гілок влади, згідно Конституції США?
17. Відповідно до якого правового акта, будь-який громадянин США може поставити питання про невідповідність Конституції того чи іншого закону?
18. Які повноваження отримали американські штати, відповідно до Конституції 1787 р.?
19. Хто і коли став першим Президентом США? Як довго він перебував на посаді?
20. Коли було обрано перший Конгрес ?
21. Які права і свободи громадян закріплені у Біллі про права 1791 року.
22. У який спосіб приймаються зміни та доповнення до Конституції США?

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
3. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.–довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
4. Зайчук О. Конституція США. Київ : Наук. думка, 1991. 60 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
7. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
8. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
9. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
10. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
11. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
12. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
13. Страхов М.М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. К., 1991. 231 с.
14. Тищик Б.Й. Історія держави і права Великої Британії (XVII ст. – 1918 р.). Навч. посібник. Львів: Вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
15. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.): Навч. посібник. Львів: «Світ», 2013. 345 с.

16. Тищик Б. Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. – 1918 р.) : Навч. посібник. Дрогобич: «Коло», 2007. С. 4–131.
17. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
18. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
19. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
20. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
21. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
22. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
23. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
24. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.
25. Реконструкція 1865-1877 рр. у США та її досвід для України. Хвиля Сайт. <https://hvylya.net/analytics/history/rekonstruktsiya-1865-1877-rr-u-ssha-ta-yiyi-dosvid-dlya-ukrayini.html> (дата звернення: 22.09.2020)

ТЕМА 8. ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Початок буржуазної революції. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.
2. Встановлення панування великої буржуазії.
3. Варенська криза, знищення монархії і перша Конституція Франції 1791 р.
4. Боротьба Жиронди і «Гори», страта короля Людовіка XVI.
5. Якобінська диктатура і Конституція 1793 р.
6. Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія і Конституція 1795 р.
7. Консульство та імперія.

Вступ

Французька буржуазна революція стала вінцем втілення нових ідей цієї епохи – ідеї рівності людей (Руссо) та просвітництва, ідей свободи та протидії тиранії (Вольтер), конституціоналізму Монтеск'є в основі яких є ідея суспільного договору, або як ще кажуть конституціоналізму. Ідея рівності усіх людей і зневаги до монархічного деспотизму (той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони – Руссо) передували самій революції, і зробили її можливою. Відтак французьке суспільство 18 ст. ставить питання – чому аристократи користуються привілеями, але не сплачують податки.

Французька буржуазна революція знищила стару феодальну систему суспільних відносин, державна доктрина позбавилася впливу католицької церкви, християнства, дворянства, короля. Революція принесла демократію Франції і встановила новий правопорядок у суспільстві.

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. як правова форма ідей рівності та просвітництва, отримала реальне втілення у правовій практиці (правотворенні та правозастосуванні): Конституції республіки і Цивільний Кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона).

Відомо, що саме від правлячої династії багато в чому залежить стабільність існування абсолютної монархії як форми держави. Наприклад, одруження Короля Франції Людовіка 16 з Марією Антуанеттою у 1770 році було шлюбом між династією Бурбонів та австрійською династією Габсбургів. Дакий шлюб означав можливість припинення давнього суперництва між Францією та Австрією, які можуть стати союзниками, зачавши нову спільну династію. Але у королівській парі 7 років не було дітей, відтак авторитет короля вже був під питанням.

Король Луї 16 був дуже невпевненою у собі молодою людиною. Водночас молодий король все ж узяв участь у війні проти Англії на стороні американців, і виділив на це дуже велику суму грошей з державної казни. Борги, які наробила французька монархія стали критичними для її власної фінансової ситуації. Справу погіршували неврожайні роки, люті зими та недолуга фінансова політика короля, зростає кількість населення, яке голодувало. Король призначив на посаду фінансового міністра Жака Некера, який запропонував зібрати Генарльні штати з метою розширення бази оподаткування – тобто, розширити коло осіб, в т.ч дворянство яке мало би платити податки.

Провідники революції. Один із провідників революції Максиміліан Робесп'єр був визначним промовцем і навчався на юридичному факультеті лицюю Луї Великого. Йому ж довелося виголошувати промову на славу короля, коли той приїздив у цей

освітній заклад. Молодий юрист і адвокат Робесп'єр під час дебатів у ГШ вимагав щоб дворянство в духовенство сплачувало податки. Слід також зазначити, що на початку революції Робесп'єр був противником смертної кари, але саме він запропонував стратити короля і саме він очолював комітет суспільної безпеки, що виконував роль революційного трибуналу. До кінця якобінської диктатури Робесп'єр відправив на ешафот тисячі людей. І саме він є ініціатором великого терору розпочатого на весні 1794 року. Більше того час диктатури якобінців були навіть спроби нівелювати християнську релігію, історики наводять факт, що релігійні ікони знищувалися, а церкву вважали ворогом революції, натомість встановлювалися погруддя та зображення вбитого журналіста Марата. Багатства церкви були конфісковані, олтарі в церкві розтрошені. Навіть роки почали відраховувати не від народження Христа, а з часу повалення монархії, запроваджено новий революційний календар. У червні 1794 року Робесп'єр запропонував замінити католицького Бога богинею розуму. Люди навколо головного натхненника революції починають розуміти, що Робесп'єр зайшов занадто далеко та відірвався від реальності. Дехто з істориків вважає що провідник революції збожеволів. Після того як його самого фактично ув'язнили він спробував покінчити життя самогубством вистреливши собі в щелепу, але не помер.

Жан-Поль Марат закликав громадян увірватися до в'язниць та знищити їхніх мешканців як зрадників (це відбулося в момент зовнішньої військової агресії, коли люди боялися, що ворожа армія Австрії та Пруссії може захопити Париж і об'єднатися з ув'язненими ворогами революції). Натопт увірвався до в'язниць і розпочав вершити власне правосуддя, усіх прибічників короля – священників, дворян, жінок, які сиділи в камерах жорстоко замучили і вбили (більше 1600 осіб). Англійська газета Таймс звинуватила французьких революціонерів у дикості і неповазі до прав людини, боротьбу за яку проголошували революціонери. Революція зробила помилку яку вже не можна було виправити, розпочалися криваві самосуди розлючених людей озлоблених на короля.

1. Початок буржуазної революції. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

Населення Франції в другій пол. XVIII ст. становило 26 млн чоловік. З них лише 270 тис., тобто трохи більше 1%, належало до привілейованого класу – 140 тис. дворян і 130 тис. священників. З 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7 тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей.

Літо 1788 р. було неврожайним, а наступна зима дуже суворою. Повсюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодально-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на найневідкладніші витрати.

Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати – представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану – 577 чол., але оскільки кожний стан традиційно засідав окремо і мав по одному голосу, це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло.

17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатів щодо процедури, третій стан проголосив себе Національними зборами. Пізніше до них приєднались лібераль-

ні представники дворянства і духовенства. Було схвалене рішення про ануляцію імперативних мандатів. Депутат надалі діяв не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відомих Національних зборів.

Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч. Тут вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята Конституція.

I етап французької буржуазної революції (14.07.1789 – 10.08.1792).

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими зборами, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити конституцію держави.

Король почав стягувати до столиці вірні війська. 12 липня він звільнив міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді.

13 липня 1789 р. народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повстали захопили 8 башт фортеці-в'язниці Бастилії (національне свято Франції). Важливим було не саме взяття Бастилії, а той факт, що королівська влада не мала сил і засобів покарати революціонерів – її армія і поліція, які тривалий час не отримували платні, відмовилися придушувати цей виступ. Падіння Бастилії стало сигналом для французької провінції – всюди народ виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції – Національну гвардію. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки.

Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала «Декларація прав людини і громадянина», прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р.

Декларації передувала не менш важливий документ, прийнятий Установчими зборами 5 серпня – «Про знищення феодалних прав і привілеїв». Цим актом скасовувалася церковна десятина та особисті повинності селян (піша і кінна панщина, мито із забою худоби, обов'язкове користування панським млином тощо). Однак землю селяни могли отримати лише за викуп, одноразово сплативши 30-кратну вартість річного грошового внеску. Ця ж ідея – особистої свободи при недоторканності самих основ приватної власності – була наріжним каменем «Декларації прав людини і громадянина».

Документ складався з 17 статей; уже перша проголошувала: «Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах...». Стаття 2 стверджувала: «Мета кожного державного союзу полягає в забезпеченні природних та невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту». Стаття 4 розкривала суть поняття свободи: «Свобода полягає в можливості робити усе, що не приносить шкоди іншому».

В Декларації викладалися гарантії прав свободи і основи буржуазної законності: нема злочину – нема покарання (ст. 7), презумпція невинуватості (ст. 9), нема покарання, не передбаченого законом (ст. 8), принцип співрозмірності злочину і покарання тощо.

Загалом же Декларація стверджувала рівність людей перед законом, незалежно від їхнього станового походження, матеріального достатку, релігії тощо, суверенітет нації, виключне право народу на створення законів, відповідальність і підзвітність посадових осіб, принцип поділу властей (законодавча, виконавча, судова), рівномірне (відповідно до майнового становища) обкладання податками. Заключна 17 стаття проголошувала священність і недоторканність приватної власності.

Для свого часу «Декларація прав» стала документом великого революційного значення. Вона сповіщала: царство феодально-абсолютистської монархії доходить кінця.

2. Встановлення панування великої буржуазії

В Установчих зборах, в Паризьких та провінційних муніципальних урядах, в командуванні Національною гвардією керівна роль перейшла до великої буржуазії. Сприяв такому розвитку подій виборчий закон, прийнятий 31 серпня 1789 р., в якому громадяни, залежно від майнового цензу, поділялися на активних і пасивних. При населенні у 26 млн чол. право обирати і бути обраним отримали лише 4 млн 300 тис., тобто 1/6 частина населення.

Один з політичних лідерів революції Жан-Поль Марат у своїй газеті «Друг народу» писав, що ці закони створюють нову аристократію – аристократію багатіїв. Подібним чином складалася ситуація і у Національній гвардії. Щоб стати гвардійцем, потрібно було за власні кошти придбати дорогу уніформу, що було просто не по кишені незаможним верствам населення.

Одним з найавторитетніших лідерів Установчих зборів став граф Оноре де Мірабо. Маркіз де Лафайєт, багатий і знатний дворянин, що здобув славу участю у війні за незалежність Північно-Американської республіки, став керівником Національної гвардії.

На початку 1790 р. (декрет було прийнято ще 2 листопада 1789 р.) Установчі збори передали усе майно і земельну власність церкви у розпорядження нації. Продаж церковної власності з торгів дозволив ліквідувати фінансову кризу і одночасно збагатив фінансових магнатів. У церкви забрали реєстрацію одружень, народжень і смертей, передавши ці функції державним органам.

Було здійснено адміністративну реформу – 1789–1790 рр., колишні провінції, генераліте, бальяжі замінили на 83 приблизно рівних департаменти, поділених в свою чергу на дистрикти, кантони і комуни.

Була введена єдина система обкладення податками. Скасований особливо не-нависний податок на сіль – габель (громадян примушували щорічно купувати кілька фунтів солі за монопольно високими цінами, незалежно від достатку). Було скасований становий поділ громадян, усі середньовічні титули та цехи.

У принципі, велика буржуазія була готова на цьому зупинитися. Свідченням її небажання проводити революцію далі став декрет 21 жовтня 1789 р., що дозволяв застосовувати військову силу для придушення народних виступів. Пізніше, 14 червня 1791 р., Установчі збори прийняли закон, за яким робітникам заборонялося об'єднуватися у спілки і проводити страйки.

3. Варенська криза, знищення монархії і перша Конституція Франції 1791 р.

У червні 1791 р. король Людовік XVI і королева Марія-Антуанетта спробували втекти з революційного Парижа, переодягнувшись в простий одяг. У прикордонному містечку Варен вони були упізнані і повернуті до столиці.

Це відбилосся на монархічних настроях мас, які до останнього часу продовжували вірити, ніби доброго короля обдурюють міністри-негідники. Консервативна більшість Установчих зборів спробувала взяти королівське подружжя під свій захист,

висунувши сміховинну версію, ніби Людовік XVI і Марія-Антуанетта були викрадені силою.

17 липня на Марсовому полі відбулась масова демонстрація з вимогами покарати короля за спробу втечі до ворогів революції. Прибулі загони Національної гвардії під командуванням де Лафайєта відкрили вогонь по демонстрантах, було чимало убитих і поранених.

Напередодні стався розкол у найбільш впливовому Якобінському клубі (партій у сучасному розумінні тоді не існувало). Вожді великої буржуазії висловилися на підтримку позиції де Лафайєта і покинули клуб. Пізніше вони створили власний клуб фельянів, відгороджений високими членськими внесками. В Якобінському клубі гору узяли прихильники дальшого розвитку революції на чолі з Максиміліаном Робесп'єром. Ультраревольюційні депутати входили до клубу кордельєрів. Революціонери сідали в залі засідань Установчих зборів, а потім Конвенту на верхніх лавах, дивлячись згори униз (тому їх назвали «монтаньяри», або, у перекладі з французької, «гірці»).

13 вересня 1791 р. Людовік XVI усупереч власній волі був вимушений затвердити Конституцію, що встановлювала режим конституційної монархії і антидемократичну цензову систему. За королем зберігалися значні повноваження. «Декларація прав людини і громадянина» стала преамбулою конституції.

Таким чином Конституція Франції 1791 р. структурно складалась із Декларації прав людини й громадянина 1789 р., преамбули під назвою «Французька конституція» і семи розділів: I. Основні положення, забезпечені конституцією; II. Про поділ королівства й про становище громадян; III. Про державні власті; IV. Про збройні сили держави; V. Про державні податки; VI. Про відношення французької нації до іноземних націй; VII. Про перегляд конституційних постанов [2, с. 252–282]. Розділи I, IV–VII поділялися тільки на статті, а розд. III – на глави, відділи й статті. Третій розділ – «Про державні власті» – містив п'ять глав: 1. Про національні законодавчі збори; 2. Про королівську владу, про регентство та про міністрів; 3. Про здійснення законодавчої влади; 4. Про здійснення виконавчої влади; 5. Про судову владу. Перша глава розподілялась на п'ять відділів, друга на чотири, третя на чотири, четверта на три, п'ята мала один відділ.

Конституція запровадила принцип розподілу влади. Вводився однопалатний законодавчий корпус. Право голосу було надане лише т. зв. активним громадянам. Під цю категорію підпадали чоловіки, старші за 25 років, з цензом осідлості один рік, не перебуваючі в слугах, які сплачували спеціальний виборчий податок у розмірі 3-денного заробітку і були занесені до списку Національної гвардії. Для того, щоб бути обраним, необхідно було сплатити податок уже в розмірі 10-денного заробітку. Пасивні громадяни від будь-якої участі у виборах були відсторонені, самі вибори мали двоступеневий порядок.

У компетенції Законодавчих зборів опинилися законодавча ініціатива і видання законів, податки і бюджет, визначення чисельності армії та флоту, притягнення до відповідальності міністрів, питання війни і миру та затвердження міжнародних договорів. За Конституцією 1791 р., виконавча адміністративна влада належала королю і відповідальним перед ним міністрам. Вказувалося, однак, що:

1. Король управляє лише згідно із законами;
2. Вводиться контрасигнатура (підпис прем'єра, без якого документ, підписаний королем, недійсний).
3. Міністри мають бути підсудними.

Оскільки за конституцією 1791 р. король був непідсудним, а прем'єр підлягав судовому переслідуванню у випадку вчинення ним злочину, відверто антиконституційні дії короля, за задумом, блокувалися б прем'єром або відповідним міністром;

Король був главою виконавчої влади: зберігав за собою командування армією і флотом, відповідав за підтримання суспільного порядку.

Депутати-дворяни вимагали надання королю права вето на закони, прийняті Законодавчими зборами. Конституція, однак, вводила лише відтягувальний характер королівського вето – до схвалення спірного закону наступним скликанням Законодавчих зборів.

Третя влада, судова, ставала виборною, а особи суддів у принципі незмінюваними.

Дія Конституції не поширювалася на колонії. 30 вересня 1791 р.

II етап французької буржуазної революції (03.1792 – 01.06.1793).

Установчі збори розійшлися, а уже 1 жовтня в Парижі відкрили свої засідання Законодавчі збори. Обиралися вони активними, тобто заможними, громадянами. Більшість складу Законодавчих зборів склали фельяни.

Згідно з ухвалою Установчих зборів, жодний їхній депутат не міг бути обраний до Законодавчого корпусу. Відбулася зміна вождів парламентської фракції фельянів.

Із 750 делегатів Законодавчих зборів фельянами були приблизно 260. Для цих прихильників конституційної монархії революція завершилась. У класовому відношенні фельяни були представниками великої буржуазії, у політичному – прихильниками конституційної монархії.

Середню буржуазію представляли т. зв. жирондисти, обрані з усієї Франції, але названі так за назвою департаменту Жиронда, звідки був обраний делегатом їхньої лідер Верньо та інші керівники фракції (Бріссо, Жансоне, Гаде). Середня буржуазія виступала за розширення революційних завоювань: за надання загального виборчого права для чоловіків, за виборність місцевих органів влади та всенародне обрання суддів. Жирондисти були не готові скасувати повністю феодальні повинності селян і дати їм землю.

Лівіше від жирондистів перебували якобінці-монтаньяри. Якобінці мали таких яскравих лідерів, як Робесп'єр, Дантон, Сен-Жюст, Марат, в Законодавчих зборах їхні погляди представляли Базір, Кутон, Шабо, Мерлен.

У березні 1792 р. король доручив жирондистам очолити ряд міністерств. Зробившись урядовою партією, вони легко пішли на оголошення війни Австрії, якої прагнув Людовік XVI. 20 квітня 1792 р. Франція оголосила війну австрійському імператору.

Питання про оголошення війни стало причиною фактичного розколу всередині Законодавчих зборів. Поразка у війні з Австрією стала б згубною для Франції, але рятівною для її монарха. Тому якобінці рішуче виступили проти війни, у жовтні 1792 р. відбувся їхній остаточний розрив з жирондистами. Ці передбачення і підозри виявилися небезпідставними. Війна з Австрією внаслідок численних зрад офіцерів-дворян приносила поразку за поразкою.

11 червня 1792 р. під тиском народу Законодавчі збори прийняли резолюцію, що оголошувала Вітчизну у небезпеці.

20 червня демонстранти увірвалися в королівський палац, примусили Людовика XVI одягнути червоний ковпак (символ революціонера) і поклястися у вірності конституції. Командуючий армією інтервентів герцог Брауншвейзький 25 липня 1792

р. опублікував маніфест, у якому погрожував піддати революційний Париж «повній руйнації» у разі найменшого порушення недоторканності короля.

Загальне озброєння мас та очевидна зрадницька позиція короля зіграли свою роль. У ніч з 9 на 10 серпня озброєні маси увірвалися в Тюільрійський палац і після короткої, але кривавої сутички з охороною скинули монархію.

Законодавчі збори були змушені санкціонувати арешт короля. 11–12 серпня вони ж прийняли декрет про вибори до Національного конвенту без поділу на активних і пасивних виборців. Було створено новий уряд – Тимчасовий виконавчий комітет з 6 міністрів, більшість яких були жирондистами.

Розпочато поділ общинних земель, розпродаж або здачу в оренду земель емігрантів. Скасовувалася власність на землю тих, хто не міг документально підтвердити законність володіння. Було створено 30-тисячну армію парижан, проведено арешти роялістів.

21 вересня 1792 р. обраний загальним голосуванням (виборців-чоловіків) Національний конвент проголосив створення Республіки.

4. Боротьба Жиронди і «Гори», страта короля Людовіка XVI

У новообраному Національному конвенті було 100 якобінців, 200 жирондистів і майже 450 чол. т. зв. «болота», тобто депутатів без визначеної позиції, готових голосувати на підтримку того, чиї аргументи видавалися переконливішими.

Напередодні відкриття Національного конвенту у битві під Вальмі французька армія змусила прусаків відступити. Це була перша перемога французької зброї у війні з реакційними європейськими монархіями. Схвильовані такою визначною подією депутати під грім аплодисментів прийняли декрет про скасування королівської влади. День 21 вересня був оголошений днем «нової ери» – IV року Свободи, першого року Республіки.

На порядку денному постало питання про дальшу долю короля. В листопаді 1792 р. в таємній шафці королівського палацу в Тюільрі були виявлені документи, що викривали таємні зносини короля з іноземними дворами та емігрантами. Якобінці вимагали його страти, а жирондисти узяли Людовіка XVI під свій захист, побоюючись дальшого розвитку революції.

На вимогу Марата, кожний депутат Конвенту особисто виходив на трибуну і публічно висловлював свою думку з приводу подальшої долі короля. 17 січня 1793 р. незначною більшістю голосів (387 – за, 334 – проти) Людовік був визнаний «винним у змові проти нації, у посяганні на безпеку держави» і присуджений до смертної кари. 21 січня його відправили на гільйотину (гільйотина – пристрій для швидкого, «гарантованого» обезглавлювання, винахід лікаря Гільйотена. Цікаво, що, крім Людовіка XVI, дію цього жорстокого механізму випробували на собі не лише ті, хто відправив короля на страту – Робесп'єр, Дантон та інші, але й сам винахідник).

Війна затягувалася і розширювалася. В 1793 р. до антифранцузької коаліції приєдналися Англія, Іспанія, Голландія, ряд італійських і німецьких держав. За їх спиною стояла Росія Катерини II. Після перемоги під Вальмі французькі війська перейшли у наступ, вторглися на територію Бельгії. Однак у березні 1793 р. генерал Дюмур'є, пов'язаний з жирондистами, перейшов на бік ворога. Французькі війська почали відступати.

Затяжна війна з її неминучими жертвами, міжнародна ізоляція Франції, мобілізації працездатного населення викликали значні економічні труднощі. Різко підско-

чили ціни на продовольство. Селянство, все ще не звільнене з-під гніту феодальних платежів і повинностей, протестувало проти «столичного» уряду. В квітні 1793 р. розпочався монархічний заколот у провінції Вандея, де темне обдурене селянство виступило проти Республіки. Ширився білий терор і роялістські виступи.

6 квітня 1793 р. Установчі збори оголосили про створення комітетів суспільної безпеки. 20 травня було введено податок на багатих з метою полегшення становища міського плебсу, який перебував на грані голодної смерті. Виразником інтересів плебсу стали крайні ліві, т. зв. «скажені», на чолі з Жаком Ру та його однодумці з клубу кордельєрів. Ру патетично стверджував: «Свобода – пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність пройдисвітів дорожча від людського життя?»

Якобінці об'єдналися з «скаженими» для того, щоб усунути від влади жирондистів. Як привід була використана березнева зрада генерала Дюмур'є, 31 травня – 2 червня в Парижі знову відбулося народне повстання. 29 депутатів-жирондистів були вигнані зі складу Конвенту. Жирондистів змістили з усіх керівних постів. 31 чоловік був підданий ув'язненню. Влада перейшла до рук якобінців та їхніх союзників.

Револуція розпочала свій III етап. На першому етапі (1789–1792 рр.) при владі перебувала велика буржуазія, представлена фельянами. Середня буржуазія в особі жирондистів була при владі в 1792–1793 рр. Період 1792–1794 рр. ознаменувався переходом політичної влади в країні у руки дрібної буржуазії та її політичного крила – якобінців.

5. Якобінська диктатура (02.06.1793 – 27.07.1794) і Конституція 1793 р.

Якобінці прийшли до влади в найкритичніші дні Республіки. П'ять іноземних армій увірвалися в країну. На заході швидко поширювався з Вандеї роялістський заколот. На півдні і південному заході контрреволюційне повстання розпочали жирондисти. До середини червня з 83 департаментів країни 60 були охоплені полум'ям заколотів. Вимагалися найенергійніші, найрішучіші заходи.

Законами 3 червня, 10 і 17 липня були здійснені основні вимоги селянства. Конфісковані емігрантські землі дробилися на невеликі ділянки і передавалися селянам за невелику плату з розстрочкою виплат на десять років, неіснуючі селяни отримували дециму землі взагалі безкоштовно. Всі феодальні права оголошувалися скасованими. Збереження феодальних актів на землю почало каратися каторгою. Те, що фельяни і жирондисти не могли вирішити за чотири роки, якобінці провели в життя за півтора місяці. Селянство, яке тривалий час хиталося між революцією і монархією, рішуче підтримало якобінців.

24 червня Конвент урочисто схвалив текст найдемократичнішої Конституції Французької республіки і поставив його на всенародне обговорення. Стаття 1 стверджувала єдність і неподільність республіки. Стаття 7 оголошувала, що «суверенний народ – це сукупність усіх громадян». Для прийняття закону не досить його схвалення Законодавчими зборами. Необхідно отримати схвалення усіх громадян.

«Декларація прав людини і громадянина» була розширена. Опір гніту оголошувався не лише правом, але й обов'язком кожного громадянина: «Кожний, хто захопить суверенітет, буде негайно ж убитий вільними громадянами». У цій своїй редакції Декларація навіть проголосила право на повстання, «якщо уряд порушує права народу».

Загальне виборче право надавалося усім французам, старшим 21-го року, вибори оголошувалися прямими і рівними.

Постійно діючі однопалатні Законодавчі збори мали обиратися щорічно 1 травня прямими виборами. Їм належало видавати декрети і пропонувати закони. Останні вважалися схваленими народом, якщо упродовж 40 днів проти них не висловлювалася десята частина комун.

Виконавча влада мала бути передана Виконавчій раді з 24 чоловік, половина з них щороку мала поновлюватися. Оголошувалася виборність, підзвітність і право відкликання державних чиновників. Максимальний термін перебування на посаді обмежувався 2 роками. Чиновники могли діяти лише на основі законів і декретів.

Стаття 30 Конституції оголосила, що «державні посади по суті тимчасові, їх не можна розглядати ні як відзнаки, ні як нагороди, але як обов'язок».

Якобінська Конституція могла вступити у дію лише після того, як збереться новий законодавчий корпус, до якого не міг бути обраний жодний з депутатів діючого Конвенту.

Ця конституція так ніколи і не була впроваджена в життя.

13 липня був заколотий кинджалом один із вождів революції Марат, який випускав газету «Друг народу». 16 липня в Ліоні убили вождя місцевих якобінців Шальє. У відповідь на терор контрреволюції якобінський уряд 5 вересня 1793 р. відповів проголошенням політики державного терору.

Верховний орган республіки Конвент здійснював у повному обсязі вищу законодавчу, виконавчу, контрольну та судову влади. Комісари Конвенту направлялися в департаменти, маючи завдання провадження чистки місцевих органів, наведення революційного порядку, зміщення в разі необхідності командуючих арміями і призначення нових.

Власне революційний уряд утворив Комітет суспільного порятунку, який очолювали Максиміліан Робесп'єр (голова), Сен-Жюст, Жорж Кутон. Комітету суспільного порятунку підпорядковувалися усі державні органи, його накази підлягали безумовному виконанню. В провінціях були створені місцеві революційні комітети за зразком паризького. Столичний комітет складався з 12 членів, які щомісяця переобиралися. Щотижнево він давав звіти Конвенту про свою діяльність. З 4-го грудня 1793 р. в його підпорядкуванні перебували усі міністри, генерали і всі державні установи.

Політичні заходи, що поставали на порядку денному, перед розглядом у Конвенті і Комітеті суспільного порятунку попередньо обговорювалися в Якобінському клубі. Під час такого обговорення усі члени клубу були рівні, тут не було ні міністрів, ні комісарів, ні генералів.

У провінції на зміну звичним муніципальним органам прийшли т. зв. революційні комітети у складі 12 членів з числа «найбільш надійних» громадян.

Важливим досягненням Комітету суспільного порятунку стало створення в найбільш стислі строки могутньої республіканської армії. 23 серпня 1793 р. Конвент прийняв декрет, що фактично оголошував усю націю мобілізованою на війну. На осінь в республіканській армії налічувалося близько 1 млн чол.

Посаду офіцера і навіть генерала міг посісти будь-який талановитий виходець з народу. Головнокомандуючим спершу був призначений 31-річний Журдан, колишній продавець бакалійної ятки. Його наступником став 25-річний конюх Лазар Гош. Останньому належить фраза: «Якщо меч короткий, слід тільки зробити зайвий крок». Генералами цієї армії були писар Марсо і син муляра Клебер. Після взят-

тя Тулона із застосуванням артилерії генералом став 24-річний виходець з Корсики Наполеон. Уже взимку 1793/94 рр. проти військ коаліції було виставлено 14 армій республіки.

Велике значення в системі яacobінської диктатури мали каральні органи, зокрема Комітет суспільної безпеки. Декрет про підозрілих від 17 вересня дозволяв проводити арешти усіх «підозрілих». Процедура судочинства – від винесення звинувачення і арешту до виконання смертного вироку іноді займала добу або й менше.

У відповідь на заколоти жирондистів у провінціях (Марсель здався англійцям; в Ліоні відбувся погром яacobінців) 24–30 жовтня 1793 р. революційні трибунали в Парижі здійснили страту вождів жирондистів. У березні 1794 р. надійшла черга «скажених», тобто ультралівих. Після того, як Ебер, журналіст, який мав вплив у Паризькій комуні і клубі кордельєрів, піддав критиці яacobінське керівництво, він був страчений разом зі своїми прихильниками. Ще через 2 тижні стратили Дантона і його соратників, т. зв. «поблажливих», які виступали проти терору, суспільних робіт для безробітних, побудови лікарень та практики постачання паризького населення хлібом за низькими цінами. Характерно, що Ебер, у свою чергу, вимагав ліквідації усякої торгівлі взагалі, включаючи дрібну. Як бачимо, революційна рішучість яacobінців поширювалася не лише на питання державного будівництва, а й на дискусію з політичними супротивниками (жирондистами) і навіть просто незгідними з числа колишніх союзників (Дантон, «скажені»).

У червні 1794 р. був прийнятий новий декрет, спрямований на посилення терору. Ним вводилася в життя формула «ворог народу». Тепер для страти звинувачуваного не вимагалось жодних доказів, досить було самого переконання суддів, що вони мають справу саме з такою людиною.

Конвент, як уже зазначалося, виходив за рамки суто законодавчого органу. Характерно вирішувалися питання соціального забезпечення і, особливо, постачання продовольством. Так, уже 28 червня 1793 р. Конвент увів допомогу по старості особам, старшим за 60 років, допомогу в зв'язку з безробіттям, допомогу багатодітним сім'ям, допомогу робітничим сім'ям при народженні дитини. Зрозуміло, що за повної відсутності соціальних фондів ці виплати могли виконуватися лише за рахунок майна противників режиму.

5 вересня того ж року яacobінці «прислухалися» до вимог паризького плебсу і ввели тверді ціни «максимум» майже на всі продукти харчування. Щоправда, було встановлено й «максимум», тобто стелю, зарплати найманих працівників, але це справи не змінювало. Стабілізувати ринкові ціни не вдавалося.

У ситуації, коли країну топтали армії п'яти окупантів, коли близько мільйона чоловіків найбільш працездатного віку були мобілізовані до армії, говорити про якусь стабільність цін і їхні «максимуми» було нерозумно.

Для реквізиції (вилучення за встановлену ціну) хліба у заможних селян створювались загони санкюлотів (тобто тих, хто носив довгі штани, на відміну від дворянства, зодягнутого у короткі панталони). (Ситуація дуже нагадувала Росію епохи «воєнного комунізму», коли більшовики роздали селянам землю, але почали проводити в життя т. зв. продрозкладку). Французькі селяни також отримали від яacobінців землю, і також були змушені розставатися з вирощеним врожаєм. Одночасно революціонери взяли на облік золото і срібло приватних осіб і започаткували примусові позики у багатих.

У кінці лютого на початку березня 1794 р. Конвент прийняв т. зв. Вантозькі декрети, за якими почалася роздача майна контрреволюціонерів бідним, жебракам,

інвалідам, сиротам, престарілим. Сен-Жюст стверджував: «Власність патріотів священна, але майно змовників може бути роздане нещасним».

Один із фундаментальних законів фізики визначає, що кожна дія породжує адекватну протидію. Радикальні заходи Комітету суспільного порятунку і Конвенту зустріли опір не лише політичних супротивників і майнових класів, але й учорашніх союзників. Робітники були невдоволені введеним максимумом заробітної плати за свою працю. Вони могли розраховувати лише на скромне постачання з централізованих джерел. Проти були і селяни, яких насильно позбавляли врощеного врожаю.

Після застосування репресій щодо Ебера і Дантона інші незгодні, навіть з числа Якобінського клубу, боялися подавати свій голос. Доки зберігалася загроза іноземної інтервенції, буржуазія і всі заможні елементи міста і села вимушено мирилися з жорстокими обмеженнями якобінської диктатури. Коли ж революційні армії прогнали ворога і у битві під Флерюсом 26 червня 1794 р. завдали йому вирішальної поразки, поміркована частина Конвенту почала шукати шляхів позбавлення від «важкої руки» якобінців.

Змовники врахували долю жирондистів, «примирливих» і ебертистів, свій переворот вони готували таємно. Цікаво, що цього разу об'єдналися уцілілі прихильники Дантона (праві), Ебера (ліві) та інші невдоволені депутати.

6. Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія (IV етап французької буржуазної революції)

9 термідора (2 липня) 1794 р. змовникам вдалося зірвати виступи у Конвенті Сен-Жюста і Робесп'єра та добитися згоди «болота» на їх арешт (Кутон намагався провести декрет про реорганізацію Революційного трибуналу, згідно з яким відмінявся навіть попередній допит звинувачених «ворогів народу»). Були свої прибічники змови і у Комітеті суспільного порятунку. «Республіка загинула, настав час розбійників», – такими стали останні слова Робесп'єра в Конвенті.

Паризький плебс зробив спробу відбити своїх улюбленців. Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон були звільнені з в'язниці і перевезені у приміщення Комуни. Змовники, прикриваючись іменем Конвенту, спрямували проти Комуни регулярну армію. О третій годині ночі військам удруге вдалося схопити лідерів якобінців, а уранці 10 термідора вони були страчені на Гревській площі Парижа.

У перші дні після страти Робесп'єра оратори в Конвенті ще клялися іменем революції, але скоро влада перейшла до рук термідоріанців. З їхньої ініціативи був скасований максимум і повністю відновлена свобода торгівлі.

26 жовтня 1794 р. Конвент припинив свою діяльність і поступився місцем Законодавчому корпусові.

У листопаді 1794 р. загони т. зв. «золотої молоді» розгромили Якобінський клуб в Парижі. Це послужило сигналом для розгортання в країні білого терору. Жирондисти і фельяни були випущені з в'язниць і розпочали полювання за колишніми політичними супротивниками.

У 1795 р. була вироблена нова Конституція, яка знищила загальне виборче право і ввела високий майновий і віковий цензи. Вибори стали двоступеневими. Виборцями, за умови подолання майнового цензу, ставали чоловіки у віці від 40 років, які перебували у шлюбі чи були вдівцями. Законодавчий корпус став двопалатним. Рада п'ятисот мала законодавчу ініціативу, а Рада старійшин приймала або відкидала проєкт в цілому, без внесення поправок. Водночас Конституція 1795 р. містила в собі один

принципово важливий прогресивний момент. Якщо в яacobінській Конституції 1793 р. принцип поділу влади на три гілки (законодавча, виконавча, судова) заперечувався, то Конституція 1795 р. визначала поділ властей як «умову вільного правління», «вічний закон», без якого «суспільний порядок не може бути визначений».

З кінця 1795 р. виконавча влада перейшла до створеної на основі нової конституції Директорії. Остання складалася з п'яти членів, на чолі її був П. Баррас. Як у Директорії, так і у законодавчому корпусі більшість становили представники буржуазії, причому багато з них встигли побувати у складі законодавчих органів ще у роки революції і навіть стали причетними до страти Людовіка XVI та його дружини. Цим пояснюється політика Директорії, яка дістала влучну назву «політики гойдалки». Побоюючись плебсу і селянства, правляча верхівка була настроєна антимонархічно, оскільки збагатилася на конфіскації і розпродажу земель роялістів. Доводилося балансувати між двома небезпеками – лівою і правою.

У 1796 р. органи безпеки розкрили ретельно законспіровану «змову рівних», очолювану Гракхом Бабефом (1760–1797). Бабеф був першим комуністом, який прагнув через диктатуру меншості прийти до повного знищення приватної власності. Після розкриття конспіраторів їхній провідник був страчений.

Буквально через кілька місяців Директорія зіткнулася з небезпекою справа. В 1797 р. виникла загроза монархічного перевороту і знову влада змушена була застосувати силу. Депутати-роялісти були вигнані із законодавчого корпусу, а у 1798 р. звітти довелось виганяти уже депутатів-демократів.

Роки Директорії увійшли в історію Франції як період спекуляцій банкірів, махінацій крупних і дрібних казнокрадів та хабарників, безправ'я і злигоднів народних мас. Загалом, знайшла підтвердження давно відома істина: «Після бою поле битви належить мародерам». Директорія втримувала владу у своїх руках з величезною наругою.

Вранці 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 р.) Директорія впала.

7. Консульство та імперія (V етап французької буржуазної революції)

Цього дня Рада п'ятисот, під приводом уявної небезпеки нової яacobінської змови, призначила генерала Наполеона Бонапарта командуючим збройними силами. Наполеон склав присягу, оголосивши, що розкрита грізна змова, але він, Бонапарт, «відстоїть республіку, основувану на свободі, на рівності, на священних принципах народного представництва». Надвечір 10 листопада переворот було завершено, режим Директорії з усіма його інститутами ліквідовано. У Франції був установлений новий порядок – Консульство. Своїм помічникам Наполеон дав вказівку: «Пишіть коротко і неясно».

Саме за цим рецептом була складена нова Конституція – «Конституція VIII року», тобто 1799 р., за прийнятим літочисленням. Зовнішньо зберігалися і Республіка, і революційний календар, і бойові гасла: «Свобода, рівність, братерство».

Цю Конституцію вперше в усій історії людства схвалив плебісцит, який, однак, важко назвати демократичним. Потрібні Наполеонові 3 млн голосів «за» (і лише 1,5 тис. «проти») були досягнуті тим, що голосування проходило відкрито, на очах у представників влади.

Виконавча влада зосереджувалася у руках трьох консулів, які обиралися на десять років. Перший консул (Наполеон Бонапарт) отримав величезні повноважен-

ня: право призначати міністрів, чиновників, послів, командувати збройними силами, а також право законодавчої ініціативи. Другий і третій консули мали лише дорадчий голос.

Замість двопалатної законодавчої влади складалася важка і заплутана система законодавчих органів. Тепер їх було чотири: сенат, державна рада, трибунат і законодавчий корпус. Громадяни (право голосу формально отримали особи чоловічої статі у віці від 21 року, за винятком осіб, які працювали по найму) уже не обирали депутатів, а лише намічували їх. Комунальний округ формував своє управління, обираючи в нього десяту частку усіх мешканців. Окружний список формувався з однієї десятої частини комунальних списків, національний список містив десяту частину членів окружних. Нарешті, з національного списку сенат підбирав кандидатури до законодавчого корпусу. Насправді ж усі законодавчі органи володіли чисто декоративними функціями – приблизно як римський сенат в епоху принципату.

У листопаді 1799 р. авторитет Бонапарта був не набагато вищим, ніж у інших бойових генералів – Моро, Журдана, Массена та ін., до того ж Наполеона звинувачували в тому, що він кинув на загибель армію в Єгипті. Тому попервах перший консул багато говорив про «священні принципи» і «необхідність захищати свободу і республіку».

Тим часом створювався потужний державний апарат, ключову роль в якому відіграло Міністерство внутрішніх справ з його розгалуженою системою призначуваних ним же префектів та мерів і могутньою поліцією, очолюваною талановитим Жозефом Фуше. Зауважимо: Фуше при монархії був священником, при якобінському Конвенті – крайнім терористом, при Директорії – правовірним термідоріанцем. Саме така людина змогла довести свою потрібність новому господарю. Уже в 1800 р. під надуманими приводами була фактично ліквідована свобода друку – десятки газет закриті, а усього 13 уцілілих – перетворені в урядові органи.

Однак не лише поліцейські заходи служили зміцненню диктатури першого консула. У 1800 р., подолавши малодоступний перевал Сен-Бернар, французька армія вийшла у самий тил австрійців і 14 червня у битві під Маренго наголову розбила ворога. В лютому 1801 р. Австрія була змушена підписати надзвичайно вигідний для Франції мир. У 1802 р. мир була змушена підписати й Англія. Вперше після десяти років напруги і кривавих боїв, що коштували величезних людських жертв, Франція вийшла з війни. Це зміцнило особистий авторитет Бонапарта. У 1802 р. він був проголошений пожиттєвим консулом, а у 1804 р. – «імператором французів». Слово Республіка офіційно замінено на Імперія.

Ще у 1800 р. Наполеон завоював Італію. Папа Пій VII (1800–1823) фактично став іграшкою в руках майбутнього імператора. 15 липня між Наполеоном і Пієм VII був підписаний конкордат, що складався з 17 статей. Католицизм визнавався «релігією значної більшості французів». Конкордат 1801 р. діяв до 1905 р., коли у Франції було проведено закон про відокремлення церкви від держави і, відповідно, скасовано конкордат.

Незважаючи на видання Наполеоном декрету про розпуск релігійних орденів, папа був змушений погодитися на поїздку до Франції, де він мав коронувати останнього імператорською короною. Якщо перший імператор франків Карл Великий для цього мусив їхати у Рим, то Наполеон коронувався у своїй столиці. Корона його була зроблена не із золота, а із заліза, що мало символізувати власну волю коронованого як визначальну у його злеті. Під час процедури коронування Наполеон вирвав цю залізну корону з рук папи і власноруч зодягнув її на свою голову.

Імператорський двір у Тюільрійському палаці своїм багатством перевершив двори усіх монархів світу. Було створене нове, імперське дворянство і колишні конюхи, дрібні торговці і писарчуки, що вірою і правдою служили Наполеону, отримали титули князів, герцогів і графів. Емблемою імперії стали золоті бджоли на чорному оксамиті.

Всі демократичні завоювання революції були знищені, демократи опинилися у в'язницях. Було заборонено свободу слова і введено цензуру друку. Але Бонапарт не лише зберіг перерозподіл власності, який відбувся за часів революції, але й повсякчасно зміцнював створену революцією буржуазну власність.

Велике значення для зміцнення панування буржуазних відносин мало створення Цивільного кодексу (1804), Комерційного кодексу (1807) та Кримінального кодексу (1811). В основу цих кодексів були покладені принципи захисту приватної власності та буржуазних відносин.

Кримінальний кодекс поновлював жорстоке ставлення до арештованого (катування, таврування), відмінене у роки революції.

Цивільний кодекс регламентував сімейні відносини, ставив дружину у залежність від чоловіка, наділяв батька значною владою над дітьми. Стаття 1781 Цивільного кодексу оголошувала, що у випадку конфліктів між працедавцями та найманими працівниками з питань про видачу заробітної плати «віра надається словесній заяві господаря»; порушення трудового законодавства робітниками каралося в'язницею, за порушення цього ж законодавства підприємцем з нього стягувався лише незначний штраф.

У 1809 р. Франція легко подолала П'яту (англо-австрійську) коаліцію. Держава Наполеона досягнула zenіту своєї могутності. До складу Французької імперії ввійшли Бельгія, Голландія, Північна і Центральна Італія, Іллірійські землі та Далмація. Населення Французької імперії зросло втричі – з 25 до 75 млн чол. за рахунок приєднаних земель. Сам Наполеон був італійським королем, а його пасинок Євгеній Богарне – віце-королем. Решта Західної і Центральної Європи перебували у васальній залежності від Франції. На іспанському престолі був брат Наполеона Жозеф. Королем неаполітанським Наполеон призначив свого швагра, маршала Мюрата. У Вестфальському королівстві королем був молодший брат імператора – Жером. Австрія, Пруссія, Саксонія, Росія стали його вимушеними союзниками.

Будучи сам надзвичайно талановитою людиною, Наполеон не боявся оточувати себе талановитими людьми. Наполеонові належить фраза: «Люди першого сорту оточують себе людьми першого сорту, люди другого сорту – людьми третього сорту». Як бачимо, про себе імператор був доволі високої думки. Однак Даву, Ней, Мюрат, Бертєс, Ланн, Массен та інші його маршали були першокласними воєначальниками, але, як правило, не політиками.

Наріжним каменем успіху Франції у її протистоянні з усією Європою були не стільки особисті якості імператора та його оточення, скільки те, що Франція представляла більш прогресивний суспільний лад порівняно з феодально-абсолютистськими монархіями континенту.

Усюди, де побувала нога французького солдата, старі феодальні податки замінювалися новими буржуазними відносинами: скасовувалися панщина і феодальні повинності, цехова організація промисловості, інквізиція та релігійні ордени тощо, вводилися нові, уже буржуазні закони.

З іншого боку, Наполеон грабував і розорював європейські країни, викачував їхню промислову сировину, грошові ресурси та інші матеріальні цінності. Французька експансія стала загрожувати національному існуванню народів.

Першими проти Наполеона і його брата Жозефа піднялися на революційну боротьбу іспанці. В 1808 р. вони досягли значних успіхів. У відповідь Наполеон захопив Сарагосу, встеливши вулиці міста 50-ма тисячами трупів своїх супротивників.

Незважаючи на партизанські рухи в Італії, Пруссії, австрійському Тіролі, 24 червня 1812 р. Наполеон з 600-тисячною армією вдерся до Росії. Зокрема, в Україні французький імператор розраховував на допомогу польської шляхти. Його зв'язок з Валевською і створення великого Варшавського герцогства породжував надії польського дворянства на відтворення Речі Посполитої у кордонах 1772 р., тобто з включенням Правобережної України, Волині і Галичини. Саме ця обставина зумовила в основному вороже ставлення українців до Наполеона, незважаючи на практику скасування феодальних пережитків у захоплених імператором країнах.

7 вересня 1812 р. під Бородіно відбулася битва, де 130 тис. французів протистояли 120 тис. росіян. Французи залишили вбитими 58 тис. чоловік, зокрема 47 кращих генералів. Ці втрати відіграли чи не вирішальну роль у швидкій втечі Наполеона із захопленої Москви.

Учорашні союзники Франції – Пруссія, Австрія, Саксонія та інші переходили до антифранцузької коаліції. В триденній битві під Лейпцигом (16–18 жовтня 1813), що дістала назву «битви народів», союзники зломали опір Наполеона. 30 березня 1814 р. війська союзників увійшли до Парижа, а Наполеон підписав акт зречення.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які кризові явища Ви можете відзначити у Франції кінця XVIII ст.?
2. Чому король Франції Людовік XVI вирішив скликати Генеральні штати в 1789 р.?
3. Вкажіть рішення, прийняте Національними зборами 9 липня 1789 р.
4. Які наслідки мало захоплення Бастилії для монархії у Франції?
5. Що таке Національна гвардія? Хто її первісно очолив?
6. Який законодавчий акт прийняли Установчі збори 05.08.1789 р.?
7. Який законодавчий акт прийняли Установчі збори 26.08.1789 р.?
8. Які правові ідеї та принципи стали фундаментальними у Декларації прав людини і громадянина 1789 р.?
9. Як охарактеризував Виборчий закон 31 серпня 1789 р. Ж.П. Марат?
10. Коли відбулася втеча короля з революційного Парижа і які це мало наслідки для режиму монархії?
11. Чому відбувся розкол у середовищі революціонерів?
12. Коли і ким було затверджено першу французьку Конституцію (1791 р.)? Назвіть її основні положення?
13. Назвіть сферу компетенції Законодавчих зборів за Конституцією 1791 р.
14. Вкажіть повноваження короля, відповідно Конституції 1791 р.
15. Що послужило причиною остаточного розриву між жирондистами та якобінцями?
16. Що слугувало причиною прийняття резолюції Законодавчих зборів від 11 червня 1792 р. «Вітчизна в небезпеці»?
17. Коли і за яких обставин відбулося остаточне повалення монархії у Франції?
18. Якими стали наступні кроки Законодавчих зборів після арешту короля?
19. Ким і коли проголошено створення Республіки?

20. Охарактеризуйте склад новообраного (після розпуску Законодавчих зборів) Національного конвенту 1792 р.
21. Які дії остаточно дискредитували короля в очах французів?
22. Коли і з якою метою були створені Комітети суспільної безпеки?
23. За яких умов якобінці прийшли до влади? Якими були перші кроки якобінців при владі?
24. Чому Конституцію 1793 р., ухвалену Конвентом 24 червня, називають найдемократичнішою? Назвіть принципові положення конституції.
25. Чому Конституція 1793 р. так ніколи і не була втілена в життя?
26. Який орган державної влади став верховним органом управління Республіки в період Якобінської диктатури?
27. Якою була відповідь якобінців на терор контрреволюції?
28. Чому і з якою метою Верховний орган республіки Конвент утворив Комітет суспільного порятунку?
29. Що таке Вантозькі декрети?
30. Назвіть причини перевороту 2 липня 1794 р. (Переворот 9 термідора)?
31. Якими були перші кроки термідоріанців після страти лідерів якобінців?
32. Чому науковці вважають Переворот 9 термідора контрреволюційним?
33. Коли була встановлена Директорія? Що це за орган державної влади, якими були його повноваження?
34. Які зміни в структурі органів державної влади Франції відбулися після контрреволюційного перевороту?
35. Що таке «білий терор» у Франції?
36. Назвіть основні відмінності Конституції 1795 р. від проекту Якобінської Конституції 1793 р.?
37. Які зміни відбулися у виборчому законодавстві в період Директорії?
38. Яку політику проводила Директорія? Вкажіть причини її падіння.
39. Як називався новий державний режим, установлений після падіння Директорії?
40. Як ухвалювалася Конституція 1799 р.?
41. У чийх руках опинилася виконавча влада у Франції після падіння Директорії?
42. Які повноваження мав І-й Консул?
43. З яких структур складалася законодавча система Франції у період Консульства?
44. Яке міністерство відігравало ключову роль в органах виконавчої влади Франції періоду Консульства? Хто його очолив?
45. Що стало причиною зміцненню авторитету Наполеона Бонапарта на початку ХІХ століття?
46. Коли і як у Франції постала Перша Імперія?
47. Охарактеризуйте внутрішню політику Наполеона. На які соціальні групи він спирався?
48. Які засадничі принципи покладені в основу кодексів Наполеона?
49. Назвіть найбільш вагомий завоювання Французької буржуазної революції?

Список використаних джерел

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
3. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.-довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
4. Декларація прав людини і громадянина 1789. URL: <https://constituante.livejournal.com/10253.html> (дата звернення: 09.09.2020)
5. Джеджула К.О. Історія Франції. К, 1954. 457 с.
6. Зайчук О. Конституція США. Київ : Наук. думка, 1991. 60 с.
7. Історичні джерела права : навчальний посібник / Укл. В.І. Граб. Полтава, 1998 342 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
9. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
10. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
11. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
12. Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
13. Макаруч В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
14. Матвеева Т.О. Французька революція 1789 – 1794 рр. Юридичний науковий електронний журнал. 2017, №1. С.14-17.
15. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
16. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
17. Страхов М.М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. К., 1991. 231 с.
18. Тищик Б.Й. Історія держави і права Великої Британії (XVII ст. – 1918 р.). Навч. посібник. Львів: Вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
19. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.): Навч. посібник. Львів: «Світ», 2013. 345 с.
20. Тищик Б.Й. Історія держави і права Франції (1789–1918 рр.). Навч. посібник. Дрогобич: «Коло», 2008.
21. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.

22. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
23. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
24. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.
25. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
26. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
27. Яремчук В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
28. Шаповал В.М. Конституція Французької Республіки. К.: Москаленко О.М., 2018. 56 с.

ТЕМА 9. ФАШИСТСЬКІ ДЕРЖАВИ І ВІЙСЬКОВІ ДИКТАТУРИ

1. Сутність фашистської політичної доктрини.
2. Націонал-соціалізм як німецька різновидність фашизму.
3. Встановлення влади фашистів в Італії. Фашизм на чолі Б. Муссоліні.
4. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині у 1933 році,
5. Каральні органи нацистів :СА, СС, СД, Гестапо.

Вступ

Метою вивчення цієї теми є необхідність з'ясувати питання про те, які ж теоретичні та ідеологічні положення лежать в основі таких явищ як фашизм та німецький націонал-соціалізм. Які спільні та відмінні риси мають італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм (на семінарі студенти мають аргументовано представити (звичайно ж на основі роботи з підручником та рекомендованою літературою) власну точку зору про те, як цим антигуманним ідеологіям вдалося поширити свій вплив на німецьке та італійське суспільство. Чому це сталося?) Фашизм піднімає голову в ситуації загострення кризових явищ у суспільстві. Отже потрібно знати, в який спосіб відбувся перехід до диктатури в Італії та Німеччині, адже до того Німеччина була демократичною державою.

Майбутні правники, правоохоронці мають уміти знаходити спільні риси в державно-правових доктринах фашизму, нацизму та комунізму, доводити їхній антигуманний характер. Гітлер неодноразово вихвалявся тим, що він знищив всі інші партії (йдеться про багатопартійність як ознаку демократії), що узгоджується з положенням комуністів про визначальну і керуючу роль комуністичної партії.

Сутність нацистської доктрини: домінування інтересів держави над інтересами людини, фюрерпринцип і провидіння (Гітлер казав, що його веде рука Божа), боротьба за життєвий простір (лебенсraum). Тези Гітлера – той хто хоче вижити змушений боротися, а хто не хоче боротися – не заслуговує на життя. Нацизм – німці вища раса, яка здатна на великі звершення. Сучасники відзначали надзвичайну харизму Гітлера – він говорив людям те, що вони хотіли почути, зокрема, про особливість німецької нації як чистої раси, та про те, що в усіх негараздах німців винні євреї. Тут спрацювало найкраще вміння Гітлера – ненавидіти щиро і усім серцем. Він відкрито заявляв, що хоче повернути Німеччині землі втрачені після I свт. війни і об'єднати усіх німців в одну державу – ця ідея чудово узгоджувалася з основними положеннями про життєвий простір німецької нації. Проте, найнебезпечнішим є те, що схожі тези використовує і В. Путін, президент Російської Федерації з метою виправдання агресії проти України в 2014 році.

1. Сутність фашистської політичної доктрини

Творцем італійського фашизму вважають Беніто Муссоліні, вихідця з народних низів, колишнього члена лівого крила Італійської соціалістичної партії і редактора її центрального органу газети «Аванті». Вигнаний з соціалістичної партії в листопаді 1914 р., оскільки був прихильником вступу Італії у війну (Італія воювала на боці Антанти з 1915 р.).

Вперше фашизм з'являється в Італії наприкінці 1910-х років. У березні 1919 р. в Мілані відбувся перший загальнонаціональний зліт Союзу фашистських бойових за-

гонів. Символом фашизму стала зв'язка-пучок стеблин (фашо), яка уособлювала силу єдності.

Фашисти заперечували позитивну роль класової боротьби, закликали до співробітництва робітничого класу і буржуазії. Виступали проти парламентського ладу, за «надкласову» диктатуру і проти демократії.

На ранніх етапах фашистського руху до програм включалися популістські вимоги, наприклад, в післявоєнній Італії – республіки (Італія була конституційною монархією) і загального виборчого права, податку на капітал, наділення землею бідніших селян, робітничого контролю над виробництвом, націоналізації частини промисловості і церковного землеволодіння. Для порівняння: у Німеччині НСДРП в 20-х роках вимагала захисту дрібного власника (ремісника, торговця) в конкуренції з монополіями, закриття супермаркетів (які нібито розорюють дрібного торговця), державного протистояння лихварству тощо.

Основою політичної доктрини фашизму є зовнішньо примітивна, але приваблива і зрозуміла неосвідченим масам схема. У світі нібито йде майже дарвінівська боротьба народів і держав, перемагає у цій боротьбі сильніший, а слабший зникає або перетворюється на колонію переможця. Нація, яка бажає бути переможцем, а не переможеним, має в першу чергу потурбуватися про внутрішню єдність, відмовитися від непродуктивної витрати ресурсів (безробіття, страйки, втрати від криз тощо). Ця єдність, зрозуміло, вимагає жертв з боку усіх груп населення – від робітників і селян до поміщиків і капіталістів. Отже, необхідна міцна державна машина і продумана на тривалу перспективу внутрішня і зовнішня політика. Демократія з її слабкими сторонами, на думку ідеологів фашизму, роблять неможливими внутрішню мобілізацію нації, відтак мусить поступитися місцем диктатурі. В перспективі ця диктатура дасть нації силу і процвітання, ліквідує злочинність і класові конфлікти, дозволить перетворитися на світову наддержаву – вважали фашисти.

Майже аналогічна схема нарисована комуністичними пропагандистами щодо необхідності запровадження диктатури пролетаріату і відмови від дотримання прав людини (презумпція невинуватості) та економічного добробуту заради перемоги комуністичної революції у всьому світі.

Ідеолог італійського фашизму Джованні Джентіле вказав: «фашистська держава має бути тоталітарною тому, що «усі сили нації концентруються і поєднуються в єдиній ідеї, що є особою... Єдність нації забезпечується особою вождя». На думку політологів Д. Г. Себайна і Т. Л. Торсона філософія фашизму це міф, що є візією життя, а не проектом, ця так би мовити «теорія», не базувалася на розумі. Це радше звільнення глибинних інстинктів народу, притаманних самій «життєвій силі» або його «крові» чи «духу». У 1922 року в промові у Неаполі, Беніто Муссоліні сказав: «Нам треба створити власний міф. Міф – це віра, пристрасть. Він не обов'язково мусить бути реальністю. Він – реальність остільки, оскільки є стимулом, надією, вірою і хоробрістю. Наш міф – нація, наш міф – велич нації!».*

На основі цього фашистського міфу італійські фашистські теоретики на кшталт Альфредо Рокко старанно розробили сумнівну доктрину, згідно з якою сучасна Італія є духовною наступницею Римської імперії. Рокко мав намір – не більше і не менше – докорінно переписати європейську історію з тим, щоб показати, що демократія – культура занепаду і анархії, які почалися з падінням Риму.

* Цитовано за книгою Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. «Історія політичної думки» за посиланням: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd37.htm>

З метою пояснення облудності і приреченості доктрини італійського фашизму пропонуємо цитату із праці її творця (Б. Муссоліні) під назвою «Доктрина фашизму», розділ «Імперія та дисципліна», а саме: «Фашистська держава є воля до влади та панування. Римська традиція в цьому відношенні є ідеєю сили. В фашистській доктрині імперія є не тільки територіальним, військовим чи торговим інститутом, але також духовним та моральним. ... Для фашизму прагнення до імперії, тобто національного поширення є життєвим проявом, зворотне «сидіння вдома», є ознакою занепаду. Народи, що підносяться та відроджуються, є імперіалістами, вмираючі народи відмовляються від усіляких претензій. Фашизм – доктрина, найбільш пристосована для виразу прагнення та стану духу Італійського народу, який повстав після багатьох віків підупаду та іноземного рабства. Але могутність вимагає дисципліни, координації сил, почуття обов'язку та жертвовності; це пояснює багато проявлень практичної діяльності устрою, орієнтацію державних зусиль, необхідну суворість проти тих, хто хотів б протидіяти цьому фатальному рухові Італії в ХХ-му столітті. Протидіяти, струшуючи переможеними ідеологіями ХІХ-го століття, відкинутими скрізь, де сміливо здійснюються грандіозні експерименти політичних та соціальних змін. Ніколи подібно теперішньому моменту народи не ждали так авторитету, орієнтації, порядку. Якщо кожне століття має свою доктрину життя, то з тисячі ознак ми виразно бачимо, що доктрина теперішнього століття фашизм». Для кращого розуміння антидемократичного спрямування фашистської ідеології наведемо хоча б назви розділів цього «творіння» Б. Муссоліні: «Проти демократичних ідеологій», «Брехня демократії», «Проти ліберальних доктрин» Тобто фашистська ідеологія відкидає демократію як основу буржуазної ліберальної держави.

2. Націонал-соціалізм як німецька різновидність фашизму

Зрозуміло, що це тільки загальні контури фашистської доктрини, які в різних країнах дістали розвиток і, так би мовити, національну специфіку. Так, німецький фашизм отримав назву нацизму чи націонал-соціалізму. За Гітлером – однієї внутрішньої єдності народу для перемоги над численними ворогами не досить. Необхідна ще й чистота раси. Пересмикуючи факти, Гітлер стверджував, що піднесення держави Александра Македонського, Давнього Риму і пізніших світових імперій досягалося на тому етапі, коли ще існувала «чиста» раса. Коли ж цю «чистоту» починали розбавляти представники інших – підкорених чи привнесених імміграцією (євреї, цигани) – рас, несучи свої впливи, свою релігію, свій збочений секс тощо, нація неминуче втрачала внутрішню єдність, що врешті-решт вело до загибелі держави.

За Гітлером, далеко не кожний етнос здатний на найвищий успіх у боротьбі з оточенням. Усі нації умовно поділяються на три категорії: нації – творці культури, нації – носії культури і нації – руйнівники культури. Перша група нібито створила переважну більшість культурних і суспільних цінностей, включаючи державу як вищу форму самоорганізації нації. Друга група здатна лише запозичувати.

Звертаючись до відомої «норманської» теорії походження Русі, Гітлер стверджував нібито східні слов'яни отримали державність з рук вікінгів-норманів, представників першої групи. Петро I і Катерина II перетворили Росію у світову імперію, запозичивши європейські цінності і використавши європейські військові та адміністративні кадри. Російські вчені навчалися на Заході і т. д.

До третьої групи – руйнівників належать євреї і цигани, які, з огляду на власні інтереси, готові нищити цивілізацію, що стала надбанням першого типу націй. Не маючи власної державності, вони вороже ставляться до чужих держав і законів, не хо-

чуть приносити жертви заради спільного блага, наживаються на труднощах. За Гітлером, увесь капітал поділяється на два типи: виробничий і спекулятивно-лихварський. Євреї-банкіри є типовими представниками другого типу, який матеріальних цінностей не продукує, а навпаки, паразитує на першій групі, причому штучно стимулює кризові явища, подібні до Великої депресії 1929–1933 рр. У такі моменти за безцінок скуповується власність «виробничих» капіталістів, після чого вона ставиться на службу євреям. Згідно нацистських ідеологем подібним чином євреї нібито поводять себе і в інших сферах: в культурі пропагують пацифізм, космополітизм, статеві збочення тощо, в галузі освіти відстоюють лише власні псевдо-досягнення, підривають оборону держави, насаджують корупцію в державному апараті тощо.

Німецький націонал-соціалізм відрізнявся від італійського фашизму саме вимогою «чистоти крові» як основної запоруки внутрішньої єдності нації. Для того, щоб стати державним службовцем, необхідно було довести своє «арійське» походження документально до 1800 р. (часу виходу німецьких євреїв з середньовічних гетто), ця ж вимога стосувалася працівників оборонної промисловості, усіх державних підприємств тощо.

Знищував гітлерівський режим і чистокровних арійців – душевнохворих, понад 50 000 яких потрапили до печей крематоріїв. У концтабори були кинуті тисячі колишніх і діючих комуністів, соціал-демократів і навіть представників буржуазних партій та ліберального кліру (церковників).

Важливим доктринальним положенням німецького націонал-соціалізму став так званий *лебенсраум*, **тобто життєвий простір**. Володіти ним нібито мають право лише найбільш життєздатні нації, представники групи «творців». Другій групі «носіїв культури» передбачалося відвести роль напіврабів, за винятком 10–15% від загальної кількості осіб з яскраво вираженими «арійськими» ознаками – ці підлягали онімеченню. Нарешті, «руйнівники культури» підлягали безумовному фізичному знищенню. До 1945 р. було закатовано близько 6 млн євреїв, сотні тисяч європейських циган.

Зауважимо одну не надто відому деталь: Гітлер називав японців «арійцями Сходу», тобто, як бачимо, не показник належності до європейської раси слугував основним критерієм зачислення до групи «націй – творців культури».

Важливою особливістю німецького нацизму став т. зв. *фюрерпринцип*, згідно з яким «вождь», фюрер, оголошувався відповідальним лише перед Богом та історією. Фюрера не можна було змістити чи усунути, навпаки, він має право здійснювати будь-які адміністративні чи кадрові перестановки, призначати свого наступника тощо. Тобто особистий культ Сталіна чи Гітлера мав базуватися на вірі в особливого вождя, який відповідальний не перед народом (заперечуючи таким чином принцип народовладдя) а лише перед історією.

Вважається, що національні різновидності фашизму існували в таких країнах, як Японія, Іспанія, Португалія, Польща, Угорщина, Румунія та ін. Існують фашистські режими й сьогодні, зокрема, в тих країнах, що характеризуються соціальною нестабільністю, кризовою економікою, корумпованістю державного апарату, організованою злочинністю – словом, тими факторами, що змушують пересічного обивателя мріяти про диктатуру «сильної руки», «господаря», який наведе лад і порядок.

Загроза повернення фашизму в будь-якій формі не зникатиме доти, доки значна частина суспільства вважатиме, що розум в політиці – безплідний, суперечливий, боязкий і не здатний до рішучих дій або що демократичні процедури (загальне виборче право, механізм стримування та противаг, незалежність гілок влади одна від одної) – слабкі, занепадницькі й плутократичні.

3. Встановлення влади фашистів в Італії. Фашизм на чолі з

Б. Муссоліні

Після Першої світової війни країна втратила 700 тис. убитими, 450 тис. стали інвалідами, було знищено 1/3 національного багатства (на 65 млрд лір золотом). Італійці вважали себе «переможеними в таборі переможців». Усе це закономірно призвело до радикалізації суспільства.

У 1920 р. в зруйнованій війною Італії відбувся 1881 страйк у промисловості з 1286 тис. учасників, було втрачено 16,4 млн (!) робочих днів. У 1921 р. в Італії виникла комуністична партія, і країна стояла на порозі соціальної революції.

Альтернативою комуністам виступили фашисти, які на відміну від традиційних буржуазних партій мали й власні воєнізовані загони – «чорносорочечників», набраних з люмпенів, «золотої молоді», карних злочинців. Ці загони використовувалися під час розгону лівих мітингів і демонстрацій, для боротьби з пікетами страйкарів тощо.

У листопаді 1921 р. створена Національна фашистська партія, яка практично відразу отримала велику фінансову підтримку крупної буржуазії. На перших же виборах ця партія зібрала 35 з 500 місць у парламенті. Цьому успіху сприяло не лише значне фінансування партії, а й демагогічна пропагандистська кампанія. Отримуючи підтримку від Всеіталійської конференції промисловців, фашисти вимагали 8-годинного робочого дня, загального прямого виборчого права чоловіків і жінок, свободи друку тощо.

28 жовтня 1922 р. відбувся похід фашистських загонів (до 40 тис. чоловік) на Рим. Маршал Бадольо потім стверджував, що вистачило б 15-хвилинної стрілянини, аби розігнати цих «революціонерів», але уряд боягузливо пішов у відставку. 30 жовтня Муссоліні запропонував парламенту свій склад уряду і був підтриманий лібералами і католиками.

На відміну від Німеччини, фашистський режим в Італії встановлювався поступово. Король Італії Віктор Емануель III призначив лідера фашистської національної партії Беніто Муссоліні на посаду прем'єр-міністра наприкінці жовтня 1922 року. Але в тоталітарну країну Італія оформилася лише у 1926-1928 рр., із прийняттям низки «надзвичайних фашистських законів» («leggi fascistissime»), які дозволили Муссоліні та його партії взяти під контроль усі сфери суспільного життя країни.

Фашистська пропаганда. Прем'єр-міністр Італії Беніто Муссоліні, колишній журналіст та редактор, усвідомлював вирішальну роль преси в політичній боротьбі, тому розпочав роботу в напрямку придушення свободи слова ще в липні 1923 року, коли подав королю на підпис декрет, згідно з яким префект (представник уряду у провінції) міг робити попередження відповідальним редакторам газет за розміщення повідомлень, що підривають суспільний порядок, розпалюють класову ненависть чи закликають до непокори закону. За два попередження впродовж року префект мав право усунути відповідального редактора з посади. Щоправда, Муссоліні не надавав чинності цьому декрету аж до липня 1924 року, коли виникла необхідність захиститися від журналістів під час скандалу, пов'язаного з убивством депутата-соціаліста Джакомо Маттеотті. Тоді ж, у розпал «кризи Маттеотті», прем'єр-міністр видав ще один декрет, яким уповноважував префектів конфіскувати накладі періодичних видань незалежно від попереджень відповідальним редакторам.

Перехід до диктатури стався у кілька етапів і був завершений в **1926 р.** На першому етапі було скасовано право селян захоплювати необроблювані землі, вста-

новлено жорсткий контроль над профспілками, внесено реакційні зміни в робітниче законодавство.

В Італії діяли десятки дрібних партій і груп. Нібито для того, щоб подолати відсутність єдності в суспільстві, фашистами було запропоновано закон, за яким партія, що набрала принаймні 1/4 голосів виборців, отримала б 2/3 місць у парламенті і взяла на себе відповідальність за майбутнє країни. Італійський парламент дав згоду на таке нововведення (повне ігнорування народовладдя).

На виборах 1924 р. за Муссоліні і його партію було подано саме 1/4 голосів (з 12 млн виборців). Соціаліст Матеотті спробував розкрити шахрайство на виборах, але був убитий. Опозиція на знак протесту пішла з парламенту утворивши т. зв. Авен-тінський блок. Скориставшись відсутністю парламентської опозиції, в січні 1926 р. уряд Муссоліні присвоїв собі право видавати декрети в обхід парламенту. (порушення принципу розподілу влади)

У листопаді 1926 р. були опубліковані «Надзвичайні фашистські закони» метою яких був розпуск офіційних партій, закриття їх друкованих органів і заборона профспілок, крім одержавлених фашистських; відновлення смертної кари за політичні злочини; введення надзвичайної юстиції (трибунали) і адміністративної (позасудової) висилки. Скасовувалися місцеві органи самоуправління, замість них призначалися чиновники з центру (т. зв. подеста). Політична поліція ОВРА провела широкомасштабні арешти усіх опозиціонерів.

Одночасно зросла особиста влада Муссоліні. Якщо на початках прем'єр був відповідальний перед королем. П'ємонтські статuti (конституція Італії 1848 року, утвердила конституційну монархію) офіційно не скасовувалися, але згідно з законом 1925 р. «Про повноваження голови уряду» встановлювалася невідповідальність прем'єра не перед парламентом, а перед королем і лише формально, міністри перетворювалися на чиновників, відповідальних перед головою уряду, яких він пропонує королю призначити чи звільнити.

Закон від 1926 р. «Про право виконавчої влади видавати юридичні норми». не робив жодної фактичної різниці між «законами», що їх видавав парламент, і «декретами-законами», прийнятими урядом. Таким чином формально було покладено край принципу розподілу влади на законодавчу і виконавчу. Відповідно до ст.3 цього Закону «Королівським декретом після обміркування в раді міністрів, можуть видаватися постанови, що мають силу закону». Таким чином цим законом був санкціонований перехід повноважень законодавчої гілки влади (право видавати закони) до виконавчої, декрети якої прирівнювалися до актів парламенту.

До 1928 р. Італія досягнула серйозних успіхів у своєму розвитку. Обсяг промислового виробництва зріс на 60% порівняно з 1920 р., а доходи селян підвищилися на 40%. Одночасно було завдано серйозного удару по мафії. Разом з тим фактично був відмінений 8-годинний робочий день, контроль над доходами монополій тощо. Таке поєднання забезпечувало відносну стабільність уряду Муссоліні, дозволило провести «Реформу політичного представництва» (1928 р.).

Подібно до російських більшовиків, які на зміну нібито «гнилій» буржуазній демократії запропонували власну «дійсну демократію» – владу Рад, італійські фашисти замінили традиційну буржуазну демократію своїм квазіпарламентом (Корпоративною палатою). Схожим було те, що у обох випадках правляча тоталітарна партія під зручним приводом вирішувала для себе проблему усунення опозиції.

На місце парламенту поступово було поставлено Корпоративну палату. Кандидати в депутати цієї палати висувалися в основному профспілками, тобто фактично

керівними центрами цих фашистських (інших просто не було) спілок. Потім Велика національна рада фашизму (штаб партії) обирала із загального списку 400 «найдостойніших» кандидатів. Виборцям надавалося право схвалити ці призначення. Право голосу надавалося чоловікам старшим за 21 рік, якщо вони відповідали одній з чотирьох вимог:

- а) платили внески у профспілку або
- б) сплачували річний податок у розмірі понад 100 лір, або
- в) тримали цінні папери (державні чи банківські), або
- г) належали до церковного кліру.

Окрім Корпоративної палати, яка по суті слугувала Муссоліні масовкою, де «озвучувалися» і негайно схвалювалися усі законодавчі і політичні ініціативи італійського дуче, цей же принцип корпоративності (тобто співробітництва усіх соціальних груп) був поширений і на економіку.

В Італії протягом 1926–1934 рр. сформувалася т. зв. корпоративна держава. Загалом було створено 22 корпорації в різних галузях промисловості, торгівлі, сільськогосподарства, послуг. До них входили рівна кількість представників профспілок та підприємців і по три функціонери фашистської партії, яка мала забезпечувати «неупереджений арбітраж». Головою кожної з 22 корпорацій був сам Муссоліні. Він же очолював Міністерство корпорацій.

За законом, саме корпораціям надавалося визначення умов праці (тривалість робочого часу, заробітна плата, відпустки, пенсії тощо) і вирішення трудових спорів. Страйки оголошувалися поза законом і нещадно придушувалися.

Як правило, керівництво фашистських профспілок не йшло на конфлікти з підприємцями, що забезпечувало високий ступінь експлуатації за майже повної відсутності будь-яких прав у робітників.

У 1938 р. «Палата фашистських організацій і корпорацій» офіційно замінила парламент, який уже в 1924–1928 рр. фактично втратив свою роль. Цей крок мав чисто символічне значення.

Фашистська партія стала частиною державного апарату. Партійні з'їзди та інші форми партійного самоуправління перестали проводитися. Велика рада фашистської партії складалася не з партійних функціонерів, а з вищих чиновників держави. Головою ради став голова уряду. Рада завідувала конституційними питаннями, обговорювала найважливіші законопроекти, утверджувала на вищі посади. Цей особливий статус єдиної дозволеної партії освячувався авторитетом короля. Так, статут партії формально затверджувався королівським декретом, а офіційний керівник партії (секретар) призначався королем за поданням прем'єра.

Зрозуміло, що навіть за умови швидкого економічного прогресу і вибуху штучно роздмуханого ентузіазму ця корпоративна система вимагала постійної охорони і підтримки з боку фашистської партії, уряду держави та її карально-репресивних органів. Каральні органи держави ставали усе потужнішими.

До 1926 р. в Італії не було політичної поліції, цю роль виконували карабінери – військова жандармерія. З приходом фашистів до влади було створено «організацію охорони від антифашистських виступів» (ОВРА), «особливу службу політичних розслідувань», «добровільну міліцію національної безпеки», додаткові загони карабінерів. Одночасно були створені особливі «поліцейські суди» за участю начальника поліції, прокурора, начальника фашистської міліції та ін. осіб. Для осуду не вимагалось нічого, крім підозри в політичній неблагонадійності.

Як вищий суд діяв Особливий трибунал з числа генералів сухопутних сил, авіації, міліції та адміралів флоту. Цей трибунал розглядав найважливіші справи у максимально при-

скореному порядку – за 48 годин. Звинувачувальний акт видавався звинуваченому в день процесу, захисника могли перервати і навіть посадити за ґрати за «неповагу до закону». Вердикти оскарженню не підлягали, смертний вирок виконувався негайно. Саме такий Особливий трибунал присудив А. Грамші, засновника компартії Італії, до 20 років ув'язнення.

Характеризуючи цей період політичного життя Італії, зауважимо, що саме у цей час Ватикан офіційно став суверенною державою і отримав свій сучасний статус. Це було закріплено в 1928 р. Латеранськими договорами з Пієм XI.

У галузі зовнішньої політики фашистська Італія висувала претензії на відродження Римської імперії. У Франції мали бути відібрані Савоя, Ніцца і Корсика, до складу Італії повинні були увійти о. Мальта та о. Корфу. Аж до гітлерівського аншлюсу Австрії Муссоліні не відмовлявся від планів панування над цією країною, хоча реальні можливості італійської армії були мізерні. На Африканському континенті Італія претендувала на усю Східну Африку.

Реально ж вдалося захопити Абіссінію, тобто сучасні Сомалі та Ефіопію (у 1936 р.) та Албанію (у 1939 р.).

Європа була неприємно вражена тим фактом, що для ведення війни проти абіссінських тубільців фашисти не вагаючись використовували хімічні отруйні речовини (від ОР загинуло 300 тис. чоловік і ще 300 тис. від голоду та 15 тис. в концтаборах).

Режим Муссоліні першим серед фашистських режимів зазнав військової, а відтак і політичної поразки. В 1943 р. розпочалася висадка союзників на Сицилії (до речі, допомогу американській армії надавала мафія). В країні відбувся антифашистський переворот. Муссоліні був ув'язнений. Гітлер ще спромігся визволити свого невдачливого союзника, на Півночі Італії була створена маріонеткова Республіка Сало.

Муссоліні заявив, що у цій республіці ним буде збудований справжній фашизм (нібито хтось не давав йому це робити протягом попередніх десятиріч). У Республіці Сало скасовувалася монархія (король Вікторіо-Емануїл відіграв помітну роль в усуненні Муссоліні), Муссоліні повернувся до демагогічних фашистських лозунгів раннього періоду. Проте згуртувати навколо себе дуче зміг лише тих, кому уже було нічого втрачати. Зрештою італійські партизани стратили колись могутнього диктатора, підвісивши його униз головою на бензозаправні поблизу Мілану.

У 60–70-х роках неофашистські партії і групи, здавалось, могли стати впливовою політичною силою в Італії, однак відродження фашизму в цій країні – не сталося.

4. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині у 1933 році

НСДРП – націонал-соціалістська німецька робітничка партія була створена 1919 р. Вперше німецькі фашисти зробили спробу захопити владу, організувавши антиурядовий путч в Мюнхені у листопаді 1923 р.

Гітлер опинився у в'язниці, де і було створено «Майн кампф» – майже безсистемний виклад поглядів фашистського фюрера на такі далекі питання, як політика і освіта, культура і сім'я, війна і мир тощо. У своїй пропагандистській діяльності НСДРП обіцяла робітникам роботу і високу платню, селянам – землю, дрібним торговцям – закриття універмагів, тобто обіцяли всім усе. Подібно діяла і російська комуністична пропаганда з метою встановлення своєї влади в Україні. Одночасно створювалися штурмові загони (коричнево-сорочечників) для розгону комуністичних і соціал-демократичних виступів і демонстрацій, погрому лівих клубів і редакцій газет.

Коли в 1929–1933 рр. капіталістичний світ охопила Велика депресія, випуск промислової продукції в Німеччині упав майже наполовину, безробітними стали 9 млн

чоловік. Відбулася радикалізація німецького суспільства. Послабився вплив центру і, навпаки, зміцнили свої позиції комуністи і нацисти. Так, КПП отримала на виборах 1928 р. 3,2 млн голосів, у 1930 р. – 4,5 млн (77 місць у парламенті), а в листопаді 1932 р. – уже 6 млн.

Ще більше вражаючими були успіхи нацистів. У 1930 р. вони зібрали увосьме-ро (!) більше голосів, ніж у 1928 р. У липні 1932 р. НСДРП отримала 13 млн голосів, однак уже на листопадових виборах того ж року – лише 11 млн.

Дався взнаки брак коштів. Партійна пропаганда надто захопилася соціальною демагогією, і банкіри та капіталісти відмовилися фінансувати партію. Гітлер був змушений рішучими заходами вгамувати ліве крило своєї партії, радикальні пропагандистські гасла були зняті. Дійшло до згоди з генералітетом – фашисти пообіцяли, що штурмові загони не будуть вліти в армію (рейхсвер офіційно налічував 100 тис. чоловік, «влиття» коричневих банд у налагоджений армійський механізм означало б загибель професійної армії).

Стан здоров'я престарілого президента Гінденбурга викликав побоювання у банкірів та промисловців. Президент, який у Першій світовій війні дослужився до фельдмаршала, відмовився мати справу з «єфрейтором»: «Я можу дати цьому пану роботу на пошті, хай наклеює марки», – жартував Гінденбург, натякаючи на язик Гітлера як єдине справжнє достоїнство нацистського фюрера. Однак після наради німецької фінансової еліти на віллі банкіра Шредера, ставку було зроблено саме на Гітлера. Президенту через його сина натякнули, що може розгорітися скандал навколо його юнкерських маєтків (порушення податкового законодавства, інші зловживання), і Гінденбург здався. 30 січня 1933 р. президент надав Гітлеру повноваження рейхсканцлера.

Після приходу до влади Гітлера Президент Гінденбург під його тиском 1 лютого 1933 року розпустив Рейхстаг. Вже 24 березня новий рейхстаг ухвалив Закон про повноваження, згідно з яким державні закони крім порядку, встановленого конституцією можуть видаватися урядом імперії, допускаються відхилення від конституції. В день смерті Гінденбурга (01.08.1934) уряд видав закон «Про верховного главу Німецької імперії», що посада президента імперії об'єднується з посадою рейхсканцлера. Відтак правоможності президента імперії переходять до вождя і рейхсканцлера – А. Гітлера. Гітлер призначає свого наступника. Згодом Гітлер із цього приводу – передача президентських повноважень Гітлерові, проведений референдум 19.08.1934.

Прихід нацистів до влади пояснюється такими причинами:

1. Нацисти зуміли переконати широкі верстви населення у тому, що саме вони можуть віднайти вихід з найглибшої кризи.

2. Робітничий клас був розколотий – з вини Сталіна і Комінтерну соціал-демократія була оголошена «лівим крилом фашизму», ворогом комуністів.

3. Монополістична буржуазія в пошуках виходу з кризи відмовилась від демократичних засад Веймарської республіки і зробила ставку на диктатуру сильної руки.

27 лютого 1933 р. нацисти зорганізували провокацію з підпалом рейхстагу. Комуністів було звинувачено у тому, що вони з метою наближення початку соціалістичної революції сіють напругу в суспільстві методами терору, зокрема підпалу найважливіших урядових установ.

28 лютого видано два президентських укази: 1. «На захист народу і держави». У ст. 1 цього закону вказано, що з метою припинення комуністичних державно-небезпечних насильницьких актів втрачають силу (тобто скасовуються) ті статті Веймарської Конституції (114, 115, 117, 118, 123, 124), що гарантують свободу слова, друку, права спілок і зібрань, таємниці листування і телеграфу, дозволяють можливість про-

ведення несанкціонованих судом обшуків, дозволяються обмеження права власності. 2. Указ «На захист німецького народу» (надання необмежених повноважень поліції). В березні одночасно із заборонаю КПН країною прокотилася хвиля єврейських погромів.

24.03.1933 р. німецький рейхстаг приймає закон «В цілях усунення злигоднів народу і держави» – основний зміст цього закону в тім, що з цього моменту закони може видавати уряд (тобто Гітлер - рейхсканцлер) в обхід парламенту. Відповідно до ст. 1 цього закону «Державні закони, крім порядку встановленим конституцією, можуть видаватися також імперським урядом». Відповідно до ст.2 «Закони, ухвалені імперським урядом, можуть ухилятися від Конституції».

2–3 травня 1933 р. розпущені усі профспілки і конфісковано їхнє майно. Натомість був створений фашистський Німецький робітничий союз (ДАФ), який налічував 8 млн членів у 1933 р. і 22 млн у 1939-му.

10 травня вийшло розпорядження про конфіскацію усього майна соціал-демократичної партії та її газет, а 22 червня виданий декрет про загальну заборону діяльності цієї впливової лівої партії.

У червні – липні 1933 р. Гітлер вимусив керівництво усіх буржуазних партій як ліберального, так і консервативного напрямів оголосити про «добровільний саморозпуск». 14 липня гітлерівський уряд видав закон, що забороняв існування будь-якої партії, крім нацистської. «Націонал-соціалістична німецька робітничка партія виступає єдиною політичною партією в Німеччині. Кожний, хто спробує зберегти організаційну структуру іншої політичної партії чи створити нову політичну партію, підлягає покаранню примусовою працею до трьох років або тюремним ув'язненням від шести місяців до трьох років, якщо його дії не тягнуть за собою серйозніше покарання у відповідності з іншими законами».

1 грудня 1933 р. нацистський уряд видав закон про зрощення НСДРП з державою «Про забезпечення єдності партії і держави»: ст.1 «Після перемоги націонал-соціалістичної революції НСДРП виступає носієм ідеї німецької держави і невіддільна від держави». За статтею 3 НСДРП оголошувалася рушійною силою держави. Устрій партії буде частиною народного права, а організація її буде визначатися волею фюрера. Як пізніше заявив Гітлер: «Партія стала державною». На кінець 1934 р. у верхівці держапарату 60,7% становили нацисти, а у інших його ланках – від 60 до 80%.

Німеччина швидко переросла в унітарну централізовану державу. 31.03.1933 р. був утверджений «Тимчасовий закон про уніфікацію в землях», за яким місцеві ландтаги позбавлялися контролю над провінційними урядами, рівно як рейхстаг над імперським кабінетом. За тим же принципом були переформовані міські і сільські місцеві органи.

Вже 7 квітня 1933 р. вийшов закон «Про уніфікацію земель з рейхом». В кожному земельно-призначався намісник – штатгальтер. Останній отримав право скасовувати і затверджувати місцеві закони; звільняти і призначати усю адміністрацію земель, включаючи їхні уряди. Штатгальтер стежив за неухильним виконанням імперських законів і розпоряджень рейхсканцлера.

30.01.1934 р. закон «Про перебудову імперії» розпустив і ліквідував усі виборні органи земель, включаючи ландтаги. Кордони провінцій стали чисто адміністративними і більше не охороняли суверенітету цих земель.

30 червня 1934 р. Гітлер провів т. зв. «Ніч довгих ножів». Була знищена верхівка штурмових загонів і її провідник Рем. Ця фракція нацистської партії вимагала «другої» націонал-соціалістичної революції, тобто націоналізації майна монополій і

їхнього обернення у власність усього німецького народу. Гітлер звинуватив лівих у своїй партії в тому, що вони готують путч, і завдав – силами СС та армії – нібито випереджувального удару.

5. Каральні органи нацистів: СА, СС, СД, Гестапо

Після цього коричнево-сорочечники були швидко зведені до рангу чогось на зразок радянських добровільних народних дружин, втративши значення самостійної військової і політичної сили. Натомість незмірно зросла роль «охоронних загонів» (СС), куратором яких був призначений Гімmlер. У 1933 р. СС налічували 165 тис. чоловік, у 1939 р. – 260 тис. Це була своєрідна расова еліта – зі 100 кандидатів утверджувалося не більше 10–15, при тому, що вимагався зріст понад 180 см, усі ознаки арійської раси (колір очей і волосся, форма черепа тощо), а кандидатура дружин СС-івців утверджувалася особисто рейхсфюрером Гімmlером.

Пізніше, під час Другої світової війни, для есесівців влаштовували спеціальні будинки побачень, де расово чисті німки вперше і востаннє бачили майбутніх батьків своїх дітей. Новонароджених брала на своє виховання держава. Таким химерним способом нацистський Рейх мав намір створити арійську расову еліту.

Незважаючи на серйозні успіхи в розвитку економіки, швидке подолання проблеми безробіття тощо, німецькі нацисти, подібно до італійських фашистів, вимушені були спиратися на карально-репресивний апарат.

Ще 26 квітня 1933 р. було створено гестапо – таємна політична поліція. З листопада 1933 р. гестапо безпосередньо підлягало Герінгу, а з 1936 р. – Г. Мюллеру, колишньому шефу баварської поліції. Цікаво, що до 1933 р. Мюллер «ловив» нацистів і комуністів, не роблячи особливого розбору між ними, а членом НСДАП став лише у 1939 р., причому автоматично, оскільки органи держбезпеки були включені в СС – дочірню організацію НСДРП. Загальновідомими є факти співпраці Гестапо та НКВС, наприклад, придушення польського протестного руху після початку II Світової війни. Відомо й те, що Сталін видавав Гестапо євреїв, які втікли з Німеччини в СРСР.

СД – есесівська служба безпеки будувалася як надтаємна шпигунська організація для слідкування за ворогами партії в її рядах та поза ними. 9 червня 1934 р. легалізована як «єдина служба політичної інформації і захисту партії», тобто розвідки і контррозвідки НСДРП. Керівником СД до 1942 р. був Гейдріх, далі – Кальтенбруннер. СД шпигувала навіть за найбільш високопоставленими нацистами, не кажучи вже про рядових членів партії і безпартійних. Разом з нештатними агентами СД налічувала до 100 тис. чоловік. На Нюрнберзькому процесі СД і Гестапо визнані злочинними організаціями.

26 червня 1936 р. в рамках ЗПО (поліції безпеки) об'єднувалися КРПО (кримінальна поліція) та гестапо. Чисельність гестапо становила 15–16 тисяч чоловік, потім 50 тисяч. КРПО налічувала 15 тисяч чоловік. У 1939 р. було створено єдину РСХА, яка об'єднала усі каральні служби від СД до гестапо.

Для розправи з противниками режиму були організовані концентраційні табори. Влітку 1933 р. приблизно в 60 таборах утримувалися 35–40 тис. ув'язнених. Першими великими таборами були Дахау біля Мюнхена, Бухенвальд під Веймаром та Заксенхаузен на північному заході.

У роки Другої світової війни число таборів лічилося на сотні і тисячі, а число ув'язнених – мільйонами (знищено в концтаборах 11 млн чоловік). Особливо постраждали євреї, яких було винищено близько 6 млн чоловік.

На вершині державного апарату стояв фюрер. Після смерті Гінденбурга у серпні 1934 р. посаду президента було анульовано, а його повноваження передано фюреру. З того ж року кожен державний службовець приносив присягу: «Я клянуся, що буду відданим і буду підкорятися фюреру Німецької імперії та німецького народу Адольфу Гітлеру і буду виконувати свої обов'язки добросовісно і самовіддано».

Клятва есесівців звучала так: «Я клянуся тобі, Адольфе Гітлер, фюрере і рейхсканцлер, у вірності і хоробрості. Я клянуся повинуватися до смерті тобі і тим, кого ти призначив для того, щоб командувати мною». Партійна клятва члена НСДАП: «Я клянуся у непорушній вірності Адольфу Гітлеру, я клянуся беззаперечно підкорятися йому і тим керівникам, котрих він обере для мене». Ця присяга приймалася щорічно. То ж зрозуміло, що вождизм є характерною рисою як націонал-соціалізму так і фашизму.

Присягу на вірність Гітлеру разом з членами НСДРП приносили члени її дочірніх організацій – СД, молодіжні, жіночі та ін. Практично усі групи німецького населення Німеччини проходило через цю процедуру.

Як стверджував Г. Герінг: «Воля фюрера і закон – суть одне й те ж». вказане характеризує форму держави як абсолютну монархію з принципом «Що бажане правителю – те має силу закону».

Уже 24 березня 1933 р. був прийнятий закон, який дозволив імперському уряду без згоди парламенту видавати акти, що «ухиляються від конституції». Після цього Веймарська конституція зберігалася формально, але фактично перестала діяти. Рейхстаг збирався лише для парадних демонстрацій. Фюрер мав перебувати у своїй ролі довічно і міг призначати свого наступника. В його руках зосередилася влада колишнього президента і канцлера, до того ж він отримав ряд повноважень, що раніше належали рейхстагу.

Вибори до рейхстагу стали фікцією. Вибірчі бюлетені нумерувалися й у них вміщувалося прізвище лише одного урядового кандидата.

Деякий час влаштовувалися «народні плебісцити» (листопад 1933, серпень 1934 рр.), причому відмова узяти участь у цій пародії на народне волевиявлення тягнула за собою оголошення «ворогом народу».

Рейхстаг, усі депутати якого приносили присягу на вірність фюреру, став по суті не органом законотворення, а своєрідною масовкою – аудиторією, де Гітлер виголошував свої найважливіші промови, як наприклад, 31 серпня 1939 р. напередодні нападу на Польщу і початку Другої світової війни.

Партійні чиновники посідали вищі шаблі державного апарату. Гімmlер був начальником усієї поліції, Геббельс – міністром пропаганди, Герінг – прем'єр-міністром Пруссії, уповноваженим по виконанню 4-річного плану, командуючим військово-повітряними силами. Уповноважені партії – лейтери були у кожній установі. За місцем проживання нагляд за громадянами здійснював блоклейтер («блок» – це 40–60 сімей).

За безпосередньої участі імперського об'єднання німецької промисловості, очолюваного Круппом, було підготовлено закон від 27 лютого 1934 р. про заснування загальної імперської палати, яка стояла над 7-ма господарськими групами, ті в свою чергу об'єднували 23 господарські палати, що підпорядковували собі 170 галузевих і територіальних палат. З допомогою цього громіздкого механізму міністр економіки керував народним господарством. Дрібні підприємства підлягали примусовому картелюванню. Підприємства з капіталом менше 100 тис. марок ліквідовувалися, нові могли утворюватися з капіталом не менше 500 тис.

20 січня та 1 жовтня 1934 р. були видані закони по регулюванню праці. Замість фабрично-заводських комітетів були створені інститути довірених. У червні 1935 р. була введена трудова повинність, а в грудні 1938 р. вона також поширювалась на жінок. І це в країні, де в роки кризи 1929–1932 рр. налічувалось 9 млн безробітних.

На перших порах Гітлер знайшов вихід у суспільних роботах для безробітних. Реальна зарплата в 1935 р. упала до 70% від рівня 1932 р., а середня тривалість робочого дня зросла до 10–12 годин. Що стосується капіталістів, то експорт капіталу був заборонений під страхом смертної кари.

Проблему подолання безробіття було вирішено типово фашистським методом. Спеціальний закон зобов'язував увесь щорічний прибуток (за винятком 6%, які підприємець мав право потратити на власні потреби) вкладати в облигації державної позики або реінвестувати у виробництво, причому держава рекомендувала для капіталовкладення ті галузі, де очікувалися державні замовлення (передусім ті, що працювали на потреби війни). Коли ж капіталісти кинулися вивозити свої капітали, окремих з них стали запрошувати для конфіденційної розмови у гестапо. Там розумнику показували копії документів, що свідчили про вивіз капіталу, а також фотографії дітей, коханок тощо. Як правило, цього вистачало аби надто активний капіталіст забував й думати про втечу капіталу за кордон.

Тим більше, що вкладені в німецьку промисловість кошти швидко приносили прибуток. Так, у 1938 р. між усіма німецькими акціонерами були розподілені 1,2 млрд марок прибутку. А у виробництво того ж року були вкладені 5 млрд, тобто в 30 (!) раз більше, ніж у 1932 р. Гроші йшли на збільшення капіталу і, відповідно, тих 6%, що їх можна було витратити на себе. За період 1933–1939 рр. прибутки Круппа зросли у 3,2 раза, Фарбен-індустрі – в 7,5 раза, Стального тресту за 1934–1937 рр. – у 3,1 раза.

Робітникам перепадали крихти, але після жахів Великої депресії й це сприймалося як велике досягнення. В Третньому Рейху ходив жарт: «Гітлер позбавив німців лише однієї свободи – свободи помирати з голоду».

З 1933 р. для робітників вводилося «державне професійне змагання», переможці якого зустрічалися з фюрером і отримували путівки на безплатний круїз Балтійським морем на німецьких пароплавах. Щорічно нацистський уряд оголошував про дотації 15–20 млн марок на путівки для робітників, що продавалися нижче від собівартості. Цікаво, що в нацистській Німеччині щорічно святкувалося 1 травня. Саме тоді було проголошено програму створення «народного автомобіля» – фольксвагена, купити який міг нібито кожний робітник, відкладаючи протягом 10 років по 5 марок щотижнево.

З якою метою було створено цю поліцейську державу? Гітлерівська пропаганда кричала про те, що в результаті світової єврейської змови Німеччина нібито зазнала поразки у світовій війні. Гітлер закликав ліквідувати диктат, застосований до Німеччини на Версальській конференції, повернути німцям «честь і достоїнство». У галузі міжнародних відносин гітлерівський режим відверто топтав усі міжнародно-правові норми.

16 березня 1935 р. було проголошено фактичну відмову від виконання Версальського договору, за яким армія Німеччини не повинна була перевищувати 100 тис. чоловік. Відновлювалась загальна військова повинність, планувалося створити 36 піхотних дивізій (чисельність німецької дивізії того часу 20 тис. чоловік), об'єднаних в 12 армійських корпусів. Загальновідомим є факт, що випробування своєї техніки Німеччина проводила на полігонах СРСР.

У 1933–1934 бюджетному році на військові цілі було затрачено усього 750 млн марок, а уже до лютого 1938 р. на озброєння пішло понад 56 млрд марок, тобто військові витрати щороку зростали у геометричній прогресії.

1 березня 1936 р. німецькі війська були в односторонньому порядку введені в Рейнську демілітаризовану зону. 5 листопада 1937 р. Гітлер виступив перед генералітетом з планом створення «нового порядку в Європі». Гітлер, не вагаючись, порушував норми міжнародного права при здійсненні аншлюсу Австрії, при розчленуванні Чехо-Словаччини, при закулісному розподілі на сфери впливу Східної Європи в радянсько-нацистському пакті Ріббентропа – Молотова, при порушенні пакту з СРСР про ненапад 22 червня 1941 р. тощо. Для цієї держави існували не норми міжнародного права, а міркування доцільності.

Замість висновків.

Загроза повернення фашизму в будь-якій формі не зникатиме доти, доки значна частина суспільства вважає, що розум в політиці – безплідний, суперечливий, боязкий і не здатний до рішучих дій або що демократичні процедури (загальне виборче право, механізм стримування та противаг, незалежність гілок влади одна від одної) – слабкі, занепадницькі й плутократичні.

Необхідно наголосити на спільних рисах комунізму і фашизму. Спільне у них – це специфічні якості репресивних установ. Гестапо винищувала єврейське населення, українців, росіян, білорусів. Число жертв НКВС набагато більше, в першу чергу це українці і кримські татари проти яких радянська влада влаштувала Геноцид. Кількість різна, а безжальність однакова як і принципи діяльності позасудових репресивних органів: політичне замовлення владної політичної верхівки, можливість захистити себе через право. І Гестапо, і НКВС були інструментами в руках злочинних правителів, деспотичних тиранів. Однак фашисти покарані публічно за Голокості на Нюрнберзькому процесі, радянська влада і комуністи залишилися безкарними. Це неодмінно приведе до нових злочинів проти людства, як от розстріл російськими військами м. Маріуполя з РСЗВ чи збиття пасажирських авіалайнерів з метою провокації війни.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які перетворення здійснив Б. Муссоліні в Італії у 20-30 роках ХХ століття з метою створення фашистської диктатури. Які закони цьому посприяли і які каральні органи були створені для утримання диктатури?
2. Які соціально-економічні та політичні передумови сприяли переходу влади до рук фашистів у міжвоєнній Італії?
3. Чому італійські фашисти отримали фінансову підтримку великого капіталу?
4. Які демагогічні заклики використовували італійські фашисти для зростання своєї популярності, і які з них були відкинуті після закріплення диктатури Б. Муссоліні?
5. З допомогою якої реформи виборчого закону фашисти прийшли до влади в Італії?
6. Які законодавчі акти ознаменували перехід до диктатури Муссоліні в Італії?
7. З якою метою приймалися «Надзвичайні фашистські закони»?
8. На яких принципах будувалася робота італійської «Корпоративної палати», які повноваження мали створені корпорації?
9. Які карально-репресивні органи були створені Муссоліні для узурпації влади?
10. З якою метою був створений «Особливий трибунал»?

11. Коли і за яких обставин режим Муссоліні зазнав поразки?
12. Що спільного і що відмінного в доктринах класичного фашизму і націонал-соціалізму?
13. Які геополітичні завдання ставили перед собою державами італійські фашисти та німецькі націонал-соціалісти?
14. Чому націонал-соціалісти негативно ставилися до демократичних державних режимів?
15. На які категорії поділив народи світу А. Гітлер?
16. Що таке «фюрерпринцип»?
17. Коли Гітлер отримав повноваження рейхсканцлера і за яких обставин ?
18. Назвіть перші кроки уряду нацистів в Німеччині.
19. З якою метою були видані декрети «На захист народу і держави» 28.02.1933 і «На захист німецького народу»?
20. Чому партії Німеччини оголосили про свій саморозпуск?
21. Коли НСДАП стала єдиною німецькою партією, і що це означало?
22. Які законодавчі акти прийняли нацисти з метою посилення тоталітарного режиму?
23. Яке значення мав рейхстаг в політичному житті рейху?
24. Які каральні органи (і з якою метою) було створено нацистами, і хто їх очолив?

Список використаних джерел

1. Батинський С. Російський фашизм: довершений і безмежний. Дрогобич, 2014. 206 с.
2. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
3. Встановлення фашистських режимів у Німеччині і Італії. Особливості фашизму в Японії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9-1RWOx0j70>
4. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
5. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.–довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
6. Джеджула К.О. Історія Франції. К, 1954. 457 с.
7. Історичні джерела права : навчальний посібник / Укл. В.І. Граб. Полтава, 1998 342 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
9. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
10. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
11. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
12. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
13. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.

14. Мельник Ю. Основні методи боротьби проти опозиційної преси у фашистській Італії 1922-1926 рр. Вісник Львівського університету. Серія журналістика, 2013 вип.37. С. 459-464.
15. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941-1944): історико-політичний нарис / Василь Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2001. – 142 с.
16. Світова історія XX ст. Енциклопедичний словник. Львів: Літопис, 2008. 976 с.
17. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. К., 1997. С. 768-813. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd37.htm>
18. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Фашизм і націонал-соціалізм. Історія політичної думки. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd37.htm>
19. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
20. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
21. Терлюк І.Я. Західні українські землі у період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права / І.Я. Терлюк, П.М. Лепісевич, С.В. Кольбенко. Львів: Ліга-Прес, 2007. – 110 с.
22. Терлюк І.Я. Окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. і проблеми творення української національної державності : історія держави і права. Львів: Каменяр, 2009. 126 с.
23. Тищик Б.Й. Історія держави і права Італії. (Новітній час: 1918 – початок ХХІ ст.). Текст лекцій. Львів: Видавничий центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. Ів. Франка, 2013.
24. Тищик Б.Й. Німеччина: історія державності і права (ІХ ст. – початок ХХІ ст.). Навч. посібник. Львів: «Тріада плюс», 2011.
25. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
26. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
27. Закон про Главу Німецької Імперії від 01.08.1934. Конституції буржуазних країн: Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. К.: Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. С. 181.
28. Указ Президента «На захист народу і держави». Конституції буржуазних країн: Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. К.: Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. С. 174.
29. Закон про правоможності і прерогативи голови уряду, першого міністра, секретаря. Конституції буржуазних країн: Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. К.: Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. С. 208.
30. Про право виконавчої влади видавати юридичні норми. Конституції буржуазних країн: Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. К.: Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. С. 209.

ТЕМА 10. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

1. Посилення влади президента у США. Роль Конгресу у владній вертикалі.
2. Політика націоналізації промисловості у післявоєнній Великобританії.
3. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер.
4. Четверта і П'ята республіка у Франції.
5. Створення НАТО в 1949 році і завдання колективної безпеки.

1. Посилення влади президента у США. Роль Конгресу у владній вертикалі

Подібно до Першої – Друга Світова війна, практично, не зачепила територію США. Натомість основні політичні партнери і конкуренти Сполучених Штатів удруге за останні тридцять років втратили значний відсоток національного багатства та людського потенціалу.

У 1948 р. США виробляли 55,6% усієї продукції капіталістичного світу. Однак конверсія виробничої сфери призвела до певних ускладнень в економіці: скорочення військового виробництва, зниження зайнятості, інфляційних процесів і т. п.

У посланні Трумена Конгресу від 6 вересня 1945 р. була висунута широка програма (21 пункт) вирішення соціальних проблем. Зокрема, передбачалося розширити страхування по безробіттю, підвищити мінімум заробітної плати, прийняти закон про «повну зайнятість», розгорнути будівництво дешевого житла для малоїмущих, боротися з грубими виявами расизму тощо.

По суті, це була спроба продовження «нового курсу» Рузвельта за нових, навіть більш сприятливих умов. Але Конгрес, в якому демократи мали в 1945–1946 рр. більшість, не прийняв жодного із запропонованих президентом-демократом законопроектів. Пояснення слід шукати в тому, що більшість конгресменів були ставлениками великих монополій, які зовсім не бажали ділитися власними прибутками з державою та населенням.

Наслідки протистояння президента і Конгресу обернулися певним згортанням соціальних програм, але не повним їхнім демонтажем. Тим самим повернення до «старих, добрих часів», тобто на рубіж 1929 р., не відбулося. Держава не відмовилася від власних намагань регулювати економіку з метою запобігання кризовим явищам.

У лютому 1946 р. був прийнятий закон про зайнятість, який покладав на президента обов'язок щорічно інформувати Конгрес про стан економіки. Отримавши президентське послання, Конгрес розпочинав розробку щорічних рекомендацій для виправлення найнагальніших економічних проблем. Цей закон став свідченням проникнення в економічну науку та господарську політику кейнсіанства, тобто учення про державно-монополістичне регулювання капіталістичної економіки засобами підтримки «ефективного попиту» та «максимальної зайнятості» населення механізмами державного втручання.

17 листопада 1947 р. Трумен скликав спеціальну сесію Конгресу для розгляду двох питань: допомога Європі та антиінфляційна програма з 10 пунктів. Програма була торпедована спільними зусиллями конгресменів-республіканців та консервативного крила демократичної партії. Законодавці намагалися виправити становище в еко-

номії за рахунок рецептів 20-х років. У 1947 р. двічі приймалися білли щодо скорочення оподаткування. Результатом стало скорочення вже наступного року податкових надходжень на 4,8 млрд доларів, що обернулося бюджетним дефіцитом в 1,8 млрд.

Конфлікт законодавчої і виконавчої влади створив практично безвихідну ситуацію. Не бажаючи повністю скочуватися на позиції консервативної більшості Конгресу, президент Трумен водночас не зумів знайти спільну мову з профспілками. Вже у грудні 1945 р. АФП і КПП (найбільші американські профспілки) висловили своє невдоволення курсом президента в галузі внутрішньої політики. У 1946 р. Трумену довелося погрожувати надзвичайними заходами страйкуючим гірникам і залізничникам. Уже в перший день роботи Конгресу США (січень 1947 р.) було винесено на обговорення 11 (!) антиробітничих біллів.

23 червня 1947 р., після подолання президентського вето кваліфікованою більшістю Конгресу, був прийнятий Національний закон про відносини підприємців і робітників (*білл Тафта-Хартлі*). Згідно з цим законом, уже розпочатий у приватному секторі страйк, якщо він створював «національне надзвичайне становище», міг бути відкладений на 80 днів через звернення в суд. Профспілкам заборонялося робити внески у виборні фонди кандидатів на федеральні посади. Заборонялися будь-які неекономічні страйки, у т. ч. страйки солідарності, пікети страйкарів, боротьба з штрейкбрехерами тощо.

Цікаво, що противник законопроекту президент Трумен сам використовував його найреакційнішу 206 статтю про заборону на 80 днів «надзвичайних страйків» аж 11 разів.

Вирішення питання расової сегрегації в США. 40–50-ті роки ХХ ст. в житті США ознаменувалися піднесенням у сфері боротьби кольорового населення країни за свої громадянські права. Повернення до мирної праці сотень тисяч демобілізованих темношкірих зумовило більшу організованість суспільного життя афро-американців. Особливо напруженим було становище в негритянських гетто, де в 1950 р. проживали 4,5 млн чол. (в 27 найкрупніших містах США).

Під тиском афро-американських громадян Верховний Суд США змушений був визнати неконституційність расової сегрегації на суспільному транспорті та в житловому секторі. Так, 3 червня 1946 р. Верховний Суд США визнав «неконституційною» сегрегацію у громадських автобусах на Півдні. В травні 1948 р. Верховний Суд оголосив незаконними приватні обмежувальні договори, що дискримінували кольорових громадян при купівлі чи винаймі житла (тобто практику недопущення темношкірих мешканців у «білі» райони).

Проте, місцеві власті, не кажучи вже про приватний капітал, знаходили можливість для ігнорування цих декларативних рішень вищої судової інстанції. В багатьох штатах зберігалися різноманітні обмежувальні цензи для виборців (грамотності, осілості, «добросесної поведінки» тощо). Навіть за неповними офіційними даними, в 11 південних штатах приблизно 4 млн темношкірих були позбавлені виборчих прав. Намагання вибороти ці права у кожному окремому випадку блокувалися расистами – звільнення з роботи, фізична розправа тощо.

На рубежі 50–60-х років змагання між двома соціальними системами, уособленими їхніми лідерами – США та СРСР, дійшло до кульмінаційної точки. Радянський Союз першим у світі створив АЕС та атомні криголами, запустив у жовтні 1957 р. у космос супутник, а у квітні 1961 р. – людину. Його економіка та соціальні програми перебували на піднесенні. У жовтні 1961 р. ХХІІ з'їзд КПРС проголосив програму завершення побудови комуністичного суспільства вже у 1980 р. Це був виклик для

США. Ситуацію загострювала стагнація в економіці Сполучених Штатів, національно-визвольні рухи в країнах Азії та Африки, Кубинська революція тощо.

Сполучені Штати відповіли на цей виклик програмою «нових рубежів», проголошеною президентом Дж. Ф. Кеннеді. На виборах 1960 р. цей 43-річний сенатор-демократ від штату Массачусетс переміг свого суперника Р. Ніксона з перевагою в 115 тис. голосів (у виборах брали участь понад 68 млн виборців). Така розкладка, здавалося, не обіцяла спокійного життя президентові, обраному голосами незначної більшості. До того ж Кеннеді був першим президентом-католиком, тобто порушував неписану традицію, за якою вищі посади в державі завжди перебували в руках WASP (дослівно з англ. – «оса») – тобто White Anglo Saxon Protestant (білий, англосакс, протестант).

Втім, складна ситуація, у якій опинилася країна на початку 60-х років, диктувала посилення виконавчої влади та вимушене підпорядкування амбіцій конгресменів потребам пошуку виходів із кризи.

Відразу ж після свого обрання Кеннеді писав: «Ми, наша нація, відчуваємо зараз нестаток більший, ніж нестаток в атомній, повітряній, фінансовій, промисловій, навіть в людській потузі, – це нестаток у потузі ідей».

На перший план президентом були висунуті концепції «індустріального суспільства», які пов'язували перспективи розвитку капіталізму з науково-технічним прогресом. У галузі економіки нова адміністрація узяла курс на стимулювання основних факторів економічного росту: капіталовкладень, науково-технічного прогресу, освіти і кваліфікації робочої сили, рівня зайнятості. Досягалися поставлені цілі засобами державного регулювання: податковими скидками, асигнуваннями на наукові дослідження і розробки.

У галузі соціальної політики уже в 1961 р. адміністрація Кеннеді намагалася провести закони про федеральну допомогу середній та вищій школі (в країні налічувалося 3 млн неграмотних дорослих), про надання медичної допомоги престарілим, про зниження безробіття серед молоді, про охорону природи, але усі ці біллі були первісно провалені в Конгресі, оскільки здійснення масштабних федеральних програм вимагало величезних коштів. Це, передусім, призвело б до збільшення федеральних податків чи внутрішніх позик.

Пізніше, під впливом погіршення показників, Конгрес був змушений погодитися на пропоновані Білим Домом заходи – підвищення максимуму заробітної плати, тимчасове збільшення допомоги по безробіттю, допомогу найбільш бідним фермерам, розширення будівництва житла тощо. Однак уже в січні 1963 р. Кеннеді запропонував Конгресу програму скорочення податків з корпорацій на загальну суму в 10 млрд доларів при одночасному заморожуванні витрат державного бюджету. Адміністрація Кеннеді, незважаючи на те, що саме підтримка профспілок забезпечила їй перемогу на виборах 1960 р., рішуче відмовилася виконати побажання керівництва об'єднаної АФП-КПП про скорочення робочого тижня до 35 годин та про перегляд антиробітничого законодавства.

Президент проводив дуже помірковану політику і в галузі забезпечення прав темношкірого населення, домагаючись перетворення негритянської революції в «мирну і конструктивну». Зокрема, передбачалися заходи щодо забезпечення виборчих прав чорних, державні субсидії школам, які проводили десеґрагацію.

19 червня 1963 р. (сота річниця підписання Декларації про звільнення чорношкірих рабів у штатах Конфедерації) Кеннеді вніс у Конгрес законопроект про громадянські права. Своім вістрям цей білль був спрямований проти дискримінації тем-

ношкірих у галузі шкільної освіти, щодо виборчих прав та у сфері обслуговування. Влітку 1963 р. рухом за громадянські права прямо чи посередньо були охоплені уже 50 млн чол. Лідери темношкірого населення попередили Конгрес про те, що у разі неприйняття законопроекту вони організують «масовий похід на Вашингтон» та інші акції протесту.

У 1964 р., уже після убивства Дж. Кеннеді в Далласі (осінь 1963 р.), Конгрес затвердив президентський законопроект.

Наступником застреленого за загадкових обставин Кеннеді став його віце-президент Л. Джонсон, переобраний у 1964 р. За його президентства США були втягнуті у війну у В'єтнамі. Загальна чисельність армії зросла з 2,5 млн до 3,6 млн чол. Найвищого піднесення досягла негритянська революція 1955–1968 рр. Одночасно країна переживала бурхливий розвиток нових галузей промисловості, науки та техніки (ЕОМ, верстати з числовим програмним управлінням, космічна техніка). Загалом же друга половина 60-х років стала періодом економічного процвітання, що в кінцевому підсумку працювало на авторитет президентської влади.

8 січня 1964 р. в першому ж посланні про становище країни президент Л. Джонсон урочисто проголосив початок «війни з бідністю», що стало центральним пунктом т. зв. Програми великого суспільства. В 1964 р. в країні налічувалося 36,4 млн бідняків (близько 20% населення).

Головна опора була зроблена на професійну підготовку і навчання, а також на працевлаштування підростаючого покоління, на видачу пільгових позик біднішим фермерам і сільськогосподарським працівникам. Велика увага приділялася місцевим програмам надання допомоги тим, хто її потребував, за рахунок підключення громадськості, об'єднаної в агентства общинних дій.

Серед найбільш популярних соціальних програм, проведених адміністрацією президента Джонсона, слід назвати: «Хед старт» (підготовка дітей бідняків до вступу до школи), «Апуорд баунд» (підготовка бідноти до вступу у коледж), «Медікейд» (часткова оплата медичних рахунків для адресатів соціальної допомоги), закон 1964 р. про надання біднякам продовольчих купонів, які можна було обміняти в магазинах на недорогі продукти харчування тощо. Однак навіть у 1968 р. в США, за офіційними підрахунками, продовжували недоїдати 10–14 млн чол.

Друга половина 60-х років ознаменувалася серією повстань у міських кварталах, населених негритянською біднотою. В 1964 р. відбулося 5 таких повстань, в 1967 р. – уже 230, а після убивства лідера темношкірих громадян Мартіна Лютера Кінга (квітень 1968 р.) – аж 202 протягом одного місяця. Влітку 1967 р. жертви зіткнень поліції з темношкірими зрівнялися з втратами американської армії у В'єтнамі, де на той час уже йшла справжня війна.

Закон про громадянські права 19 червня 1964 р. забороняв дискримінацію при реєстрації виборців, расову та іншу дискримінацію в громадських місцях, ресторанах, кафе, кінотеатрах, спортивних спорудах, концертних залах тощо. Цей же закон зобов'язував міністерство юстиції порушувати судові справи при виявленні випадків сегрегації в школах.

Закон про виборчі права 6 серпня 1965 р. заборонив дискримінаційну практику т. зв. перевірки грамотності виборців, увів федеральний контроль за реєстрацією виборців та ходом виборів на місцях. Щоправда, поширювався він лише на ті штати, де у 1964 р. участь у виборах узяли менше 50% виборців (6–7 штатів).

Спеціальний закон 1968 р. заборонив дискримінацію за ознакою раси чи національного походження при продажу чи здачі у винайм житла особам з різним кольором

шкіри. Темношкіре населення отримало змогу перебиратися з гетто у більш престижні райони, звісно, за умови фінансової спроможності.

Принцип розділеного правління. Вибори 1972 р. підтвердили закріплення в політичній традиції США цікавого явища, яке дістало назву розділеного правління. Президент-республіканець Ніксон знову мусив уживатися з демократичним Сенатом (57 демократів проти 43 республіканців) та Конгресом (243 і 192, відповідно). І серед губернаторів штатів демократи мали відчутну перевагу – 31 проти 19. Тим самим рядовий виборець ніби намагався уберегти себе від крайнощів партійної політики, коли главу виконавчої влади має, за задумом, *врівноважувати іншо-партійний законодавчий корпус*. Для порівняння, в 1999 р. президент-демократ Б. Клінтон співіснував з республіканською більшістю Сенату (55 проти 45) та Конгресу (220 проти 215).

Уотергейтський скандал та імпічмент президента Р. Ніксона. У ніч на 17 червня 1972 р. в приміщенні національного комітету демократичної партії поліцією були затримані 5 зломщиків, в т. ч. Дж. Маккорд, координатор з питань безпеки Комітету по переобранню президента Р. Ніксона. Метою нічного візиту було встановлення підслуховуючих пристроїв у штаб-квартирі головного політичного конкурента. Спроби перекласти вину на безпосередніх виконавців виявилися безуспішними. В результаті розслідування, здійсненого спеціальною комісією Конгресу, виплили на світло факти таємних оборудок Ніксона та його адміністрації: незаконного фінансування партії монополіями, провокаційних публікацій в пресі заведомих фальшивок тощо.

У результаті скандалу, що дістав назву «Уотергейт» (будівля готелю, де розміщувався національний комітет демократичної партії), президент Ніксон опинився під вогнем нищівної критики. В серпні 1973 р. розпочалося судове розслідування уже проти віце-президента Спіро Агню, звинуваченого у хабарництві, вимаганні та несплаті податків. 10 жовтня 1973 р. суд засудив віце-президента до трьох років умовно та до штрафу 10 тис. доларів. Агню був змушений подати у відставку (перший прецедент такого роду в історії США). Віце-президентом став Дж. Форд, який до того був лідером республіканської меншості в Конгресі.

27 липня 1974 р. президент Ніксон був підданий суду імпічменту за трьома статтями звинувачення: 1. Спротив здійсненню правосуддя в «уотергейтській справі». 2. Зловживання президентською владою. 3. Неповага до Конгресу, що знайшло свій вияв у відмові видати магнітофонні записи розмов президента (18 хвилин стертого запису). Не чекаючи офіційного вироку, президент «добровільно» пішов у відставку. Дж. Форд автоматично став президентом (що теж було першим прецедентом такого роду).

Вибори 1976 р. принесли перемогу кандидатові від демократичної партії Дж. Картеру. На гребені скандалу демократи виграли і вибори до Конгресу, що означало перерву (загалом нетривалу) у практиці розділеного правління.

Картер увійшов в історію як президент-популіст: просив називати себе в офіційних документах «Джиммі» (скорочено від Джеймс), відвідував будинки простих американців і дзвонив їм по телефону тощо. Намагався скоротити державні витрати і досягнути балансу прибутків та витрат. В 1978 р. оприлюднив антиінфляційну програму добровільних обмежень, суть якої зводилася до взаємної відмови – виробників від підвищення цін, а профспілок – від боротьби за підвищення заробітної плати. Надто видаткові економічні програми, які уже пройшли схвалення у Конгресі, адміністрація президента намагалася блокувати накладенням вето.

Економічний спад, що розпочався у 1979 р., приніс рекордні темпи інфляції (18,2% у розрахунку на рік на січень 1980 р.).

Президент Картер пішов у відставку зі своєї посади з найнижчим за всю історію країни в ХХ ст. політичним рейтингом. Антиінфляційна програма президента зустріла різку критику профспілок. Намагання провести в Конгресі спеціальну поправку про рівні права для жінок – безпрограшний крок, задуманий для підняття й утвердження іміджу президента, – продемонстрував лише неузгодженість дій президента з більшістю Конгресу.

На день виборів у 1980 р. безробіття підскочило до 7,5%, рівень інфляції склав 10%, а реальна заробітна плата скоротилася на 3%. В результаті, кандидат республіканців Р. Рейган переміг Картера у 44 штатах з 50.

Уперше з 1952 р. республіканська партія добилася одночасного контролю над федеральною виконавчою (президент) і законодавчою (одна з палат Конгресу – сенат) владами. Наступне десятиріччя (до 1988 р.) в житті США стало періодом т. зв. рейганоміки, продовженої в 1988–1992 рр. республіканцем-наступником Р. Рейгана – Джорджем Бушем.

Для того, щоб зрозуміти суть цієї політики, слід коротко розглянути внутрішнє становище, в якому опинилася країна на рубежі 80-х років. Здійснення розрекламованої програми боротьби з бідністю та пов'язаних соціальних програм принесло певні плоди. Середня тривалість життя американців перевищила 70 років. Практично усім категоріям населення стала доступна освіта, включаючи вищу, медична допомога, пристойне житло тощо. Водночас, склався прошарок громадян, який звик існувати на соціальну допомогу. Межею бідності була визнана планка доходу 14 тис. доларів у рік на сім'ю з 4 чоловік. З меншим рівнем доходів можна було претендувати на безплатні талони на харчування, на дешеве комунальне житло та інші соціальні пільги і виплати. Створюючи мало-захищеним верствам населення цей мінімум, вищий (20 млн чол.) та середній (125–140 млн чол.) класи страхували себе від повторення погромів 60-х років у чорношкірих гетто та кварталах бідноти.

Та явище мало і зворотний бік. Склалася ціла династія і території «нових бідних», які навіть не намагалися шукати будь-яку роботу. Утримання цих соціальних паразитів оберглося посиленням податкового пресу на мільйони працюючих громадян.

Рейган запропонував суттєво зменшити податки на всі категорії населення, одночасно скорочуючи соціальні програми та терміни надання допомоги конкретним користувачам цих програм. Вигіднішим стало «заробляти» гроші, що обкладалося меншими ніж, раніше податками, а не очікувати соціальних виплат.

У результаті, в 1987–1993 рр. середній дохід громадянина США зріс з 13 992 до 16 366 доларів на рік, причому найбільше виграв т. зв. середній клас. Натомість прямі соціальні виплати біднішим категоріям скоротилися, хоча при цьому навчальні програми майже не згорталися. Бідним ніби «давали вудочку замість риби».

У середині 90-х років національний дохід США перевищував 5 трлн. доларів, мінімальна заробітна плата становила 4,4 долара на годину, середня оплата в промисловості – 17,2 долара на годину (четвертий у світі показник).

Як не дивно, президентські вибори 1992 р., а згодом і 1996 р., республіканці програли. Поразку Дж. Буша в 1992 р. політологи пояснювали його особистою неприязливістю, зумовленою надмірною «правильністю» в очах виборців. Ветеран Другої світової війни, чудовий сім'янин, здавалося б, виграшно виділявся на фоні надто молодого Б. Клінтона. Останнього звинувачували в тому, що свого часу він «відкосив» від В'єтнаму, а під час навчання в Оксфордському університеті студента Клінтона упіймали на курінні маріхуани. В заслугу Бушу ставилося й успішне завершення «холодної війни» з СРСР та його сателітами.

Однак Клінтон зумів дещо несподівано перемогти, як вважають, за рахунок більшої особистої привабливості. Сите суспільство «дозволило» собі вибирати не між програмами, а між особистостями своїх майбутніх керівників (теж політична «новинка», що виявилася можливою лише за тих умов, що США стали нарешті єдиною у світі наддержавою).

Вибори 1996 р. проходили в атмосфері перетворення США в унікальний за всю історію людства центр сили – раніше світ постійно був як мінімум біполярним. Рейтингу президента Б. Клінтона майже не пошкодили навіть численні сексуальні скандали, зокрема з Монікою Левінскі. На проміжних виборах у листопаді 1998 р. партія президента (демократична) навіть збільшила своє представництво в Конгресі на 8 чол.

Незважаючи на в цілому поблажливе ставлення американського суспільства до сексуальних забавок президента, республіканці палали бажанням порахуватися за уотергейтський скандал. Прокурор К. Стар витратив загалом 45 млн доларів на незалежне розслідування, що мало призвести до імпічменту.

У післявоєнний період Конституція США поповнилася кількома поправками. XXII у 1951 р. заборонила обрання на посаду президента більш ніж на два терміни. XXIII у 1961 р. надавала право участі у виборах президента і Конгресу громадянам столичного округу Колумбія. XXIV поправка (ратифікована 23.01.1969 р.) встановила неможливість позбавлення виборчих прав громадян внаслідок несплати виборчого чи будь-якого іншого податку. XXV (10 лютого 1967 р.) встановлювала черговість заміщення посад президента та віце-президента у разі неможливості виконання ними своїх посадових обов'язків. XXVI (1 січня 1971 р.) проголосила неможливість позбавлення чи обмеження права голосу дієздатних громадян, старших за 18 років, під будь-яким приводом. У 1959 р. останнім на сьогодні штатом стали Гавайї. На черзі прийняття до складу США Пуерто-Ріко, більшість населення якого підтримують цю ідею. Найбільш імовірною наступною поправкою мала б стати заборона вільного продажу вогнепальної зброї.

2. Політика націоналізації промисловості у післявоєнній Великобританії

З червня 1940 р. по червень 1941 р. Великобританія фактично наодинці протистояла Гітлеру, в чиему розпорядженні опинилися ресурси практично усієї Європи. Для мобілізації усіх ресурсів уряд консерватора У. Черчілля узяв під державний контроль виробництво і розподіл 75% вироблюваної в Англії продукції та 90% фінансових ресурсів країни. Державне регулювання економіки визнавалося населенням як цілком необхідне і єдино вірне в умовах війни.

Влітку 1945 р., саме під час роботи Потсдамської конференції країн-переможниць, в Англії відбулися парламентські вибори. Мало хто, включаючи Трумена і Сталіна, сумнівався в їхньому формальному характері. Перемога Черчілля була, здавалось би, запланована. Однак на продовження переговорів прибув уже новий прем'єр – К. Еттли, лейборист. Із загального числа 640 депутатських місць його партія здобула 393 і сформувала стійкий уряд, який протримався до 1951 р.

Третє (після двох міжвоєнних) перебування лейбористів при владі ознаменувалося здійсненням масштабної націоналізації промисловості і фінансової сфери. Держава націоналізувала Англійський банк, вугільну і газову промисловість, енергетику, цивільну авіацію, залізничний транспорт. Дещо пізніше, уже в 50-х роках, було наці-

аналізовано сталеливарну промисловість і, тим самим, доведено частку державного сектора в промисловому виробництві країни до 20%.

Зі сторони це виглядало як спроба переходу до «соціалізму» мирним шляхом, через викуп промислових та транспортних підприємств, а також фінансових структур у попередніх приватних власників.

Причому самі власники не виявляли найменшого занепокоєння. Викупувалися ті галузі, які вимагали значних постійних капіталовкладень, а приносили далеко не найвищий дохід (прикладом може служити вуглевидобування, яке сьогодні у всьому світі збиткове і перебуває на державних дотаціях). Капіталісти, отримуючи високу компенсацію, як правило, вкладали отримані кошти у розвиток тих галузей, де прогнозований прибуток очікувався вищим, – у новітні технології, у виробництво побутової теле- і радіотехніки, модного одягу чи навіть у шоу-бізнес. Це дозволяло створювати нові робочі місця, а отже, зменшувати безробіття.

Найбільш організовані загони робітничого класу (ті ж шахтарі) раптом опинилися ніби поза класовою боротьбою – тепер вони працювали не на капіталіста-експлуататора (чим завжди залякували пролетаріат марксистки), а на державу (як це було в СРСР та інших «соціалістичних» країнах). Отже, різко скорочувалася кількість страйків та інших акцій протесту, а також економічні втрати від таких акцій.

Зосередивши в своїх руках 30–40 відсотків національного доходу, держава була вимушена різко збільшити чисельність управлінських структур. Зокрема, з'явилися нові міністерства – праці, постачання, енергетики тощо. Відповідно виросла армія чиновників – у шість разів за період з 1914 по 1954 рр.

Кошти на викуп підприємств та утримання розбухлого чиновницького апарату держава мусила вишукувати шляхом різкого збільшення податкового тиску на усі категорії населення, включаючи пролетаріат. У лейбористській Англії робітники опинилися у великому програші. Їхня заробітна плата була заморожена, а ріст податків (на націоналізацію) та інфляція призвели до того, що фактичні доходи робітників у 1951 р. скоротилися на 20 відсотків порівняно з періодом, коли при владі перебували консерватори.

На виборах 1951 р. перемогли консерватори, після чого обидві провідні політичні партії поперемінно перемагали на виборах 50–70-х років. Програма лейбористської націоналізації, активно розпочата у другій половині 40-х років, була спершу згорнута, а згодом, уже за прем'єрства М. Тетчер, розпочалася денационалізація.

Цікаво, що подібний експеримент здійснили більшою чи меншою мірою й інші європейські країни, зокрема Франція, Португалія (після т. зв. «революції гвоздик») тощо. Усі вони зрештою визнали помилковість такого кроку. Держава, здійснюючи націоналізацію промисловості, несподівано замість очікуваних прибутків починала зазнавати збитків, протягом лічених років втрачалися позиції на світовому ринку продукції націоналізованих галузей. Так, Англія в 70-х роках ввозила 50% автомобілів, майже 80% холодильників, 70% ЕОМ тощо. Середньодушові доходи населення вперше за останні сотні років упали нижче від середньоєвропейських.

Причин було три. По-перше, капіталісти тих країн, де уряди надто ревно починали націоналізацію, намагалися не ризикувати і починали вивозити капітал туди, де їхній власності поки що нічого не загрожувало. По-друге, високі прямі та непрямі податки не стимулювали розвиток виробництва і споживання всередині самої країни, відбивалися на рівні зайнятості. Нарешті, по-третє, державний сектор капіталістичної економіки не витримував конкуренції з приватним.

Ситуація в мініатюрі нагадувала світове змагання двох систем – капіталістичної і соціалістичної. Державним підприємством управляє чиновник, чие головне завдання – зберегти посаду. Приватним – менеджер, чий репутація і доходи прямо залежать від успіху і прибутку. Прорахунки капіталістичного підприємства, його розорення ведуть до поглинання банкрута більш конкурентоспроможною фірмою з ефективнішим управлінням. Втрати державного лягають тягарем на державний бюджет. Стимулювання праці робітника також суттєво відрізняється, причому це стосується як позитивних (преміювання, службовий ріст тощо), так і негативних (загроза безробіття, зниження заробітної плати, неповний робочий день) стимулів.

У перші роки після націоналізації ця різниця, за інерцією, ще незначна, але згодом, коли вимагається модернізація матеріальної бази, часткове чи повне перепрофілювання виробництва, пошук нових джерел сировини та ринків збуту тощо, ситуація починає відрізнятись уже кардинально.

Консервативні уряди Англії, зокрема в 1971–1974 рр., намагалися стримувати вказану загрозливу тенденцію втрати світових позицій колишньої «майстерні світу» з допомогою паліативів. Так, у 1971 р. був прийнятий закон про обов'язкову реєстрацію профспілок, заборону політичних страйків та страйків, не санкціонованих профспілковими центрами, під загрозою великих штрафів. Тим самим англійським капіталістам пропонувалися дещо сприятливіші умови для розвитку виробництва.

Лейбористи пропонували свої, не менш надумані, рецепти оздоровлення економіки. Наприклад, встановлювали «стелю» для росту заробітної плати осіб найманої праці.

Окрім згаданої реформи управління економікою, держава і право післявоєнної Англії зазнали ряду інших важливих змін. Так, у 1948–1949 рр. лейбористи провели дві реформи конституційного права. Спершу було скасовано подвійний вотум для осіб з університетською освітою (до цього вони традиційно могли подавати два голоси на виборах до парламенту).

У 1949 р. термін дії відкладального вето палати лордів було скорочено з двох років до одного.

У 1955 р. число виборчих округів по виборах в палату общин збільшилося з 625 до 630 за рахунок сільських місцевостей.

У 1969 р. було надано виборчі права особам у віці від 18 років, тобто знижено віковий ценз виборців.

Закон 1963 р. дозволив спадковим перам зрікатися титулу (і місця в палаті лордів) для того, щоб мати змогу взяти участь у виборах до палати общин. Тут бралися до уваги не лише вищі можливості «коммонера» в розробці та прийнятті законів країни у порівнянні з «пером», а й те, що лише депутат нижньої палати міг у перспективі очолити уряд країни.

Не вдалося лейбористам у 1968–1969 рр. реформувати палату лордів, позбавивши представництва в ній тримачів спадкових титулів (крім спадкових лордів в ній були представлені ще й вищі сановники англіканської церкви, а також особи, яким це право надане довічно – але не спадково – королівською владою на знак визнання якихось заслуг перед державою разом з титулом, як, наприклад, Маргарет Тетчер). Вдруге лейбористи повернулися до цієї ідеї у листопаді 1998 р.

3. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер

70-ті роки ХХ ст. стали для Великобританії часом нелегких випробувань, роками пошуку виходу з кризи. Виправляти помилки післявоєнних лейбористських урядів випало прем'єру Маргарет Тетчер (Робінс), внучці шевця і дочці власника бакалійної ятки. Ідеолог нового торізму стала прем'єром у віці 54 роки. Якщо лідери «давніх» торі були традиційно вихідцями з аристократичних родин і остерігалися звинувачень у тому, що вони нібито не розуміють потреб «людини з народу» (саме тому й не йшли на скорочення соціальних програм), то у нових торі, більшість яких була вихідцями з нижнього середнього класу, подібних комплексів ніколи не спостерігалось.

У кінці 70-х років за Англією закріпилася репутація «хворої людини Європи». Найнебезпечнішою з хвороб була інфляція, яка сягнула двозначної цифри в річному обчисленні. Лейбористські уряди в 1974–1979 рр. намагалися вирішити проблему двома шляхами: домовитися з профспілками про заморожування заробітної плати та обкласти найбагатших громадян максимально високими податками (82,7 відсотка доходів). Профспілки, які перебували в zenіті своєї могутності, на компроміс не йшли. В свою чергу, підприємці, задушені податками, почали вивіз капіталу за кордон. Довелося брати кредити у МВФ на умовах останнього, що стало відчутним ударом для почуття національної гордості британців.

У 1979 р. консерватори перемогли на виборах до парламенту і сформували власний кабінет міністрів. Спочатку в його складі переважали аристократи (для прикладу, сім міністрів були випускниками престижної приватної школи в Ітоні), але дуже швидко «залізна леді» замінила міністрів-лордів людьми з більш скромним родоводом. Членами кабінету стали син залізничника Сесіл Паркінсон, син дрібного торгівця Норман Теббіт, син годинникаря Кеннет Кларк і така інша публіка.

Стиль управління нового прем'єра в Англії відразу дістав оцінку «революції місіс Тетчер»: приблизно удвічі було скорочено число засідань кабінету, міністри не наважувалися просити аудієнції у прем'єра, щоб не нарватися на прискіпливий рознос. Основні кроки своєї політики Тетчер здійснювала з допомогою численних спеціальних комітетів, у складі яких працювали особисто віддані їй люди. Тим самим, міністри втратили частину своїх звичних прерогатив та реального впливу в країні. За перші десять років її правління у відставку подали 25 міністрів, причому далеко не всі з власної волі.

Програми старих консерваторів завжди орієнтувалися на золоту середину, на поміркованість, на проблеми т. зв. критичних груп населення – безробітних, пенсіонерів, дрібних торговців під загрозою розорення тощо.

Тетчер зробила спробу зупинити хронічну кризу економіки з допомогою монетаризму, скорочення державних витрат, ефективного податкообкладання, припинення державного фінансування «хворих качок» (так в Англії називали збиткові підприємства), приватизації націоналізованих галузей промисловості.

«Залізна леді» була переконана, що інфляція становить більшу небезпеку, ніж безробіття, що держава повинна відмовитися від спроб державного регулювання цін і доходів. Уряд не повинен виступати посередником у взаємовідносинах підприємців і профспілок, усе повинно вирішуватися вільним ринком. Держава зводить до мінімуму свої зобов'язання у галузі соціальних програм, освіти, охорони здоров'я.

У перші роки правління нових торі безробіття в країні зростало темпами по 1,5 тис. чоловік на день, і, врешті, досягнуло 3 (за даними профспілок, навіть 4) млн

чол. Були підірвані ті галузі економіки, які колись дали Англії право називатися «майстернею світу», – сталеливарна, машинобудівна, суднобудівнича. Цей процес, в окремих випадках, мав незворотний характер.

У приватні руки були передані усі державні корпорації: «Брітіш телеком» (зв'язок), «Брітіш гес» (газова промисловість), «Брітіш петролеум» (нафта), сталь, електроенергія, водопостачання, вугільна промисловість. Уперше за свою історію Англія стала більше ввозити, ніж вивозити, а дефіцит зовнішньої торгівлі в 1988 р. склав 13 млрд фунтів стерлінгів.

Ситуація була настільки драматичною, що її можна сміливо порівнювати з країнами СНД 90-х років.

Щоправда, на уряд консерваторів спрацювали три позитивні обставини. Перша – успішно виграний конфлікт з Аргентиною навколо Фолклендських (Мальвінських) островів. 440 британських десантників розправилися з 1200 аргентинських командос. Спалах патріотичних настроїв у країні дозволив М. Тетчер виграти вибори і продовжити своє перебування при владі. Друга – відкриття величезних запасів нафти в Північному морі (річний видобуток вийшов на 90 млн тонн), що дозволило з імпортера перетворитися на експортера, державні прибутки від нафти сягнули 10 млрд ф. ст. на рік. Третя – незворушність і витримка прем'єра в затяжному конфлікті 1984–1985 рр. із страйкуючими шахтарями.

Уряд свідомо йшов на цей конфлікт, тричі – у 1980, 1982, 1984 рр. – приймаючи закони, що суттєво урізали права профспілок. Так, були оголошені незаконними страйки солідарності, за проведення яких загрожували мільйонні штрафи. Рік боротьби зі страйкуючими шахтарями, що приніс навіть людські жертви, завершився перемогою Тетчер. Відтак уряд зумів добитися того, що енергетики, комунальні службовці та інші профспілки відмовилися від страйків як засобів досягнення поставлених цілей. Страйковий рух перестав бути глобальною загрозою для економіки, як тільки профспілки переконалися в безплідності страйків. Вдалося збити інфляцію, щоправда, не до нуля, як передбачалося. Але й 4–6 відсотків річних порівняно з колишніми 10–16 були серйозним успіхом.

Починаючи з 1981 р. темпи економічного росту були вищими, ніж у європейських сусідів (3,2 – 4,4 відсотки в рік, що навіть перевищувало найбільш оптимістичні прогнози).

Електорат Тетчер становили власники. За 80-ті роки відсоток домовласників в країні виріс з 52 до 66. З 1 мільйона тих, хто викупив муніципальні будинки, 44 відсотки становили кваліфіковані робітники. Якщо в 1979 р. тримачами акцій були 7 відсотків виборців, то в 1987 р. – усі 19.

Ідеалізувати роки правління Тетчер не доводиться. Так, в 1987 р. за межею бідності проживали 8 млн чол., або 17 відсотків населення – на третину більше, ніж в 1979 р. В особливо складному становищі опинилися 7 млн англійських пенсіонерів. Цікаво, що витрати на урядовий апарат не лише не скоротилися, але й зросли – до 4,9 млн ф. ст. в рік. Уперше в історії країни утримання глави уряду обходилося дорожче, ніж королівська сім'я з її палацами і замками.

Коли прем'єра почали звинувачувати, що вона добилася близькосхідних підрядів на будівельні роботи для компанії, де її син Марк володів крупним пакетом акцій, «залізна леді» заявила, що ... пишається своєю допомогою вітчизняній економіці. Тетчер не приховувала свого прохолодного ставлення до об'єднання Німеччини, не виключала можливості застосування ядерної зброї у конфлікті з Аргентиною, скептично ставилася до ідеї спільної європейської валюти. Доходи середнього англійця,

хоч і вирости за роки її правління, усе ж залишалися удвічі меншими, ніж доходи «бундес-німця».

Врешті настав момент, коли Маргарет Тетчер змусили піти у відставку. Її наступник Джон Мейджор був компромісною фігурою, яка мала продовжити лінію консерваторів уже без «залізної леді».

У нове, третє тисячоліття Англія увійшла з новим лейбористським урядом Тоні Блера. Наприкінці 1998 р. лейбористи оприлюднили програму модернізації суспільства.

Найбільш сенсаційною стала спроба реорганізувати палату лордів. На той час вона складалася з носіїв титулів перів та 500 довічних членів. Після реформи в палаті лордів залишаться лише призначені члени, місце у спадок передаватися уже не буде.

Виконали лейбористи й іншу передвиборну обіцянку – скликати представницькі законодавчі органи Шотландії та Уельсу. У відання цих органів народного представництва передані питання судочинства, освіти, охорони здоров'я та збору податків, хоча загальне визначення напрямів економічної, військової та зовнішньої політики залишається прерогативою загальнодержавного парламенту, який засідає у Вестмінстері.

У травні 1999 р. вперше з 1707 р. відбулося скликання шотландського парламенту. Тоді ж відбулися вибори до парламенту Уельсу, який раніше взагалі ніколи не скликався. І якщо на виборах до уельського парламенту впевнену перемогу здобули лейбористи, то в шотландському парламенті другу за чисельністю фракцію склала Національна партія Шотландії (37 мандатів із загального числа 129 місць), яка виступає за відокремлення і утворення самостійної держави.

Основні аргументи сепаратистів базуються на можливості відокремленого користування нафтовими родовищами Північного моря, що має відразу різко підвищити рівень життя населення незалежної Шотландії порівняно із загально-британським. В уельському парламенті націоналістична партія «Плед Симуру» має 17 місць з 60, що також може служити ознакою популярності сепаратистських настроїв. Починає зсуватися з мертвої точки питання про Ольстер. У 1998 р. була підписана низка угод з представниками ірландської католицької опозиції, випущені з в'язниць бойовики терористичної Ірландської Республіканської Армії (ІРА).

Лауреатами Нобелівської премії миру того року стали лідери північноірландських католиків Джон Х'юм та тамтешніх протестантів Девід Трімбл.

Песимісти сьогодні стверджують, що цілком можливий розпад Великобританії на кілька дрібних держав за зразком колишнього СРСР.

Нарешті, після трагічної загибелі леді Ді (розведеної дружини наслідного принца Чарльза) якийсь час точилися розмови про ліквідацію інституту монархії чи, принаймні, про дуже серйозне скорочення державних витрат на утримання королівського дому.

Цікавим видається і той факт, що Тоні Блер здобував освіту в елітних приватних навчальних закладах. Тим самим, услід за прикладом дочки бакалійника Тетчер, лейбористський прем'єр сам ніби руйнує традиційні уявлення про соціальну базу двох провідних партій Великобританії.

4. Четверта та П'ята республіка у Франції

6 червня 1944 р. розпочалася операція вторгнення армії союзників в окуповану гітлерівцями Францію. Був сформований тимчасовий уряд країни на чолі з генералом де Голлем. До цього уряду вперше в історії Франції увійшли комуністи. Сам де Голль

наприкінці 1944 р. відвідав з офіційним візитом Москву, намагаючись знайти порозуміння з радянським диктатором Сталіним. Ганебна поразка Франції у 1940 р., кількарічне вимушене перебування де Голля та інших політичних емігрантів у Лондоні під крилом британського уряду змушували нові власті країни дещо ревниво ставитися до своїх західних союзників, протистояти посиленню англо-американських впливів у зовнішній та внутрішній політиці післявоєнної Франції.

У жовтні 1945 р. відбувся референдум з приводу подальшої долі країни. 18 млн виборців (з 19) висловилися за скликання установчих зборів та прийняття нової конституції. Вибори 1946 р. принесли комуністам 5 млн голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів – 151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. В результаті компромісу цих трьох партій був складений остаточний проект конституції (після того, як перший, складений самими комуністами, був відхилений голосуванням в Установчих зборах).

Конституцію затвердив референдум 13 жовтня 1946 р. Це – дата народження т. зв. Четвертої республіки (1946–1958 рр.). «Декларація прав людини і громадянина» увійшла в текст Конституції з доповненнями, продиктованими часом: право на організацію професійних спілок та на проведення страйків, право на працю, рівноправ'я чоловіків і жінок, безоплатна світська освіта, державне регулювання монополістичної економіки, заборона дискримінації за расовими, політичними та релігійними ознаками тощо. Конституція проголосила відмову від наступальної війни та допустимість націоналізації підприємств, що мають суспільне значення.

Виборчий закон вводив пропорційне представництво (депутатські місця, відведені на виборчий округ, ділилися між політичними партіями відповідно до числа поданих голосів). Парламент був двопалатний. Верхня палата – Рада республіки з правом рекомендації поправок до схваленого законопроекту, та нижня – Національні збори. У компетенції нижньої палати перебувало прийняття поправок до Конституції і законів Франції, затвердження бюджету, оголошення стану війни, ратифікація найважливіших міждержавних договорів. Уряд був відповідальний лише перед Національними зборами.

Вводилася посада президента, якого обирали на 7 років. Влада його була обмежена контрасигнатурою прем'єра чи відповідного міністра, аналогічно дублювалися відповідними відомствами його рішення з питань помилування, кадрових призначень тощо. Такі обмеження були введені з огляду на фігуру де Голля, найавторитетнішого на той час політика країни. Амбітний генерал з погордою відкинув пропозиції балотуватися на цей чисто номінальний пост у парламентсько-президентській республіці.

Під тиском комуністів у Франції розпочалася націоналізація промисловості, зокрема заводів «Рено», авіакомпаній, електроенергетики, найкрупніших банків – тобто процеси, схожі на ті, що мали місце в цей час на Британських островах.

У 1947 р. комуністи були виключені з уряду, оскільки їхня партія, всупереч позиції інших партій урядової коаліції, підтримала страйк робітників «Рено». Того ж року був прийнятий закон «Про захист республіки і свободи праці», який дозволяв за певних умов ув'язнювати організаторів і активних учасників страйків. Тим самим розпочався наступ на Конституцію 1946 р., яка, зокрема, гарантувала право на страйк. 26 липня 1948 р. Франція увійшла до НАТО (395 депутатів Національних зборів – за, 189 – проти).

У 1951 р. була введена мажоритарна система виборів до Національних зборів. Партія або блок, які зібрали більше половини голосів виборців округу, отримували

усі мандати, відведені на цей округ. Комуністи відразу ж втратили близько 80 місць у Національних зборах та левову частку свого впливу на політику країни. І навпаки – голлістська РПФ опинилася у вигаши. Так, на виборах 1951 р. комуністи зібрали 5038 тис. голосів і отримали 103 місця в Національних зборах, РПФ з 4134 тис. голосів мала 118 мандатів.

Економічне піднесення 1952–1957 рр. супроводжувалося невдачами на міжнародній арені. В 1954 р. Франція була вимушена вивести свої війська з В'єтнаму. Того ж року розпочалася війна в Алжирі проти місцевих повстанців-арабів. Суспільство ніби розкололося на тих, хто наполягав на необхідності за будь-яку ціну вберегти колоніальну імперію, та на прихильників демократичного вирішення колоніального питання. Дане протистояння поставило Францію на грань громадянської війни. У цій ситуації буржуазні партії висловилися за скасування Конституції 1946 р. 1 липня 1958 р. генералу де Голлю парламентом були надані надзвичайні повноваження. А уже 28 вересня того ж року референдум схвалив Конституцію П'ятої республіки. В метрополії «за» висловилися 17,7 млн чол. або 79,2% учасників виборів.

Перехід до президентської (П'ятої) республіки. Згідно з цією Конституцією, президент республіки зосередив у своїх руках найважливіші важелі влади. Він був невідповідальний ні перед виборцями, ні перед парламентом (йому неможливо оголосити імпичмент). Президент може на свій розсуд розпустити Національні збори та Сенат. Президент головував на засіданнях уряду, призначав та зміщував міністрів. Іншими словами французи вирішили проекспериментувати замінивши парламентську республіку президентською.

Двопалатний парламент обирався на основі мажоритарної системи (нижня палата) на 5 років. 283 члени верхньої палати (Сенату) обиралися колегією виборців з числа генеральних та муніципальних радників та з 490 депутатів Національних зборів.

Згідно з Конституцією, Національні збори можуть відмовити у довірі уряду лише абсолютною більшістю голосів. Голоси відсутніх та тих, хто утримався, додаються до тих, що голосують за довіру.

Після заколоту генералів в Алжирі (квітень – вересень 1961 р.) референдум 28 жовтня 1962 р. вніс у Конституцію держави нову поправку. Відтепер, згідно зі ст. 16, президент отримував змогу узяти в свої руки усю повноту влади, якщо під загрозою опинилися «незалежність нації, цілісність її території чи виконання міжнародних зобов'язань». Єдине обмеження – неможливість розпуску за таких умов Національних зборів.

Конституція 1958 р. дозволила заморським територіям і колоніям самостійно вирішити питання свого державного статусу. Схвалення населенням Конституції означало збереження даної колонії у складі Франції на правах «заморської території», несхвалення – відповідно вихід з імперії з перспективою проголошення незалежності.

Наданою можливістю майже негайно скористалися усі африканські колонії. Так, у Гвінеї за незалежність висловилися 97 відсотків виборців. У 1960 р. незалежними стали Того, Камерун, Конго, Центральноафриканська Республіка, Чад, Габон, Мавританія. Алжир, де з 9 млн населення 1 млн становили французи, став незалежним після референдуму 1962 р. Метрополія першою визнала результати цього волевиявлення.

Франція за де Голля проводила більш самостійну зовнішню політику. Країна, зокрема, вийшла з військової організації блоку НАТО, у 1963 р. відмовилася приєднатися до тристороннього американо-радянсько-англійського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Франція в січні 1969 р. першою серед капі-

талістичних держав визнала уряд комуністичного Китаю (інші ще кілька років визнавали лише чан-кайшістський уряд Тайваню як представника усього Китаю).

У галузі внутрішньої політики уряд де Голля орієнтувався на модернізацію економіки та встановлення класового співробітництва засобами державного регулювання. Життєвий рівень французів у 1958–1968 рр. зріс на 38%. Щоправда, за цей же час прями податки і акцизи виросли на 220 млрд франків, було скасовано бюджетні дотації на хліб, молоко, вино, тютюн, підвищилися тарифи на газ, електроенергію, вугілля. Антистрайковий закон 17 червня 1963 р. зобов'язував організаторів страйку повідомляти підприємців за п'ять днів до його початку.

Відносно спокійне правління де Голля було перерване раптовою кризою в травні – червні 1968 р. Ще в березні студенти почали вимагати підвищення стипендій на 15%. 6 травня поліція почала приступом брати студентські барикади, цього дня з обох сторін було близько тисячі поранених. 13 травня розпочався загальний страйк, того ж дня відбулася 600-тисячна демонстрація в Парижі. Де Голль передав на розгляд загальнонародного референдуму свій проект реформи державного управління, але 53,17% виборців висловилися проти. Президент пішов у відставку і невдовзі помер.

Після добровільної відставки де Голля президентами країни обиралися праві Ж. Помпиду (помер у 1974 р.) та Ж. д'Естен. Вони відійшли від де голлівської ідеї «третього шляху», тобто розвитку Франції дещо у розріз із США та його союзниками по НАТО, – з одного боку, та СРСР і країнами народної демократії, – з іншого. У 1972 р. Франція вступила до ЄЕС, поліпшилися її відносини з Англією.

У 1981 р. на пост президента Франції був обраний 65-річний представник Французької соціалістичної партії (ФСП) Франсуа Міттеран. Цікаво, що сама ФСП була створена тільки в 1971 р. на з'їзді кількох лівих груп. А уже в 1972 р. лідер цієї партії Міттеран став головою Соціалістичного Інтернаціоналу. На виборах 1974 р. він зібрав 49% голосів виборців за рахунок блоку з комуністами.

Друга спроба виявилася більш вдалою. Міттеран добровільно ділив владу з прем'єр-міністром, з парламентом та з Державною Радою, а при де Голлі ці три інститути влади майже не мали самостійного значення. Журналісти навіть назвали його президентство П'ятою з половиною республікою, натякаючи на принципову відмінність державного управління від де голлівської схеми.

Вперше в історії П'ятої республіки до уряду увійшли комуністи (4 міністерських пости). Курс зовнішньої і внутрішньої політики цього президента був розрахований на побудову міцної держави засобами масштабних суспільних реформ, а також розвитку самоврядування і децентралізації (закон про децентралізацію місцевого управління, прийнятий у січні 1982 р., скасував створену ще Наполеоном систему).

Підтримував президент-соціаліст і курс на європейську інтеграцію економічну і політичну.

У перші місяці своєї діяльності президент активно підтримував етатистів – прихильників націоналізації великих монополій та розвитку державного сектора економіки. Етатисти отримали ключові міністерські пости і змогу реалізації своїх концепцій через апарат держави.

Зокрема, закон про встановлення державного контролю над певними галузями економіки (1982 р.) передбачав націоналізацію п'яти промислових корпорацій, двох фінансово-промислових угруповань та 39 приватних банків. На націоналізованих підприємствах Франції було зайнято близько чверті усіх промислових робітників.

Ці кроки президента не пройшли непоміченими в СРСР, обрання лівого кандидата на найвищий пост Французької республіки розцінювалося як черговий доказ реалізації «марксистсько-ленінської програми революційного оновлення світу».

Однак політика націоналізації економіки, здійснювана у 1981–1982 рр., одразу наштовхнулася на різку протидію з боку транснаціональних корпорацій (ТНК). Одночасно виявилися слабкі сторони функціонування держсектора економіки, особливо в тому, що стосувалося опанування і запровадження у виробництво новітніх технологій. Франція почала стрімко втрачати зовнішні ринки, а націоналізовані підприємства – заплановані прибутки. З причини недостатності потрібних коштів загальмували соціальні програми, сповільнився ріст зайнятості. У опозицію до президента почали переходити профспілки.

Уже в березні – червні 1984 р. (тобто на третьому році свого перебування при владі) президент Міттеран здійснив кардинальний поворот в галузі внутрішньої політики. Він відмовився від ідеї націоналізації промисловості та усіх спроб створення монопольно-державної системи освіти і охорони здоров'я. У відповідь з його уряду вийшли комуністи, а в самій ФСП наростало протистояння між правими і лівими.

Проводити денационалізацію руками ФСП президент не міг і не хотів. Уряд очолили праві, що також було незвичним для П'ятої республіки, де, згідно з Конституцією, саме президент призначає і звільнює міністрів.

У жовтні 1984 р. в приватній розмові з другом Міттеран песимістично заявив: «Через пару місяців зі мною буде покінчено». Проводив президент й інші історичні паралелі: ліві у Франції з 1789 р. перебували при владі усього чотири рази – в 1848 р. чотири місяці, в 1871 р. два місяці і тільки в Парижі, в 1936 р. один рік, і з 1981 р. – «так довго».

Однак президентські вибори 1988 р. 71-річний Міттеран зумів виграти, не в останню чергу завдяки переходу на більш помірковані центристські позиції. До свого активу президент відносив і роботу по створенню нової Єдиної Європи, особисту участь у процесі розрядки (контакти з М. Горбачовим), зменшення соціальної напруженості у суспільстві.

На початку 90-х років стала очевидною серйозна хвороба президента – рак простати. Президент уникав широких контактів, часто лікувався. Семирічний термін правління наділеного широкими повноваженнями глави держави був з часів де Голля найважливішою особливістю політичної системи Франції, гарантією сильної державної влади. Приклад Міттерана продемонстрував дошкульність цієї, здавалось би, абсолютно виграшної системи. Президент, який мав серйозні проблеми з сечовиділенням, уникав особистих контактів, особливо з іноземцями.

Особливо хвороба президента позначилася на зовнішній політиці Франції. Зокрема, після розвалу СРСР та Варшавського договору Франція продовжувала орієнтуватися на своїх традиційних східноєвропейських союзників – Польщу, Румунію, Росію. Україна з цієї схеми випадала. Міттеран єдиний з тогочасних глав держав Великої Сімки, хто не мав контактів на найвищому рівні з нашою державою.

На виборах 1995 р. переміг правий кандидат Жан Шірак. Говорити про якісь особливі зміни у внутрішньому житті країни не доводиться, що й не дивно – ще за часів Міттерана Шірак був правим прем'єр-міністром при лівому президенті. Щоправда, з ініціативи Шірака в другій половині 2000 р. відбувся референдум, на якому французи висловилися за скорочення терміну президентських повноважень з 7 до 5 років.

Найважливішим завданням нового президента Франції стала боротьба з безробіттям. У другій половині 1998 р. 11,7% самодіяльного населення країни були офіцій-

но зареєстровані як безробітні. Для зменшення їхнього числа державою було введено план скорочення робочого часу при одночасному збільшенні числа зайнятих. Робочий тиждень був офіційно скорочений до 35 годин, а вивільнені години пішли на створення нових робочих місць. Цікаво, що основним опонентом урядового плану виступили профспілки, особливо ліві, контрольовані комуністами. Скорочення робочого часу, на думку профспілкових лідерів, не повинно відбиватися на зменшенні заробітної плати. Число новоприйнятих на роботу, за тією ж логікою, мало б на 20–30% перевищувати урядові цифри.

Проблема безробіття особливо загострилася після розширення ЄС на схід, причому особливо відчутною вона є у кварталах, населених вихідцями з колишніх колоній (сьогодні у цьому сегменті населення зайнятість не перевищує 40%).

Символічним у плані расового протистояння «білого» і «темношкірого» населення Франції став товариський футбольний матч Франція-Алжир 6 жовтня 2004 р. Паризький «Стад де Франс», ущерть заповнений французькими громадянами арабського походження, цілковито засвистав «Марсельєзу» (гімн Франції). Французькі футболісти, як визнав Робер Пірес, відчували, що грають ніби на чужому стадіоні, а сам матч їм не дали дограти уболівальники алжирської команди, які вибігли на поле і зірвали гру.

Соціальні проблеми у поєднанні з посиленням ісламістських впливів призвели до актів вандалізму в жовтні-листопаді 2005 р., коли протягом двох тижнів по усій країні були спалені близько 7 000 автомобілів. Придушити бунт темношкірих французів-мусульман вдалося лише введенням надзвичайного стану. Лідер французьких ультралевак Ле Пен вважає, що це тільки початок протистояння двох релігійних груп.

У 1998 р. відбувся очікуваний перелом у відносинах Франції з Україною. Отання починає сприйматися як важливий і самостійний політичний та торговельний партнер.

5. Створення НАТО в 1949 році і завдання колективної безпеки

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ – міждержавне військово-політичне об'єднання країн Західної, Центральної Європи та північної Америки. Це – міжурядова організація, у якій всі держави-члени повною мірою зберігають суверенність і незалежність.

НАТО (NATO – North Atlantic Treaty Organisation) – Організація Північноатлантичного договору – міжнародна організація, створена 4 квітня 1949 року для колективної оборони країн Західної Європи та Північної Америки згідно з принципами 51 статті Статуту ООН.

Емблема НАТО була затверджена у жовтні 1953 року. Коло символізує єдність та співпрацю, компас – спільний шлях до миру, який обрали для себе країни-члени. Головною метою НАТО є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними та військовими засобами відповідно до Статуту ООН.

Відповідно до Статуту НАТО (Північноатлантичний договір – підписано у Вашингтоні 09.04.1949) кожна держава-член Альянсу несе додаткову відповідальність та користується перевагами від участі у системі колективної безпеки. У Ст. 5 ведеться про те, що збройний напад на одного або на кількох членів НАТО розглядатиметься як напад на всіх членів і що “вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них ... надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважа-

тимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні". Такі безпрецедентні гарантії безпеки, територіальної цілісності, недоторканості кордонів та державного суверенітету не дає жодна з наявних на сьогодні колективних систем безпеки.

Історія становлення. У період між 1945-м та 1949 рр. держави Західної Європи та їхні союзники в Північній Америці, перед якими стояла гостра потреба повоевної відбудови економіки, з тривогою спостерігали за експансіоністською політикою СРСР. Виконавши зі свого боку взяті під час війни зобов'язання щодо скорочення оборонних структур та чисельності збройних сил, уряди західних держав виявляли дедалі більшу занепокоєність, оскільки стало зрозуміло, що керівництво Радянського Союзу мало намір повністю зберегти свої збройні сили. Більше того, з огляду на проголошені ідеологічні цілі Комуністичної партії Радянського Союзу стало очевидно, що всі заклики до поваги Статуту ООН та міжнародних домовленостей, які були досягнуті наприкінці війни, не гарантували суверенітету та незалежності. Ці побоювання посилювались після того, як багатьом країнам Центральної та Східної Європи Радянським Союзом були нав'язані недемократичні форми правління, жорстоко придушувались будь-які прояви опозиції, зневажались елементарні права людини, громадянські права і свободи. Між 1947-м та 1949 рр. сталася низка драматичних подій, які примусили серйозно замислитись над цими проблемами. Йдеться про пряму загрозу, яка нависла над суверенітетом Греції, Норвегії, Туреччини та інших західноєвропейських країн, про державний переворот у Чехословаччині, здійснений у червні 1948 р., про протиправну блокаду Берліна, розпочату в квітні того ж року. Реакцією на цю подію стало підписання у березні 1948 р. Брюссельського договору. Він став свідченням рішучості п'яти західноєвропейських держав (Бельгії, Великої Британії, Люксембургу, Нідерландів, Франції) створити спільну систему оборони та зміцнити взаємні зв'язки таким чином, аби ефективніше протистояти ідеологічній, політичній та військовій загрозі своїй безпеці.

Згодом відбулися переговори зі США та Канадою щодо створення єдиного Північноатлантичного альянсу на засадах гарантій безпеки та взаємних зобов'язань між Європою та Північною Америкою. Держави, що підписали Брюссельський договір, запросили Данію, Ісландію, Італію, Норвегію і Португалію взяти участь у цьому процесі. Кульмінацією цих переговорів стало підписання Вашингтонського договору в квітні 1949 р., що започаткував спільну систему безпеки на основі партнерства зазначених дванадцяти країн. Створення НАТО прискорило та зміцнило процес інтеграції країн західної демократії. Альянс покликаний був гарантувати безпеку для країн-членів на випадок нападу СРСР та його союзників та протидіяти будь-яким планам нападу на Західну Європу. Новий союз повинен був також підтримувати зусилля урядів країн-членів, спрямовані на створення суспільного ладу, який був би вільним від тоталітаризму та поважав права і свободи кожної людини.

Головні положення Північноатлантичного договору:

- ✓ рішення про напад на одного або декількох із союзників має розглядатися як напад на всіх членів організації (ст. 5); в такому випадку всі члени договору беруть на себе обов'язок, так, як вважають за необхідне, допомогти стороні, яка зазнала нападу;
- ✓ можливість обміну інформацією та політичних консультацій з питань безпеки та оборони між країнами-членами (ст. 4);
- ✓ рішення, що територія будь-якої зі сторін є зоною відповідальності НАТО і до якої стосуються гарантії безпеки згідно зі ст. 5 (ст. 6);

- ✓ відкритий характер НАТО; згідно зі ст. 10 Вашингтонського договору, Альянс залишається відкритим для нових членів; всі країни, які бажають і здатні взяти на себе відповідальність і зобов'язання, що виникають з Договору, можуть вступити до організації.

Кожна держава-член Альянсу приєдналась до Договору добровільно після завершення публічного обговорення і відповідної парламентської процедури. Договір поважає індивідуальні права всіх держав – членів Альянсу, а також їхні міжнародні зобов'язання згідно зі Статутом ООН. Він зобов'язує кожну державу-члена взяти на себе частину ризику і відповідальності, пов'язаних із спільною безпекою, водночас надаючи кожному з членів Альянсу можливість користуватись перевагами спільної безпеки. Договір також вимагає від кожної держави-члена утримуватись від приєднання до будь-яких міжнародних зобов'язань, які йому суперечать.

1952 р. до Договору приєдналися Греція і Туреччина. Федеративна Республіка Німеччина вступила до Альянсу у 1955 р., а Іспанія стала членом НАТО 1982 р. Польща, Угорщина і Чеська Республіка приєдналися до НАТО 1999 р. Надалі до Альянсу ввійшли Латвія, Литва, Естонія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія. Тепер 26 держав є членами НАТО.

Перший Генеральний секретар Альянсу лорд Ісмей вважав, що головною метою створення НАТО було «тримати Радянський Союз далеко від сфери інтересів Заходу, Америку як найближче, а Німеччину під контролем». Тобто йшлося про три функції Альянсу: оборону перед можливим нападом СРСР та його союзників, утримання військової присутності США в Європі, яке було гарантією оборони західних союзників, а також недопущення відродження військової могутності Німеччини, яка стала причиною двох світових воєн.

Головний принцип діяльності Альянсу полягає у загальному визнанні суверенними державами необхідності співпрацювати на основі неподільності безпеки його членів.

Солідарність і єдність серед членів Альянсу забезпечує те, що жодній країні-учасниці не доведеться покладатись тільки на свої власні зусилля при розв'язанні основних проблем безпеки, не позбавляючи країни-члени їх права та обов'язку нести власну суверенну відповідальність у галузі оборони, Альянс дає їм можливість досягати власних цілей у питаннях національної безпеки через колективні зусилля. Власне Альянс є асоціацією вільних держав, об'єднаних бажанням зберегти свою безпеку через взаємні гарантії та стабільні відносини з іншими країнами.

Для виконання завдань у рамках НАТО сформовані певні структури. Керівними органами Альянсу є:

- ✓ Північноатлантична Рада (не потрібно плутати з Радою євроатлантичної співпраці (РЄАП));
- ✓ Комітет оборонного планування;
- ✓ Група ядерного планування та інші комітети;
- ✓ Генеральний секретар та інші (див. схему структури НАТО).

Структури Альянсу забезпечують консультації та співробітництво між її членами у політичній, військовій, економічній, науковій та інших невійськових галузях, а також розробляють спільні плани колективної оборони; займаються створенням інфраструктури та основних об'єктів і споруд, необхідних для функціонування збройних сил, опрацьовують заходи для реалізації спільних програм військової підготовки та навчань. У своїй діяльності вони спираються на розгалужену систему цивільних і військових структурних підрозділів, відповідальних за адміністративне управління,

питання бюджету і планування, а також на установи, які створені державами-членами Альянсу з метою координації діяльності в окремих сферах, таких, наприклад, як зв'язок, необхідний для проведення політичних консультацій та командування і управління військами, або тилове забезпечення збройних сил.

Співпраця України з НАТО. Основоположними документами, що продовжують визначати відносини між Україною та НАТО на сучасному етапі, є Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (9.07.1997 р.) та Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство (21.08.2009 р.).

23 грудня 2014 року Верховна Рада України прийняла рішення про відмову України від позаблокового статусу, який виявився неефективним у контексті убезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску.

26 лютого 2016 року Президент України підписав Закон «Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус Представництва НАТО в Україні», відповідно до якого Центр інформації та документації НАТО об'єднується з Офісом зв'язку НАТО в єдину дипломатичну установу. Це перший подібний випадок в історії НАТО.

Одним з пріоритетів національних інтересів України визначено інтеграцію у євроатлантичний безпековий простір з метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Про це, зокрема, зазначено в Законі України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. Таким чином у положеннях Конституції України проголошено стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» (ст. 85 Конституції України).

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які кризові явища мали місце в США після II світової війни?
2. Чому після II світової війни існував конфлікт між Конгресом та Президентом США?
3. Що таке 21 пункт Трумена і чому Конгрес відмовився його виконувати?
4. У чому полягав прийнятий в 1946 р. закон про зайнятість?
5. Що таке кейнсіанство?
6. Який вплив мала «холодна війна» на внутрішню політику США?
7. Що таке расова сегрегація і в який спосіб була вирішена ця проблема?
8. Коли і чому в США розпочалася «негритянська революція», хто її очолив?
9. Які заходи здійснив американський уряд для остаточної ліквідації расової дискримінації?
10. У чому сутність програми «нових рубежів» проголошеної Ф. Кеннеді?
11. З якою метою Президент Кеннеді вніс до Конгресу законопроект про громадянські права і як на нього відреагував Конгрес?
12. Назвіть політичного лідера, який боровся за права чорношкірого населення в США? Коли і чому його вбили?
13. Які результати мали соціально-політичні ініціативи Ф. Кеннеді?
14. Що таке концепція Великого суспільства?
15. Які ознаки посилення влади Президента у США?

16. Яка роль Американського Конгресу у політичному житті держави, окрім виконання ним законодавчої функції?
17. Що таке «Уотергейт»?
18. З якою метою були прийняті післявоєнні поправки до Конституції США?
19. Яка партія сформувала уряд Великобританії після поразки на виборах 1945 р. У. Черчилля?
20. Які наслідки (позитивні і негативні) мала проведена лейбористами (в 50-х рр. ХХ сторіччя) націоналізація окремих галузей промисловості?
21. Які заходи проводили післявоєнні уряди Великобританії з метою уникнення соціальних заворушень через безробіття та страйки?
22. Як уряд лейбористів 1974 – 1979 рр. намагався боротися з інфляцією та економічною кризою і які це мало наслідки?
23. Як боровся з кризовими явищами уряд М.Тетчер?
24. Чому М.Тетчер відмовлялася йти на вимоги шахтарів, які постійно страйкували?
25. У чому полягала реформа англійської виборчої системи 1960-х рр.
26. У чому полягали зміни у політиці щодо Ірландії?
27. Чому М.Тетчер не йшла на вимоги шахтарів, які постійно страйкували?
28. У чому полягала післявоєнна реформа англійської виборчої системи?
29. Яка подія знаменує початок Четвертої Республіки у Франції?
30. Який важливий історичний документ увійшов до нової французької конституції 1946 р.?
31. Як формувався французький парламент Четвертої Республіки, і з яких палат він складався?
32. Які партії первісно увійшли до урядової коаліції?
33. Хто очолив виконавчу владу Четвертої республіки?
34. Коли і чому Франція увійшла, а потім вийшла з блоку НАТО?
35. Які наслідки мало уведення мажоритарної системи виборів у Франції в 1951 році?
36. За яких обставин генералу де Голлю парламентом були надані надзвичайні повноваження?
37. Як і коли було схвалено Конституцію П'ятої Республіки
38. Які повноваження отримав президент де Голль, згідно з положеннями Конституції 5-ї республіки?
39. Перед ким були відповідальні французькі міністри в період П'ятої Республіки?
40. Які повноваження отримав президент держави після проведення референдуму про зміни до конституції 1962 р.?
41. Коли і на яких умовах Франція дозволила колоніям самостійно вирішувати питання свого державно-правового статусу? Як скористалися цією можливістю французькі колонії?
42. За яких обставин і коли закінчилося правління де Голля у Франції?
43. Коли Франція ввійшла до ЄЕС?
44. Хто очолює виконавчу владу у Франції, згідно з Конституцією 1958 р.?
45. Які наслідки мала для Франції націоналізація промислових корпорацій?
46. На який термін обиралися французькі президенти до 2000 р. і які зміни відбулися після референдуму в 2000 р.?

Список використаних джерел

1. Білль про права 1791 р. URL: <https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/UKRAINIAN.pdf>
2. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 672 с. Вид. друге: Київ, 2008. 730 с.
3. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / 7-те вид. Київ : Істина, 2012. 768 с.
4. Дахно І.І. Історія держави і права: навч. посіб.-довідник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела / Упорядн. Г. І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
7. Конституція США. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%A8%D0%90
8. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків : Одіссей, 2010. 488 с.
9. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Гранмна, 2012. 240 с.
10. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 8-е вид., доп. Київ : Атіка, 2012. 622 с.
11. Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 132 с.
12. Ригіна О.М. Верховний Суд США : становлення, особливості компетенції та роль у формуванні конституційного ладу держави (1787-кінець XX ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. 16 с.
13. Сопільник Л.І., Камінський М.-Б. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / 2-е вид. перероб. й доп. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.
14. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
15. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник К.: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
16. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
17. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Вид-во юрид. л-ри, 1994. 464 с.
18. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. 480 с.

19. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
20. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посіб. / МОН України. Київ: Олан, 2008. 351 с.
21. Що таке НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/what-is-nato>
22. Система державного управління Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії: досвід для України /уклад. П. І. Крайнік ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, С.В. Загороднюка. К. : НАДУ, 2011. 48 с.
23. Шаповал В.М. Конституція Французької Республіки. К.: Москаленко О.М., 2018. 56 с.

ТЕМА 11. КИЄВО-РУСЬКА ДЕРЖАВА

1. **Формування державності у східних слов'ян в епоху раннього середньовіччя і теорії виникнення Києво-Руської держави. Теорії виникнення Києво-Руської держави.**
2. **Основні етапи розвитку Києво-Руської держави. Суд.**
3. **Державний та суспільний лад Києво-Руської держави. Церква у політичній системі держави.**
4. **Система права Києво-Руської держави.**

Вступ

До часу іходу на історичну арену пращурів українського народу – слов'ян (початок I тисячоліття н.е.) в межах України упродовж тисячоліть існувало чимало етнічно – і культурно неоднорідних суспільств Стародавнього світу (Скіфська держава, античні міста-поліси Північного Причорномор'я, боспорське царство). Характерною особливістю вказаних державних утворень є рабовласницький лад, притаманний більшості держав Стародавнього світу. Форма держави та суспільні відносини того часу є предметом самостійного вивчення студентами, основою для цього є Ваші базові знання з історії та матеріали підручників з ІДПУ.

Важливе методологічне значення у вивченні навчальної дисципліни «Історія держави і права України» має розуміння процесів еволюції державно-правових інститутів української нації. Ми виходимо з положення авторів «Історії українського права» (2010 р. – за ред. Професора І.А.Безклубого) про те, що Київська Русь і Україна – поняття тотожні, що так звана «давньоруська народність», яка проживала на території Київської Русі, є суто давньоукраїнською народністю.

Кожному з етапів державно-правового розвитку властиві своя форма держави та правові принципи на яких будувалися правові відносини на у цій державі. Для епохи середньовіччя на українських землях характерним є існування князівської феодалної держави і права, що розвивалося у становому суспільстві. Для цієї держави характерним є монархічна форма державного правління та авторитарний (авторитет князя) державний режим.

Для станового суспільства характерним є існування соціальних груп (князі, князівська дружина, бояри – володіли певними привілеями, залежні від них ремісники та селяни) – станів, які мали різний правовий статус (різні правові можливості), а правові відносини між ними будувалися на основі принципу правової нерівності або ж права привілею (див. Руську Правду).

1. Формування державності у східних слов'ян в епоху раннього середньовіччя і теорії виникнення Києво-Руської держави. Основні етапи розвитку Києво-Руської держави

Формування державності у східних слов'ян в епоху раннього середньовіччя V–IX ст.

Процес формування державності східних слов'ян розтягнувся на понад півтисячі років: з IV до - IX ст., і умовно поділяється на кілька етапів. Початок руському

державотворенню поклали союзи (об'єднання) східнослов'янських племен, які існували в межах сучасної України упродовж IV – початок VII ст.

У межах сучасної України відомо про декілька таких міжплемінних об'єднань. З IV до VII ст. на території між Дніпром і Дністром сформувалася держава Антів, або точніше Антський міжплемінний союз. (За М.Грушевським, анти – найдавніші генетичні предки українського народу). Крім Антського союзу, на території України існував також союз склавинів.

Дослідження останніх років доходять висновку, що в умовах військового протистояння з германцями у другій половині IV ст. в Подністров'ї сформувалося міжплемінне об'єднання, з письмових джерел відоме як «дуліби».

Сучасна наука трактує такі утворення, як протодержави. Елементом тогочасної слов'янської державності були такі органи публічної влади як вождь, рада старійшин, народні збори (віче), народне ополчення. Правління було громадським. Таку форму держави ще називають військовою демократією, оскільки плем'я чи союз племен очолює військовий лідер – вождь, князь, а питання миру і війни розглядалися на народних зборах – віче. У цих віче брали участь не всі люди, а лише ті хто зі зброєю в руках брав участь у захисті Батьківщини, були особисто вільними і мали власне господарство.

Процес формування державності пов'язаний із активними контактами східнослов'янських племен зі Східною Римською Імперією (Візантія), а також постійними війнами та конфліктами з кочовими племенами та народами, які рухалися через Північне Причорномор'я (авари, хозари, печеніги, половці).

Наступна стадія формування державності у східних слов'ян припала на VI–VIII ст. Її основним змістом стало перетворення союзів племен у племінні княжіння. Наприклад князівства білих хорватів, дулібів (або волинян), деревлян, полян, сіверян, уличів, тиверців, дреговичів, радимичів, в'ятичів, кривичів. Ці союзи племен склалися з кількох племен, а за союзом закріплювалася назва племені, яке їх об'єднало.

Дослідники вважають, що племінні княжіння стали межею переростання протодержавного періоду в державний і започаткували руську державність.

У рамках племінних княжінь склались особливі риси князівської держави, які остаточно оформились у пізніші часи Зокрема:

а) на чолі племінних княжінь стояли князі;

б) складався інститут спадкоємницької (передачі від батька до сина) князівської влади – князівські династії (наприклад, династія Києвичів у полян);

в) могутність і влада зверхників племінних княжінь ґрунтувалася на розгалуженій системі укріплених поселень – градів. Гради були центрами політичного й торгового життя;

г) княжіння мали свою визначену територію;

д) у племінних княжіннях зберігалась особлива десяткова військова організація. Згідно з нею, група поселень виставляла сто, плем'я – тисячу, а союз племен – тьму (десять тисяч, безліч) вільних мужів-воїнів на чолі з десяцькими, соцькими й тисяцькими. Елементи цієї архаїчної системи існували в суспільно-політичному житті ранньої Києво-Руської держави;

У VIII–IX ст. у процесі формування державності у східних слов'ян розпочався процес підкорення одних племінних княжінь іншими. Одним з найсильніших був міжплемінний союз полян у середньому Подніпров'ї, з центром у граді Києві, заснованому приблизно у V–VI ст. (Кий, як його засновник і поклав початок князівської династії Києвичів, що правила до середини IX ст.). На цих землях у VIII–IX ст. і виникла перша держава східних слов'ян з назвою Земля Руська або Русь. На початку існування цієї

держави термін «Русь» вживали для позначення території сучасної Київщини, Чернігівщини, Переяславщини. Однак в результаті військо-політичного об'єднання князівств, що існували на території розселення східних слов'ян у IX–XII ст. назву «Русь» або «Земля Руська» вже почали називати князівську державу, центром якої став Київ. Назву «Київська Русь» «Киево-Руська держава», яка є загальноживаною в історичній та історико-правовій літературі, використовують науковці-історики.

Головні передумови створення Києво-Руської держави як держави східних слов'ян:

1) спільне етнічне походження;

2) остаточне формування союзів племен, які у VIII ст. перетворилися у племінні князівства;

3) економічний розвиток (за доби, формування Київської держави Придніпров'я переживало економічне піднесення у зв'язку з розвитком торгівлі з Іраном, Візантією, арабськими державами, розвиток торговельного шляху «з варяг у греки» (шлях уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії), піднесення міст як центрів ремесла і торгівлі;

4) необхідність захищати свої землі від нападів варягів, хозарів та інших воєвничих кочових племен, а також зростання майнової і соціальної нерівності – тобто виділення панівної верхівки племені і поступове її перетворення в органи публічної влади - політичну еліту Русі.

Земля полян, або як її називали сучасники – «Русь» стала тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зростала давньоруська держава. За свідченням арабських хроністів, у 40-80-х рр. IX ст. за часів правління Аскольда і Діра Київська держава була територіально великою, поділялася на окремі землі на чолі, яких стояли їхні намісники. Наприклад історикам відомо про договір з Візантією, який був укладений під час походу Аскольда у 860 р. (або ж 874 р.) на Константинополь. Тобто, ця держава здобула міжнародне визнання. Одним з їх наслідків було хрещення самого князя та його найближчого оточення. Правління Аскольда було перервано його вбивством (882 р.) новгородським князем Олегом (за легендою родич або воєначальник варязького князя Рюрика), який, захопивши в такий спосіб Київ, об'єднавши його з Новгородом, який був центром політичної консолідації ільменських слов'ян (озеро Ільмень, що біля Фінської затоки) і прийняв титул «князя Руського». Так утворилася величезна східнослов'янська держава. Олег вважається засновником династії Рюриковичів, нащадки яких правили князівствами Русі до XV ст. Ми чітко підтримуємо позицію представників історико-правової школи Львівського університету ім. Івана Франка професорів Б.Тищика та І. Бойка про те, що князюванням Олега в Києві (882-912 рр.) завершується процес утворення Київської Русі як держави східних слов'ян.

Головним мотивом об'єднавчої діяльності Олега та його нащадків (Ігоря, Святослава, Володимира) це здійснення контролю за торговим шляхом із варяг у греки, який починався з Балтійського моря і по Дніпру до Чорного моря, зв'язував Північну Європу з Візантією – тогочасною наддержавою. Контроль за цим торговим шляхом приносив надприбутки для тих хто його контролював. Таким чином надприбутки з цієї торгівлі і стали економічним чинником формування держави під назвою «Земля Руська».

Теорії виникнення Києво-Руської держави.

Відтак у 882 році на київському престолі змінено династію Києвичів і започатковано династію Рюриковичів (узурпатор – князь Олег). Цей факт був використаний науковцями (особливо російськими, радянськими та деякими українськими) для розробки т.зв. Норманської теорії організації Києво-Руської держави, оскільки правля-

чою династією Землі Руської стали Рюриковичі, які були нащадками князя Олега, це зокрема, князі Ігор, Святослав, Володимир, Ярослав, Володимир Мономах і т.д.

Центром Київської Русі були сучасні українські землі. Усе вказане свідчить про місцеве або автохтонне походження Києво-Руської держави. Проте до цього часу існують й інші теорії походження державності на Русі.

Про норманську теорію виникнення Києво-Руської держави. У історіографії існує норманська теорія походження Київської Русі, основоположниками якої були німецькі учені Г. Байс р, Г. Міллер і А. Шлецер, які на запрошення російської влади з 1724 р. працювали в Російській Академії наук. Суть норманської теорії полягає в тому, що утворення Київської держави пояснювалось визначальним впливом варяг-норманів, які в далекому минулому походженням були близькі до німців і нібито стояли вище за своїм соціально-економічним і культурним розвитком і вперше серед слов'ян утворили державну організацію. Цікаво, що основні положення норманської теорії про особливе значення норманів у створенні європейської цивілізації використовували німецькі націонал-соціалісти для обґрунтування своєї фашистської доктрини.

Проте норманська теорія є антинауковим ігноруванням закономірностей історичного розвитку взагалі і східного слов'янства зокрема вже хоча б тому, що до приходу Олега в Київ тут вже існувала князівська держава.

Відповідно до Теорії природного історичного процесу - утворення Київської Русі зумовлювалося об'єктивними чинниками, насамперед територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян, їхніми економічними зв'язками, прагненням об'єднати свої сили в боротьбі зі спільними зовнішніми ворогами – у першу чергу кочовиками Північного Причорномор'я. А також здійснення спільної зовнішньої політики, зокрема забезпечення економічних інтересів у торгівлі з Візантією (згадай про відомий торгівельний шлях «із варяг в греки»).

Отже, ще до приходу норманського князя Олега у IX ст., Руська земля стала центром, політичним і територіальним ядром утворення єдиної держави східних слов'ян, що закріпила за собою назву «Земля Руська».

2. Основні етапи розвитку Києво-Руської держави

Централізація Києво-Руської держави у IX - XI ст.

Процес державотворення відносно єдиної Києво-Руської держави можемо розділити на кілька періодів. Основним змістом цього періоду було прагнення київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних князівств, тобто процес централізації держави.

Таку доволі агресивну централізаторську політику розпочав князь Олег. Підкоривши 883-885 рр. деревлян, сіверян, радимичів, він ще більше розширив територію Київської держави. У 907 р. та 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію, внаслідок чого Русь підписала з Візантією вигідні для себе договори про торгівлю. Князюванням Олега в Києві (882–912 рр.) завершується процес утворення Київської Русі як держави східних слов'ян.

Політику Олега продовжував Ігор (912–945 рр.), Святослав Ігорович (князував 960–972 рр.) та Володимир Святославович (Володимир Великий (979-1015 рр.)).

Стійка державна організація на Русі встановилася з припиненням походів князівських дружин із метою полюддя та з законодавчою регламентацією відносин київського центру з підвладними племінними князівствами. Першим серйозним поступом до цього з боку центральної влади стало проведення княгинею Ольгою адміністратив-

но-фінансової реформи. Її сутність полягала у встановленні суворого порядку збирання данини, визначення його терміну і певних місць (погости), регламентація податків (уроки) були вирішальними кроками на шляху «одержавлення племінних князівств і перетворення їх земель на державну територію Київської Русі» (М.Котляр). Заходи княгині привели до зміцнення економічної могутності (і авторитету) центральної влади та облаштування її опорних пунктів (які називалися градами) на місцях.

Князь Володимир Святославович (979-1015 рр.) завершив об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Києво-Руської держави, тим самим заклавши міцний фундамент української державності. Владу князя Володимира Святославовича були змушені визнати ятвяги прибалтики та білі хорвати (пізніше галичани) з центром у м. Перемишлі.

У 988 р. Володимир Святославович також запровадив у країні християнство як державну релігію, що сприяло посиленню політичних і культурних зв'язків Русі з Візантією та утвердженню української державності у тогочасній Європі. Фактично Русь стала союзником Візантії, а 6-тисячний руський корпус супроводжував Імператора Візантії Василя II у походах з 991-995 рр проти арабів.

З прийняттям християнства Київська держава, згідно з тогочасними уявленнями, стала членом світової християнської співдружності. Християнізація України-Русі за Володимира Святославовича означала її легітимацію на міжнародній арені (якщо у період класичного середньовіччя належність до Європейської цивілізації характеризувалася належністю до християнства, то сьогодні така належність окреслюється належністю держави до ЄС).

Мета запровадження християнства (державотворчий аспект). Запровадження християнства як державної релігії у Київській Русі стало ідеологічним опертям централізаторських (об'єднувачих) зусиль князя, зміцнило його авторитет і владу, сприяло розбудові держави. Християнізація Русі означала також легітимацію Київської держави у тогочасному християнському світі. Володимир запровадив державну символіку. Знак княжої держави – тризуб – ставили на срібних монетах, будівельній цеглі, металевих виробах тощо. За Володимира зникають племінні назви («поляни», «сіверяни» тощо) і з'являються територіальні: «кияни», «чернігівці».* Це означало суттєві зміни в структурі держави, свідчило про інтеграцію етнічних процесів. Такі успіхи сприяли централізації держави та розширення її кордонів, але головне, що це дало поштовх формуванню спільної свідомості населення територіально величезної держави з центром у Києві і церква тут виступила дуже ефективним інструментом. Київські князі перейняли традицію Візантії підпорядкування церкви державі.

Намагаючись посилити свою владу Володимир Святославович розпочав адміністративну реформу, остаточно приєднавши землі племінних князівств до складу Києво-Руської держави. Суть Володимирової адміністративної реформи полягла у ліквідації влади племінних князів (місцевих династій) і заміною їх практикою посадки у землях Русі посадників (своїх синів). Ця акція ознаменувала наступний етап у розвитку державності Київської Русі. Він припав на князювання Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого (остання чверть X – середина XI ст.) і характеризується завершенням об'єднання Києво-Руської держави і водночас найбільшим її піднесенням.

Однак реформа Володимира Святославовича не досягла своєї мети: нові адміністративно-територіальні комплекси часто співпадали із територіями старих пле-

* Тут ми дотримуємося позиції висловленої авторами «Історії українського права» (2010 р. видання – за ред. Професора І.А.Безклубого). Див ст. 35 вказаної праці.

мінних князівств чи об'єднаннями таких князівств. Молодші Рюриковичі виступили каталізаторами сепаратизму. Наприклад Ярослав Володимирович (Мудрий) будучи князем у Новгороді, з показав непослух верховній князівській владі відмовляючись сплачувати данину на Київ (лише третя частина данини зібраної в князівстві залишалася у Новгороді, 2/3 надходили в Київ). Лише смерть врятувала його від карального походу батька.

Ставши за реформою Володимира Святославовича намісниками великих територій, родичі київського князя хотіли відчувати себе володарями, подібно до своїх попередників – місцевих династичних князів, яких вони фактично замінили. Такі князі-намісники найбільше прагнули отримати право на успадкування цих територій для своїх спадкоємців. Але київська влада в особі князя розглядала князів-намісників як своїх васалів, які отримали бенефіції за несення служби і на час її виконання. Значна частина князів-намісників не могла сподіватись на успадкування київського престолу і для них було важливо зберегти за своїми нащадками хоча б території своїх князівств-намісництв. У цьому їм сприяли ще живі залишки племінного сепаратизму, настрої верхівки міст і городян, які були зацікавлені в сильній князівській владі на місцях.

Тут необхідно наголосити на значенні Києва як символу князівської влади – столиці держави. Оволодівши Києвом (в результаті престолонаслідування чи унаслідок міжусобиць та захоплення влади) кожен князь відчував себе господарем всією Русі і як верховний сюзерен почав закріпляти свої відносини з васалами. Тобто, здобуття столиці давало князеві (з династії Рюриковичів) право бути сувереном всієї держави. Відтак кожен з князів мріяв посісти київський престол для того щоб вважати себе сюзереном для інших князівств та земель Русі. Такий порядок залишався чинним на Русі аж до монголо-татарської навали та зруйнування Києва в 1240 році.

Після смерті князя Володимира Святославовича між його синами Святополком, Мстиславом та Ярославом розпочалася боротьба за київський престол, у якій переміг Ярослав Володимирович (за свою просвітницьку діяльність дістав назву Ярослав Мудрий, другий син Володимира від шлюбу з Рогнедою – полоцькою князівною). Під час князювання Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) було засновано Київську митрополію, що підлягала Константинопольському патріархові.

За територією і населенням Київська держава належала до найбільших країн Європи. Її кордони простягалися від Карпат (включно із Закарпаттям) на заході до Волги на сході, від Новгорода на півночі до Чорного моря на півдні. На початку XI ст. територія Київської держави становила 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн.

У часи князювання Ярослава було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Та головне, князь Ярослав Володимирович (Ярослав Мудрий) виступив ініціатором кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший письмовий звід норм давньоруського права – Руська Правда. Отже, на цьому етапі розвитку Київська Русь стала відносно централізованою державою. Зміни в структурі державної влади виявлялись у зростанні економічної та політичної могутності великого князя, централізації його влади та поширенні сфери дії централізованого державного апарату примусу в межах усієї території Київської Русі.

Від часу Ярослава можемо говорити про дипломатію як про один із напрямів політики Києво-Руської держави. Як вважає один із провідних фахівців з української середньовічної історії Леонтій Войтович, саме династичні шлюби князів стали найпоширенішим способом (окрім звичайно ж військових акцій) ведення дипломатії.

Династична політика Рюриковичів була складовою частиною їх політики в цілому. Династичні зв'язки на всіх етапах Києво-Руської держави пов'язані з політичними розрахунками*. Будь-який мир або союз намагалися закріпити династичним шлюбом. Династичні зв'язки слугували продовженням зв'язків політичних, скріплюючи династичні угоди, що мало особливе значення у відносинах з іншими правлячими династіями сусідніх і більш далеких держав. Давність цієї практики можна добре прослідкувати на прикладі многоженця Володимира Святославича ((979-1015); дата життя 960 – 1015 рр.), який майже кожен війну чи похід завершував миром, скріпленим черговим шлюбом з представником місцевої династії. Навіть шлюб з візантійською принцесою Анною був лише одним з епізодів цієї усталеної практики і походу на місто Корсунь (біля Севастополя). Останній шлюб Володимира Святославовича з родичкою Оттона I у 1012 році (імператор Священної Римської імперії).

Перед смертю Ярослав поділив державу між п'ятьма синами – Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем та В'ячеславом, а Галичину віддав Ростиславові Володимировичу (засновник династії Ростиславовичів) синові померлого Володимира Святославовича.

Зміни у системі престолонаслідування Київської Русі (двічі за 50 років). Реформа престолонаслідування: Ярослав Мудрий бажав уникнути міжусобної війни, тому запропонував систему престолонаслідування, за якою київський престол отримував найстарший з братів. Коли той помирає, його місце повинен зайняти наступний по старшинству брат. Таким чином, кожен з братів мав по черзі побувати великим київським князем. Очікуючи свою чергу молодші мали правити своїми удільними князівствами. Така система престолонаслідування дала лише короткостроковий ефект, уникнути міжусобної боротьби між нащадками Ярослава не вдалося. Троє старших синів Ярослава Мудрого: київський князь Ізяслав, чернігівський князь Святослав та переяславський князь Всеволод уклали політичний союз, який отримав назву в історії тріумвірат Ярославичів. З 1073 до 1092 року Ярославичі по черзі займали Київський престол і спільно правили майже два десятиліття. Поштовхом до розпаду союзу трьох братів стала поразка на р. Альті їхніх дружин від половців та київське повстання **1068 р.**, в результаті якого Ізяслава було вигнано з міста киянами.

* Шлюби, які укладалися великими князями і членами їх родин були переважно шлюбами з представниками сусідніх іноземних правлячих династій і укладалися в інтересах всієї країни. Так, сам Ярослав одружився з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою (Іриною); перебував також у другому шлюбі з дочкою візантійського імператора Анною. Дочка Ярослава – Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гарольда Грізного, а після його загибелі (1066 р.) вийшла заміж за короля Данії Свена Єстріксена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка 1060 р. стала регентшею під час неповноліття сина Філіппа I і впродовж 15 років фактично правила Францією, підписуючи документи «Анна-королева». Третя дочка – Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I. Сестра Ярослава Марія Добронева стала дружиною польського князя Казимира I, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду-Олисану. Ці останні шлюбні зв'язки були своєрідною ратифікацією договору, укладеного Ярославом і Казимиром. Згідно з цим договором Русь надавала військову допомогу Польщі у боротьбі за повернення Сілезії і приєднання Помор'я, а Казимир мусив повернути захоплених раніше Болеславом Хоробрим руських військовополонених і відмовитись від претензій на міста білих хорватів. Ярослав Мудрий справді здійснив кілька військових походів проти повсталого проти Казимира Мазовії, забезпечив урешті-решт її об'єднання з Польщею. Син Ярослава Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Мономаха – Марією.

Реальною загрозою того часу стають набіги половців на руські землі захиститися від яких можна було лише спільними зусиллями князів. Після кількох важких поразок від половців наприкінці XI ст., провідні князі зробили спробу припинити міжусобні війни. З цією метою 1097 р. у Любечі відбувся князівський з'їзд, на якому вирішено припинити ворожнечу запровадивши новий принцип престолонаслідування. Проголошено принцип за яким кожен князь мав право володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів: «Не переступати предела братня, ни сгонити - ПВЛ», і «нехай кожен тримає отчину свою». Таким чином Любецький та Витичівський снем змінили систему спадкування в Київській Русі з принципу старшинства на принцип «отчини». Зміна системи престолонаслідування у 1097 році надала поштовх прискоренню процесам формування удільних князівств – на Русі, а це в свою чергу, поглибило процес феодальної роздробленості.

Саме таким чином було покладено початок феодальної роздробленості Київської Русі.

Цей принцип «отчини» («вотчини») залишав місце політичної ієрархії князів та зберігав їхню залежність від князя київського. Водночас було закріплено повний суверенітет князів-намісників всередині їх володінь, а самі володіння – за певною гілкою роду з правом успадкування, забороняючи іншим претендувати на ці землі. Цей принцип і став основою для територіальних претензій на отчину і здійснення князівської влади над певною територією. З'їзд князів – снем з того часу перетворюється на півофіційний державний інститут на зразок рейхстагу сусідньої Священної Римської Імперії германської нації. Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головування київського князя займалося врегулюванням між князівських відносин. Рішення снему скріплювалося клятвами його учасників, як і міжнародні угоди того часу, і на перших порах мали силу загальнодержавних законів.

Одночасно з відцентровими діями, а то й перемагали, доцентрові сили. Найбільш помітною постаттю у цьому сенсі був Володимир Мономах. Він проявив себе законотворцем (продовжив кодифікацію «Руської правди»); на нових засадах, відновив єдиновладну монархію; припинив феодальні міжусобиці (утвердження «отчини» як принципу спадкування князівських престолів) і розгромив половців.

Початок епохи удільних князівств

Після смерті сина Мономаха Мстислава (1132 р.) на Русі остаточно утвердилися політична роздробленість. У середині XII ст. Київська Русь розпалась на доволі великі і могутні князівства – Київське, Волинське, Галицьке, Переяславське, Смоленське, Чернігівське, Новгородське та ін. Відтоді (1132 р.) великі князі київські вже не контролювали всі землі Київської Русі. Їхня влада поступово ставала номінальною, а землі дедалі більше набували державних атрибутів, перетворюючись з адміністративних одиниць у держави з власними князями як суверенами.

До того ж кожне з них мало свої особливості політичного розвитку. Так, у Володимиро-Суздальському і Чернігівському встановилась міцна князівська влада, у Галицькому і Волинському спостерігався надто великий вплив боярської аристократії, у Новгороді та Пскові утворилися феодальні республіки тощо. Ці князівства-землі, у свою чергу, поділялися на менші князівства або волості, бо й далі по всій Київській Русі зберігався принцип наділення князем своїх синів та близьких родичів «землями», якими вони управляли.

Головний зміст цього етапу Києво-Руської держави – її політична децентралізація, що проявився у вигляді феодальної роздробленості і перетворення колись єдиної держави в удільні князівства, такі собі окремі королівства. Із часом намісники-васали

київського князя (нащадки династії Рюриковичів), тобто удільні князі, настільки зміцнилися у своїх володіннях, встановили спадковість своїх престолів, створили великі збройні сили, що не бажали визнавати зверхності Великого князя київського. Правда, ця посада, цей титул додавали слави, авторитету, тому за великокнязівський київський престол точилася майже безперервна боротьба. (Див Войтович).

Отже II половина XII ст. для Київської держави це період феодальної роздробленості. Він мав місце в усіх європейських країнах і тривав у різний час. Але у більшості європейських країн він раніше чи пізніше був переборений, наставав період зміцнення влади монарха, централізації держави. Можливо, так було би і в Київській державі, але перешкодила тут навала татаро-монгол.

Підкоривши на початку XIII ст. Китай, середньоазіатські держави, вони у своєму нестримному поході на захід, «до останнього моря», вийшли на причорноморські степи, розбили половців і стали загрожувати Київській державі. Назустріч їм вирушило об'єднане військо русько-українських князів. Але у ньому не було ні єдиного керівництва, ні чіткого плану битви. До того ж, кілька могутніх князів (наприклад, Володимиро-Суздальський Юрій Всеволодович) не захотіли брати участі у поході. В результаті у 1223 р. об'єднане русько-половецьке військо у кривавій битві на р. Калці було вщент розбите татарами. Дещо пізніше, у 1237 - 1238 рр. і 1238-1241 рр. наступник Чингісхана – хан Батий здійснив два спустошливі походи на Володимиро-Суздальську, Рязанську і Центральну та Південну Русь, які були спустошені, міста й села знищено, ремісників взято у полон і відправлено на схід, до столиці Батія в м. Сарай на Волзі.

Більшість істориків кінцеву межу існування Київської Русі окреслюють наваєю монголо-татар (1240 р.). З того часу розпочався удільний етап розвитку руської (української) державності тривав протягом XII–XV ст., де Київ як столиця колись величезної держави втратив своє значення.

Удільними князівствами називаються князівства, які утворилися у складі земель Київської Русі, а з часом набули ознак феодальних держав, мали власні князівські династії і продовжували функціонувати після припинення існування самої Київської Русі внаслідок монгольської навали, а також після того як окремі з них ввійшли до складу Литовської чи Московської держав.

Пройшовши шлях від територіально-адміністративних одиниць до феодальних держав, вони поступово, мірою поглинання їх Польсько-Литовською та Московською державами, позбувалися державних ознак. Удільні князівства мали сталі території, розвинені адміністрацію й судочинство, свою митну й податкову політику, своє військо та символіку. Їхні князі вели самостійну політику в інтересах своїх князівств, підпорядковуючи цим інтересам свої шлюбні зв'язки. До 1240 р. їхній розвиток і діяльність відбувалися в рамках Київської Русі. Надалі окремі з них були пов'язані із Золотою Ордою та її васалами, Великим князівством Литовським і Московською державою. Значна частина з них на різних етапах своєї історії були повністю незалежними.

Утворення Київської держави, яку ми, як і більшість українських давніших і сучасних дослідників вважаємо середньовічною українською державою, мало велике значення для історії. Воно визначило дальший розвиток українського народу. Державна єдність створювала сприятливі умови для розвитку політичного ладу, економіки і культури. Зростала її військова могутність, внаслідок якої Київська держава стала заслоном для Центральної Європи та Візантії від нападу східних кочівників. Ця держава була добре відома на міжнародній арені, про що засвідчують, зокрема, династичні зв'язки київського князя Ярослава Мудрого з багатьма західноєвропейськими дворами.

Водночас на зламі XII - XIII ст. з'явилася Галицько-Волинське князівство, наймогутніше серед удільних князівств Русі у XIII – XIV ст.

3. Державний та суспільний лад Києво-Руської держави. Суд

Державний лад у Київській Русі від часу зародження державних форм і до політичного занепаду постійно еволюціонував: кожний етап розвитку Київської держави характеризувався певними особливостями у політичній організації: форма держави, органи влади та управління (державний апарат).

Організація державної влади Києво-Руської держави.

Форма держави. Правителі держави титулувалися Великими (світлими) князями київськими, як правило один із нащадків династії Рюриковичів. Князеві належала верховна законодавча, виконавча і судова влада, він був головним військово-командувачем. Систему влади складали князь, боярська рада та народне віче.

За формою державного правління Київська Русь була монархією з авторитарним державним режимом, яка передбачала верховну власність держави в особі князя на підвладні йому землі. У період свого розквіту (IX – XI ст.) Київська Русь як держава будувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Сюзеренові – великому князеві київському підпорядковувалися місцеві правителі – його васали (після адміністративної реформи князя Володимира – удільні князі, яких у IX ст. було 8–12, і всі вони були близькими родичами великого князя), які отримували від князя київського земельні володіння – бенефіції (спочатку це були фіксовані доходи з володінь) на умовах військової служби Київському князеві як своєму сюзеренові.

Сутність відносин сюзеренітету-васалітету полягала в тому, що великий князь який, наділяючи землею свого сина (чи іншого родича), передавав йому частину своїх прав на неї – т.зв. бенефіцій, який полягав у праві збирати податки у формі земельної ренти, і повний суверенітет над цими територіями, зокрема, право суду над підвладним населенням. Відповідно сюзерен мав право вимагати від такого удільного князя як військової так і політичної підтримки у конфліктах з іншими князями чи зовнішнім ворогом, наприклад з печенігами, половцями, пізніше – монголо-татарами.

Вищим органом влади Русі – була влада великого князя. Функції перших князів як суверенів полягали, насамперед, в організації дружини й військових ополчень та управлінні ними з метою захисту своїх земель. З перетворенням князя у феодального монарха ускладнювались і його функції. Він став верховним головнокомандувачем. Князь підкорював нові землі, створював оборону на кордонах держави (наприклад, змієві вали на південь від Києва), зміцнював Київ та інші гради, провадив зовнішньополітичні стосунки з іноземними правителями та їх державами (наприклад Візантією, Швецією, Данією чи Польщею). Князь здійснював управління Київською державою, призначав численну адміністрацію, організовував будівництво доріг і мостів, прокладання та захисту торгових шляхів.

З X ст. розвивалася законодавча діяльність князів. Особливо важливою законодавчою функцією стала в XI–XII ст. Після запровадження християнства в обов'язки князя входило й утвердження цієї ідеології, значною мірою через законодавчу функцію. Отже, через законодавчу діяльність князі встановлювали: систему правосуддя, розмір судових стягнень, розмір винагороди окремим посадовим особам, права церкви тощо.

Одна з найважливіших функцій князівської влади – судова. Спеціальних судових органів (у розумінні відокремленої гілки влади) на Русі не було – суд не був відділений від адміністрації. Судову функцію виконували князі, посадники, волостелі,

тисяцькі, соцькі, десяцькі. Суди поділялися на публічні (державні) і вотчинні (приватні), церковні і громадські (вервні).

Особливістю правового розвитку феодальної князівської держави було те, що суд не був відділений від адміністрації і судові функції виконував або сам князь або призначені ним намісники (посадники), волостеві, тисяцькі, соцькі, десятські. У Київській Русі серед судів розрізняли: державні (князівські), церковні, вотчинні (боярські) та громадські (вервні).

У Києво-Руській державі уявлення про вищий справедливий (із можливих на землі) суд пов'язувалося з владою князя. Установлені князем для суддів норми – це і є правда або справедливий суд (саме таке значення вкладалося в це давньоруське слово). Князь володів усіма правами вищого судді і за реальними повноваженнями, і за уявленнями давньоруського суспільства.

Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади, а обов'язок судити громадян уважався головним його обов'язком. Судові функції князь здійснював у стольному місті, номінально для всіх жителів (за окремими винятками, наприклад, «церковні люди»). Судовими урядовцями були: княжі тіуни, метельники, слідчі (істці), ябедники (офіційні обвинувачі). Для доказів залучалися свідки – послухи та видоки.

Передовсім, князь судив своїх васалів, дружинників, бояр, які не були підсудні місцевим судам. До князя зверталися також люди, незадоволені судом місцевих суддів. Судочинство здійснювалося князем спільно з боярами на княжому дворі. Існував також об'їздний суд князя, коли князь час від часу виїжджав з тіунами у провінцію, об'їжджав громади та здійснював суд на місці.

Державними судами на місцях були посадники у містах і волостелі у селах. Окрім того, князь міг призначати своїх урядовців для розгляду тієї чи іншої судової справи, які, проте, не мали самостійної судової компетенції. Найважливішим урядовцем із судовою владою був княжий тіун (тивун).

Важливими рисами судово-адміністративного устрою Київської Русі був поділ судочинства на два відомства – світське й церковне.

Християнство на Русі привело до встановлення церковних судів. До його юрисдикції належали питання сімейно-шлюбних відносин на русі та питання спадкування. Давньоруське церковне право ввело систему грошових штрафів на користь єпископа. Церковній юрисдикції підлягали люди, котрі безпосередньо були пов'язані з церквою (ігумени, монахи, священники, дяки та їхні сім'ї), а також ті, хто проживав при церквах і монастирях (каліки, жебраки, хворі, церковні лікарі тощо), мешканці сіл і міст, які належали церкві. Крім того, церква мала широкі судові права й щодо іншого населення. Вона мала право розглядати справи про розлучення, двоєжонство, згвалтування, нецерковні форми брання шлюбу, шлюб із близькими родичами, про спадщину між дітьми, справи про чародійство, марновірство, ересь тощо.

У своїй діяльності церковні суди керувалися Церковними уставами, а також пристосованими до місцевих умов візантійськими «Номоканонами», що їх на Русі називали «кормчими книгами». За підпалення церква накладала покаяння й штраф 100 гривень, за двоєжонство – єпископу 40 гривень, за блуд із черницею – 100 гривень, за крадіжку дочки боярина – 5 гривень дівці за сором і 5 гривень єпископу. Для порівняння зазначмо, що раб коштував 5 гривень, а кінь – 2-3 грн.

Вервний суд (громадський, суд общини) діяв із найдавніших часів, спершу як єдиний судовий орган, згодом, поряд із державним (князівським) судами. Верв – давньоруська община, також судово-адміністративна одиниця, члени якої були пов'язані круговою порукою. У випадку, якщо на території верві вчинено злочин і не знайдено

винного, то за це відповідала громада). Вєрвний суд складався з «судових мужів» на чолі з виборним головою (старостою). У «Руській правді» він називався «Судом 12 мужів». До його складу входили «судні мужи» – представники родоплемінної знаті. Компетенцією цього суду був захист власності, зокрема недоторканності земельних меж. Громадські суди розглядали дрібні злочини й проступки селян-смердів. За «Руською правдою», на громаду також покладалося судове провадження. Їй слід було дотримуватися вказівок про те, що вважати караним, і який штраф призначати.

Очевидно, законодавець передбачав, що громадський суд ведеться традиційним, добре відомим порядком, і тільки спеціально визначена особа («ємець», він же «метельник») збирала та обліковувала штрафи, що йшли на користь князя. Грошима («Руська правда» називала їх «кунами») було не тільки срібло, а, головнo, хутрянi шкіри. Ємець збирав установлену кількість шкурок або срібних монет, упакував їх в особливі мішки, запечатував дерев'яною печаткою, мітив мішки (звідси «метельник») і готував усе це до приїзду князівського уповноваженого зі збирання судових штрафів – вирника. За участь у цій процедурі, за «Руською правдою», і метельникові-ємцю, і вирникові належала певна частка штрафу, що стягувалася зі злочинця або громади.

Громадські суди були найнижчою судовою інстанцією в судоустрої Руської держави. На їх рішення можна було скажитися до княжого суду.

Окрім державного, церковного та громадського судів, на території Київської Русі існували ще й вотчинні (боярські) суди. Бояри, які отримували від князя хрестоцїлувальну грамоту, мали право у своїх вотчинах самі здійснювати судові функції над залежним населенням (холопами, закупами). Останні також користувались правами оскарження рішення фєодала до княжого суду.

Система успадкування князівської влади. Влада князя набувалася через успадкування. Успадкування князівських «столів» (престолів) спершу здійснювалося за принципом старшинства в князівському роді, тобто до старшого брата, а якщо його немає, тоді до старшого сина. В X ст., коли князі закрїпилися на своїй землі, цей принцип замінювався принципом отчини, тобто князівські «столи» почали успадковувати старші сини князя (принцип майорату). Це призводило до того, що в XI–XII ст. брати князя досить часто боролись зі своїми племінниками за великокнязівський «стіл». І лише в XIII ст. принцип отчини перемиг остаточно.

Період політичної роздробленості (XII – XVI ст.) зовсім не означав розпаду чи зникнення руської державності. Змінилася лише форма її державного устрою. Відносно єдину централізовану монархію з центром у Києві, заступила монархія федеративна. Від середини XI ст. – до 1113 року Києво-Руською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої та зовнішньої політики на міжкнязівських з'їздах – снємах. Київ залишався стольним «градом» Русі та мрією багатьох князів – вихідців із роду Рюриковичів.

У XII ст. у Київській державі посилювалися економічні та політичні суперечності між окремими князівствами. Виникла необхідність у створенні ще одного органу влади – ради при князі, яка не мала чітко встановлених складу та компетенції. Її ще називали боярською радою, оскільки в її складі переважали насамперед бояри, а також представники вищого духовенства – митрополити, єпископи й представники вищої адміністрації – тисяцькі, посадники – вихідці з місцевої знаті. До ради входили наймогутніші землевласники – фєодали. Рада була постійним дорадчим органом при князеві з найбільш важливих внутрішніх і зовнішніх питань держави як от питання війни та миру, укладення союзів з іншими державами, рада виконувала також судові функції.

Для вирішення таких вагомих питань як, наприклад, запрошення нового князя, оголошення війни, укладення миру, князі скликали збори міських жителів – віча. У слов'ян віче відоме з VI ст. Воно оформилося на основі трансформації зборів племені (племінного сходу). У вічі брали участь голови родин: жителів міста, але вирішальну роль відігравали бояри і т.зв. «старці градські». Не могли брати участі раби та напіввільні групи населення. Важливою функцією віча було комплектування народного ополчення. Віче збиралося нерегулярно. Рішення на вічах приймалися лише одноголосно.

Для періоду феодальної роздробленості була характерною поява міжкнязівських з'їздів як органу влади – снемів. Один з найвідоміших снемів Любецький – 1097 року на якому й було прийнято рішення «нехай кожен тримає вотчину свою». Тобто, проголосили принцип, за яким кожен князь мав право володіти успадкованими землями з метою уникнення міжусобиць. Снеми скликалися тільки з ініціативи будь-якого удільного князя, і мали вирішувати питання, які торкалися інтересів не лише удільного князівства, а й усієї «Землі Руської». З'їзди розглядали питання розподілу князівських «столів», виборів князів, покарань, скерованих проти князів, які зрадили, себто тих, які порушили договір із великим князем, укладення союзів, оголошення війни, миру тощо.

Органи управління. Києво-Руській державі були властиві дві системи управління. На етапі становлення й еволюції державних структур управління Русі здійснювалося на підставі десяткової, або чисельної, системи. Початки формування останньої сягали VI–VII ст., а остаточно вона сформувалась у IX ст., коли князь, приєднуючи слов'янські землі, залишав у них частину дружини (десять, сто, тисячу воїнів) і наділяв воєначальників (тисяцьких, соцьких, десяцьких) судовими та адміністративними функціями.

Десь із XI–XII ст. утверджувалася двірцево-вотчинна система управління, за якої центральним органом управління став князівський палац. Князівські тіуни керували не тільки князівською господаркою, а й від імені князя здійснювали управління всією землею-державою. Крім тіунів, з'явилися й інші посадовці: ловчий, конюший, отроки, дітські. Верхівка тіунів обзаводилася своїми землями і фактично ставала боярами.

Адміністративними, судовими й фінансовими центрами земель-князівств стали посади та волості. У містах «сиділи» посадники, у волостях – волостелі. Вони підпорядковувалися тіунам. Усі ці посадові особи одержували за свою службу з населення феодальну ренту у вигляді фіксованих доходів (грошові або натуральні) з метою власного забезпечення.

Органом місцевого селянського самоврядування була верв - сільська територіальна община. Особливість. Верв була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та господарські функції. Місцеве населення у верві мало своїх старост (старців), які захищали їхні інтереси перед князівською адміністрацією. З подальшим розвитком феодальних відносин феодали набували дедалі більше прав, або імунітет, – управляти населенням, судити його, отримувати данину.

Суспільний лад. У середньовічному суспільстві правляча еліте обмежувалася правлячою династією та її найближчим оточенням (дружина князя, згодом його васали (удільні князі), наближені до князя – т.зв двір. і його бояри). Закономірним для більшості європейських держав середньовіччя є те, що правляча династія мала вплив практично на всі сторони екзистенції суспільства, була основним носієм державного суве-

рентітету, формувала політику держави. Відтак, взаємини всередині правлячої династії Рюриковичів були головними причинами злету або занепаду Київської Русі чи окремих удільних князівств Русі, наприклад (Галицько-Волинського князівства).

Києво-Руська держава більшістю дослідників визнається ранньофеодальною, себто такою, що виникла за умов формування феодальної власності й розподілу суспільства на два класи: феодалів (власників земельних угідь) і феодально-залежного населення (здебільшого селян, що господарювали на дрібній земельній ділянці, переданій їм у користування за умови відбування служби або оплати встановлених платежів). Цей поділ, що визначав суспільний устрій Києво-Руської держави, остаточно оформився з розвитком феодальних майнових відносин. У межах названих класів населення Київської Русі поділялося на окремі групи, відмінності у становищі яких мали не лише економічний, а й правовий характер, тобто ці групи різнилися між собою за обсягом правоздатності.

Соціальне значення панівного класу феодалів (князів, бояр, а згодом і духовенства), насамперед, базувалося на володінні землею чи правом отримувати доходи з цієї землі. Найбагатшими на Русі були князі (великий князь київський, місцеві князі). Великий князь київський умовно вважався власником усієї землі й держави. Уже в X ст. почало формуватися великокнязівське доменіальне володіння. Від кінця X ст. формувалося доменіальне володіння залежних від великих удільних князів. Крім того, князі заводили власні господарства, які дістали назву (вотчина). Як верховний власник землі, великий князь мав право на частину додаткового продукту з підвладної території, що вилучався через податки (данина, судові збори).

Феодальна власність на землю мала ієрархічний характер. Великий князь, удільні князі роздавали землі не тільки боярам, а й своїм дружинникам на правах умовного володіння – бенефіцій.

Паралельно ішов процес роздавання земель князів своїм синам. Така форма феодального землеволодіння називалася помістям. Існувало ще безумовне землеволодіння – вотчина. Володільницький юридичний статус обох форм дещо відрізнявся, але в одному був подібним: в умовах верховної власності держави (князя) на землю, приватне землеволодіння не стало непорушною юридичною нормою. Не тільки помісне або вотчинне, а й церковне землеволодіння (виникло наприкінці X ст.) не були захищені від загрози конфіскації з боку великих князів. Таке становище деякою мірою забезпечувало систему економічної підпорядкованості.

Основою класу феодалів Київської держави було боярство. Джерелами формування боярства були місцева родоплеменна знать і князівські дружинники, що осідали на землях (умовне володіння) і ставали великими землевласниками. Бояри поділялися на дві групи – «великих» та «малих», і разом із князями становили політичну еліту держави, землі. «Великі» бояри ставали тисяцькими й воєводами, «малі» – займали нижчі шаблі князівського судово-адміністративного апарату. Писемні джерела до цієї категорії урядових чиновників відносили соцьких, десяцьких, тіунів (тивунів), дворецьких та ін. У виконанні своїх управлінських функцій вони опиралися на вирників, митників, мечників, дітських, печатників, яких набирали із дворян – слуг князівського двору.

Привілейоване становище у суспільстві посідала князівська дружина. Вона брала участь у воєнних кампаніях, придушенні соціальних конфліктів та в управлінні державою. Дружина поділялася на дві групи: старшу й молодшу (гридь). Старша дружина, або «княжі мужі», була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні адміністративних, військових та господарських справ. Перебуваючи у васальних

стосунках із князем, старші дружинники нерідко мали своє військо – дружини. Молодша дружина («гридь») була ядром княжого війська, і в разі потреби ставала на чолі народного ополчення. Молодші дружинники виконували також різні судово-адміністративні та господарські доручення князя. Отже, дружина князя об'єднувала військово-службову знать, воїнів-професіоналів і представників князівської адміністрації.

Феодално-залежне населення формувалося з особисто вільних общинників (смердів), напіввільних (закупів, рядовичів, ізгоїв) і рабів (холопів).

Найчисленнішими у Київській Русі були смерди. Термін «смерд» служив для позначення особисто вільних селян, що «сиділи» на державних («окняжених») землях і сплачували данини (спершу – від «димув», яка з часом трансформувалася в поземельну – від рала або плуга: це могли бути податки, як хутром, так і грошима) і виконанням повинностей (постачання транспорту для потреб князівської адміністрації – «повоз», будівництво міст і укріплень тощо).

Людей, які втратили «законний» зв'язок із своїм соціальним середовищем, у Київській Русі називали ізгоями. Окремою, з правового погляду, групою сільського населення були закупи – колишні смерди, які відпрацьовували отриману від землевласника грошову позику («купу»). Близькими до закупів були рядовичі, – люди, що потрапили в економічну кабалу, юридично оформивши свій стан спеціальним договором – «рядом», який виступав у двох формах – договору-найму і договору-позики. Суспільний поділ у Київській Русі замикався групою невільників (рабів). Їх називали холопами, челяддю.

Церква у політичній системі держави. Однією з найбільш важливих суспільно-політичних сил у Київській Русі була Руська православна церква. Київські князі перейняли традицію Візантії підпорядкування церкви державі. У системі держави церква відігравала надзвичайно важливу роль, починаючи з прийняття православ'я (988 р.). Особлива її роль відзначалася впливом на всі сфери державного життя. Власне церква на Русі була частиною самої державної системи. Вона перебрала окремі державні функції, а, одержавши певну частину судових прав, допомогла виробити норми феодалного права. Важливими джерелами права Київської Русі є Ізборник Святослава 1076 року, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, чи «Поучення дітям Володимира Мономаха», написані давньоруською літературною мовою. Вказані джерела права мали доктринальне значення для формування правової системи князівської держави. Указане є закономірністю державно-правового розвитку усіх європейських держав в епоху середньовіччя.

На чолі церкви від кінця X ст. стояв митрополит київський.

Інтереси держави й церкви настільки тісно переплелися, що подекуди неможливо розрізнити, де закінчувалася компетенція юрисдикції державної та починалася церковна, і навпаки. Певна сакралізація влади зумовила значні права князів у церковних справах. Таким, зокрема, було право великого князя київського на призначення єпископів, яке він розділяв із митрополитом. Право київських князів на призначення єпископів у різні землі зберігалось аж до 40-х років XIII ст. Деякий час церкві на Русі належала й така важлива функція, як нагляд за системою мір і ваг. Нагляд єпископів за міськими й торговими мірами обумовлювався тим, що вони нестинуть відповідальність у день страшного суду як за людські душі, так і за правильність мір.

Отже, широка участь церкви в суспільно-політичному житті Русі визначалася тим становищем, яке вона посідала в системі держави. Побоюючись, що в умовах політичної нестабільності й постійної міжкнязівської ворожнечі не будуть забезпечені земельні, фінансові та правові інтереси церкви, духівництво об'єктивно було зацікав-

лене в забезпеченні державної єдності Русі. Митрополити не визнавали самостійного й незалежного існування окремих руських князівств, а розглядали Русь як єдине ціле. Церква була найпослідовнішою хранителькою загальноруської єдності. За допомоги церковних проповідей, душпастирських послань і закликів до князів вони сприяли утвердженню в народі ідеї національної спільності, намагалися протистояти волюнтаризму деяких князів.

4. Система права Києво-Руської держави

Становлення руського права, та його писемні джерела. Руська Правда.

Утвердження християнського світогляду Київської Русі вплинуло на розвиток правосвідомості і правової культури давньоруського суспільства. Становлення християнства на Русі мало колосальне значення для суспільно-політичного розвитку давньоруської держави, так як виступило об'єднуючим елементом для усіх верств населення. Безумовно, ідея єдності християнських народів, ввійшла в життя Київської Русі й інших країн під впливом християнства і церковного права. Об'єднавча сила християнської релігії стала тим системоутворюючим компонентом, завдяки якому Київська Русь стала однією з найпотужніших європейських держав в період XI – XII століття. Відзначаємо ключову роль Церкви у цих процесах, яка стала каталізатором об'єднання та розвитку давньоруського суспільства.*

У процесі становлення давньоруської держави формувалося право, найважливішими джерелами якого були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство (устава, уроки, уставні грамоти). Істотну роль відігравали джерела церковного права, зокрема, церковні статuti Володимира Великого та Ярослава Мудрого, джерела візантійського походження – Номоканони, Еклога, Прохиріон, Закон судний людям. Основою права Київської Русі була Руська Правда (далі – РП), яка є джерелом пізнання державно-правового розвитку українських земель IX – XIV ст.

Найдавнішим джерелом права на Русі було звичаєве право. З часом деякі норми звичаєвого права були санкціоновані державою і стали правовими нормами. Звичаєве право найдовше залишалося головним джерелом права у діяльності общинного (вервного, копного) суду. Перехід від звичаєвого до законодавчого регулювання суспільних відносин був тривалим і складним. Основною причиною укладення РП (Бедрій М.) була потреба систематизації звичаєвого права для ефективної роботи судів. Однак, князівська влада санкціонувала лише ті звичаї, що могли бути пристосовані до нових суспільних відносин. Звичай застосовується без санкції держави, а ознакою Закону є затвердження і оприлюднення державою. Коли постала потреба прийняття писаного законодавства, окремі норми звичаєвого права втратили чинність. (обмеження кровної помсти і подальше застосування колективної відповідальності за злочин).

Науці відомі різні способи перетворення звичаїв у правові норми: мовчазна згода держави, фактичний розгляд справ у судівництві на підставі норм звичаєвого права і, нарешті, закріплення наявних звичаїв у законі. Останній шлях формування правової системи є найбільш характерним для Києво-Руської держави, основну частину правових звичаїв якої згодом було зафіксовано у «Руській правді» та інших ранніх нормативно-правових актах князівського законодавства. Українська наука вважає, що в актах князівського законодавства скоріше фіксувалися норми звичаєвого права, аніж творилися нові, і що «Руська правда», власне, є збірником звичаєвого права взагалі.

* Див. детальніше: Забзалюк Д.Є. Політико-правова доктрина: теоретико-історичний аналіз. Науковий вісник ЛьвДУВС. 2018, №4. С.27-36.

Писемні джерела права

До писемних джерел права Київської Русі, що дійшли до нашого часу, належали договори, акти законотворчої діяльності київських князів та рецептоване візантійське право.

Договори були найбільш ранніми пам'ятками руського права. У літературі їх умовно переділяють на декілька груп.

До першої групи увійшли договори міжнародно-правового характеру Київської Русі з Візантією. На сьогодні в науковому обігу перебувають чотири тексти таких договорів, що датуються 907, 911, 944 (за іншими даними 945) та 971 роками. Втім, дійшли вони до нас не в оригіналах, а в копіях, поміщених літописцем на сторінки «Повісті минулих літ».

Найбільше правових постанов міститься в договорах, укладених князями Олегом та Ігорем, відповідно, 911 та 944 рр. Ці документи дають певне уявлення про правову систему Київської Русі. Тексти договорів містять значну кількість кримінальних, цивільних, процесуальних норм, які встановлюють відповідальність за вбивство, крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Наприклад, договір 911 р. встановлював сплату щорічної данини Русі Візантією, умови надання військової допомоги Візантії з боку Русі, умови викупу бранців і невільників, дозволяв русичам служити у візантійських імператорів. У ньому досить детально викладалися права, що врегульовували відносини русичів і греків (візантійців). Перераховувалися відповідальність за кримінальні діяння (убивство, крадіжка, грабїж, побої), зобов'язання, що випливали з факту спричинення шкоди, норми спадкового права. В основі цих норм лежала комбінація з руських і грецьких законів, у якій переважали суто руські елементи.

Компромісний характер договорів виявився в тому, що в них містилися посилення як на руські, так і на грецькі звичаї. Наприклад, у ст. 4 договору 911 р. (відповідно ст. 13 договору 944 р.) йшлося про вбивство грека русичем чи русича греком. Грецький закон установлював у такому випадку смертну кару за вироком суду, «закон руський» посилався на кровну помсту. В окремих статтях договорів були посилення на «закон руський». Отож, можемо зробити висновок про наявність до часу укладення договорів досить розвиненої системи права Київської Русі. На підтвердження цього – відтворення в «Руській правді» багатьох відображених у договорах правових норм. Скажімо, положення щодо доведення факту злочину (ст. 3 договору 911 р.), покарання за удар мечем або застосування іншої зброї (ст. 5), вбивство злодія на місці злочину та заборона такого вбивства після того, як злодій опинився в руках потерпілого (ст. 6), недопущення самоуправства (ст. 14) тощо.

Другу групу склали договори князів між собою. Більшість із них було укладено між удільними князями після смерті Ярослава Мудрого. Головна мета цих договорів полягала в налагодженні доброзичливих стосунків між сусідніми землями. У них переважно містилися норми, що мали військовий характер (наприклад, про спільну оборону своїх земель від ворогів). Такі договори набирали чинності після «хресного цілування», коли обидві сторони цілували хрест, себто присягали на вірність у виконанні договорів. У літературі такі договори дістали назву хрестоцілувальних грамот. У грамоті закріплювалися права та обов'язки удільного князя як васала щодо свого сюзерена. Зокрема, удільні князі були зобов'язані на перший поклик надавати військову допомогу великому князеві; прибувати за першим покликом великого князя з кіннотою зі своєю раттю (військом); збирати данину, податки; утримувати в повинності підлегле їм населення. Місцевий князь, який не виконав договору, позбавлявся своїх

володінь. Вручення хрестоцілувальних грамот оформлялося спеціальним обрядом: великий князь разом з оточенням виїздив у поле, клав руку на плече свого родича, називав його братом Чернігівським або Переяславським і вручав грамоту.

До третьої групи належали договори між князями й народом. Вони датувалися ХІІ ст., коли князівська влада ослабла і зростало значення віча. Договори укладались усно, і це стало основною причиною того, що жодна з таких юридичних пам'яток не дійшла до нас в оригіналі. Знаємо про них лише від літописців. Мета укладання договорів князів із народом полягала, передовсім, у встановленні певних юридичних відносин між цими суб'єктами на час правління того чи іншого князя. Ці договори називалися рядами. Вони затверджувалися на народному вічі. Прикладом такого виду договорів може бути договір між киянами і київським князем Ігорем Ольговичем 1146 р., складений ними на київському вічі. Як розповідає Іпатіївський літопис, князь зобов'язувався не чинити насильства, вирішувати справи згідно з правом, судити справедливо. Окрім таких загальних вимог, кияни перед князем ставили й конкретну – замінити дотеперішніх київських тіунів іншими. Микола Чубатий висловлює припущення, що київські князі в тому часі укладали також аналогічні ряди зі своїми дружинами.

Законодавчі акти київських князів – княжі устави і княжі уроки – після русько-візантійських договорів були хронологічно наступними формами законодавства Руської держави. Значачмо, що тодішня правова дійсність поняття закону до князівських уставів та інших правових актів не застосовувала. За тодішніми уявленнями, закон – це встановлене понад, від Бога, це заповіді Святого Письма.

Уроки вели своє походження від проведеної княгинею Ольгою адміністративно-фінансової реформи 946–947 рр. і мали відносно тимчасовий характер. Устави були покликані регулювати більш суттєві відносини в суспільстві. Головна їхня мета полягала в юридичному закріпленні реформ, що проводилися в економічному житті держави. Власне, через устави законодавець вносив зміни чи доповнення до норм звичаєвого права.

Окремими джерелами права Київської держави були Церковні устави – законодавчі акти, які встановлювали правові основи взаємовідносин держави й церкви, світської та церковної влад, правового статусу духовенства. З-поміж шести таких уставів, що дійшли до нас, найбільше значення мають перші два – Устав князя Володимира Святославовича та Устав князя Ярослава Володимировича (кінець Х – початок ХІ ст.).

Церковний устав князя Володимира – одна з основних пам'яток права Києво-Руської держави – відома у понад 200 редакцій. Цей документ визначав місце церковної організації в державі – джерела її матеріального забезпечення і сфери юрисдикції. Церкві, зокрема, було віддано десяту частину надходжень від княжих, торговельних, судових зборів і мита, врожаю й приплоду свійських тварин і птиці. Устав містив норми про передання під юрисдикцію церкви кола справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ людей церковних (тобто кліру), і окремих соціальних груп, яким церква протегувала. Отже, згідно з цим документом, у період раннього й розвиненого феодалізму духовенство та підлеглі йому люди звільнялися від світського судочинства. Княжим дітям, родичам і службовцям було заборонено втручатись у церковні справи.

Устав князя Ярослава містив систему правових норм, які регулювали порядок укладання шлюбу і шлюбні відносини взагалі. Викладені в уставі норми сімейно-шлюбного права були насамперед спрямовані проти язичницьких шлюбних звичаїв. Зокрема, устав забороняв викрадення дівчини з метою укладення шлюбу, передбачав суворі грошові покарання за згвалтування жінок, забороняв розлучення без провини

однієї зі сторін, забороняв самовільне припинення шлюбних відносин, установлював санкції за народження позашлюбної дитини та позашлюбні статеві стосунки взагалі, за статеві стосунки з кровними родичами, свояками, іновірцями, за блуд із черницею, за побиття жінкою чоловіка, бійку між жінками, образу чужої жінки наклепом або побиттям, за непідкорення батьківській волі тощо.

Отже, церковні устави були продуктами законотворчої діяльності руських князів. Вони мали на меті унормувати правове становище церкви в державі, впорядкувати церковні суди і забезпечити церкву матеріально.

Рецепція (запозичення) візантійського права після прийняття Руссю християнства мала значний вплив на формування правової системи Києво-Руської держави. Рецептоване візантійське право поглибило й збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями і дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства княжої доби.

Насамперед із Візантії запозичувалися норми церковного (канонічного) права. Найбільш авторитетним із тієї категорії візантійських джерел права на Русі були «Номоканони» (інша назва – «Кормчі книги»), які видавалися синодами, вселенськими соборами чи окремими єпископами. До складу «Номоканонів» входили правила Апостолів, Отців церкви, постанови Вселенських соборів, численні закони візантійських імператорів, що стосувалися церковних справ. Усі вони мали загальну назву – канони, і служили для позначення правил поведінки (чи норм), згідно з якими поведінка людей визнавалася правильною чи неправильною. Ця пам'ятка права дійшла до нас у двох авторствах – «Номоканон» за редакцією Івана Схоластика (VI ст.), який першим з'явився на Русі, та «Номоканон» Фотія (VII ст.).

Разом із «Номоканонами» на Русь прийшли й світські збірники візантійського права. До найбільш впливових збірників серед тих, що побутували на Русі, належали передовсім два: «Еклога» та «Прохиرون». Перший збірник було укладено у Візантії VIII ст. Він складався з 18 статей. Більшість – 16 – статей «Еклоги» містили норми приватного права. В них йшлося про дарування, спадкування, свідків тощо. Останні дві статті збірника врегульовували кримінально-правові відносини та процес поділу воєнної здобичі. «Прохиرون», складений у IX ст., за змістом був подібний до «Еклоги». У його 40 статтях містилися норми, які регулювали цивільні, кримінальні, частково судові та церковні правовідносини. Згадані збірники були винятково пам'ятками світського візантійського права. Перш ніж прийти на Русь, вони були чинними у Візантії.

Руська Правда як джерело права. Взірцем органічного поєднання державної законотворчості з нормами звичаєвого права є давньоруський правовий кодекс – «Руська правда». Оригінал «Руської правди», найдавнішої збірки давньоукраїнського права, не зберігся. До наших днів дійшло більше 100 (за іншими даними – 300) списків «Руської правди». Усі вони складені впродовж XI–XIII ст.

Українські історики права констатують, що інтенсивний розвиток українського права розпочинається із діяльності князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича, які власне продовжували державне будівництво правлячої династії Рюриковичів з метою подальшого об'єднання Землі Руської. Від часу хрещення Русі, яке було проведено Володимиром Святославовичем в 988 році з'явилася необхідність створення єдиної ідеологічної основи Києво-Руської держави. Відповідні ініціативи кийвських князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича докладно описано в підручниках з ІДПУ та науковій літературі. Йдеться, зокрема, про розбудову церков та монастирів, заснування скрипторіїв, шкіл та бібліотек із наданням відповідних фінансових ресурсів для їхнього функціонування (церковні устави князів

київських Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. Намагаючись підвищувати авторитет князівської влади, ці представники правлячої династії Рюриковичів усвідомлювали, що приєднані до Русі землі племінних союзів, повинні були мати єдину ідеологічну основу, що базувалася на християнській релігії. Саме з цією метою диякон Григорій переписав для посадника Київського князя – Остромира Євангеліє (Остромирове Євангеліє), який і завіз цю богослужбну книгу до північної провінції Русі – Новгороду.

У цьому контексті обґрунтованою нам видається думка Ф. Фукуями про те, що релігія хоч і не єдиний спосіб, яким ідеї можуть зміцнювати солідарність групи, але в ранніх суспільствах вона відігравала важливу роль, забезпечуючи можливості складніших форм соціальної організації. Водночас урахування значення мовного чинника як об'єднувального (консолідуючого) у процесі державотворення середньовічної Русі, видається нам обґрунтованим. Справа в тім, що з метою ефективного запровадження нової для Русі християнської релігії, яка мала стати (і стала) державною ідеологією, потрібні ефективні інструменти, як от відповідна релігійна (богослужбова) література і національна мова, зрозуміла населенню.

Вказане суголосне із тезою дослідника Руської Правди Ромінського Є.В. (історик права), який аналізуючи цю правову пам'ятку зазначив, що закони Русі писалися зрозумілою мовою – давньоруською. І саме в цьому полягає відмінність Русі від більшості країн середньовічної Західної Європи, де закони писалися латиною. Завдяки новітньому історико-правовому дослідженню В. Шевченка можна констатувати, що упродовж майже пів тисячі років українська мова (руська, староукраїнська) була офіційною (державною) мовою Києво-Руської держави. Науковець зазначив, що наразі не відомо про існування конкретної норми закону, яка би формально засвідчувала статус давньоукраїнської мови в Києво-Руській державі, однак напевно можна говорити, що вже тоді тогочасна українська мова «руська мова» виконувала функції державної мови будучи мовою князівської канцелярії та мовою законодавства Землі Руської, а згодом і удільних князівств Русі. Тобто йдеться про неперервність традицій українського державотворення. Дуже важливим є те, що серед істориків і мовознавців існує певний консенсус щодо культурної спадщини Русі як української держави, а її пам'яток писаного законодавства як українського.

Отже одним із результатів активної державотворчої діяльності Великих князів київських стала поява такого правового джерела як Руська Правда в I пол. XI ст. Важливою подією в історії вітчизняного державотворення, зазначає В.Таций, є поява першого правового кодексу – Руської Правди, що стала наріжним каменем писаного законодавства Київської держави. Тобто, були створені писані джерела права санкціоновані державою, які стають обов'язковими не лише в Києві, але й для підлеглих князеві київському земель. Очевидно, що такий закон мав бути написаний мовою, яку розуміли піддані князя, і не лише в Києві. Так у Землі Руській і виникає необхідність у офіційній чи державній мові.

Процес об'єднання держави і централізації влади вимагав від князів київських таких інструментів влади, які забезпечуватимуться не тільки військовою могутністю сюзерена, але ще чогось. Такими інструментами середньовічних європейських держав стали писане законодавство і християнська релігія. Обидва інструменти влади можна ефективно застосовувати тільки тоді, коли вони сприймаються підданими держави і є для них зрозумілими, своїми. Саме тому історики права в Україні в принципі згодні з тим, що основою Руської Правди є звичаєве право.

Насамперед статті Руської Правди дають досить повне уявлення про правову систему Київської Русі взагалі, та про основні принципи її облаштування зокрема. Так, одним із основних принципів феодального права Київської держави було те, що права та інтереси феодалів і феодально-залежного населення захищалися неоднаково. Виникнувши на основі звичаєвого права, законодавство Київської Русі було поставлене на службу феодальній державі, відповідно, послідовно відстоювало й захищало інтереси князів, бояр та інших категорій заможного населення. Це обумовило один із головних принципів (особливостей) розвитку феодального права у Київській державі – принцип привілею, або принцип правової нерівності. Він означав те, що систему покарань було скеровано в першу чергу на захист прав феодалів, тобто князів та їх васалів. Життя, честь і майно феодалів, на відміну від простих селян, починаючи від «Правди Ярославичів» захищалося значно суворішим покаранням (подвійними виразами).

Іншою характерною рисою феодального права за «Руською правдою» було те, що під злочином («обида») у цю епоху розумілося будь-яке завдання кому-небудь матеріальної чи моральної шкоди. Також не було різниці між кримінальними й цивільними правопорушеннями. Будь-яке правопорушення – чи то вбивство, чи несплата боргу – однаково називались «обидою». А покарання залежало значною мірою від соціального становища потерпілого («обидженого»).

«Руська правда» була зводом норм державного законодавства, або, як прийнято його називати, князівського права. Вона була одночасно зводом норм як матеріального, так і процесуального права, тобто в ній містилися відомості як про те, які діяння слід уважати злочинами, і які призначати покарання, і про те, як слід розбирати справу і вершити суд. Кодекс укладався за казуальною системою, тобто законодавець ніби намагався передбачити всі можливі життєві ситуації.

У науковій літературі списки найдавнішого збірника вітчизняного права прийнято розділяти на три основні редакції: Коротку, Просторову (або Поширену) та Скорочену (із Просторової). Вони пов'язані між собою за змістом, оскільки виникли в рамках однієї епохи, однак на різних етапах розвитку феодалізму.*

Структура Редакцій «Руської правди». Коротка «Руська правда» – найдавніша редакція – втілила початковий досвід уніфікації та систематизації правових норм Київської держави на середину XI ст. У ній історики вирізнили 43 статті, хоча первинні протограми статей не мали. Збірник складався з двох основних частин: «Правди Ярослава» (статті 1–18), «Правди Ярославичів» (статті 19–41), а також «Поконую вирного» (ст. 42) і «Уроку мостникам» (ст. 43). Усього в науці відомо близько десяти списків (варіантів) Короткої «Руської правди».

Укладення першої, основної частини пов'язувалося з князюванням Ярослава Мудрого і припало на 1030–1040 рр., ймовірно після 1037 р. (за іншими даними – в Новгороді 1016 р.).

Правда Ярослава, основується на давньоруському звичаєвому праві, мала на меті врегулювати найбільш гострі повсякденні відносини, що виникали головню середовищі князівських воїнів і дружинників. Правові норми, що складали «Правду Ярослава», встановлювали грошові штрафи за найбільш типові правопорушення: убивство, покалічення, образи, крадіжки та приховування чужого майна й холопів. З традицією звичаєвого права була пов'язана узаконена «Правдою Ярославова» кровна помста, яка все ж таки жорстко контролювалася – є чіткий перелік тих, хто і кому може

* Вказані джерела права (основні редакції Руської правди) здобувачі вищої освіти можуть віднайти на сайті <http://litopys.org.ua>

мстити. Кровна помста допускалася тільки у випадку вбивства (за всі інші правопорушення слід було платити сріблом: 40, 12 або 3 гривні, залежно від тяжкості скоєного). Було обмежено коло родичів, яким дозволялася помста за вбитого. Узаконив Ярослав й окремі загальноприйняті традиції судочинства: присягу в непричетності до злочину, необхідність свідків у розгляді, порядок витребування украдених і виявлених речей. Загалом, текст «Правди Ярослава» ще не фіксував ніяких переваг (привілеїв) у санкціях для окремих верств вільного населення. Суб'єктами правовідносин були всі, крім рабів.

Отже, правовий зміст «Правди Ярослава» стосувався значною мірою кримінального і кримінально-процесуального права. Серед питань, які вона порушувала, були: правове становище холопів, спадкування, земельна власність тощо. «Правда Ярослава» охоплювала норми покарань за вбивство, за тілесні ушкодження, за образу, та норми, які врегульовували питання про порушення права власності.

«Правду Ярославичів» (статті 19–41) було укладено після смерті Ярослава Мудрого його синами Ізяславом, Всеволодом і Святославом на початку 70-х років XI століття. Її виникнення пов'язують із повстанням київських смердів і городян 1068–1071 рр. Вона була першим значним доповненням до «Руської правди» і принципово відрізнялася від законів Ярослава. За півстоліття, що минуло, давньоруське суспільство набуло нових соціальних рис: ставало очевиднішим розшарування раніше єдиних мас вільного населення на привілейованих і пригноблених. Князі вже стали великими землевласниками, господарями замків, де жили і працювали ремісники, працівники-рядовичі, раби-холопи. Тому всі введені до «Правди Ярославичів» норми були спрямовані передовсім на посилення правового захисту князівських слуг, князівського майна і князівського вотчинного господарства загалом.

«Правда Ярославичів» також свідчить про нерівність у правовому становищі різних категорій населення. Величезними за тим часом штрафами у 80 гривень срібла (близько 16 кг) наказувалося карати убивство вищих княжих адміністраторів і слуг: управителів – огнищан, дворецьких-тіунів, поставлених князем старост або його порученців-під'їзних. Установлюючи нові штрафи, Ярославичі спиралися вже не на традиційні норми, а на власну довільну судову практику. Наприклад, штраф у 80 гривень за вбивство старшого княжого конюха було встановлено, виходячи з того, «як постановив Ізяслав за свого конюха якого убили дорогобужці». Чималі штрафи встановлювались і за посягання на життя залежних від князя людей, смердів, холопів. Покаранню підлягала навіть самовільна («без княжа слова») «мука» смерда. Грошові штрафи встановлювались за крадіжку й пошкодження вотчинного майна: залежно від значимості й приблизної вартості украденого вони присуджувалися розміром від однієї ногати (1/20 гривні) за ягня, до двох гривень – за бойового коня. (Найкращий бойовий кінь і невелике село однаково коштували дві гривні). Причому майно, що належало князеві, охоронялося від посягання великим штрафом у три гривні, незалежно від його реальної ціни, чи був то князівський кінь, мисливський сокіл чи князівська бортъ. Дослідники одноставні в тому, що найвизначнішим досягненням «Правди Ярославичів» було скасування кровної помсти й заміна її грошовою виурою, а також спрямування вири чи штрафу не на користь потерпілих, а до державної скарбниці.

«Покон вирний» (ст. 42) було укладено ще Ярославом Мудрим із метою регламентування розміру данини, що її збирали з населення на користь княжих дружинників (тіунів), які приїжджали до громади здійснювати судочинство і збирати кримінальні штрафи. Видання спеціального уставу для шляхових майстрів – «Уроку мостників» – пов'язується з діяльністю Ярославичів. У ньому встановлювались норми натуральних

і грошових оброків, що збиралися з сільських і міських громад на користь указаних майстрів.

Просторова «Руська правда» пов'язується з іменем Володимира Мономаха. Її датують не пізніше 1113 р. Посівши князівський «стіл» у Києві, Володимир Мономах видав новий звід правових норм – Устав свого імені, який передусім мав на меті ввести у більш-менш справедливий й законні рамки фінансові та кредитні операції купців і міського населення. У цьому Уставі, який містив близько 70 правових положень, містилися норми не тільки кримінального, а й цивільного права, регулювався порядок укладення окремих договорів і встановлювалася відповідальність за їх порушення. Було встановлено максимальний відсоток за договором позики 150 процентів річних від суми боргу. Стягування більшого «різа» (процента) звільняло боржника від зобов'язання повернення взятих грошей. Для купців закон вводив окремі привілеї, що пов'язувалися з їхньою торговою діяльністю. Так, якщо купецький корабель потонув чи був захоплений ворогом, то кредитори зобов'язувалися надати купцеві відстрочення платежу, «оскільки погибель ця від Бога». Якщо ж купець не міг віддати боргу з власної вини (пропив або програв гроші), його можна було продати в холопи. Водночас купці звільнялися від обов'язку укладати операції в присутності свідків (яких їм, звичайно, важко було знайти в місті, куди вони приїжджали для торгу). Тож від тих часів пішло прислів'я: «Слово купецьке – дорожче за золото».

Важливою новацією згаданого зводу законів стало детальне врегулювання правовідносин між феодалом-боргодавцем і залежним від нього селянином-закладником (закупом). Сама поява в законі таких норм свідчила про те, як далеко просунулося суспільство у феодалізації. Селянин, який взяв «купу» (тобто якість майно або знаряддя праці) у феодала, попадав від нього в особисту залежність. Однак повністю правоздатності такий селянин не втрачав, закон охороняв його життя, майно і навіть особисту гідність, хоч і меншою мірою, ніж вільного селянина чи городянина.

Приблизно в середині XII ст. Устав Володимира Мономаха було об'єднано з оновленою та переробленою Короткою «Руською правдою» та іншими князівськими уставами, що дістало назву Суду Ярослава. Було враховано окремі норми візантійського церковного права, зроблено інші доповнення. Отже, Просторова «Руська правда» також переділялася на дві основні частини: Суд Ярослава (статті 1–52) і Устав (Статут) Володимира Мономаха (статті 53–121). Вони були видані в різний час, а потім механічно поєднані переписувачами.

Отже, Поширена «Руська правда» в цілому, а Устав Володимира Мономаха зокрема регулювали набагато ширше коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут уже було викладено норми цивільного, процесуального, кримінального, більш детально – сімейного, шлюбного, опікунського та інших галузей права. У найголовнішій частині Просторової «Руської правди» – Уставі Володимира Мономаха – відображено норми, що врегульовували соціальні відносини у вотчинах, питання спадкоємства, діяльність судово-адміністративного апарату, окремих посадових осіб, судочинство та правове становище холопів. Просторову редакцію «Руської правди» найчастіше мають на увазі, коли говорять про «Руську правду» взагалі. Вона стала основним зводом правових норм Києво-Руської держави періоду політичної роздробленості.

Скорочена «Руська Правда» (50 статей) не мала самостійного вжитку та була призначена для використання у церковних судах. Більшість дослідників вважає, що її було складено на основі Просторової «Руської правди».

Підсумовуючи огляд джерел права Київської Русі, зазначмо таке. В основі правової системи Києво-Руської держави лежало звичаєве право. Законотворча діяльність здійснювалась у формі княжих і церковних уставів, договорів князів між собою, з дружиною та з підвладним населенням, міждержавних договорів. Було рецептовано й візантійське право, яке позначилося головню на церковному законодавстві. Є підстави стверджувати, що в цілому розвиток права на Русі здійснювався у напрямку створення норм, які поширювали чи змінювали звичаєві традиції та за своєю формою мало чим від них відрізнялися. Яскравий приклад цьому – «Руська правда». Як перший відомий нам кодифікований збірник давньоруських юридичних норм вона найповніше зберегла давні положення звичаєвого права Русі-України, тож може служити, за висловом М. Чубатого, «підручником для вивчення руського права». Проте «Руська правда» це не лише систематизація звичаєвих норм та їх письмове закріплення, а їх творче переконання відповідно до нових правових реалій XI ст.

Основні риси кримінального права. З утворенням Києво-Руської держави було встановлено цивілізований порядок вирішення конфліктів між потерпілим і кривдником. Багато звичаїв, які регулювали відносини людей при родоплемінному ладі, продовжували діяти у Київській Русі. Це, насамперед, стосується розуміння злочину як суспільно небезпечного діяння, ганебного вчинку, шкідливої поведінки, що заподіює зло людині і суспільству (що-небудь погане, недобре, яке-небудь нещастя, лихо, горе), викликаючи страх, тривогу, душевні страждання, переживання, смуток. За вчинення злочину з найдавніших часів встановлювали покарання як засіб впливу на злочинця. Покарання – це реакція на злочин, його неприйняття, неприпустимість, намагання його викоринити тощо.

Формами існування кримінального права Русі були звичаї, міжнародні договори, нормотворча діяльність князів (Устави, уроки), Руська Правда, візантійське законодавство та збірники церковного права (Номоканон, Еклога, Прохіріон), а також і судові прецеденти, які містили норми про злочини і покарання, (почини і покарання згадуються, насамперед, у таких писемних пам'ятках права як русько-візантійські договори 907, 911, 944 та 971 рр. (статті про вбивство, удар мечем, майнові злочини). Проте найбільше норм про злочини і покарання містить Руська Правда, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку кримінально-правового регулювання на українських землях у IX-XII ст.

У Київській Русі поняття злочину трактувалося як «обида», чи незалежно від того, чи було це заподіяння матеріальної, фізичної або моральної шкоди потерпілому. Світогляд людини раннього середньовіччя, зокрема в Київській Русі, ще не мав об'єктивної ідеї права, правди й неправди. У той час людина відчувала лише суб'єктивне почуття образи, «обиди». У другій половині X – першій половині XII ст. із розширенням можливостей захисту від злочинного посягання, відбулася спеціалізація термінів, що позначали поняття злочину. Вже в Руській Правді під злочинном розуміли не тільки образу, а й будь-яке порушення закону, яким злочинець посягає на інтереси і потерпілого, й оточення, на права інших людей. Церковне законодавство мало іншу назву злочину – «гріх».

Джерела права Київської Русі не розмежовували поняття «злочин» і «цивільне правопорушення». Об'єктом злочину визнавалися життя, здоров'я, честь, гідність, майнові права особи, майно, а згодом – церква, її майнові права (майно), порушення релігійних постанов, громадський спокій (змова проти князя, повстання, бунт тощо). Тобто в понятті «злочин» у кримінальному праві Київської Русі були присутні і формальний, і матеріальний елементи.

У IX–X ст. на землях Київської Русі важливою складовою злочину вважалася об'єктивна сторона діяння, що було зумовлено поглядом на злочин як на виключно приватну справу між винним і його жертвою, яка не становила суспільного інтересу, оскільки матеріальна шкода, заподіяна злочинцем, стосувалася лише потерпілого. Об'єктивна сторона злочину мала недостатньо виражений характер, а тому карали лише за протизаконні дії, до яких відносили вбивство, каліцтво, поранення, крадіжку, знищення майна. У Руській Правді зафіксовано тільки дві стадії вчинення злочину: замах на злочин (наприклад, замах на життя і здоров'я людини, як записано у 24 Просторової Правди, замах на крадіжку у ст. 40 Просторової Правди) та закінчений злочин, який пов'язували із заподіянням моральної або фізичної шкоди (наприклад, статті 1-7 і 19-20 Короткої Правди та статті 12, 3, 29, 41 Просторової Правди).

«Руська правда» містила багато статей, які свідчать про достатньо високий рівень розвитку кримінально-правового регулювання. Об'єктами посягання злочину були особа й майно. Об'єктивна сторона злочину поділялася на дві стадії: замах на злочин (наприклад, покаранню підлягала особа, яка погрожувала мечем, хоч і не вдарила) і закінчений злочин. Закон знав поняття співучасті, і вимагав покарання всіх винних у злочині. Проте «Руська правда» ще не розглядала ступінь участі кожного зі співучасників злочинного діяння (намовник, виконавець і т. ін.). За законом, у Києво-Руській державі вже існувало уявлення про перевищення меж необхідної оборони (зłodія, ввійманого на місці злочину, можна вбити лише у випадку опору з його боку; якщо зłodія вбили після його затримання, коли безпосередня небезпека в його діях відпала, то винні у цьому випадку мали платити виру). Див ст. 38 «Правди Ярославичів»

Суб'єктами злочину були лише фізичні особи (вільне або напіввільне населення). У Київській Русі суб'єктом злочину визнавалася будь-яка людина, крім холопа й челядина. Останні становили власність господарів, які й несли відповідальність за їхні неправомірні вчинки, що, однак, не виключало права застосування до раба фізичного впливу. Холопа можна було бити, мордувати, страчувати. Проте після смерті князя Ярослава Мудрого вбивати рабів було заборонено.

Законодавець нічого не зазначив про віковий ценз для суб'єктів злочину. Суб'єктивна сторона крила в собі умисел і необережність. Мотиви злочину і початкова провина проступали не чітко. І все ж таки тодішня правова дійсність знала пом'якшувальні та обтяжливі обставини у трактуванні провини. До пом'якшувальних обставин закон відносив злочини, вчинені у стані сп'яніння («во піру»), а до обтяжливих – злочин вчинений з корисливих мотивів. Законодавець знав також поняття рецидиву, повторності злочину (наприклад, у випадку конокрадства). Обтяжувало покарання й здійснення злочину одночасно декількома особами. У цьому випадку норми «Руської правди» відобразили прагнення князівської влади суворіше карати колективно «буйство», запобігаючи в зародку можливим повстанням.

Види злочинів. Найпоширенішим видом злочинів були злочини проти особи. Серед таких розрізняли злочини проти життя – вбивство (навмисне, ненавмисне), тілесної недоторканності, честі й свободи особи.

Найважчими злочинами проти особи в Київській Русі були: вбивство, скалічення, поранення, образа. Особливо небезпечним злочином проти особи було вбивство. У Руській Правді розрізнялося вбивство «в обиду» (ст. 19 Короткої Правди), «у розбої» (ст. 20 Короткої Правди та ст. 3 Просторової Правди) та «у сварці» (ст. 7 Просторової Правди). Мотивом вбивства «в обиду» була помста за завдану образу, вбивства «у розбої» — заволодіння майном. У разі вчинення вбивства «у розбої», якщо не

було встановлено злочинця, відповідальність несла вся громада, на території якої було знайдено вбитого. Якщо вбивство було вчинено «в обиду», то громада не несла відповідальності, убивцю розшукували «істці» як представники держави. Руська Правда передбачала вбивство «у сварці» або «на піру», тобто вчинене з необережності під час бійки на бенкеті або під час сварки. Вбивство людини могло бути вчинене навмисно або ненавмисно. Навмисне вбивство називалося «душогубством». Руська Правда розрізняла вбивства не лише за формою вини (навмисні і ненавмисні), а й за соціальним статусом вбитого. Відповідно до статей 9, 22, 23 Короткої Правди та статей 1-3 Просторової Правди за вбивство державних службовців стягували штраф (віру) у подвійному розмірі. За вбивство осіб, які перебували у певного роду залежності (ремісники, холопи), згідно зі статтями 24, 27 Короткої Правди та статтями 13, 15, 17 Просторової Правди, карали штрафом у розмірі 12 гривень. За вбивство рядовича, смерда, холопа або рабині стягували штраф у розмірі 5 гривень (статті 25, 26 Короткої Правди і статті 14, 16 Просторової Правди). За вбивство вільної людини, представника князівської адміністрації (мечника, тіуна, ябедника) стягували штраф у розмірі 40 гривень (ст. 1 Короткої Правди і ст. 11 Просторової Правди), а за вбивство представників вищої державної адміністрації стягували штраф у розмірі 80 гривень.

У Київській Русі особливо великі штрафи призначалися за злочини проти здоров'я особи, зокрема, за заподіяння каліцтва. За Короткою Правдою злочином вважалося позбавлення особи життя чи важливих органів, насамперед ноги, руки, ока, носа, пальців руки. Згідно з «Правдою Ярослава» штраф у 3 гривни встановлювався за завдану втрату пальця, за втрату руки - 40 гривень. Каліцтво робило людину частково або повністю непрацездатною і фізично неповноцінною, тому така людина потрапляла під опіку церкви або князя.

У Руській Правді були норми, які гарантували захист честі та гідності вільним людям чи князівським слугам. Особливу увагу було зосереджено на охороні феодалної честі. За образу честі («за обиду») Коротка Правда передбачала високий штраф (12 гривень). образою честі та гідності було виривання вусів і бороди ц і. 8 Короткої Правди і статті 67, 68 Просторової Правди), удари тупим боком меча, держакон (статті 3,4 Короткої Правди та статті 23, 25 Просторової Правди). За словесну образу не карали, проте лайка на адресу жінки належала до тих діянь, за які призначали покарання відповідно до церковних статутів.

У Київській Русі було передбачено покарання за злочин проти особистої свободи людини. У Руській Правді цей злочин розглядався у двох випадках: продаж закупа в неволю (ст. 61 Просторової Правди) і позбавлення свободи за надуманими обвинуваченнями. Покарання призначалося як за образу честі: «А якщо зв'яжуть мужа без вини, то 13 гривень за сором».

Злочини проти держави як такі Руська Правда не передбачала. Особа самого князя як об'єкта злочинного посягання розглядалась як фізична особа, котра від інших відрізнялася більш високим становищем і привілеями. Тому посягання на князівську владу (повстання, порушення васальної вірності) можемо вважати злочином проти держави.

Злочин проти релігії та церкви (чарівництво, «волхування» або здійснення язичницьких обрядів, крадіжка предметів культу, пограбування могил тощо) каралися лише за постановами Церковних уставів та були обумовлені привілейованим становищем церкви.

Значне місце також відводилося злочинам проти сім'ї та моралі, під якими в Київській Русі розуміли полігамію, згвалтування, подружню зраду, укладання шлюбу між близькими родичами, народження позашлюбної дитини тощо.

Серед майнових злочинів розрізняли крадіжку (татьба), розбій (пограбування) – ст. 3,7 «Просторової Правди», привласнення загублених речей або втікача-невільника, позаправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал та деякі інші.

Система покарань. Головна мета покарання за «Руською правдою», полягала у вирівнюванні завданої шкоди (матеріальної чи моральної) та поповненні княжчої скарбниці. Власне, така мета і зумовлювала систему покарань. Вона була досить простою, хоч і пройшла певну еволюцію.

У Києво-Руській державі смертна кара застосовувалася в обмежених випадках. Вважають, що князь Володимир Великий запровадив смертну кару під впливом грецького духовенства, а згодом він же її скасував, замінивши грошовим покаранням. Однак після Володимира в історії Київської Русі маємо чимало прикладів, коли великі князі київські вдавалися до страти винних у повстаннях проти них (наприклад, Ізяслав 1068 р. влаштував смертну кару 70 повстанцям). Окрім того, існувала своєрідна «відкладена» смерть для бідних. Зокрема, той, хто самостійно чи за допомоги родичів, громади не міг сплатити виру, мусив жити у борговій ямі (реальній) до своєї смерті.

Найбільш консервативними у Руській правді були покарання за злочини проти особи. Законодавець тут передусім керувався старими звичаєвими нормами, що видно зі ст. 1 Короткої редакції, де йшлося про кровну помсту як вид покарання. Своім корінням помста сягала родового ладу, де вона була інститутом судочинства і морально-етичною нормою. Механізм реалізації цього інституту засновувався на принципі таліону – скривджений рід вимагав страти рівноцінного представника з роду вбивці («око-за-око, зуб-за-зуб»). Кровна помста була спрямована не стільки проти вбивці, скільки проти його сім'ї. Ярослав у своїй «Правді» обмежив коло найближчих родичів убитого, які мали право мстити. Установлена ним норма не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. У цьому, як зазначають, була також меркантильна причина – якщо таких родичів у жертви не було, то вбивця платив штраф (виру) на користь держави. Крім того, помста дозволялася лише за повного доведення злочину. У другій половині XI ст. Ярославичі помсту як вид покарання скасували взагалі. Її остаточно заступили грошові штрафи. У цьому акті дослідники (В. Яременко) вбачають один з елементів гуманізму й демократизму руського права. Для порівняння – європейські народи ще кілька віків дотримувалися кровної помсти. У Німеччині, зокрема, її заборонили лише 1495 р.

Найтяжче з усіх відомих давньоруському праву покарань – «поток і розграбування». Згідно з «Руською правдою», такому покаранню підлягали ті, що захопилися розбоем «без всякої сварки» (тобто без особистої образи), конокради й палії. Для середньовічного суспільства це справді були найбільш небезпечні діяння, які об'єктивно були направлені проти багатьох людей, а значить, і проти суспільного інтересу. Такі особливо небезпечні (кажучи сьогодишньою мовою) злочинці видавалися князеві, майно їх конфіскувалось, а самих їх чекало рабство, якщо не вистачало майна на покриття або вигнання.

Усі інші покарання в Київській державі це грошові штрафи. Будь-яке грошове покарання складалося з двох частин: одна вносилася на користь князя (держави), а інша, як компенсація за причинені збитки, – потерпілому. Найтяжчим із грошових покарань вважалася вира, або віра. Вона присуджувалася за вбивство чи смертельні ушкодження на користь родичів убитого. За пом'якшувальних обставин виру злочинцеві допомагала сплатити громада (дика вира). Щоправда, вважають (Л. Кушинська), що дику, або повиальну, виру, яка була відображенням давньої звичаєвої норми кругової поруки громади, знімали з верві, до якої належав злочинець, якщо остання відмовля-

лася видати його князеві. Одночасно зі стягуванням вири родичі вбитого отримували від убивці головщину (компенсацію), тобто своєрідну плату за голову в знак примирення. Розмір головщини встановлювався за домовленістю. За менш важливі злочини на користь князя стягувався штраф – продаж, а потерпілий як винагороду отримував урок.

«Руська правда» свідчила про високий рівень тогочасної правової свідомості. Вона постійно мала на увазі суб'єктивну сторону злочину – ставила питання про провину. Мотиви вбивства розрізняли, виходячи з особистих спонукань та зовнішніх обставин – убивство у змові або на бенкеті. Причому зазначалося, у яких випадках, за які вбивства відповідав сам злочинець, а коли відповідальність поширювалася на цілу громаду.

Особливості Відповідальність на громаду поширювалася у двох випадках – коли вона не знаходила вбивцю або коли, знаючи вбивцю, давала можливість йому втекти (С. Юшков). Так, якщо вбивство було здійснено в результаті сварки чи сп'яніння («во піру»), то кримінальний штраф винний платив разом із громадою. Якщо ж злочинець «став на розбій», тобто перетворився у професійного грабіжника і під час грабунку кого-небудь убив, то громада не тільки не повинна була допомагати йому у сплаті вири, але зобов'язана була видати князеві разом із дружиною й дітьми на «поток і пограбування». Крадіжка коня каралася «продажею» у три гривні. Якщо ж украдений кінь був навмисне («пакощами») зарізаний, то належало сплатити 12 гривень «продажі». Професійний конокрад (коневий тать) видавався князеві на «поток і пограбування». Убивство нічного злодія, захопленого на місці злочину, не каралося. Якщо ж він був уже зв'язаний, то за його вбивство карали вбивць, тобто потерпілих від крадіжки.

Норми «Руської правди» захищали життя будь-якої людини. Але штрафи – вири, які призначалися за вбивство, різнилися залежно від соціального становища убитого: 80 гривень за вищих князівських слуг; 40 гривень за боярських слуг, за вільних «мужів» і купців; 12 і 5 гривень за смерда, закупа або раба-холопа. Проте в будь-якому випадку виплатити таку суму в сріблі для селянина було або взагалі неможливо, або ж призводило до його розорення. Захищалося навіть життя ізгоя (людини, що втратила зв'язок із своєю общиною і була позбавлена засобів до існування). У цьому був не лише вияв християнської заповіді «Не убий!», а й особистий князівський інтерес: ізгої охоче йшли в слуги і в молодшу дружину до князів. Охоронялося «Руською правдою» (проте лише в пізніших редакціях) і життя жінок: за вбивство жінки сплачувався половинний штраф (пів вири).

Статті «Руської правди» гарантували людині охорону її майна. Причому на особливому становищі було майно князя. До караних діянь відносили: викрадення чужого майна, недозволене користування чужою худобою (головно це стосувалося бойових та їзових коней), навмисне знищення чужого майна. Штрафи за це призначалися пропорційно приблизній вартості вкраденого або пошкодженого. Землевласникам і хліборобам гарантувалася охорона угідь і орного наділу: знищення межі або інших знаків на дереві, на борті розцінювалося як серйозний злочин і каралося штрафом у 12 гривень.

Отже, кримінальне право в Київській Русі, яке, за влучним спостереженням М. Грушевського, відверто превалювало (зокрема й за ступенем розробленості його норм) над усіма іншими галузями права, мало достатньо високий рівень розвитку. Злочин визначався не як порушення закону чи князівської волі, а як «обида», тобто спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб. Види покарання

пов'язувалися з намірами злочинця та пройшли історичний розвиток від помсти до можливості грошового викупу, або застосування кримінального покарання. Усі види покарання у своєму комплексі підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального вирівнювання шкоди потерпілому, а також сприяли утриманню князівської влади.

Судовий процес (судочинство) Русі. Про процедуру судового розгляду за «Руською правдою» відомо небагато. Очевидно, зацікавлена особа (потерпілий) повинна була сама порушувати справу в громадському суді або ж звертатися по захист до князівського уповноваженого. Звинувачення мало було персональним, тобто направленим проти відомої особи. Більшість дослідників (Я. Падох, І. Ісаєв та ін.) наголошують на пануванні у судочинстві Києво-Руської держави звинувачувально-змагального процесу. Він характеризується активною участю зацікавлених у вирішенні конфлікту осіб. Суд, власне, виконував роль посередника в судовому процесі («тяжі»). У звинувачувально-змагальному процесі сторони – позивач і відповідач – апіорі користувалися майже однаковими судовими (процесуальними) правами. Попри те, особливу роль у процесі відігравав саме позивач: саме за його заявою розпочиналося судочинство.

Судовий процес відбувався усно. «Руська правда», що закріпила традиційні процедури упіймання злодія та розшуку вбивці, визначила три стадії (етапи) судового процесу: «Заклич», «Звід» та «Гоніння слідом». Розшук злочинця в Київській Русі здійснювався потерпілим і його родичами, що вказує на приватно-правовий характер судового процесу.

У випадку крадіжки слід було оголосити про пропажу речі на торгу (громадському місці). Це називалося закличем. Закон виходив із того, що заклич стає відомим для всього міста впродовж трьох днів. Тому повернення речі до цього терміну не каралося. А в разі віднайдення пропалої речі в кого-небудь опісля потерпілий не лише повертав собі свою пропажу, а й отримував від її неправомірного володільця винагороду в розмірі трьох гривень.

Покупець, який купив річ, що виявилася вкраденою, повинен був показати того, у кого він її купив, або присягти у своїй невинності. Така процедура називалася зводом (варіант очної ставки). Звід розпочинався у випадках: а) якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу; б) якщо річ знайдено до трьох днів після закличу; в) якщо річ було віднайдене не у своєму місті (громаді). У межах свого міста (громади) звід продовжували до третьої людини. Надалі річ вилучалася на користь потерпілого, а невдалий покупець зазнавав збитків, або міг сам шукати злодія далі. Якщо ж володільець доводив добросовісність набуття, однак не міг вказати на людину, в якій придбав річ (і це може бути підтверджено присягою двох вільних людей, свідків купівлі), він утрачав свої гроші, які заплатив за річ, але зберігав право позову у випадку, якщо розшукає особу, котра продала йому річ. Звід закінчувався у своєму місті або у своїй громаді.

За межами міста або громади переслідування запідозреного злодія чи вбивці не велося. Вважалося, що злочинець перебував там, де губляться його сліди. Якщо ж слід втрачено на великій дорозі чи в степу, розшуки припинялися. У протилежному випадку, до кого слід заводив, той уважався злочинцем, якщо «не відвів слід». Якщо переслідування утікача по сліду (це називалося гоніння сліду) не увінчувалось успіхом, то верв, куди приводив слід, повинна була або видати злочинця, або сама відповідати за злочин. У таких випадках верв платила штраф розкладкою. Те саме чекало общину, якщо на її території знаходили вбитого князівського слугу. Траплялося, що виплата такого штрафу – дикій вири тривала декілька років і реально призводила до закабалення громади князем. Щоправда, в «Руській правді» зазначалося, що «община не платить

за знайдені труп або кістки, якщо не знають убитого і про те, що трапилося, ніхто не чув». «Звід» і «гоніння слідом» відбувалися зі збереженням давніх урочистих форм. Той, хто «гнав слід», міг вимагати від властей допомоги.

На судовому процесі сторони доводили свою правоту за допомоги судових доказів. У Київській Русі судовими доказами були: 1) власне визнання; 2) свідки («видоки» і «послухи»), якими могли бути тільки вільні люди (сумнівно щодо жінок); 3) присяга (складали сторони й свідки); 4) ордалії (суди божі); 5) речові докази (сліди побиття, рани, тіло вбитого, свідки тощо).

Невід'ємною частиною судочинства в Києво-Руській державі був інститут свідків. Видок у «Руській правді» – учасник судової процедури – свідок протиправних дій (тілесних ушкоджень), який проводився потерпілою стороною до суду, або той, хто міг стати свідком у майнових позовах (про належність челяді). Послухи, які також зафіксовані у «Руській правді», свідчили не про факт злочину, а про добру репутацію («добру славу») тої чи іншої сторони процесу. Від необґрунтованого звинувачення можна було «очиститися», виставивши сім свідків – послухів, які підтвердили би їм добре ім'я підозрюваного. За спостереженнями деяких учених (М. Максимейко, Ф. Леонтович), вже у XII ст. послухи витрутили із правничого вжитку видоків.

У кримінальних справах достатніми доказами вважалися прямі докази (рани, синці тощо) або свідчення двох очевидців – видоків. У випадках звинувачень у крадіжках, у майнових суперечках найбільш важливим доказом була виявлена наявність украденої речі – речовий доказ. Недоведене звинувачення спричинило стягнення судового мита на користь князівського уповноваженого і від позивача, і від відповідача (штраф 3 гривні за смерда і 12 – за боярина).

У випадку, коли послухи й видоки з обох сторін давали однаково позитивні свідчення, отже, за відсутності доказів факту злочину винний (або невинний) визначався за допомоги випробувань ордалій (судів божих) – водою, залізом або «полем» тощо. Найбільш поширеною з ордалій у Київській Русі був судовий поєдинок – «поле». Переможець поєдинку виграв процес. У справах понад 6 гривень випробовували залізом. Підозрюваному давали в руки розжарений шматок заліза і за характером ран судили про правильність або неправильність звинувачення. Звернення до божого суду вважають традиційним для ранньофеодальних релігійних суспільств, коли можливостей для справжнього розшуку і збору доказів фактично не було.

Якщо вартість вкраденої речі була відносно незначною (менше двох гривень), обвинувачення доводилось або спростовувалося простою клятвою. Той, хто прийняв таку присягу, вважався невинним. Присяга існувала ще до прийняття християнства. Про неї йшлося у пам'ятках, датованих початком X ст. Зокрема, у договорі Олега з Візантією (911 р.), розповідалося, що русичі, присягаючи, знімали з себе щити і клялися богом Перуном. Тоді присяга називалася «ротою». З прийняттям християнства присяга також мала усний характер і супроводжувалася цілуванням хреста.

Зважаючи значення всіх доказів, наданих сторонами, суд виносив (усно) рішення-вирок. Суд сам не виконував цивільних рішень. Про це дбала зацікавлена сторона. Кримінальні вирoki виконував здебільшого князь або його урядовці. Сторони – переможцеві допомагала держава (за М. Грушевським, влада виконувала лише одну міру покарання – «поток і розграбування»). Потерпілий міг задовольнити свої інтереси за рахунок майна засудженого або змусити його відпрацювати заподіяну шкоду (повернути в холопство), коли майна не вистачало. Ніяких указівок про повторний розгляд справи на скаргу незадоволеної сторони «Руська правда» не містила.

Отже, судовий процес у Київській Русі мав яскраво виражений звинувачувально-змагальний характер: він починався лише з ініціативи позивача, сторони в ньому

(позивач і відповідач) користувалися рівними правами, судочинство здійснювалося публічно та усно. Процес ділився на три етапи (стадії) – «заклич», «звід» і «гоніння сліду». У системі доказів значна роль відводилася свідкам, присязі та ордаліям.

Висновки.

Характеристика державного ладу Київської Русі дає підстави стверджувати, що це була удільна, близька до федеративної ранньофеодальна династична монархія. Особливість державного устрою полягала у тому, що зберігалися, як ми відзначали, удільні князівства, пов'язані між собою спільними династичними стосунками, єдиною церковною організацією, єдиною системою права. Відносини сюзеренітету – васалітету, характерні для Європи, особливо Західної, тут набули завершених форм, оскільки влада Великого князя над удільними князями, а їх – над боярством була мінімальною. У період свого розквіту Києво-Руська держава будувалась на принципі сюзеренітету-васалітету. У період політичної роздробленості, коли відносно єдину централізовану монархію заступила монархія федеративна, утвердився принцип «колективного сюзеренітету».

Органами влади у Київській державі були: князь, рада при князеві, віче (народні збори) та сними (міжкнязівські з'їзди). Вищим органом влади Київської держави була спадкоємницька (за принципом старшинства в князівському роді, а згодом – «отчини») влада великого князя (організація та управління дружиною й військовим ополченням, провадження зовнішньополітичних зносин зі Степом і Візантією, адміністративна, судова та законодавча функції).

У період Києво-Руської держави існували дві системи управління, десятокова і двірцево-вотчинна. У період феодальної монархії управління здійснювалося на підставі десятокової, або чисельної системи. Вона сформувалась у IX ст., коли князь, приєднуючи слов'янські землі, залишав у них частину дружини (десять, сто, тисячу воїнів) і наділяв воєначальників (тисяцьких, соцьких, десяцьких) судовими та адміністративними функціями. Десь від XI–XII ст. утверджувалася двірцево-вотчинна система управління, за якої центральним органом управління став князівський палац. Тут окремі доручення за галузями князівського господарства виконували призначені князем тіуни (тивуни).

Важливими рисами судово-адміністративного устрою Київської Русі були поділ судочинства на два відомства (світське й церковне) та невідокремленість суду від адміністрації. Функціонували такі суди: князівські, церковні, вотчинні (боярські) і вервні.

Українське право доби Київської Русі виростало зі звичаю та практики правового вирішення конфліктів. Звичаї були головними засобами регулювання життя людей. Звичаєве право лежало в основі правової системи Русі, особливо на ранньому етапі існування держави. Право доби Києво-Руської держави базувалося на широкій джерельній базі – звичаєвому праві, міжнародних договорах, законодавчій діяльності київських князів та рецепції візантійського права. Певний час починаючи з 988 р. – також на нормах християнської релігії. На кінець X ст. у давньоруському суспільстві склалися дві великі відносно відокремлені групи суспільних відносин: релігійно-церковні та світські, що уможливило вирізнення світської й церковної систем права. Зросло значення законодавчої діяльності київських князів. Нарешті, у першій половині XI ст. дійшло до першої у вітчизняній історії систематизації правових норм – «Руської правди», початкове укладення якої пов'язують з іменем князя Ярослава Мудрого.

Руська Правда стала першим кодифікованим збірником давньоруських правових норм. Вона репрезентувала систему суспільних і правових уявлень українського народу в найдавніші часи, найповніше зберегла давні положення звичаєвого права.

«Руську правду» можна визначити як кодекс приватного права – усі її суб'єкти були фізичними особами, поняття юридичної особи тогочасний закон ще не знав. Збірник будувався за казуальною системою, тобто законодавець намагався передбачити всі можливі життєві ситуації.

Законодавство Русі, що було поставлене на службу державі, послідовно відстоювало інтереси феодалів, утверджуючи принцип привілею або принцип правової нерівності. Щоправда, закон певною мірою дбав і про права феодально-залежного населення: захищав від сваволі закупів, не допускав протиправного оборнення вільних на холопів. Правоздатність учасників правовідносин була різною за обсягом, залежала від суспільного становища й статі. Цивільно-правові відносини доби Києво-Руської держави виникали лише між особами, що не були обмеженими у право - і дієздатності. В основі цивільного правового регулювання був інститут права власності. Попервах власністю могло бути лише рухоме майно, а з другої половини XI ст. – земля (земельна власність). Поява й розвиток приватної власності сприяли оформленню інститутів зобов'язального та спадкового права.

Аналіз законодавства вказаного періоду дозволяє назвати декілька груп об'єктів правового регулювання (особисті права, свободи, речі); як злочини розглядалися порушення особистих прав, свободи, знищення чужих речей, недозволене користування чужими речами, злочини проти влади і християнської віри, проти сімейного права й моральності. Злочини проти християнської віри, сімейного права й моральності, блюзнірство складали групу злочинів, що перебували в юрисдикції церкви.

Джерела права свідчать, що єдиного поняття злочину за тієї доби ще не існувало, каралося не порушення закону, а найчастіше спричинення шкоди. «Злочин» визначався як «обида», тобто не як порушення закону (закону могло й не бути) чи князівської волі, а як спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб; кримінальне й цивільне правопорушення не розрізнялися. Покарання в основному полягало у вирівнюванні заподіяної шкоди, і залежало від соціального становища потерпілого. Види покарання еволюціонували від помсти до можливості грошового викупу, або кримінального покарання. Як інститут кримінально-правового регулювання види покарання у сукупності підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального покриття шкоди потерпілому й утримання князівської влади.

Судовий процес у Києво-Руській державі мав змагальний характер: він розпочинався лише з ініціативи позивача, сторони в ньому (позивач і відповідач) користувалися рівними правами, судочинство здійснювалося публічно та усно. Процес поділявся на три етапи (стадії) – «заклич», «звід» і «гоніння сліду». В системі доказів значна роль відводилася свідкам, присязі та ордаліям

У Києво-Руській державі як ранньофеодальній державі головними ознаками існування державності були: наявність публічної влади, відмежованої від народу, розміщення населення за територіальним (а не племінним принципом), збирання данини для утримання державного апарату. Земля належала панівній групі загалом, князеві з дружиною та боярами. Зберігалися пережитки первіснообщинного ладу: повинності селян обмежувалися сплатою данини; для вирішення найважливіших питань населення збиралося на загальні збори-віче; для оборони скликалося народне ополчення. А система права Русі заклала правові основи національної державності. Її уособлення – Руська Правда урегульовувала суспільно-політичні, морально-правові відносини протягом кількох століть і склала підґрунтя для Литовського статуту й подальшого розвитку права Гетьманщини.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Назвіть і поясніть теорії походження Києво-Руської держави.
2. У час правління яких князів Києво-Руська держава володіла найбільшими територіями?
3. Кому належала законодавча влада в Київській Русі? Виконавча влада, судова?
4. Коли і чому в Києво-Руській державі сформувалася двірцево-вотчинна система управління?
5. Поясніть сутність феодальної системи відносин сюзеренітету – васалітет.
6. Хто і з якою метою укладав Хрестоцілувальні грамоти?
7. Що таке віче, ряд, снем?
8. З якою метою князь Володимир Святославович запровадив християнство на Русі?
9. Поясніть причину скликання Любецького снему 1097 року?
10. Хто з руських князів виступив ініціатором кодифікації звичаєвого права, чому?
11. Назвіть основні суспільні стани в епоху Києво-Руської держави?
12. Опишіть стадії судового процесу згідно з Руською Правдою.
13. Які джерела права були основою правової системи Землі Руської?
14. Хто такі видоки і послухи?
15. Назвіть суди, які існували в Україні в добу раннього і класичного середньовіччя? Яка їхня юрисдикція?
16. Що таке династична дипломатія в епоху Києво-Руської держави?
17. Вкажіть вищі органи державної влади в епоху Києво-Руської держави, яка їх компетенція?
18. Складіть список руських князівств (вказавши територію на якій вони існували) періоду феодальної роздробленості (кінець XI – XIV століття).
19. Вкажіть князів, які правили удільними князівствами, час їхнього правління, і до якої князівської династії належали ці князі.
20. Вкажіть правові принципи на основі яких формувалося феодальне право?
21. Опишіть систему престолонаслідування в епоху Києво-Руської держави запроваджену Ярославом Мудрим в XI ст. (зверніть увагу на відмінності у системі престолонаслідування за «принципом старшинства» та «принципом отчини».
22. Поясніть сутність системи колективного сюзеренітету запропоновану нащадками Ярослава Мудрого.
23. Як розрізнялося вбивство за Руською Правдою (в обиду, у розбої, у сварці, душоубство).
24. Чому у разі скоєння вбивства у розбої відповідальність за вбивство могла нести уся громада, на території якої було знайдено вбитого? Поміркуйте над цим питанням. Поміркуйте, чому у цьому випадку застосовується принцип колективної відповідальності?
25. Чому вбивство державних (князівських) службовців стягували віру у подвійному розмірі? – висловіть свою точку зору?
26. Які види злочину за Руською Правдою можна вважати державними злочинами, а які майнові – поміркуйте?
27. Що таке «розбій» за Руською Правдою; яке передбачалося покарання за розбій?

28. Вкажіть види покарань за Руською правдою (поміркуйте, від чого тоді залежало призначення покарання винній особі?). Яка мета покарання відповідно до Руської Правди?
29. Які Ви знаєте способи відшкодування за скоєний злочин «обиду»? , що означає термін «головництво»?
30. Що таке «урок», основна відмінність між цими видами покарань «урок» і «головництво»?
31. Поясніть що таке «потік і розграбування», «віра» (і скільки це в грошових одиницях Русі), «продаж», коли і за що платили «подвійну виру»?
32. Вкажіть правові принципи, на яких базувалося давньоруське право.
33. Вкажіть, що є предметом правового регулювання ст. 42 «Покон вирний» Короткої редакції «Руської Правди»?
34. Які види основних доказів використовували на судових процесах в Києво-Руській державі?

Список використаних джерел

1. Антологія української юридичної думки / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ: Юридична книга, 2002-2005.
2. Білецький Л. «Руська правда» й історія її тексту. За редакцією Ю.Книша. Вінніпег: Українська Вільна Академ. Наук, 1993. 166 с.
3. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа): наукове видання / Т.І. Бондарук К., 2000. 160 с.
4. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. Закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
5. Бойко І.Й. Державний лад і право Київської Русі: текст лекцій / І.Й. Бойко. Львів, 2004. 67 с.
6. Відейко М.Ю. Україна: від Антів до Русі / Михайло Відейко. Київ: КРІОН, 2009. 239 с.
7. Вілкул Т.Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI-XIII ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук /Т.Л. Вілкул. Київ : [б.в.], 2001. 19 с.
8. Войтович Л. Княжа доба на Русі : портрети еліти: монографія. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. 782 с.
9. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Львів. 1996. 256 с.
10. Гайманівський Олександр. Замітки до характеристики головних рис українського права доби Руської Правди / Олександр Гайманівський. Прага: [б.в.], 1939. 8 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси в 10-ти томах (у форматі PDF). Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1522
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси в 10-ти томах. URL: <http://litopys.org.ua/>
13. Історія українського права: навч. посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; за ред. І. А. Безклубого. К.: Грамота, 2010. 334 с.

14. Ідзьо В.С. Українська держава в IX-XIV століттях. Івано-Франківськ: Сімик, 2014. 755 с.
15. Єреган А.Р. Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі (IX-XII ст.): загальнотеоретичний аспект: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. / А.Р. Єреган. К., 2014. 20 с.
16. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі – важлива складова частина державного механізму / В. Єрмолаєв. Право України. 2003. № 3. С.23–28.
17. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі: (кінець VIII ст. - початок XIV ст.): навчальний посібник. К: Істина, 2007. 123 с.
18. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199–1349 рр.): Монографія. / Кульчицький В та ін. – Львів: Бібльос, 2005. – 456 с.
19. Купчинський Олег. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV століть: дослідження, тексти. К., 2006. 35 с.
20. Настюк А.А. Роль князівської влади у процесі державотворення Київської Русі в IX - на початку XII ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. К.: Логос, 2015. 20 с.
21. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навчальний посібник [укладачі: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв]. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2014. 344 с.
22. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України: підручник. К.: Ін Юре, 2015. 808 с.
23. Терлюк І.Я., Забзалюк Д.Є. Історія держави і права середньовічної України: навч. посіб. / І. Терлюк, Д. Забзалюк. Львів : Каменяр, 2010. 231 с.
24. Федоренко Т. М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. / Т.М. Федоренко. К., 2001. 18 с.
25. Федоренко Т. М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. К., 2001. 18 с.
26. Хрестоматія з історії держави і права України. Навчальний посібник, упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І. Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
27. Шевченко В.С. Інститут державної мови в Україні: історико-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 20 с.

ТЕМА 12. РУСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

- 1. Епоха удільних князівств (1132 – 1492 рр.).**
- 2. Утворення Галицько-Волинське князівство 1199–1349 рр. і його розвиток.**
- 3. Державний лад Галицько-Волинського князівства: система влади, устрій, державний апарат**
- 4. Особливості системи права Галицько-Волинської держави.**

Вступ

Галицько-Волинське князівство виникло в результаті об'єднання (1199 р.) окремих Галицького і Волинського князівств. Династія Ростиславичів, яка утвердилася на Галицькому «столі» від кінця XI ст., зусиллями князів Володимирка (1124–1152 рр.) об'єднала розрізнені уділи (1141 р. Галич став столицею князівства) та Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) – значно розширила територіальні межі своєї держави. Скориставшись зі смерті Володимира, сина Ярослава Осмомисла (1199 р.), останнього представника династії Ростиславичів, волинський князь Роман Мстиславович (1170–1205 рр.) оволодів Галичем і приєднав Галицьку землю до Волинської (як окреме князівство сформувалося від середини XII ст.), чим започаткував утворення єдиного Галицько-Волинського князівства, яке в роки найбільшого піднесення, за правління князя Данила Галицького (1238–1264 рр.), охоплювало майже всі тогочасні етнічні українські землі. Смерть останнього князя в державі Юрія-Болеслава Тройденевича (1325–1340 рр.) стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської землі: вона відкрила шлях до прямих утручань у справи князівства з боку сусідніх держав. У 1349 році розпочинається (триває аж до 1385) війна між представниками династії Гедиміновичів (ВКЛ) та представниками польської королівської династії П'ястів. Від 1349 р., коли польський король Казимир Великий анексував Галичину й частину Волині, Галицько-Волинська держава перестала існувати.

1. Епоха удільних князівств (1132 – 1294 рр.)

Учені констатують, що у XII столітті на Русі розпочалася епоха феодальної роздробленості, яка пов'язана з виникненням удільних князівств. Період удільних князівств формально тривав з 1132 року до 1492 року, коли за Віленським привілеєм удільні князі Русі були позбавлені права зносин з іноземними володарями і права роздачі земель своїм васалам.

Умовною датою початку епохи удільних князівств є смерть сина Володимира Мономаха Мстислава Володимировича (роки правління: 1125-1132). З його смертю (1132), великі князі київські перестали контролювати князівства Русі. Після того як київський престол посів Ярополк Володимирович (5-й син Володимира Мономаха) на Русі розпочинається епоха феодальних міжусобних війн. Упродовж 1146 – 1240 рр. на київському престолі побувало 47 князів (Музиченко П.П.). Їхня влада поступово ставала номінальною, а землі дедалі більше набували державних атрибутів, перетворюючись з адміністративних одиниць у держави з власними князями як суверенами.

Іноді князі з династії Рюриковичів намагалися з боєм оволодіти Києвом для того щоб титулуватися князем київським і мати право бути верховним сюзереном. Навала татар у 1240 році завершила процес занепаду Києва як столиці Русі. Водночас це також стало і чинником поглиблення роздробленості Русі з огляду на те, що в міжусобній боротьбі поміж князями останні використовували монголо-татар, а ті діяли за принципом – поділяй і владарюй.

Після 1132 року і до середини XII ст. на території Русі остаточно сформувалися окремі князівства: Київське, Переяславське, Чернігівське, Волинське, Галицьке, Полоцьке, Сіверське, Смоленське, Новгородське, Ростово-Суздальське, Муромо-Рязанське. У межах їхніх територій відбувалася стійка консолідація і діяли спільні інтереси, а підпорядкування цих земель Києву носило все більше номінальний характер. До того ж кожне з них мало свої особливості політичного розвитку. Так, у Володимиро-Суздальському і Чернігівському встановилася міцна князівська влада, у Галицькому і Волинському спостерігався надто великий вплив боярської аристократії, у Новгороді та Пскові утворилися феодальні республіки тощо. Ці князівства-землі, у свою чергу, поділялися на менші князівства або волості, бо й далі по всій Київській Русі зберігався принцип наділення князем своїх синів та близьких родичів «землями», якими вони управляли. На удільні князівства була перенесена система сюзеренітету – васалітету.

Фактично перші прояви феодальної роздробленості були зафіксовані у рішеннях Любецького та Витичівського снемів. На цих з'їздах було проголошено принцип, за яким кожен князь мав право володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів. Закріплюючи ці землі за певними гілками династії Рюриковичів, князі намагалися усунути протистояння поміж князями і стримати швидкий розпад Київської Русі. Одночасно Любецький (1097) та Витичівський (1100) сними князів узаконили фактичне закріплення окремих земель за певними гілками роду Рюриковичів, запрограмувавши можливість перетворення цих земель з адміністративних одиниць у державно-адміністративні. Принцип «нехай кожен тримає свою вотчину» хоч залишив місце політичній ієрархії князів та їх залежність від Великого князя київського, однак закріплював повний суверенітет князів намісників всередині їхніх володінь. Після 1097 року ці землі, а згодом і князівства, які утворилися в їх складі можна вважати феодами, щодо київського князя. Тобто вони лише формально визнавали сюзеренітет київського князя, водночас мали повний суверенітет щодо своїх власних князівств – феодинств. Ставши намісниками великих територій, родичі великого князя хотіли відчувати себе володарями, подібно до князів місцевих династій, яких вони фактично замінили після адміністративної реформи Володимира Святославича. Його нащадки прагнули якщо не здобути Київський престол, то хоча б добитися максимальної автономії у внутрішніх питаннях та права успадкування цих територій для своїх спадкоємців, адже більша частина з них не могла сподіватися на успадкування Київського престолу. У цьому їм сприяли ще живі залишки племінного сепаратизму, оскільки настрої верхівки міст і городян були зацікавлені у сильній князівській владі на місцях.

Політика централізації і єдиновладдя у X – XI столітті, які проводили Рюриковичі, змінилася на політику децентралізації, що мала форму феодальної роздробленості – епоха удільних князівств.

Отже XII ст. для Київської держави це період феодальної роздробленості. Він мав місце в усіх європейських країнах і тривав у різний час. Але у більшості європейських країн він раніше чи пізніше був переборений, наставав період зміцнення влади монарха, централізації держави і управління. Можливо, так сталося б і у Київській державі, але цьому перешкодила навала татаро-монголів.

Підкоривши на початку XIII ст. Китай, середньоазіатські держави, вони у своєму нестримному поході на захід, «до останнього моря», вийшли на причорноморські степи, розбили половців і стали загрожувати Київській державі. Назустріч їм вирушило об'єднане військо русько-українських князів. Але у ньому не було ні єдиного керівництва, ні чіткого плану битви. До того ж, кілька могутніх князів (наприклад, Володимиро-Суздальський Юрій Всеволодович) не захотіли брати участі у поході. В результаті у 1223 р. об'єднане русько-половецьке військо у кривавій битві на р. Калці було вщент розбите татарами. Дещо пізніше, у 1237 - 1238 рр. і 1238-1241 рр. наступник Чінгісхана – хан Батий здійснив два спустошливі походи на Володимиро-Суздальську, Рязанську і Центральну та Південну Русь, які були спустошені, міста й села знищено, ремісників взято у полон і відправлено на схід, до столиці Батія в м. Сарай на Волзі.

Більшість істориків кінцеву межу існування Київської Русі окреслюють навагою монголо-татар (1240 р.). З того часу розпочався удільний етап розвитку руської (української) державності тривав протягом XII–XV ст., де Київ як столиця колись величезної держави втратив своє значення.

Удільними князівствами називаються князівства, які утворилися у складі земель Київської Русі, а з часом набули ознак феодальних держав, мали власні князівські династії і продовжували функціонувати після припинення існування самої Київської Русі.

Пройшовши шлях від територіально-адміністративних одиниць до феодальних держав, вони поступово, мірою поглинання їх Польською, Литовською та Московською державами, позбувалися державних ознак. Удільні князівства мали сталі території, розвинені адміністрацію й судочинство, свою митну й податкову політику, своє військо та символіку. Їхні князі вели самостійну політику в інтересах своїх князівств, підпорядковуючи цим інтересам свої шлюбні зв'язки. До 1240 р. їхні розвиток і діяльність відбувалися в рамках Київської Русі. Надалі окремі з них були пов'язані із Золотою Ордою та її васалами, Великим князівством Литовським і Московською державою. Значна частина з них на різних етапах своєї історії були повністю незалежними.

2. Утворення Галицько-Волинське князівство (1199–1349 рр.) і його розвиток

Виникнення та основні етапи розвитку Галицько-Волинського князівства. Після того, як кочові племена половців, а згодом і монголо-татар перекрили шлях до Криму, Прикарпаття стало єдиним джерелом постачання солі. Крім того, через Волинську та Галицьку землі пролягали головні торговельні шляхи на захід, що робило їх однією з головних ланок європейської торгівлі у XII–XIII ст. На той же час XII–XIII ст. прийшлося швидко піднесення Галицького і Волинського князівств. Формування окремого Галицького князівства почалося з другої половини XI ст. Після з'їзду князів (їх ще називали – снemi) у Любечі (1097 р.) Галицька земля стала незалежною від Києва. Династія Ростиславичів, яка утвердилася на галицькому «столі» від кінця XI ст. зусиллями князів Володимирка Володаревича (1124–1152 рр.) об'єднала розрізнені уділи з центрами у Перемишлі, Звенигороді і Тереховлі. Відтак у 1141 р. Галич став столицею князівства, а Ярослава Осмомисл (1152–1187 рр.) – значно розширив територіальні межі своєї держави – на південь аж до Дунаю. Князівська династія Ростиславичів припинила своє існування зі смертю Володимира, сина Ярослава Осмомисла (1199 р.),

який не мав синів від законних шлюбів, а мав двох бастардів (діти народжені поза шлюбом).

Скориставши із цього, волинський князь Роман Мстиславович (1170–1205) оволодів Галичем і приєднав Галицьку землю до Волинської у 1199 році (не без підтримки місцевих бояр), чим започаткував утворення об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Головні передумови об'єднання – вигаснення в Галицькому князівстві династії Ростиславичів і відсутність законних претендентів на князівство, амбіції войовничого Романа Мстиславовича, який до об'єднання князівств воював як союзник (1190) претендента на польський престол Лешка Білого у 1195 р., у 1184 році брав участь у походах на половців, уклав союз з Угорщиною і Польщею, а також із Візантією. У 1200 році оволодів Києвом з метою випередження формування коаліції проти нього, його бувшого тестя Рюрика Ростиславича. Повторно оволодів Києвом у 1202 році, але не згодився на великокнязівський престол, як йому пропонували кияни, розуміючи авторитет Романа Мстиславича. (додаток – добрий порядок (ідея виборності кийвського князя) Романа Мстиславича і Золота Булла 1356 року).

Короткий період перебування на престолі об'єднаного князівства князя Романа Мстиславовича позначився консолідацією держави. Спираючись на дрібних і середніх галицьких бояр і городян, князь Роман Мстиславович приборкав верхівку галицьких бояр (вигнавши боярів Кормильчичів, що перед тим визнали сюзеренітет угорського короля), перемога над якою сприяла зміцненню князівської влади в державі та зумовила активну й цілеспрямовану зовнішню політику першого галицько-волинського князя. Роман Мстиславович успішно воював із половцями на сході та Литвою на півночі. Долучив до сфери впливу Галицько-Волинського князівства Київ (1202 р.). Роман Мстиславович загинув під час походу в Саксонію з метою підтримки свояка Філіпа Гогенштауфена. Поляки убили його під час переходу через Польщу (1205 р.) як союзну державу. Роман Мстиславович не чекав такого від польського князя Лешка Білого, оскільки допомагав полякам у суперечці за великокнязівський престол і підтримав останнього.

Через малолітство синів Романа Мстиславича – Данила і Василька одна частина бояр підтримала Ігоровичів на Галицький престол, інша вирішила шукати підтримки в угорській династії Арпадовичів. Після смерті князя Романа західноукраїнські землі вступили у більш як 40-річну смугу князівсько-боярських міжусобиць, які нерідко зумовлювали й іноземну окупацію краю. Частина бояр підтримала Ігоровичів (синів Ігоря, героя «Слова о полку Ігоревім») у війні з Угорщиною за галицький престол, в результаті останні перемогли. У 1211 році відбулася страта (за зраду) 500 бояр; наслідок – втрата довіри населення і знову угорська окупація Галичини: 1214 – 1219 рр; Мстислав Удатний 1219 – 1228 рр. (Цей князь з метою замирення з наступником Романа Мстиславича Данилом видав за нього свою дочку, а іншу дочку видав за молодшого сина угорського Короля Андрія II).

З 1230 рр. Данило включається в боротьбу за об'єднання Галичини і Волині під своєю владою – у 1239 році заволодів Києвом, а в 1245 році розбив угорців під Ярославом відновивши Галицько-Волинське князівство.

Найсильнішою державою на українських і білоруських землях після монгольського завоювання стало Галицько-Волинське князівство за правління князя Данила Романовича (Галицького) (1238–1264 рр.).

З його іменем пов'язується нове об'єднання Галичини та Волині (1238 р.), відновлення влади над Києвом (1239 р.), вигнанням із краю іноземних загарбників (битва під Ярославом 1245 р.). Щоправда, князь змушений був тимчасово визнати залежність

від Золотої Орди (1245 р.), яка полягала у сплаті данини, оскільки воювати на 2 фронтах і проти угорців і проти татар князь не міг.

Водночас князь Данило шукав союзників для боротьби проти Орди. Сподіваючись на допомогу католицького Заходу у звільненні Руських земель від монголо-татарських загарбників, Данило Галицький прийняв від Папи Римського королівський титул і став називатися Королем Русі. Коронований Папою Інокентієм IV 1253 р. в Дорогичині, Данило Галицький став першим українським королем.

Відтк Данило Романович проводив активну зовнішньополітичну діяльність і сподівався на підтримку Риму не тільки як допомогу проти татар, але і в аспекті зміцнення своєї влади. Адже, добре відомо, який вагомий авторитет у Європі мала Римська Католицька Церква. Взаємини з Римською Католицькою Церквою фактично визначали напрямок зовнішньої політики Галицько-Волинської держави упродовж XIII ст. У стосунках із папською курією в другій половині 40-х років XIII ст. Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах з центральноевропейськими монархами. Знаючи настійливість Риму в релігійному питанні, князь Данило категорично не відкидав можливості переговорів на цю тему, але умовою для цього ставив надання реальної допомоги Заходу в боротьбі з ординцями.

Головними напрямками зовнішньополітичної діяльності Галицько-Волинського князівства у 40–50-х роках XIII ст. можна вважати активізацію дипломатичних відносин з провідними європейськими державами, де особливого значення набули зовнішньополітичні зв'язки із Римом, зокрема, у питаннях щодо прийняття католицизму та можливої релігійної унії, а також створення союзу християнських католицьких держав по організації хрестового походу проти монголо-татар.*

Приймаючи титул «Короля Русі» Данило Романович не тільки розривав зі зверхністю Золотої Орди, але й ставив перед собою завдання відновлення Київської Русі.

Він розумів значення корони не просто як монаршого символу, а як символу належності до Європи. Це також означало, що Галицько-Волинська держава перестала бути васалом Орди. Під назвою «Королівства Русі» держава князя Данила була добре відомою в Європі. Блискучий полководець і реформатор армії, який ввів бронювання коней та наситив армію метальною артилерією.

Не одержавши обіцяної допомоги від Риму, Данило Галицький зайнявся зміцненням свого війська – князівської дружини та ополчення, будівництвом нових міст-фортець (саме тоді було засновано м. Львів). Новим союзником у війні проти татар у став литовський князь Міндовг. У 1254-1255 рр. об'єднані сили союзників завдали ряд успішних ударів по ординцях перемігши хана Куремсу. Однак 1258 року монгольський воєвода Бурундай примусив Романовичів знищити власні укріплення Луцька, Володимира, Львова, Даниліва. Данилові довелося знову визнати над собою владу ординських ханів. 1264 р. князь Данило помер у Холмі. Саме за Данила Галицького відбулася переорієнтація української держави на Захід. У той час як Данило для зміц-

* Із початку свого правління Данило все частіше намагається встановити контакти із хрестоносцями, а особливо – із духовно-лицарськими орденами, які поступово перетворюються із звичайних чернечо-військових формувань у потужні державно-політичні об'єднання. До таких могутніх організацій слід віднести Орден Тамплієрів, Орден Госпітальєрів, Орден Меченосців та Тевтонський Орден. Вважаємо, що правління Данила Галицького – це період входження Галицько-Волинського князівства у європейський союз католицьких держав. Див. детальніше: Забзалюк Д.Є. Хрестоносний рух і політико-правова доктрина доби середньовіччя: головні детермінанти становлення та розвитку. Науковий вісник ЛьвівДУВС. 2017, №4. С.13-20.

нення свої держави та звільнення від панування монголо-татар шукав зв'язків є Європою, в.т.ч. литовцями, О.Невський орієнтуючись на схід безоглядно визнавав владу Золотої Орди. Після смерті Данила Галицько-Волинське князівство перейшло до рук Василька. В Галичині княжили сини Данила: Лев – у Галичі й Перемишлі, Мстислав – у Тереховлі, Шварно – у Белзі та Холмі.

Син Данила Романовича – Лев, був одним із найкращих полководців і постійно перебував у військових кампаніях. Зокрема, вже після смерті батька зумів відновити союз з Угорщиною (одружився на доньці короля Бели IV Констанції) і приєднав Закарпаття. Історики вважають, що саме Лев Данилович зробив Львів своєю столицею наприкінці XIII ст. Лев Данилович прийняв чернецтво в кінці свого життя і зрікся престолу на користь свого сина Юрія Львовича.

Юрій Львович (1301–1315 рр.) поновив свою владу над усіма галицько-волинськими землями, користувався титулом короля та утворив окрему Галицько-Волинську митрополію (1303 р.). Династія Романовичів припинила існування зі смертю синів князя Юрія – Андрія та Лева II (1323 р.), які загинули під час боротьби з Ордою.

Смерть останнього князя в державі Юрія-Болеслава (1325–1340 рр.) стала переломним моментом в історії Галицько-Волинського князівства. Цей князь намагався протистояти польським претензіям на Галичину (відомо про його похід на Люблін у 1337 році), але втратив частину підтримки через те, що він то приймав православ'я, то знову повертався до католицької релігії). Хоча у вбивстві цього князя підозра падає на польського короля Казимира III, який з метою опанування галицькими землями підписав союз із угорським королем у Вишгороді у 1335 році. Смерть князя Юрія-Болеслава відкрила шлях до прямих втручань у справи князівства з боку Польщі та Угорщини. Польський і угорський двори вважали себе спадкоємцями галицьких князів, наприклад, Андрій і Лев Юрійовичі були правнуками короля Угорщини Бели IV. Дуже важливо знати, що саме польсько-угорський союз був спрямований проти Галицько-Волинського князівства.

У боротьбу за галицький престол втрутилися литовські князі. Так по смерті Юрія-Болеслава волинські і галицькі феодалі визнали князем Дмитра-Любарта Гедиміновича, який був одружений з донькою Льва Юрійовича (син Юрія Львовича – Галицько-Волинського короля). Польський король Казимир III у цей час розпочинає планомірні виступи на галицькі землі і в 1349 році захоплює Львів. Але, наприклад, осада Белза поляками, зазнала невдачі. Війна за галицькі землі між польськими династіями (яких підтримувала Угорщина) та литовськими Гедиміновичами, які мали серед своїх предків руських князів тривала від 1349 року з перемінним успіхом аж до Кревської унії 1385 р., коли Польща поєдналася з Литвою династичною унією Ягайла та Ядвіги. Напередодні подій у Криве помирає і князь Дмитро-Любарт Гедимінович, який був проти такого союзу.

Кревська унія вирішила на користь польського Королівства боротьбу за Галицьку землю – тепер вже розпочалася справжня анексія Галицького королівства, яка закінчилася створенням у 1434 році Руського воєводства. До 1434 року ці землі зберігали статус удільних володінь, якими володіли і управляли руські (галицькі) феодалі. Водночас волинським князівством продовжували правити литовські князі з династії Гедиміновичів.

3. Державний лад Галицько-Волинського князівства: система влади, устрій, державний апарат

У Галицько-Волинському князівстві державна влада належала князеві (великому князеві), який спирався на бояр-землевласників і міський патриціат. Князь здійснював усі функції державної влади – законодавчу, виконавчу, судову, тому літописець називав його «самодержцем». Князь також очолював військо, володів значним державним апаратом. Йому належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею. Князь визначав розмір і порядок стягування митних зборів, керував зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Галицько-волинські князі мали вплив і на церковну організацію: за згодою великого князя призначали єпископів, а вже потім вони висвячувалися київським митрополитом.

Однак, зосередити всю державну владу у своїх руках галицько-волинські князі так і не спромоглися. Перешкоджало цьому боярство. Між князем і боярами точилася постійна боротьба за владу. Князь намагався зосередити у своїх руках усі державні функції й стати «самодержцем», боярство в особі боярської ради – обмежити його владу та використати як знаряддя для охорони своїх інтересів. В окремі періоди історії Галицько-Волинського князівства значення князівської влади знижувалося настільки, що князь без відома боярської ради не міг удатися до будь-якої політичної акції. Відомі випадки, коли галицькі бояри запрошували на князівство то польських, то угорських королів. Князівська влада передавалася у спадок – до старшого сина за принципом майорату.

Як орган державної влади у князівстві існували також князівські з'їзди – снemi (укладалися міжкнязівські угоди, зокрема договори-ряди про мир), та народні збори – віча. Щоправда, віче у Галицько-Волинській землі впродовж XII–XIII ст. утратило колишнє значення, однак князь за традицією скликав народні збори для вирішення найважливіших питань.

Суспільний лад

Галицько-Волинської Русі у своїй основі залишався типовим для князівської доби в цілому. Населення князівства поділялося на дві основні групи: феодалну верхівку складали князі, великі бояри, міська знать та вище духовенство. Вони були великими землевласниками і тримали в залежності від себе експлуатовану більшість населення. Останню утворювали майже всі селяни, ремісники, міське населення, дрібне боярство, нижче духовенство. Існували також проміжні соціальні прошарки, що свідчить про ускладнення у XII–XIII ст. соціальної структури населення Галицько-Волинської Русі.

Багатство й соціальне становище людини у суспільстві Галицько-Волинського князівства значною мірою визначала величина землеволодіння. Попри те, що номінально власником усієї галицько-волинської землі вважався великий галицько-волинський князь, він фактично міг беззастережно розпоряджатися тільки «княжими» (князівський домен), а також власними (особистими) землями. Значна частина земель належала боярам, селянам, містам і духовенству.

Особливістю суспільного ладу Галицько-Волинської держави була та обставина, що переважна більшість земельних володінь тут перебувала у боярських руках, які володіли ними як феодами. Відносини між князями та боярами вибудовувалися за принципом сюзеренітету – васалітету. Насамперед це стосувалося Галичини. Бояри в Галицькій Русі були земельною аристократією, яка водночас складала верхівку князівської дружини, «княжих мужів». Могутність галицьких бояр ґрунтувалася не лише на значних земельних володіннях, а й на сотнях і тисячах васалів, що з ласки того чи

іншого боярина сиділи на його землі і на заклик свого пана повинні були прийти йому на допомогу – навіть у виступі проти верховного сюзерена, тобто князя (за принципом: васал мого васала – не мій васал) Учені пояснюють це явище нерівномірністю й неоднаковістю процесу утворення великого землеволодіння на заході Русі. У Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови швидшого його зростання. Виникнення великого землеволодіння тут випереджало створення князівського домену. Останній почав складатися вже тоді, коли переважну частину общинних земель захопили бояри, а це обмежило кількість вільних земель для князівських володінь. До того ж протягом другої половини XII ст. боярське землеволодіння в Галичині зростало більшими темпами, ніж у будь-якій іншій давньоруській землі чи князівстві того часу. Причину того вбачають в особливостях розвитку виробничих відносин у Галицькій землі, де була відчутною економічна централізація навіть у часи існування відносно єдиної Києво-Руської держави, а князь традиційно вважався лише першим серед рівних, тобто великих феодалів. Надалі це стало однією з основних причин значного впливу галицького боярства на політичне та соціально-економічне життя держави.

Великі бояри мали привілейоване становище при великих князях: вони служили у княжій «старшій» дружині, здійснювали управління, а їхні сини обіймали посади «двірних» слуг на княжому дворі. Свої землеволодіння бояри успадковували (принцип вотчини) або ж одержували від князів як бенефіції на умовах несення військової (двірцевої) служби. Вони одержували від князя землю за їхню військову службу – «до волі господарської» (до волі великого князя), «до живота» (до смерті феодала), в «отчину», тобто з правом передання землі у спадщину. Втім, переважно це було умовне землеволодіння, тобто володілець розпоряджався землею за умови служби і за службу. У своїх володіннях бояри як і західноєвропейські феодали мали й судову владу. В обов'язок боярства входило також поставляння князеві війська, що складалося з їхніх феодално-залежних селян. Вони, зазвичай, були опорою князя у князівсько-боярських уособицях.

До складу соціальної верхівки поряд із боярами входили багаті міщани – «ліпші мужі», які перебували під особливою опікою князя. До таких городян, або «містичів», також належали іноземці, яких запрошували князі та жалували їм величезні багатства. Наприклад, Іван Крип'якевич згадав якогось Бертольда, німецького вїта у Львові, якому Лев Данилович надав млин і підльвівські села – Малі Винники та Підберізіці.

Провідну роль у суспільстві відігравало також вище духовенство: архієпископи, єпископи, ігумени. Окремі єпископи користувалися значним впливом серед верхівки суспільства і вдавалися до незалежних політичних заходів. Таким був галицький єпископ Артемій, який підтримував угорців і виступав проти князя Данила. Перемишльський владика разом із своїми «гордими» слугами і «співцем» Митусою також не визнавали влади князя Данила Романовича. Єпископати та монастирі володіли великими землями і численним феодално-залежним селянством.

Основну масу експлуатованої більшості Галицько-Волинської держави становило селянство, яке поділялося на вільних і залежних, хоча незалежно від того однаково іменувалися «смердами». Переважною формою селянського землеволодіння було общинне. Згодом воно дістало назву «дворище» та об'єднувало декількох селян-общинників, а мірою розкладу общини поступово розпадалося на індивідуальні господарства (двори).

Спираючись на великокнязівську владу, місцеві феодали посилювали своє панування над залежним селянством, яке сплачувало на користь великого князя данину (татарщину, серебщину), і відбувало різні повинності (праця на будові укріплень). А

на користь місцевих феодалів платило оброк (дякло) натурою: хутром, воском, медом. До експлуатованих мас населення належали також міські низи – «прості люди», які зазнавали гніту з боку міського патриціату.

Реакція народних мас проти соціального гніту нерідко набирала форм народних повстань, як це було 1159 р. за князювання Ярослава Осмомисла. Часто соціальний протест народу прибирав пасивного характеру: селяни та міські низи шукали кращих умов життя на Пониззі, де на Нижньому Дунаї Іван Ростиславович (Берладник) організував князівство зі столицею в Берладі. Цей малозаселений лугово-степовий район із багатою природою приваблював ті групи населення, які були невдоволені князівсько-боярським режимом і сподівалися на вільніші умови життя. Таких людей звали «берладниками». Окремі вчені вважають їх попередниками українського козацтва.

Державний апарат

Для Галицько-Волинського князівства притаманний доволі складний державний апарат основою якої була двірцево-вотчинна система управління (князівська і воєводська канцелярії) адміністративний поділ на менші князівства (землі), та їх поділ на волості.

Центральне управління будувалося на двірцево-вотчинній системі, яка поширилась на Галицько-Волинській Русі з XII, а надто XIII ст. Особливістю функціонування двірцево-вотчинної системи управління в Галицько-Волинському князівстві був прискорений процес перетворення двірцево-вотчинних посад у державні посади та діяльність князівських канцелярій на чолі з канцлером – держателем князівської печатки. Особи, що обіймали посади двірцево-вотчинних слуг у князівському домені (маєтку), водночас здійснювали різні функції управління в межах усього князівства-держави.

Центральною фігурою в державній структурі князівства за двірцево-вотчинної системи управління був двірський або дворецький, майже невідомий в інших князівствах. І. Крип'якевич зазначав, що цей чин міг виникнути під впливом державного устрою сусідніх країн, зокрема Угорщини. Двірський відав князівським двором, насамперед господарством князівського домену, очолював апарат управління, здійснював судові та дипломатичні функції від імені князя.

Високий суспільний статус мав печатник – хоронитель державної печатки, який очолював князівську канцелярію. Науковці стверджують, що на розвиток права княжої доби сприяла діяльність князівських канцелярій. Їхня діяльність були викликані потребами державотворчої (адміністративної) діяльності того часу. Як зазначив Л. Войтович, у княжому дворі, як правило, засідала боярська рада, відбувалися прийоми іноземних послів і послів сусідніх князівств, складалися дипломатичні документи, князівські статутні грамоти і грамоти про надання земельних та інших майнових прав чи імунитетів. Рівночасно тут велася вся документація, пов'язана з господарською діяльністю князівської скарбниці і приватного доменіального господарства. Вже перелічені функції вимагають наявності писарського апарату, архіву, бібліотеки, а у окремих центрах – і скрипторію. З рубежу XII–XIII ст. збільшилася необхідність захисту раніше наданих земельних і адміністративно-господарських прав та привілеїв з допомогою правових документів, зросло число актів, княжих статутів та інших правових постанов. Більшість керівників князівських канцелярій – печатників – були духовними особами, а на початковому етапі князівська канцелярія була поєднана з єпископськими канцеляріями.

Відомості про «малу печатку» дозволяють припускати, по аналогії з сусідніми країнами, також наявність уряду віце-канцлера. До князівської канцелярії повинні

були входити перекладачі, писарі, які складали чернетки угод та документів, копіїсти та архіваріуси. Розвиток державного документу у Галицькій та Волинській землях у XIII–XIV ст. випереджав аналогічні процеси в інших землях, що було зумовлено широкими контактами не тільки з сусідніми угорськими та польськими землями, південнослов'янськими державами і Візантією, але й з австрійськими, саксонськими та іншими більш віддаленими землями, де правова культура мала більш глибокі писемні традиції. Печатник нерідко виконував важливі князівські доручення (наприклад, печатник Кирило очолював князівське військо під час походу на бояр Пониззя та Перемишльської землі 1241 р.).

Управлінням князівськими маєтками (доменом) здійснював стольник. Князь призначав з-поміж бояр сідельничого – управителя княжим двором й довірену особу володаря. Уся князівська адміністрація утримувалась за рахунок княжих земельних пожалувань. Місцеве управління в Галицько-Волинській державі будувалося за системою «кормління». Для здійснення місцевого (внутрішнього) управління князівством існувала розгалужена система княжих управителів, які зосереджували у своїх руках значні владні повноваження.

Отже, центральна адміністрація Галицько-Волинського князівства була досить диференційованою. Вона мала низку спеціальних посад (двірський, печатник, писець та ін.), але особи, що їх обіймали, не завжди виконували обов'язки згідно з посадою: князі доручали їм й інші адміністративні доручення.

Важливою функцією місцевого управління в Галицько-Волинській Русі була військово-оборонна. Структурним елементом військово-адміністративної організації Галицько-Волинської держави була адміністрація тисяцького (воєвода). Він призначався князем з-поміж вірних бояр і відповідав за організацію оборони окремої землі. Тисяцькі (XI–XII ст.) були передовсім керівниками війська волості (землі), а також, на думку окремих вчених, зосереджували у своїх руках адміністративну владу – фінансову, судову, поліційну. До того ж вони нерідко брали участь у дипломатичних перемовинах (у XIV ст. тисяцькі не згадуються: їх остаточно заступили воєводи). До складу військово-адміністративної організації Галицько-Волинського князівства входили також соцькі та десятники. Соцькі спочатку були командирами сотень, які потім перетворювалися в окремі військові округи. Соцькі також керували фінансовими, адміністративними та судовими органами. Сотня складалася з десятків. Дослідники (Юрій Гошко) зауважують, що в пізнішій Україні також траплявся поділ на десятки по містах і селах, а в сільських громадах десятники були адміністраторами, які іноді заступали отамана чи війта. Десятники як рудимент галицької княжої адміністрації існували в містах і селах Прикарпаття майже до XVIII ст.

Адміністративний поділ. Адміністративно Галицько-Волинська Русь поділялася на територіальні одиниці – князівства або землі, ті на – волості. Центрами останніх були міста-городи. На Прикарпатті, зокрема, існували Перемишська, Підгірська, Галицька та Львівська землі (у літописі волость часто замінювалася терміном «земля»). Управителів волостей – волостелів – призначав князь із кола великих бояр. Так, у 1238 р. Данило, прийшовши під Галич, став на березі Дністра і роздав усі городи Галицької землі боярам і воєводам. Волостелі здійснювали адміністративні, військові та судові функції. Воєводи, – лише військові та військово-адміністративні. Перші особи місцевого управління мали у своєму розпорядженні нижчий адміністративний персонал.

Міста в період Галицької Русі були одночасно й адміністративними центрами. Територіальна округа, що прилягала до міста, була тісно пов'язана з ним. Коли йшлося про передання міста, то це йшлося про передання всього міського округу. Мі-

стами князівства управляли посадники (іноді воєводи), яких призначав князь. Вони поєднували адміністративну, військову та судову владу. Мали право збирання данини з населення і різних податків – важливої частини князівських доходів. Міста поділялися на сотні й вулиці. Від першої половини XIV ст. у краї поширювалося магдебурзьке (німецьке) право, яке забезпечувало містам самоуправління. Першим містом, яке одержало магдебурзьке право, був Сянок (1339 р.). З 1356 р. магдебурзьким правом володів Львів. З огляду на поширеність у князівстві німецького права окремі вчені відзначають певний ступінь впливу західноєвропейського феодального права на розвиток галицьких установ та інститутів. Проте самоврядування міст Русі, засноване за нормами магдебурзького права, було обмеженим, воно застосовувалося ніяк не в повному обсязі.

Сільську общину очолювали виборні «старці» (старости), які вели судові (незначні) справи та виконували поліційні функції.

Судова влада в Галицько-Волинському князівстві не була окремою, а, подібно до попереднього державного періоду, поєднувалася з адміністративною. Судівництво в особливо важливих справах проводив сам князь. Зокрема, судові князя підлягали великі бояри (Роман Мстиславович засудив на вигнання боярина Кормильчича за «невірність»). Від XIV ст. князя у судових функціях заступав двірський, а нижче судівництво виконували тіуни. У судівництві застосовувалася «Руська правда». Міста на німецькому праві мали свій окремий суд. Своїм правом і судом користувалася також церква.

Фінанси. Основою княжих фінансів була феодальна експлуатація населення, яке платило данину натурою або грішми. Найбільші надходження до державної скарбниці йшли за рахунок данин жителів міст і волостей. Серед податків збиралися: побір, татарщина, ловче. На торговельних шляхах існували митниці, де з купців збирали мито. Великі прибутки мали князі від коломиїської солі. У грошовому обігу, як і скрізь на Русі, перебували «гривні кун» – зливки срібла певної ваги й форми. Своєю монетою галицько-волинські князі не карбували, а на внутрішньому ринку оберталися монети сусідніх держав (гроші, денарії і ін.).

Військо галицько-волинських князів налічувало декілька десятків тисяч душ. Його складали вої та дружина. Вої – загальне народне ополчення – «городяни і смерди піші» (В. Пашуто). Князь використовував його у воєнних діях за особливої потреби. Дружина складалася з бояр та їхніх загонів (оружників і стрільців). Великі бояри мали на утриманні цілі полки. Щоби зменшити свою залежність від бояр, князі вдавалися до організації найманого війська (переважно з угрів і половців). Подальшого вдосконалення військо набуло за Данила Романовича, який переділив його на важкоозброєних оружників і легкоозброєних стрільців. Нове військо цілком підлягало великому князеві. Воно складалося переважно з дрібних бояр і селян. Існували навіть окремі села, в яких головним обов'язком мешканців була військова служба. Наприклад, на Самбірщині до таких належали села Корчин, Урож, Лопушанка, Білина, на Гуцульщині – Делятин, Березів тощо (Ю. Гошко). На утримання княжого війська («на роздавання оружникам») скеровувалися, зокрема, прибутки з прикарпатських солеварень.

4. Особливості системи права Галицько-Волинської держави

Як і в усіх інших князівствах і землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві продовжували діяти норми «Руської правди», які регулювали питання права власності на майно та земельні володіння, укладення договорів. Діяли також норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава.

Правотворення в Галицько-Волинській Русі мало особливості, які виявляли себе у двох основних напрямках: а) внесенні змін до чинних руських джерел (збірників) права; б) створенні нових законодавчих актів. Зміни в праві були зумовлені еволюцією соціально-економічних відносин та особливостями суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинського князівства. Вони розвивались у напрямку посилення регулятивної ролі юридичних актів. Це здійснювалося загалом за рахунок збільшення кола об'єктів феодального господарства, які захищалися законом та посиленням санкцій (у Церковних уставах). Останні були встановлені на основі принципів феодального права –привілею.

Збереглося лише кілька пам'яток правотворчості князів Галицько-Волинської держави, які дають уявлення про особливості її правової системи. Найдавніша – 1134 р.– Грамота князя Івана Берладника. Як пам'ятка права, вона регламентувала правове становище окремих іноземних купців на землях князівства. Наприклад, установлювалися пільги для болгарських купців (звільнялися від сплати мита, коли привозили до Малого Галича товари «на ізклад»). «Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.) свідчить про існування в період роздробленості права спадщини феодального володіння у Володимир-Волинському князівстві, а також про порядок передання князями права експлуатації феодально-залежного населення своїм спадкоємцям. Одночасно «Рукописання» дає матеріал для вивчення організації управління селами і містами князівства, вказує на купівлю землі як один із способів набуття феодальних землеволодінь. Грамота Володимир-Волинського князя Мстислава Даниловича (1289 р.) дає уявлення про розміри й форми феодальних повинностей міського населення на користь державної влади.

В останній період існування Галицько-Волинської держави тут з'явилися початки організації міського самоуправління, більш відомої як магдебурзьке право. Попервах воно стосувалося тільки німецького населення, а згодом поширювалося на всіх міщан. Магдебурзьке право прийшло на західноукраїнські землі разом із німецькими колоністами: князь Данило Галицький і його наступники забезпечили їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні інституції. Одним із перших міст, в якому німецьку людність було виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації, був Володимир-Волинський (бл. 1324 р.), а першим містом, що отримало повне магдебурзьке право, був Сянок (1339 р.). Грамота останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава наділяла міщан цього міста привілеями, зокрема звільняла їх від податків на 15 років.

Серед відомих документів юридичного характеру, складених у XIV ст. були грамоти, договори (зокрема міжнародні), доручення тощо. У переважній більшості ці документи містили відомості про деякі інститути права власності й права зобов'язань. Окремі відомості про правові норми цього періоду збереглись у літописах. У них можна знайти ті чи інші згадки про міжнародні договори, законодавчу діяльність князів та деякі нові моменти в галузі кримінального права. Зокрема, йшлося про самостійність такого виду злочину, як змова проти князівської влади; застосування таких суворих покарань як смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна. У спеціальній літературі є припущення про існування збірника постанов галицько-волинських князів, а також збірника церковних «навчань» про правосуддя.

Висновки.

Галицько-Волинська держава розвивалась як класична феодальна монархія, в якій, однак, були помітні надзвичайно потужні боярські впливи. Олігархічні тенденції місцевого боярства не сприяли консолідації всередині країни та призводили до по-

стійних конфліктів із князівською владою. Постійні міжусобиці та тривалі протиріччя князів та боярської верхівки, по-суті, перетворили державу у поле бою за владні повноваження та основні важелі управління. Тому Король Данило Романович почав проводити активну зовнішньополітичну діяльність і сподівався на підтримку Риму в аспекті зміцнення своєї влади. Взаємини з Римською Католицькою Церквою значною мірою вплинули на напрямок зовнішньої політики Галицько-Волинської держави у XIII ст.

Населення князівства поділялося на дві основні групи: феодальну верхівку складали князі, боярство (було неоднорідним: заможна боярська верхівка, яка мала владу на місцях, малоземельні, дрібні бояри), міська знать («ліпші мужі») та вище духовенство. Особливістю суспільного ладу князівства було те, що більшість земель перебувала у боярських руках, що певною мірою стало передумовою їхньої політичної могутності. Виникнення великого боярського землеволодіння в Галицько-Волинській Русі випереджало створення князівського домену, який почав складатися вже тоді, коли переважну частину общинних земель захопили бояри, обмеживши цим кількість вільних земель для князівських володінь.

Державний апарат будувався на двірцево-вотчинній системі та місцевому управлінні. Система управління була досить диференційованою. Вона мала низку спеціальних посад (двірський, печатник, писець та ін.), але особи, що їх обіймали, не завжди виконували обов'язки згідно з посадою: князі доручали їм й інші адміністративні доручення.

Центральною фігурою в державній структурі князівства був двірський, або дворецький, який відав князівським двором, насамперед господарством князівського домену, очолював апарат управління, здійснював судові функції від імені князя, охороняв його під час бойових дій. Високий суспільний статус мав печатник – хоронитель державної печаті. Управлінням князівськими маєтками (доменом) здійснював стольник. Князь призначав з-поміж бояр сидельничого – управителя княжим двором й довірену особу володаря. Вся князівська адміністрація утримувалася за рахунок княжих земельних пожалувань.

Місьцеве управління в Галицько-Волинській державі будувалося за системою «кормління». Для здійснення місцевого (внутрішнього) управління князівством існувала розгалужена система княжих управителів: тисяцькі відповідали за організацію оборони окремої землі, зосереджували у своїх руках адміністративну владу – фінансову, судову, поліційну. До складу військово-адміністративної організації Галицько-Волинського князівства входили також соцькі й десятники. Територіальними округами – волостями управляли волостелі, які здійснювали адміністративні, військові та судові функції, воеводи – лише військові та військово-адміністративні. Містами князівства управляли посадники, яких призначав князь. Вони поєднували адміністративну, військову та судову владу. Від першої половини XIV ст. у краї поширилося магдебурзьке (німецьке) право, яке забезпечувало містам самоуправління. Першим містом, яке одержало магдебурзьке право, був Сянок (1339 р.). Проте самоврядування міст Русі, засноване за нормами магдебурзького права, було обмеженим, воно застосовувалося ніяк не в повному обсязі. Сільську общину очолювали виборні «старці» (старости), які вели судові (незначні) справи та виконували поліційні функції.

Судова влада в Галицько-Волинському князівстві не була окремою, а, подібно до попереднього державного періоду, поєднувалася з адміністративною. Судівництво в особливо важливих справах проводив сам князь. Від XIV ст. князя у судових функціях заступав двірський, а нижче судівництво виконували тіуни. У судівництві засто-

совувалася Руська Правда. Міста на німецькому праві мали свій окремий суд. Своім правом і судом користувалася також церква.

Основою княжих фінансів була феодальна експлуатація населення, яке платило данину натурою або грішми. Найбільші надходження до державної скарбниці йшли за рахунок данин жителів міст і волостей. Серед податків збиралися: побір, татарщина, ловче. На торговельних шляхах існували митниці, де з купців збирали мито. Великі прибутки мали князі від коломиїської солі.

Військо галицько-волинських князів налічувало декілька десятків тисяч. Його складали вої та дружина. Вої – загальне народне ополчення. Князь використовував його у воєнних діях за особливої потреби. Дружина складалася з бояр та їхніх загонів (оружників і стрільців). Великі бояри мали на утриманні цілі полки. Щоби зменшити свою залежність від бояр, князі вдавалися до організації найманого війська (переважно з угрів і половців). Подальшого вдосконалення військо набуло за Данила Романовича, який переділив його на важкоозброєних оружників і легкоозброєних стрільців. Нове військо цілком підлягало великому князеві. Воно складалося переважно з дрібних бояр і селян. Існували навіть окремі села, в яких головним обов'язком мешканців була військова служба.

У Галицько-Волинській державі в основних рисах зберігалася та система права, що склалася за доби Києво-Руської держави. Правотворення у Галицько-Волинському князівстві, що розвивалося на основі державотворчих традицій Київської Русі, здійснювалось у двох напрямках: внесення змін до наявних руських джерел (збірників) права, та створення нових законодавчих актів. В останній період існування Галицько-Волинської держави тут з'явилися початки організації міського самоуправління, більш відомої як магдебурзьке право. Попервах воно стосувалося тільки німецького населення, а згодом поширювалося на всіх міщан.

Галицько-Волинське князівство упродовж другої пол. XIII – першої пол. XIV ст. досягло високого рівня політичної та військової могутності. У період свого піднесення територія Галицько-Волинської держави охоплювала більшість українських земель. Переїнявши витворені в добу Київської Русі державотворчі традиції, Галицько-Волинське князівство продовжило існування української державності.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які причини феодальної роздробленості Києво-Руської держави?
2. Яке значення мали війни з монголо-татарами для поглиблення феодальної роздробленості Києво-Руської державності та перетворення її на удільні князівства?
3. Вкажіть територіальні межі на яких виникли Галицьке та Волинське князівства (з яких земель склалися ці князівства?).
4. Вкажіть хто і коли об'єднав Галицьке та Волинське князівства?
5. Що стало приводом (правовою підставою) до претензій Романа Мстиславича на Галицьке князівство?
6. Вкажіть найвідоміших князів Галицько-Волинської держави, які проблеми зовнішньої та внутрішньої політики їм довелося вирішувати?
7. Коли на Русі остаточно сформувалися окремі удільні князівства?
8. Поміркуйте, чому удільні князі будучи представниками однієї династії (Рюриковичів) вели міжусобні війни, які причини цього?
9. Коли була створена Галицько-Волинська держава?
10. Складіть список руських князівств (вказавши територію на якій вони існували) періоду феодальної роздробленості (кінець XI – XIV століття).

11. Вкажіть які династичні зв'язки мали князі Галицько-Волинської держави?
12. Чому Папа Римський Інокентій IV був зацікавлений у коронуванні Данила Романовича (Галицького)?
13. Данило Романович (Галицький) у 1253 році прийняв від папи Інокентія IV титул «Короля Русі» - яке це мало значення для подальшого розвитку Галицько-Волинської держави?
14. Вкажіть основних союзників та противників на зовнішньо-політичній арені цієї української держави. У який спосіб (окрім військового чинника) здійснювалися дипломатичні відносини Данила Романовича з іншими державами?
15. Що таке династична дипломатія?
16. Коли Юрій Львович отримав від Папи Римського титул короля, що це означало для Галицько-Волинської держави?
17. Хто правив у Галицько-Волинській державі в період з 1308 до 1323 року (див лекцію – ст. 65-66)?
18. Організація державної влади у Галицько-Волинській державі базувалися на тих самих принципах, що і в Київській Русі. Відтак вкажіть форму державного правління та державного режиму Галицько-Волинського князівства?
19. Як формувалося військо (збройні сили) князя?
20. Як князь Данило-Романович реформував своє військо і з якою метою?
21. Вкажіть функції боярської ради та її значення в Галицько-Волинській державі?
22. Вкажіть останнього Галицько-Волинського князя (правив з 1325 до 1240 р.).
23. Які на Вашу думку причини занепаду Галицько-Волинської держави?
24. Хто і коли переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова?
25. Назвіть наймогутніші міста Галичини і Волині XIII століття.
26. З якими процесами пов'язується поява Магдебурзького права у Галицько-Волинському князівстві?
27. Вкажіть у яких містах на території України у XIV – XVI століттях існувало Магдебурзьке право?
28. Чому Магдебурзьке право поширилося в Україні саме через Галичину і Волинь у XIV ст.?

Список використаних джерел

1. Антологія української юридичної думки. Т. 2, Історія держави і права України: Руська Правда / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ: Юридична книга. 2002. 591 с.
2. Бойко І.Й. Державний лад і право Київської Русі. Текст лекцій. Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка. 2004. 67 с.
3. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
4. Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006, 781 с.
5. Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.ст. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 1996. 252 с.
6. Войтович Л. Лев Данилович Князь Галицько-Волинський (бл. 1225 – бл. 1301). URL: <https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com/2015/11/d0bbd0b5d0b2d0b4d0b0d0bdd0b8d0bbd0bed0b2d0b8d187.pdf>

7. Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2011. 64 с.
8. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. К.: Генеза, 1995.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси в 10-ти томах (у форматі PDF). Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1522
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси в 10-ти томах. URL: <http://litopys.org.ua>
11. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.
12. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991 574 с.
13. Енциклопедія українознавства: Загальна частина: У 3 т. К., 1995. Т. 2. С. 630–693.
14. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. К. : КУП НАНУ. 2013. 892 с.
15. Історія українського права: Посібн. / І.К. Безклубний, І.А. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
16. Кузьминець О.В., Калиновський В.С. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Україна. 2002. 445 с.
17. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів.: Світ. 1999 352 с.
18. Римаренко Ю. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп.ред.) та ін. К. Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
19. Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навч. посібн. 3-тє вид., стер. К.: Т-во «Знання», КОО. 2001.
20. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: УВУ, 1987.
21. Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. К.: Либідь, 1997.
22. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навчальний посібник / [укладачі: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв]// Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2014. 344 с.
23. Хрестоматія з історії держави і права України. Навчальний посібник, упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І. Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
24. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: Навч. посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
25. Терлюк І. Я., Забзалюк Д. Є. Історія держави і права Середньовічної України: навчальний посібник. Львів.: Каменяр, 2010. 232 с.
28. Чубатий М. Огляд Історії Українського Права. – Мюнхен; К., 1947. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12974/file.pdf>
29. Яковлів А. Українське право. Історичний нарис. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>

ТЕМА 13. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО

1. Приєднання удільних князівств Русі Великим князівством Литовським у XIV ст.
2. Суперництво Польської Корони та Великого князівства Литовського за українські землі (1389 – 1569 рр.) і утворення Речі Посполитої.
3. Особливості державно-правового розвитку українських земель в складі Великого князівства Литовського у XIV - XV ст. Основні риси державного ладу, судового устрою.
4. Перетворення ВКЛ на станово-представницьку монархію (Загальний Сейм) на початку XVI ст. під впливом союзницьких відносин із Королівством Польським.
5. Джерела права Литовсько-Руської держави. Кодифікація права. Статuti Великого князівства Литовського.

Вступ

У 1237-1241 рр. монгольська навала розрушила Києво-Руську державу. Переживши монголо-татарську навалу у XIII ст. удільні князівства Київської Русі були дуже послаблені як у військово-політичному так і в економічному плані. Київська держава лежала у руїні. Навіть Галицько-Волинське князівство тимчасово було змушене визнати сюзеренітет Золотої Орди (князь Данило Галицький змушений знищити власноруч збудовані фортифікації, що мали захищати від Золотої Орди).

В той же час зміцнюються сусідні держави: Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) та Королівство Польське, які починають конкурувати за сюзеренітет над удільними князівствами Русі.

У XIV ст. литовські князі змогли поширити свою владу на значну територію удільних князівств Русі, які визнають сюзеренітет Великого князівства Литовського. Вже у 1389 році ВКЛ перетворюється на Литовсько-Руську державу під назвою Велике князівство Литовське, Руське і Жематійське. Проте це державне утворення вважається науковцями Литовсько-Руською державою не лише через назву держави, але і через особливості формування цієї держави під впливом руських державних традицій (в т.ч. православної церкви) і під впливом руського права, руської (староукраїнської) мови. Традиції русько-українського державотворення (діяльність князівських канцелярій як складова двірцевої системи управління) і правотворення (Руська Правда) мали такий потенціал, що були сприйняті сусідньою до удільних князівств Русі державою – ВКЛ. Вказане є однією з причин швидкого процесу об'єднання руських князівств під владою Великого князя Литовського як сюзерена.

Визнання влади великого князя литовського не призвело до погіршення становища української політичної еліти чи дискримінації населення. Мало того, таке об'єднання земель стало чи не винятковим прикладом, коли українці і білоруси (за тодішньою термінологією – «руські») упродовж тривалого часу мали вільні умови для розвитку в державі, яка, власне, за етнічним характером стала Литовсько-Руською.

Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві у 1362 році задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татар, а головне засвід-

чила перспективність геополітичного союзу Литви та Русі. Це і є головною причиною швидкого просування литовської держави на територію руських удільних князівств у XIV ст. (Данило Галицький від конфронтації з литовцями перейшов до союзницьких відносин).*

Важливий чинник – анексія Коронаю Польською Галичини. З II пол. XIV ст. розпочався процес інкорпорації Галицького князівства Королівством Польським. Короткий період окремішнього правового статусу Галичини у складі цієї польської держави («доба руського права») завершився зрівнянням прав місцевих бояр із польською шляхтою (1434 р.), запровадженням польського права та адміністративно-політичного устрою. Цей процес супроводжувався наступом католицизму і втратою українськими землями власної автономії та перетворення їх у звичайні провінції Польщі – воєводство Руське. Свою експансію на Схід (Галичину) Казимир, оголосивши себе «щитом християнства» і сподіваючись на підтримку Папи Римського, зображав як хрестовий похід проти язичників литовців і схизматів-українців. У цьому конфлікті поляків підтримували угорці, а українців литовці.

Зближення литовської та польської правлячої династії та політичної еліти двох держав (з 1385 р.) і упродовж XV-XVI ст., призвело до створення держави Річ Посполита. Окрім проблем пов'язаних із деякими намаганнями обмежити політичні права православної політичної еліти, необхідно ураховувати й те, що більша частина українських земель опинилася в складі об'єднаної польсько-литовської держави, правова система якої ураховувала особливості правової культури Русі та Литви.

1. Приєднання удільних князівств Русі Великим князівством Литовським у XIV ст.

Державно-правовий розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) від середини XIV ст. до середини XV ст. характеризувався трьома визначальними особливостями.

Перша зумовлювалася доктринальним положенням політики ВКЛ щодо удільних князівств Русі: «Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо».

Друга визначальна особливість державно-правового розвитку українських земель у складі ВКЛ, що зумовлювалася постійними конфліктами між Коронаю Польською та князями ВКЛ з династії Гедиміновичів за українські землі (починаючи з 1349 р.).

Після укладення Кревської унії у 1385 році частина правлячої династії Гедиміновичів починає виступати за польсько-литовський союз, а частина (підтримувана руськими удільними князями) виступала проти цього, що неодноразово призводило до війни. Союз між литовською та польською політичною елітою був закріплений Городельською унією 1413 р. А вже у результаті підписання Люблінської унії 1569 року було створено об'єднану державу Польщі та Литви – Річ Посполиту.

Третя особливість державно-правового розвитку: перетворення ВКЛ у XV – XVI ст. на станово-представницьку монархію, найважливішими органами якої був виборний монарх і загальний Сейм.

* Активні політичні і династичні взаємини поміж Галицько-Волинським князівством та Литвою розпочалися ще в середині XIII ст., тобто від початку її об'єднання Міндовгом. Данило Галицький був одружений з племінницею литовського князя Міндовга (донькою старшого брата Міндовга – Довспрунка), а його син Шварно з дочкою Міндовга – князя, що об'єднав князівства Литви в одну державу.

Руські князі постійно воювали з литовськими племенами упродовж X – XIII ст. із перемінним успіхом, аж до монгольської навали (1240 р.). Об'єднання литовських земель в єдину державу відбулося у другій половині XIII – на початку XIV ст. при князях Міндовгу (1219 – 1263 рр.) і Гедиміні. Гедимін заснував столицю Великого князівства Литовського – м. Вільнюс над р. Вілією. Саме при ньому Литовська держава настільки зміцнилась, що стала поступово приєднувати землі сусідів, передусім білоруські й українські.

Природно, що литовські князівства, які у XIII ст. стали реальною силою на політичній арені, були найближчими можливими союзниками, які теж усвідомлювали небезпеку ординського сусідства. Тому руські князівства у XIII ст. почали переходити від конфронтації з литовцями до союзницьких відносин, дуже часто підкріплюючи такі (антимонгольські) союзи династичними шлюбами з литовськими князями (наприклад, Данило Галицький був одружений з племінницею литовського князя Міндовга (донькою старшого брата Міндовга – Довспрунка), а його син Шварно (в 1255) з дочкою Міндовга – князя, що об'єднав князівства Литви в одну державу і поправу носив титул Великого князя Литовського.

Першим до Литви через династичні шлюби приєднано Полоцьке князівство (1307 р). Згодом Гедимін захопив Вітебську, Турово-Пінську, Берестейську землі.

Війна поляків та литовців за галицькі і волинські землі (1349-1385 рр.). Після смерті останнього Галицько-Волинського короля Юрія II Болеслава на галицькі землі почав претендувати польський король Казимир III. Але галицькі та волинські бояри (тогочасна політична еліта) визнали своїм князем Дмитра-Любарта Гедиміновича, який був одружений з донькою Лева Юрійовича (син Юрія Львовича – Галицько-Волинського короля), який ще у 1340 р. став волинським князем (титулувався як Луцький і Володимирський князь). Таким чином у боротьбу за галицький престол втрутилися литовські князі, які зіштовхнулись з претензіями польської корони.

Польський король Казимир III у цей час розпочинає планомірні виступи на галицькі землі і в 1349 році захоплює Львів. Але, наприклад, осада Белза поляками зазнала невдачі. Проте, поступово поляки змогли відтіснити литовсько-руські війська з Галицької землі. Війна за галицькі землі між польськими династами (яких підтримувала Угорщина) та литовськими Гедиміновичами, які мали серед своїх предків руських князів тривала від 1349 року з перемінним успіхом аж до Кревської унії 1385 р., коли Польща поєдналася з Литвою династичною унією Ягайла та Ядвіги. Напередодні подій у Креве помирає і князь Дмитро-Любарт Гедимінович, який був проти такого союзу і який до кінця життя боровся за відновлення самостійності Галицько-Волинського князівства.

Кревська унія вирішила на користь Польщі боротьбу за Галицьку землю – тепер вже розпочалася справжня анексія Польщею Галицького князівства, яка закінчилася у 1434 році його перетворенням на Руське воєводство – адміністративну одиницю польської держави. До 1434 року ці землі зберігали статус удільних володінь, якими володіли і управляли руські (галицькі) феодалі. Водночас волинським князівством продовжували правити литовські князі з династії Гедиміновичів. Війни між правителями з династії Гедиміновичів (Дмитро-Любарт) та польськими П'ястами (Казимир III) за Галицько-Волинську спадщину, ще більше наблизили правлячу у ВКЛ династію Гедиміновичів до правових традицій княжої України-Руси та її мови, у тому числі, що стосується публічного адміністрування.

Ключовою подією в експансії ВКЛ на руські землі стала перемога об'єданого литовсько-руського війська під керівництвом Великого князя Литовського Ольгерда

Гедиміновича над військами монголо-татарських правителів Поділля, що відбулася на річці Сині Води у 1362 році (тепер - річка Синюха, притока Південного Бугу). Найбільш імовірним місцем битви є район сучасного с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області. Унаслідок здобутої перемоги Ольгерд відвоював у татар Київ, і захоплене ними у середині XIII століття Поділля, розширивши свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга. Перемоги Ольгерда Гедиміновича у війні з ординцями, перш за все у Битві на Синіх Водах, привели до утвердження Гедиміновичів у Києві (1362 р.). З цього часу відбувається відродження Київського князівства. У 1362 – 1394 році князем київським стає Володимир Ольгердович – перший київський князь з династії Гедиміновичів був хрещений матір'ю за православним обрядом, карбув. свої гроші із тризубом на аверсі.

У 1363 р. литовці вирушили на Поділля, завдавши там нищівної поразки татарським військам. Отже було приєднане до Литви і Поділля. Місцеве населення побачило у ВКЛ перш за все союзника у боротьбі проти ординців. До цього періоду часу належить заснування міста Кам'янець (сьогодні Кам'янець-Подільський).

Захопивши приблизно половину земель Київської Русі, Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав у Європі. Характерно, що власне литовські землі, як і литовське населення, становили у ньому невелику частину порівняно з білоруськими, українськими землями і населенням. Литовські князі здобули ці землі майже без боротьби, оскільки більшість руських князівств добровільно визнавали сюзеренітет Великого князя Литовського. Сутички відбувалися тільки з татарами.

Однією з основних причин приходу до влади в окремих князівствах на українських і білоруських землях Гедиміновичів було зацікавлення місцевих еліт в литовській допомозі проти ординців та проти поляків. Окрім цього, литовські князі майже нічим не відрізнялися від місцевих князів і бояр – розмовляли тією ж мовою, майже всі були православної віри (Любарт, Ольгерд, його сини), добре знали місцеву культуру, звичаї, дотримувались їх і шанували. Гедиміновичі приходили до влади через спеціальні угоди з місцевою елітою, головними умовами якої були прийняття православної релігії і збереження традиційних відносин в суспільстві. Своє становище нова династія намагалася закріпити шлюбами з представниками старих династій.

Концепція державної політики: «Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо», – писали вони у своїх грамотах і привілеях, законах, залишаючи спочатку без змін місцеве управління, господарські установи, правові форми, всілякі локальні звичаї. Необхідно також відзначити вплив руського права, зокрема, Руської Правди на формування правової системи ВКЛ у XIII-XV ст.

Етнічні литовці, які становили лише десяту частину населення новоствореної держави, намагаючись утримати під своїм контролем інкорпоровані українські землі, послідовно дотримувалися правила: «старого не ламати, а нового не вводити». Однак процес асиміляції литовців не завершився. Йому перешкодила друга визначальна особливість державно-правового розвитку українських земель у складі ВКЛ, що зумовлювалася союзницькими взаємовідносинами між Литвою та Польщею.

Зближення ВКЛ з Королівством Польським. Великим князем Литовським 1377 р. після запеклої боротьби з братом став Ягайло, син Ольгерда (мав 12 синів і шість дочок). Становище Ягайла не було стійким. З ним ворогували ображені брати, загрожували Польське Королівство, Тевтонський орден, а зі сходу — зміцніле Московське князівство. З останнім литовські князі мали неприявні відносини. Ще Ольгерд двічі ходив на Москву, але не зміг її взяти.

У II пол. XIV ст. польські правлячі кола, прагнучи заволодіти іншими українськими землями, запропонували укласти унію між Польщею і Литвою, і одруживши польську королеву Ядвігу та Ягайла. У м. Креві 1385 р. обидві сторони підписали Кревську унію. За руку королеви Ядвіги і титул короля Польщі Ягайло взяв зобов'язання: перейти на католицьку віру, перевести на неї всю свою родину, весь народ; землі Литви «на вічні часи» приєднати до Польщі, повернути усі втрачені Польщею і Литвою володіння; звільнити усіх польських полонених та ін. У 1386 р. Ягайло одружився з Ядвігою, прийнявши ім'я Владислава IV. Кревська унія почала діяти. Ягайло масово роздавав литовсько-українські землі польським магнатам і шляхті, всюди призначав польських емісарів і урядовців. Це не сподобалося ні литовській, ні українській, ні білоруській знаті.

2. Суперництво Польської Корони та Великого князівства Литовського за українські землі (1389 – 1569 рр.) і утворення Речі Посполитої

Хоч формально виходило, ніби Ягайло ліквідував Велике князівство Литовське, приєднавши його до Польщі, але насправді так не сталося. Литва ще залишалася міцною і життєздатною державою, а литовська знать – надто впевненою у своїх силах, щоб відмовитись від суверенітету. Литовська і українсько-білоруська опозиція полякам згуртувалася навколо князя Вітаутаса (двоюрідного брата Ягайла). Останній змусив короля Ягайла визнати за ним, Вітаутасом (Вітовт), фактичну владу над ВКЛ з титулом Великого князя. Вітаутас спробував розірвати зв'язки з Польщею і в 1389 р. Кревська унія була скасована (Див. Традиції державності удільних князівств – Л.Войтовича).

У 1389 році литовські та українсько-білоруські князі проголосили Вітаутаса (в українській літературі – Вітовт) Королем Литовським та Руським (це стало формальною підставою називати цю державу литовсько-руською).

З 1389 року Литовське князівство стало називатися Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. Князь Вітовт велику увагу приділяв розвитку промислів, торгівлі, будував нові міста фортеці на порубіжжі у нижній течії Дністра та Дніпра, закликав у міста німецьких колоністів і надавав їм Магдебурзьке право. Але нищівна поразка від татар 1399 р. зірвала його плани. Вітовт знову змушений був дати клятву на вірність Ягайлові та Короні Польській*. Після його смерті великокняжа влада в Литві та землі мали повернутися Ягайлові. Про це у 1401 році був укладений договір.

А 1410 р. об'єднані польсько-литовські війська на чолі із Ягайлом-Владиславом, під Грюнвальдом завдали нищівної поразки 20-тисячному війську хрестоносців Тевтонського ордену, поклавши край його завойовницькій політиці на сході проти слов'ян. Військо Тевтонського ордену було знищено силами озброєних польських, литовських, українських та білоруських воїнів. Під проводом Ягайла виступили загони під хоругвами із західноукраїнських земель, у тому числі по одній хоругві з Львівської, Холмської, Перемишльської, Галицької земель, три хоругви західної частини Подільської землі, що у той час перебувала у складі Польського Королівства; були хоругви з Белза. Проти Тевтонського ордену під Грюнвальдом боролися також підрозділи литовських, українських земель, зокрема з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира, Кременця, Берестя, Смоленська (у той час входив до складу Великого Князівства Литовського).

* До-речі князь Вітовт був хрещений тричі: перший раз в 1382 за католицьким обрядом під ім'ям Віганд, другий раз в 1384 за православним обрядом під ім'ям Олександр і втретє, в 1386 році, за католицьким обрядом також під ім'ям Олександр.

Після Грюнвальдської битви знову виникло питання про коронування Вітовта литовським королем. Але, з другого боку, посилювалися польсько-литовські зв'язки. Одним з важливих кроків на цьому шляху стало укладення між Польщею й Литвою 1413 р. так званої Городельської унії (у м. Городлі).

Городельська унія 1413 р., (*дали – Г.у.*) угода укладена між польським королем Владиславом II Ягайлом і Великим князем литовським Вітовтом у замку Городля (на р. Зх. Буг) 2 жовтня на спільному польсько-литовському сеймі. Вона підтвердила чинність інкорпораційних умов Кревської унії 1385, задекларувала повторне об'єднання Корони Польської і Великого князівства Литовського (ВКЛ) в одну державу «на вічні часи» перед лицем загрози з боку німецьких хрестоносців (див. Лівонський орден, Тевтонський орден). За ВКЛ визнавалося право на автономію: зберігалась інституція велико-князівської влади у Литві й за Вітовтом закріплювався (щоправда, не спадково, а пожиттєво і лише під сюзеренітетом польського короля) титул Великого князя Литовського. Унія передбачала уніфікацію адм.-тер. устрою ВКЛ на взірць устрою Польського королівства, першими кроками до чого мали стати запровадження у Литві сейму та столичних і земських вищих урядів (воєводств, каштелянств та ін.), що мали бути подібними до польс. Було визначено також принцип обрання монархів у Королівстві Польському та ВКЛ за спільною згодою й ухвалою прелатів (вищі духовні особи в католицькій церкві), магнатів і шляхти обох держав. Продовжуючи та розвиваючи традицію, започатковану Кревською унією, Городельська унія підтверджувала права на всі земельні наділи, «вольності» та привілеї, надані католическій церкві в литов. землях, зокрема у Вільно (нині Вільнюс), а також права та привілеї католических панів, бояр і шляхти, проголошувала поширення пільг, якими користувалися власники вотчинних володінь, на пожалувані їм землі. У такий спосіб литов. боярство зрівнювалося у станово-правовому відношенні з польськими магнатами та шляхтою, зовнішнім проявом чого стало прийняття найвпливовішими його представниками польських шляхетських гербів і заміна старого терміна «бояри» новим – «барони і нобілі».

У статтях Городельської унії наголошувалося, зокрема, на тому, що «згідно із звичаєм Польського королівства, котрий здавна утримується», займати вищі урядові посади та бути допущеним до великокнязівської ради й користуватися усіма наданими правами і привілеями можуть лише пани і бояри – католики за віросповіданням і ті, хто отримав герби польської шляхти, а не «відщепенці чи невірні», тобто представники православного та мусульманського населення. Комплекс документів Городельської унії складають: 1) акт про прийняття родами польс. шляхти литов. бояр під свої герби; 2) акт, яким литовські бояри присягали на вірність польській шляхті, Короні Польській, королю Владиславу II Ягайлу і вел. кн. Вітовту, обіцяючи в разі смерті Вітовта прийняти вел. князем литов. того, кого їм дасть король Владислав або його наступники і польс. шляхта; 3) акт, яким Владислав II Ягайло (король польс., верховний князь литов.) та Вітовт (вел. кн. литов.) визначали характер зв'язку ВКЛ із Коронаю Польською й надали низку привілеїв литовським боярам, застерігаючи, що ними можуть скористатися лише ті, хто буде уживати герби, дані польською шляхтою. Городельська унія заклала політико-правові основи для започаткованого ще умовами Кревської унії процесу трансформації суспільно-політичної структури ВКЛ, зближення й поступового зрощення з такою ж структурою Польського королівства.

Отже Городельська унія серед іншого, урівнювала у правах польську і литовську шляхту, - але литовську тільки ту, яка перейшла у католицизм. Їй насамперед король надавав привілеї, землі, посади, право входити в родинні стосунки з польською шляхтою і магнатами. Унія внесла у литовсько-білорусько-українське суспільний розлом на релігійному ґрунті – католики отримали привілеї над православними.

З початку XV ст. у Великому князівстві Литовському розгорнулася активна діяльність, підтримувана Польщею, спрямована на ліквідацію автономії українських земель. Спочатку її втратили такі удільні князівства, як Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське (Західне Поділля захопила Польща). У цих землях почали правити намісники Великого литовського князя. У XV ст. за правління князя Вітовта було скасовано поділ України-Руси на князівства. Волинська, Київська землі і Поділля були перетворені на воєводства, що безпосередньо підлягали Великому князеві. Землі-воєводства поділялися на повіти на чолі зі старостами. Посади воєвод і старост займали, зазвичай, місцеві магнати призначувані Великим князем.

По смерті Вітовта Кейстуовича У 1430 р. всі литовські, українські і білоруські князі обрали Лева-Болеслава-Свидригайла Ольгердовича Великим князем Литовським. Цей вибір був свідомий з огляду на несприйняття цим князем об'єднання Литви та Польщі в одну державу. Після коронації Свидригайло Ольгердович відмовився присягнути своєму братові Владиславу Ягайлу як того бажали поляки. Розпочалася війна, яка тривала 1430 – 1452 рр. На стороні Свидригайла Ольгердовича була опозиція польсько-литовській федерації, тобто українські і білоруські князі, які бачили у цьому князеві можливість збереження своїх прав на руські князівства. Відбулися криваві битви (Луцьк 1431, Ошмяни 1434, Вількомир 1435) в результаті якої багато українських князів і магнатів було вбито чи ув'язнено. На фоні цієї війни поляки спробували здобути прихильність православних через видання Троцького привілею 1432 року, суть якого полягала в визнанні рівних прав православних і католиків, в обмін на лояльність до об'єднаної польсько-литовської держави.

Питання про відокремлення Литви від Польщі після смерті Свидригайла Ольгердовича остаточно втратило актуальність. Зрештою протягом усього цього часу щоразу більше зближувалися польська і литовська знать. Це мало місце й серед української та білоруської знаті. Але загалом зі зближенням польської та литовської знаті поглиблювався розрив між знаттю литовською й українською, між католиками і православними. Польща встановлювала щоразу більший контроль над внутрішніми справами та управлінням Литви.

На початку XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське близьке до занепаду. Відбувалася постійна боротьба за великокнязівський престол. Москва відібрала у нього українські Чернігівську і Смоленську землі, які раніше Ольгердом Гедиміновичем була приєднана до Литви. Тривала війна з Московським царством до краю виснажила країну. В середині XVI ст. воно не змогло протистояти двом великим нашествиям татар. Литовці змушені були звернутися до Польщі за допомогою, але та погоджувалась надати її тільки за умови об'єднання Польщі й Литви в єдину державу. У Литві було немало противників такого кроку, проте перемогла пропольська партія.

Король Сигізмунд Август у Любліні 1569 р. скликав загальнодержавний сейм, на якому після драматичної й гострої боротьби укладено Люблінську унію. Польська Корона і Велике князівство Литовське створили єдину державу – Річ Посполиту. Вона мала спільного виборного короля (обирав сейм), єдиний сейм, гроші, податки, єдину зовнішню політику. Литва зберігала ще певну автономію – місцеве самоврядування, військо, скарбницю, систему судочинства, право. Але це тривало недовго.

Люблінська унія мала величезне значення для долі України. Попри всі недоліки, ВКЛ упродовж двох століть, як уже зазначалося, створювала для українців сприятливі умови існування. Українські звичаї, культура, традиції, руська мова, джерела права, система місцевого управління мали великий вплив у суспільній, економічній, релігійній, культурній, правовій сферах життя Литовської держави, а м. Луцьк став на-

віть другою резиденцією литовських князів. Тепер ситуація змінилася. Згідно з унією до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. За Литвою зберігалися білоруські землі, а з українських – ще Берестейське воєводство та Пинщина.

Буковина з середини XIV ст. (1359 р.) перебувала у складі Молдавії, а коли Молдавія 1564 р. визнала протекторат Туреччини, то з нею перейшла під владу останньої. Закарпаттям надалі володіла Угорщина, з 1526 р. – Австрія, а 1867 р. – Австро-Угорщина. Частина земель України опинилася під владою Москви – землі по нижній течії Десни і Сейму, по Остер і Гомель над Сожею, навіть верхів'я Псла, Ворскли і Дінця, Полоцьк. Десятки чернігівських і новгород-сіверських князів разом зі своїми землями перейшли до Москви, поклавши початок відомим родам Одоєвських, Масальських, Трубецьких, Бельських та ін.

З переходом українських земель під владу Речі Посполитої було поставлене під сумнів саме існування українців як окремого народу, окремої етнічної спільності. Польська шляхта з погордою ставилася до всього східноукраїнського, білоруського, литовського тощо. Перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або окатоличитися, полонізуватися. Поволі, але невпинно польська мова, право, релігія, підтримані державою, впроваджувались на всіх захоплених Річчю Посполитою землях України.

Крим і Північне Причорномор'я, що з XIII ст. стали частиною монгольської держави, після розгрому Тимуром Золотої Орди 1385 р. увійшли до складу новоствореної кочовою татарською знаттю держави. Після тривалої боротьби за владу між різними феодальними згурпуваннями верховним ханом у 1443 р. став Хаджі-Гірей. Він заснував незалежне Кримське ханство. Воно спочатку вступало у союз з Литвою, а з 1475 р. – з могутньою Османською імперією, васалом якої й стало.

3. Особливості державно-правового розвитку українських земель в складі Великого князівства Литовського (основні риси суспільного та державного ладу, судового устрою)

Форма держави. За формою правління Литовсько-Руська держава була великою феодальною монархією із авторитарним державним режимом, а за устроєм феодальною, до складу якої входили, литовські, білоруські та українські князівства.

Органи державної влади. Великий князь мав верховну владу: його грамоти і привілеї були обов'язковими для місцевих князів і намісників.

Взаємини між Великим князем і місцевими князями мали васальний характер. Останні повинні були на вимогу Великого князя брати зі своїм військом участь у воєнних походах, а також у великокняжій раді, платити данину (так звану підданщину). Литовський феодалізм був дуже подібний до західноєвропейського. Землеволодіння було нерозривно пов'язане зі службою Великому князеві, передусім військовою. Земля, яка вважалася великокнязівською, могла належати тільки тому, хто служив ВКЛ. Завдяки цьому великий князь розпоряджався матеріальн. засобами держави і військом.

З самого початку ВКЛ почали активно втручатися у роздачу земель місцевими князями і в призначення ними місцевої адміністрації (урядників) – тобто створювалися паралельні органи влади, які поступово мали замінити удільних князів. Водночас ВКЛ мав право розглядати скарги населення на місцевих князів.

На чолі ВКЛ стояв Великий князь Литовський, представник династії Гедиміновичів. Він концентрував у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу, був

військовим зверхником, оголошував війну та укладав мир, провадив дипломатичні зносини з іншими державами, призначав і звільняв вищих урядовців. Влада великого князя литовського набувалася через призначення: за життя князь-батько призначав когось із синів (не обов'язково старшого сина) своїм спадкоємцем.

Державний апарат, що підпорядковувався великому князеві, складався з чотирьох адміністрацій на чолі з земськими маршалком, канцлером, підскарбієм і гетьманом.

Найважливішою після князя особою в державі був маршалок. Він за відсутності князя організовував роботу Панів-Ради, приймав іноземних послів тощо. Канцлер як керівник великокнязівської канцелярії затверджував печаткою всі нормативні акти. Підскарбій завідував фінансовими справами, головно стежив за сплатою податків. Гетьман був найвищим військовим урядовцем, який стежив за комплектуванням армії. Його повноваження особливо зростали в період оголошення військового збору. Тоді вся місцева адміністрація переходила в підпорядкування гетьмана.

Місцеве управління в Литовсько-Руській державі, попри неодноразові зміни, завжди трималося на основоположному принципі тимчасового держання земельної власності з обов'язковою умовою відбування військової служби – що власне і є характерною ознакою феодальної держави.

У перші декілька десятиріч литовсько-руської державності ВКЛ складалося з удільних князівств на чолі з удільними князями, нащадками родів Рюриківичів і Гедиміновичів. У межах свого уділу вони зосереджували у своїх руках владу, аналогічну великому князеві, і підпорядковувалися останньому як васали сюзеренові.

Упродовж першої половини XV ст. інститут удільних князів трансформувалася у призначуваних князем намісників земель, які зосереджували у своїх руках адміністративно-судові та військові функції. Головним обов'язком і відповідальністю намісника була організація військової служби. Він роздавав шляхті маєтки за службу і позбавляв землеволодіння. Під час війни намісник очолював військо своєї землі. Намісникам підпорядковувалися керівники волостей, які, окрім адміністративно-судових і військових, мали фінансово-економічні функції. Останні полягали у повноваженнях державця управляти державним доменом з усім господарством і збирати податки.

Збройні сили. Військо Литовської держави складалося з двох частин: загального ополчення і постійної армії. Постійні професійні війська склались, у свою чергу, з боярсько-князівських дружин і великокнязівської дружини. Основною силою вважалася кіннота: важкоозброєна («панцерна») і легка. Піших частин було менше. З XIV ст. вводиться вогнепальна зброя, що значно змінює спосіб і характер ведення воєн, зростає роль піхоти. Велике значення мали оборонні фортеці. Наймогутніші з них знаходилися у Луцьку, Барі, Кам'янці-Подільському, Львові, Перемишлі, Холмі, Галичі.

Судоустрій. Суд і процес. Майже до кінця XIV ст. судова система Великого князівства Литовського була подібною до руської. Уся повнота судової влади належала Великому князеві, а на місцях – спочатку удільним князям, потім намісникам, воєводам, старостам, державцям, тіунам, тобто суд не був відділений від адміністрації. Міські та сільські громади мали свої, виборні суди. Князь розглядав скарги на рішення всіх нижчестоячих судів (як найвища інстанція, а також як перша і основна інстанція) – справи удільних князів, бояр, панів, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах тощо. Князь розглядав справи одноособово і сам виносив рішення. Інколи справи розглядалися князем спільно з Панами-Радою. Іноді Пани-Рада судили без князя. У таких випадках можна було їх рішення оскаржити князю, який спільно з Панами-Радою розглядав скаргу.

Існували також *церковні суди* (суд митрополита, єпископів, настоятелів монастирів) та *суд феодалів* над залежним населенням. Вони одержували від князя грамоти на право здійснення судочинства.

Феодалні або *домініальні суди* були узаконені привілеєм 1457 р., а *судебник* 1468 р. урегулює їх компетенцію. Це був, по суті, одноособовий суд пана-шляхтича над селянами і слугами та іншими залежними людьми.

Тривалий час у Литві існували (ще з часів Київської Русі) громадські або так звані *копні (громадські) суди* для сільської громади, їх юрисдикції підлягало все населення «копного» округу. Але пани і шляхта швидко звільнилися від підпорядкування цим судам, і вони таким чином стали селянськими судами. Після Люблінської унії копні суди майже зникли – були замінені вотчинними (домініальними) судами феодалів.

4. Перетворення ВКЛ на станово-представницьку монархію на початку XVI ст. під впливом союзницьких відносин із Королівством Польським

З часом феодална монархічна держава трансформувалась у станово-представницьку монархію. Ця обставина зумовлювала відповідну еволюцію інститутів влади (князь, пани-рада, сейм) та управління (центральне й місцеве) ВКЛ. Від середини XV ст. влада великого князя послаблювалася, натомість посилювалася значення ради при князеві (панів-ради). До її складу входили окремі удільні князі, бояри, намісники, духовні ієрархи та вищі урядовці. З дорадчого органу рада, обмеживши й переділивши атрибути князя, перетворилася на носія влади. Від 1440 р. на раді вже обирали Великого князя Литовського. Після Кревської та Городельської уній з Польщею до складу Панів-Ради ВКЛ входили католицькі єпископи. Тобто, до Панів-Ради входили найвпливовіші світські та духовні феодалі.

Влада князя стала ще більш обмеженою наприкінці XV – на початку XVI ст., коли було остаточно узаконено склад і компетенцію панів-ради, і вона стала (разом із князем) суб'єктом законодавчої ініціативи. У 1492 році Пани-Рада видає особливий привілей, за яким влада Великого князя обмежується вже й юридично. Великий князь мав узгоджувати з Радою усі питання зовнішньої політики, призначення і звільнення вищих урядовців, здійснення видатків із держскарбниці, спільно з радою виносити важливі судові рішення. Цим привілеєм узаконено правове станове Панів-Ради, врегульовано склад цього станово-представницького органу і його компетенцію. Ще більше зміцнив правовий статус Ради привілей 1506 року. У разі відсутності великого князя рада мала право чинити суд, проводити мобілізацію, вести зносини з іншими державами. Натомість князь мав погоджувати з Панами-Радою раніше здійснювані одноосібно дії: призначення урядовців, судочинство, фінансові справи, прийняття законів тощо.

З ослабленням князівської влади пов'язується виникнення станово-представницького органу як сейм. Відомі Львівські історики права Б.Тищик та І. Бойко вважають, що це пов'язано і з посиленням контактів із Польщею. Саме цей орган – Великий вальний сейм повністю замінив Панів-Раду. Це трапилося після Люблінської унії.

Пояснення. Вперше такий Великий вальний сейм де крім урядовців, магнатів і духовенства брали участь дрібна шляхта, відбувся у 1507 році, коли князь потребував грошей для війни Московським царством (вказана ситуація є типовою для Франції і Англії XIV – XV ст.). До цього сейми збиралися тільки по землях і князівствах.

Як орган влади сейм еволюціонував паралельно з обмеженням влади князів і поступовим долученням до політичного життя країни військово-служивого боярства

– шляхти. Уже впродовж XV ст. по окремих землях ВКЛ збиралися шляхетські з'їзди – сеймики, на яких обговорювалися найбільш актуальні питання внутрішньої та зовнішньої політики (унії Литви з Польщею, обрання князя тощо). Особливо протягом першої половини XVI ст. сеймики на представницькій основі (уперше юридично встановлювалося представництво шляхти – по дві особи від кожного повіту – в Литовським статуті 1566 р.) формували загальнодержавний сейм. Із входженням до складу сейму ради його називали Вальним (загальним). Фактично як орган державної влади вальний сейм функціонував від початку XVI ст. (уперше в такій якості зібрався 1507 р.), а юридично визнаний Литовським статутом 1566 р.

До виняткової компетенції загальнодержавного (вального) сейму належали оголошення війни, встановлення військових податків і військової повинності, обрання великого князя. Окрім того, сейми приймали закони. Чіткого розмежування компетенції сейму, ради та інших органів не існувало. Тому сейми, крім законодавчої, іноді виконували й адміністративно-розпорядчі, навіть судові, функції.

Під польським впливом у XVI ст. ВКЛ було переділено на воєводства й повіти, в які фактично перетворювалися колишні землі й волості. Відповідно воєводство очолював призначуваний великим князем воєвода, а повіт – обраний місцевою шляхтою староста. Його князь тільки затверджував на посаді.

Дослідники (М. Чубатий) зазначають, що в період ВКЛ інститути державного управління, особливо центрального, функціонували на засадах відокремлення публічних функцій урядовців (на користь держави) від приватних (на користь князя). Ця особливість суттєво відрізняла їх від дворцево-вотчинного управління Києво-Руської держави. Призначення на посаду, згідно з законодавством ВКЛ було довічним. Звільнення з посади могло відбуватися тільки з призначенням на нову, більш високу посаду або на суді за вчинення злочину. Втрата посади автоматично тягла за собою втрату честі, позаяк обіймати державні посади могли тільки особи, що володіли шляхетською гідністю.

У середині XVI ст. відбулася судова реформа, що відмінила привілейовану підсудність місцевих князів, панів, бояр та ін. Всі вони, як і шляхта, повинні були судитися у таких судах:

Гродських або замкових. Судочинство здійснював одноособово намісник, староста або воєвода (нерозділеність суду і адміністрації). За розглядом справи здійснював нагляд замковий суддя, книги вів писар. Гродський суд розглядав усі кримінальні справи всіх вільних людей (шляхту, міщан і селян, яких обвинувачували у тяжких злочинах). Тут велися спеціальні «книги гродські», до яких вписувалися судові рішення, тексти нормативних актів та ін. Апеляційною інстанцією був суд Великого князя.

Підкоморському суді. Він діяв у кожному повіті. Розглядав земельні справи. Судив підкоморій, призначений Великим князем. Заступником його був коморник.

Земський суд. Це виборні шляхетські суди, які розглядали цивільні справи між поміж шляхтою. Діяли у кожному повіті й склалися з суддів, підсудка й писаря. Урядували тричі на рік - по два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до Великого князя. Виконавчим органом цих судів вважався возний або «дітський». Він також викликав у суд сторони, приводив звинуваченого тощо. Апеляційною інстанцією був суд Великого князя.

На початку XVI ст. було створено *суд асесорів*, який розглядав справи, що раніше входили до компетенції суду Великого князя, діяли за його особливим дорученням. Оформився також маршалківський суд – роз'їзний суд роз'їзний суд з найважливіших справ під головуванням маршалка і за участю засідателів-шляхтичів.

У містах відразу після одержання містом грамоти на магдебурзьке право, засновувалися війтівсько-лавничі та бурмистерські суди. Вони розглядали найважливіші кримінальні й цивільні справи міщан. Бурмистерські суди клопоталися адміністративними й дрібними судовими справами. Війтівсько-лавничі суди могли діяти також і як суд другої інстанції щодо бурмистерських судів.

Посадові особи цих судів складали міську раду або магістрат міста. Вони могли діяти в повному складі як у вирішенні питань управління містом, так і в судових справах. До складу війтівсько-лавничого суду входили вїйт і лавники, кількість яких у різних містах було різною (4–12 осіб). У бурмистерському суді судили бурмистри (2–4 особи) та радці (райці) – радники (6–20 осіб).

Бурмистри, лавники і радці брали участь у засіданнях почергово і лише для вирішення найважливіших справ могли збиратись усі разом. На рішення й вирок війтівсько-лавничих судів у найбільших містах апеляційні скарги могли подаватися в добродіївський суд, у невеликих містах – воєводи або старості, а в приватновласницьких – власникові міста.

Судовий процес спочатку мав змагальний характер. Суд починався заслуховуванням скарги потерпілого. Допускалося представництво сторін. Представники називалися прокураторами або речниками. Якщо звинувачений не з'являвся у суд, то згідно з першим Литовським статутом (1529р.), суддя міг виносити рішення чи вирок заочно, а згідно з другим статутом – тільки після трикратної неявки (за неявку без поважних причин звинувачений платив штраф). З XVI ст., і це закріплено у другому статуті (1566 р.), з'являються елементи слідчого (інквізиційного) процесу із застосуванням тортур. Суд, не чекаючи скарги потерпілого, міг сам порушити справу.

Що стосується судочинства у копних судах, то після виявлення злочину на території якогось копного округу, мешканці цього округу повинні були вжити заходів, щоб знайти злочинця, тобто мали право робити обшуки, опитувати потерпілих і очевидців. Групу цих людей називали «горячою копою». Для розгляду справи збиралася «велика копа» — «мужі» (представники) з усіх сіл копного округу. Для виконання вироку збиралася третя – «завита копа» («завити» – *закінчити*). Кожен копний суд поєднував слідчі та судові функції, діяв за звичаєвим правом. Міг присуджувати до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження.

Доказами в усіх судах були: *власне зізнання* (допускались тортури: били різками, пекли вогнем), *покази свідків, речові докази, письмові документи, присяга, характеристика підсудного «добрими людьми»*. Свідчили під присягою. Покази шляхтича вважалися важливішими, ніж простої людини. Не могли бути свідками раніше засуджені за тяжкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинів, душевнохворі та ін.

Цивільні справи за позовами між окремими феодалами могли розглядатися в «полюбовному» (третейському) суді, в якому сторони самі обирали собі суддів. «Полюбовні» суди у той період були досить поширеними, оскільки в них сторони не повинні були сплачувати величезні судові мита. Рішення, ухвалене «полюбовним» судом, у випадку його невиконання могло бути виконане в примусовому порядку через земський суд.

Суспільні відносини у Литовсько-Руській державі розвивались у напрямку творення станів, великих соціально-правових груп людей, які між собою різнилися спадковим юридичним становищем у суспільстві, певними правами та обов'язками. Перехід від однієї такої групи до іншої було утруднено наданням привілеїв чи видан-

ням спеціальних законів. Процес правового оформлення суспільних станів остаточно завершився після укладення Люблінської унії. Відтоді до повноправних станів належали: шляхта (так у Польському королівстві, а згодом і у ВКЛ називали феодалів), духовенство і міщанство. Що стосується селянства, то впродовж XIV–XV ст., на відміну від згаданих станів, воно свої права поступово втрачало і потрапляло у приватно-правовій площині в залежність від власників землі – шляхти чи духовенства.

Панівне становище в економічному та політичному житті суспільства посідали феодалі (шляхта). Вони склали незначну частку населення. (Д. Дорошенко вважає, що туди увійшло близько 20 князівських і 50 боярських родів). Панування феодалів ґрунтувалося на значних земельних володіннях і політичному статусі. Вони обіймали всі найважливіші посади державного апарату як у центрі, так і на місцях, визначали напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави. Але з огляду на економічне і правове становище стан феодалів не був одним цілим, а поділявся на низку груп. Неоднорідність шляхетського стану уперше було зафіксовано в Литовському статуті 1529 р.

Найбільш привілейованими з феодалів були магнати: князі, пани радні й пани хоругові. Панами-радними (члени Пани-Ради) іменувалися великі землевласники. Вони входили до складу ради при князеві. Панами хоруговими називалися землевласники, які виїжджали під час зборів ополчення зі своїми загонами і під своїми прапорами (хоругвами). Найчастіше панами радними і панами хоруговими були представники тих самих найбагатших родин. До менш знатних феодалів належали власники невеликих і середніх маєтків, які володіли «доброю осілістю», мали власні землеволодіння та залежних від себе селян.

Особливим правовим статусом серед шляхти користувалися військово-служиві люди. Це були шляхтичі, які не мали феодально-залежних від себе людей; безземельна або служива шляхта, яка жила за рахунок служби у великих феодалів або оренди в них невеликих ділянок землі, які обробляла власною працею.

Перехід простої вільної людини або навіть залежного селянина у стан бояр-шляхти міг здійснюватися різними способами. Найчастіше великий князь чи інший феодал переводив залежну від себе людину із селянської повинності на військово-служиву. Звання шляхтича могло бути пожалувано за заслуги перед державою чи великим князем незалежно від наявності маєтку або виконання військової служби. Належність до стану шляхти зацікавлена особа могла довести в судовому порядку. Основними доказами при цьому могли служити покази родичів-шляхтичів або сусідів-шляхтичів, а також грамоти й рішення суддів. Утратити шляхетську гідність можна було за рішенням суду за вчинений кримінальний злочин, у разі вигнання з держави («баніція» або «виволання»), а також у випадку професійного заняття ремеслом чи торгівлею. В останньому випадку шляхетська гідність відновлювалася автоматично після залишення цих занять.

Правове становище всього стану шляхти різко відрізнялося від правового становища простих людей. Усі шляхтичі могли володіти землею в необмежених розмірах на праві власності; були звільнені від податків і повинностей. Окрім обов'язку виконання військової служби під час війни і сплати грошей за рішенням сейму на військові потреби, шляхтичі мали право безперешкодно виїжджати, безмитно вивозити за кордон продукти своїх господарств. У законодавчих актах проголошувалася недоторканність особи і майна шляхтичів. Тільки шляхтичі мали право обіймати посади в державному апараті, брати участь у засіданнях сейму.

Великі феодалі (магнати) вирізнялись із загальної маси шляхти тим, що вони не тільки мали права, а й фактично ними користувалися. Крім того, їхні юридичні

права були значно ширші, ніж права рядової, особливо малоземельної та безземельної шляхти. Магнати обіймали всі найважливіші посади в державі, керували зовнішньою та внутрішньою політикою, здійснювали правосуддя. Їхні маєтки – вотчини були своєрідними «державами в державі», де повноправним господарем уважався магнат. Магнати здійснювали владні повноваження над усім населенням, що проживало в межах їхніх володінь, незалежно від його станової належності. Вони мали власні війська, що комплектувались із залежних від них шляхтичів, бояр і частково простих селян. У загонах магнатів іноді налічувалося по декілька тисяч душ. Титул і приставку «пан» носила тільки особа, яка володіла земельним наділом на правах власності, незалежно від розміру землеволодіння. Це і є соціальна група яку в той час називалася «пани-шляхта» і володіла найбільшою правоздатністю, у їхніх руках і зосереджувалося все місцеве управління.

Значно обмеженішим було фактичне і правове становище дрібної шляхти, а надто безземельної. До шляхти беззастережно зараховувалися ті, хто служив у війську (служили його предки). Представники безземельної шляхти не мали права обіймати виборних посад, на неї не поширювалося правило про неприпустимість тюремного ув'язнення без суду. Суд над дрібними шляхтичами могли здійснювати не виборні суди, а їхні пани. Дрібний шляхтич не мав права без згоди свого пана залишити в нього службу. У випадку самовільного відходу він карався згідно із законом арештом на три доби, а фактично пан міг із ним розправитися на свій розсуд. Майнове становище малоземельної та безземельної шляхти було гіршим за становище окремих категорій селян, а своїми правовими привілеями така шляхта фактично не могла користуватися. Деякі безземельні й малоземельні шляхтичі-однодворці зобов'язані були виконувати навіть такі селянські повинності, як несення сторожової служби в замках, косіння сіна для великокнязівських дворів і т. ін. Усе це значною мірою зближало дрібну шляхту з простими селянами.

Духовенство (католицьке і православне) складало привілейований стан, права і пільги якого багато в чому збігалися з правами шляхти. Станові права духовенства, на відміну від інших станів, не могли передаватись у спадщину. Представників духовенства не могли судити нижчі державні суди, а для католицьких ксьондзів і єпископів вищою судовою інстанцією була римська курія.

Від XV ст. мешканці міст виокремлювалися в особливий стан, за яким закріпився термін «міщани». В усіх містах, де міщани одержали грамоти на магдебурзьке право, вони звільнялися від влади і суду воевод, старостів та інших посадових осіб державного управління. Міщани не повинні були відповідати перед ними, хоч би хто і за що на них скаржився. У містах улаштовувався власний суд. Жителі міст звільнялися від обов'язку нести військову повинність, з'являтися на посполите рушення. Вони зобов'язувалися хіба що постачати обоз для війська. Владні повноваження щодо міщан передавалися в руки міського вайта, бурмистрів, радців (радників) і лавників (засідателів). Проте, виокремившись у відособлені міські корпорації та отримавши грамоти на магдебурзьке право, українські міщани продовжували керуватися у повсякденному житті місцевим звичаєвим правом (Ю. Гошко).

Майнове становище міщан було неоднаковим. Найбагатші міщани великих міст, що володіли маєтками, зобов'язані були нести військову службу нарівні зі шляхтою. Тому вони фактично користувалися тими ж майновими правами, що й феодалі. Майнові права основної маси населення міст – міських низів – були значно обмеженішими, і регулювалися загальними законами держави.

Особисті права міщан, їх обсяг і реальне здійснення багато в чому залежало від правового статусу міста (самоврядні, приватновласницькі, церковні), у якому

проживав міщанин, від його майнового становища та особистих зв'язків. Міщани великих міст звільнялися від усіх панщинних робіт за винятком робіт із будівництва і ремонту замків, сплати податків, які стягувалися з міста у скарбницю або в приватновласницьких містах – на прибуток феодала. Правовий статус міщанина суттєво поступався шляхетському. Наприклад, за побої, завдані шляхтичеві, міщанин міг бути покараний відсіканням руки.

Політичними правами міщани українських міст не володіли. Основним способом їхнього впливу на законодавство були подання уряду чолобитних і повстання. Міщани мали право об'єднуватись у спілки за професійною ознакою – цехи і релігійно-просвітницькі та добродійні товариства – братства.

Селянство вело дрібне господарство, виконувало феодалні повинності, складало значну частину армії під час збору ополчення (посполитого рушення). Воно поділялося на людей господарських, залежних безпосередньо від великокнязівської адміністрації, людей панських (власницьких), залежних від окремих феодалів, і людей церковних, які залежали від церков, монастирів і вищого духовенства.

Найбільш заможні селяни, які виконували військову повинність або несли іншу службу (їзда гінцями, участь у полюванні і т. д.), іменувалися боярами, боярами путніми, панцирними, боярами-слугами. Вони за свою службу могли користуватися двома волоками (бл. 42 гектарів) землі і не відпрацьовували панщину. Ці люди визнавалися вільними і за певних умов мали право переходу до іншого феодала. Основну масу залежних від феодалів селян становили люди тяглі, оброкові й городники. Вони різнилися між собою обсягом повинностей та кількістю землі, що перебувала в їхнім користуванні. Такі селяни зобов'язані були відбувати панщину, ремонтувати і будувати мости, дороги, замки, нести сторожову службу, виконувати возову повинність, сплачувати грошовий і деякі інші дрібні натуральні податки. Найбільш безправними залишалися холопи, але чисельність їх значно скоротилася. Феодалам стало вигідніше переводити їх на становище городників.

Залежно від того, чи мали селяни право переходу від одного феодала до іншого, вони поділялися на похожих і непохожих. Похожі селяни могли залишити одного феодала і перейти до іншого. Вони зобов'язані були віддавати панові четвертину продуктів своєї праці або відбувати панщину не менше двох днів на тиждень. Перехід непохожих селян від одного феодала до іншого розглядався як протиправна дія. Однак якщо пан знав про нове місце перебування свого селянина, який самовільно пішов, і впродовж визначеного терміну не зажадав його повернення, то втрачав на нього право.

Особисті права селян багато в чому залежали від волі пана. Залежні селяни не могли без його дозволу змінювати або вільно обирати собі місце проживання, рід занять. Вони зобов'язані були виконувати ті повинності, що накладалися на них феодалом і державою, підлягали суду феодала або його двірської адміністрації.

Правове становище всіх категорій селян характеризувалося політичним безправ'ям та неповною цивільною правоздатністю. Їхня участь у політичному житті локалізувалася лише сільською округою. Основне ж обмеження прав селян полягало у відмові їм у праві власності на землю й забороні купувати маєтки й землі. Власником усіх селянських земель визнавався лише феодал (за «Уставою на волоки» 1557 р.). Водночас звичаєве право, адміністративна й судова практика до певної міри визнавали права селян на землю, особливо в період XV – першої половини XVI ст. Права селян були також визначені й закріплені у законодавстві. Зокрема, Третій Литовський статут передбачав кримінальну відповідальність шляхтича за вбивство простої людини, встановлював розміри майнових стягнень у порядку компенсації шкоди за вбивства й поранення, заповідяні простим людям.

Правові форми організації сільського самоврядування. До XV–XVI ст. правове становище селян залежало також від права, на якому облаштувалося село. Сільські громади перебували на руському та польському (шляхетському) праві. А на західних етнічно українських землях у період інтенсивного заселення Прикарпаття й Карпат (XV–XVI ст.) села засновувалися ще й на волоському звичаєвому та німецькому праві.

Значну самоуправу мали селяни в селах на руському праві. Громада в такому селі сама на загальних зборах обирала свого представника (отамана або тіуна) та священика; судила взаємні суперечки та виступала як відповідач у справах, що поставали між членами громади та особами, що до неї не належали; розподіляла між своїми членами громадські землі та повинності по селянських господарствах (димах). Декілька громад складали волость на чолі з отаманом. Повинності визначалися незалежно від розміру орних земель і накладалися на село або волость у цілому. Селяни із сіл на руському праві вносили данину натурою, були зобов'язані виконувати певні роботи з утримання та будівництва замків, брати участь у воєнних походах.

Головна особливість, яка відрізняла села на німецькому праві від сіл на руському чи волоському праві (за І. Линниченком) полягала в тім, що в німецьких селах повинності накладалися не на всю громаду, яка сама розкладала суму платежів між своїми членами, відповідно до їхньої майнової спроможності, а окремо на кожного господаря. Селянин виконував визначену кількість повинностей відповідно до величини оброблюваної ним землі.

На чолі села на німецькому праві також стояв осадник – війт (солтис), який підпорядковувався тільки своєму панові. Повинності селян на німецькому праві складалися з кількох частин: грошового чиншу на користь пана, церковної десятини, натуральних повинностей і панщини. Окрім повинностей на користь пана, на селянах також лежали державні й суспільні повинності (сплата подимщини, ремонт замків, доріг, мостів тощо).

Занепаду селянського самоврядування у XV – на поч. XVI ст. сприяло також створення фільварків і надання цілих сіл і волостей у володіння чи власність окремим феодалам.

5. Джерела права Литовсько-Руської держави. Кодифікація права. Статути Великого князівства Литовського

Джерела права Литовсько-Руської держави. У Великому князівстві Литовському, зокрема, в українських і білоруських землях, деякий час чинними джерелами були правові норми Руської Правди та руське (українське) звичаєве право. Розвиток нормотворчої діяльності великого князя разом із радою і вальним сеймом у XV і особливо у першій половині XVI ст. призвів до звуження сфери дії звичаєвого права та встановлення пріоритету законодавства у формі привілеїв (пожалуваних, пільгових і охоронних).

Головними джерелами писаного права, що закріпили основи суспільного відносин, державного ладу в період до укладення Литовських статутів були законодавчі акти, що видавалися від імені великого князя у формі привілеїв (грамот, листів). Акт іменувався привілеєм, якщо був написаний латинською мовою, та грамотою або господарським листом, якщо – староукраїнською (старобілоруською). Залежно від територіального поширення розрізняли земські, обласні, волосні та міські привілеї (грамоти). Земські мали загальнодержавне значення, дія інших стосувалась окремих територіальних одиниць чи поселень.

Пожалувані привілеї видавали при виділенні землі, шляхетського титулу, посади, тощо. Пільгові привілеї – це звільнення від сплати податків, підсудності. Охоронні, якщо порушувалися чийсь особисті чи майнові права.

Були також і земські привілеї де йшлося про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями, або в яких організація місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, норми цивільного, фінансового чи кримінального права. Такий широкий спектр законодавчих нормативно-правових актів пізніше призвів до їх кодифікації у Статути ВКЛ.

На правовому статусі руської політичної еліти (українців, білорусів) особливо позначилися декілька земських привілеїв. Перший привілей від 20 лютого 1387 р. був направлений на насадження католицизму в Литовській державі. Привілей обіцяв кожному лицареві чи боярину, хто прийняв цю конфесію, а також його нащадкам повну можливість володіти, користуватися, продавати, відчужувати, дарувати відповідно до своєї доброї волі й бажання замки, волості, села – все, чим він володів за батьківською спадщиною.

Другий привілей, виданий 22 лютого 1387 р., зобов'язував усіх жителів Литовської держави переходити в католицьку віру з усякої іншої віри (конфесії). За цим документом усе католицьке духовенство: церкви, монастирі та феодално-залежні від них люди вивільнювалися з-під державної юрисдикції. Католикам заборонялися шлюби з православними доти, доки останні не приймали католицької віри. Маєтки, передані католицькому духовенству, звільнялися від будь-яких служб і повинностей на користь держави.

Закріплення привілеїв католиків над православними мав на меті і привілей у межах Городельської унії 1413 р. Серед інших статей цього привілею було викладено обіцянки пільг і переваг тим із феодалів, які приймуть католицизм. За цим актом, усі не католики, в основному православні, що склали переважну більшість населення, не повинні були допускатися на державні посади і не могли бути членами державної ради (Панів-Ради). Отже, прихованою метою Городельського привілею було розпалювання релігійної ворожнечі в державі, дискримінація не католиків; земський привілей 1492 року обмежив королівську владу посиленням прав магнатів; земський привілей 1457 року визначив правовий статус іноземців у ВКЛ.

В обласних грамотах, які, зазвичай, видавалися на прохання князів, шляхтичів, бояр чи земян (власників невеликих земельних угідь, за володіння якими вони відбували державну, себто військову, службу) значна увага приділялася забезпеченню охорони майнових та особистих прав заможних прошарків населення. Приміром, обласні привілеї гарантували право вдів на володіння маєтками після смерті чоловіків, а також забезпечували всім жінкам право виходу заміж без утручання посадових осіб.

Видання волосних привілеїв в основному було спрямовано на правове закріплення повинностей і деяких прав населення. Вони визначали розмір багатьох повинностей населення (податки грошима, продуктами праці, полювання, промислів, різні роботи). Найчастіше волосні привілеї видавалися за формулою: «до волі й ласки нашої господарської», тобто до нової постанови адміністрації. У випадках, коли такої вказівки не було, передбачалося, що вони повинні діяти безстроково. Волосні привілеї деякою мірою регулювали діяльність виборних осіб – старців, які обиралися з багатших селян і міщан.

Грамоти (привілеї) мешканцям міст, що видавалися впродовж XIV–XVI ст., виводили міста з-під підпорядкування органів місцевої територіальної адміністрації. Вони засновували особливі міські органи за зразком німецьких міст (магдебурзьке

право). Правовідносини міщан між собою, з іншими прошарками населення й державою регулювалися місцевим звичаєвим правом, грамотами на магдебурзьке право і правовими нормами, що містилися в інших грамотах, сеймових статутах, Литовських статутах, а також у статутах цехів і братств.

За грамотами, що надавали магдебурзьке право, міщани звільнялися від низки феодальних повинностей, які вони раніше відбували разом із селянами певної землі чи волості. Якщо раніше повинності міщан визначалися нормами звичаєвого права, то після їхнього відділення від волості вони стали регламентуватися правовими актами. Оскільки мешканці різних міст несли неоднакові повинності, то грамоти, видані горо- дянам, мали індивідуальний характер для кожного міста.

Законодавча діяльність станово-представницьких органів влади. Важливою складовою системи джерел права у ВКЛ була законодавча діяльність станово-пред- ставницьких органів влади. Законними вважались усі акти, прийняті Панами-Радою за участі великого князя або навіть без нього, а також сеймом без участі великого князя.

Сейм видавав нормативні акти під різними найменуваннями. Єдиного сучас- ного поняття «закон» у той період не існувало. Залежно від змісту і способу прийня- ття закони називалися ухвалами, ухвалами земськими, постановами, конституціями, статутами, грамотами, привілеями, листами, універсалами, артикулами. У XVI ст. найбільш типовими назвами для сеймових постанов були: ухвала, статут, постанова і запозичена з латинської мови конституція. Чіткого розмежування між поняттями не існувало.

Істотну роль у законодавчій діяльності сейму відіграли клопотання населення, що подавалися у формі чолобитних. Насамперед чолобитні були важливою формою правового захисту населення від сваволі й зловживань місцевих посадових осіб, і при- водом для видання нових юридичних актів, у яких повніше відображались загальні та приватні інтереси окремих верств населення. «Били чолом» на зловживання місцевої адміністрації, просили зберігати старі повинності й порядки, дати нові права (осо- бливо міщани, шляхта), домагалися усунення небажаних намісників і посадових осіб, просили захистити від військових і розбійних нападів через кордон, затвердити цехові статuti, звільнити від податків, повинностей, мита, забезпечити свободу віроспові- дання тощо. Жодних обмежень у поданні чолобитних законодавство не встановлю- вало. Право населення на подання чолобитних ґрунтувалося на давніх звичаях і тому вважалося непорушним.

Порядок прийняття закону (законодавча процедура). У законодавчій діяльнос- ті, зокрема у прийнятті сеймових постанов, важливе місце посідала робота з підго- тування проекту закону. Переважна більшість проектів нормативних актів готувалася юристами-практиками, що служили у державній канцелярії. Для готування проектів багатогалузевих законів створювалися спеціальні комісії, до яких поряд із практиками вводилися і люди, що мали спеціальну юридичну освіту, а також депутати сеймів.

В обговоренні закону всі учасники сейму мали право висловлювати свою дум- ку. Рішення повинні були прийматися одногосно або переважною більшістю голо- сів. У випадку розбіжності думок, особливо серед магнатів, робилися спроби їх при- мирення, погодження різних пропозицій. Усе це призводило до уповільнення роботи сейму і зволікання з прийняттям закону. Тому сесія сейму дуже часто тривала до двох- трьох місяців, а іноді й півроку.

Кінцевою стадією в законотворчості ВКЛ служило оприлюднення закону. Воно здійснювалося депутатами Вального сейму на спеціально скликаних повітових старостами місцевих сеймиках. Окрім того, депутати зобов'язані були привозити з

собою копії сеймових рішень і передавати їх на збереження до земських судів, а також представляти копії для вписання у гродські книги. Увесь цей порядок свідчить про те, що ознайомлення населення з новими законами було поставлено, як для того часу, цілком задовільно.

Кодифікація права. Статути Великого князівства Литовського.

Перші спроби кодифікації права у Литовсько-Руській державі датувалися серединою XV ст., коли було укладено судебник князя Казимира (1468 р.) – невеликий за обсягом і мав 25 статей. Вважається, що цей судебник був розроблений на основі правових норм Руської Правди. Зміст Судебника обмежувався в основному нормами кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного права. Усі інші правовідносини в кожній землі регулювалися залежно від норм місцевого звичаєвого права. Було кодифіковано імунітетні грамоти, які забезпечували привілеї та пільги шляхти. Систематизації підлягали норми державного права, що забезпечували суверенні права держави та обмежували владу великого князя.

Найбільшим здобутком у процесі систематизації права у ВКЛ стало укладення в XVI ст. трьох (редакцій) Литовських статутів. В основу цієї кодифікації було покладено принципи дотримання суверенності держави, єдності права, рівності перед законом (хоча саме право визнавало неоднакову правоздатність для різних категорій людей) і пріоритету писаних законів.

Роботи з підготування Першого Литовського статуту (Старого) проводилися впродовж першої чверті XVI ст. Основним джерелом цього статуту були адміністративна і судова практика державних органів, звичаєве право, норми писаного права, викладені в Судебнику 1468 р. і в раніше виданих грамотах (привілеях). Як джерело статуту були використані також норми Руської Правди, православного й католицького церковного права, а також окремі норми польського права, перероблені та пристосовані до умов феодалізму і місцевих потреб.

Статут 1529 р. був першим у Європі систематизованим зводом законів різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правовий статус класів, станів і соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління й суду.

У перших трьох його розділах містилися в основному норми державного права або ж принципові положення з інших галузей права, у четвертому і п'ятому – сімейно-шлюбне і спадкове, у шостому – процесуальне, у сьомому – кримінальне, у восьмому – земельне, у дев'ятому – лісове й мисливське, у десятому – цивільне, в одинадцятому, дванадцятому і тринадцятому – кримінальне й кримінально-процесуальне право. Розділи статуту поділялися на статті (артикули). Вважається, що спершу в статуті було 244 (або 245) статей, у 30-х роках XVI ст. до нього внесли доповнення і редакційні поправки. У результаті кількість статей збільшилася до 283.

Статут був типовою пам'яткою феодального права. Він забезпечував правову охорону прав і привілеїв стану шляхти, особливо верхівки класу феодалів – магнатів, обмежував права простих вільних людей і закріплював безправність людей залежних і челяді невилної. Перший Литовський статут послужив міцною основою для розвитку наступного законодавства та був головним джерелом при підготовці Литовського статуту 1566 р.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в середині XVI ст., викликали необхідність внесення змін до законодавства. До таких змін у першу чергу варто віднести зростання і зміцнення феодальної власності, посилення феодального гніту селян та їх обезземелювання внаслідок створення фільварків. Упродовж тривалого часу

діяли старі норми права, що викликало критику різних прошарків шляхти. Велике невдоволення чинним правом висловлювали середня шляхта і «нові» великі феодалі, тому що право не відображало реального економічного й політичного значення цієї частини шляхетського стану держави.

Другий Литовський статут було уведено в дію з березня 1566 р. Він не лише відобразив нагромаджені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчив зрослий рівень кодифікаторської техніки (Н. Яковенко). Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р., Другий Литовський статут зберігав силу чинного законодавства на від'єднаних від ВКЛ та інкорпорованих до Корони Польської українських землях, де з плином часу дістав напівофіційну назву Волинського статуту (або волинського права). Усупереч указівкам низки сеймових постанов, Волинський статут жодного разу не був надрукований і поширювався лише у рукописних копіях.

Текст статуту складався з 14 розділів, кожний з яких поділявся на статті (артикули). У першому розділі було зібрано норми, що проголошували основні принципи права ВКЛ, а також норми, що належали до державного права й державних злочинів, у другому – норми, дотичні до оборони земської, у третьому – норми про права шляхти, у четвертому – про суддів і суди, у п'ятому – норми сімейно-шлюбного права, у шостому – про інститут опіки, у сьомому – про записи й продажі (про право відчуження маєтків за умови застави й продажі), у восьмому – спадкові, у дев'ятому – про земельні суперечки, у десятому – про лісові промисли, в одинадцятому – про насильства і злочини проти шляхти, у дванадцятому – про злочини проти простих людей, у тринадцятому – про майнові злочини, у чотирнадцятому – про злочини іншого характеру, зокрема про «вивід» феодално-залежних селян.

У цілому правові норми, викладені у Литовському статуті 1566 р., відображали коло праводіносин того часу і цілком забезпечували державно-правовий захист інтересів стану феодалів. До найбільш важливих норм, викладених у статуті, належали норми державного права. Вони визначали територію держави, порядок утворення й діяльності державних органів, права й привілеї панівного стану. Статут 1566 р. законодавчо закріпив привілеї та чільну роль великих феодалів у державі.

За Литовським статутом 1566 р., до участі в обмеженні влади великого князя залучався й сейм. Питання оголошення війни, встановлення податків і прийняття нових законів не могли вирішуватися великим князем із панами-радою келейно, а тільки на загальному сеймі.

Укладення в 1588 р. Третього Литовського статуту (Нового) мало на меті узгодити литовське право з польським. Це було викликано великими соціальними і політичними змінами, що сталися після втілення в життя реформи 1557 р. («Устава на волоки») і акта Люблінської унії 1569 р. З цією метою 1569 р. було вперше створено комісію, якій доручалося узгодити статут із польським правом. Згодом була ще одна комісія, яка, ймовірно (Й. Юхо), й уклала Литовський статут 1588 р. До складу цієї комісії входили найбільш відомі юристи свого часу та окремі посадові особи ВКЛ.

Формально дія Третього Литовського статуту не поширювалася на українську територію, але поступово він витіснив звідси Литовський статут 1566 р., завдяки неодноразовим публікаціям: у 1588 р. – староукраїнською мовою, тобто в оригіналі, і лише до середини XVII ст. чотири рази (1614, 1619, 1623, 1648 рр.) – польською.

Основне державно-правове значення Литовського статуту 1588 р. полягало в тому, що він законодавчо оформив збереження ВКЛ як самостійної держави всупереч акту Люблінської унії. Укладачі статуту не внесли до нього жодної норми, що могла би бути використана на шкоду державній самостійності ВКЛ.

Структурно Литовський статут 1588 р. складався з 14 розділів, у яких містилося 487 статей. До першого розділу увійшли різноманітні за характером норми, що їх можна переділити на дві групи: норми, що стосуються основних положень, і норми, що визначають покарання за державні злочини. Другий розділ охопив норми, що регулювали виконання військового обов'язку шляхтою. У третьому розділі було викладено норми державного права. Зокрема, проголошувалася недоторканність кордонів ВКЛ і збереження його самостійності. Панівний стан змушений був піти на поступки щодо простих людей. Так, до Литовського статуту 1588 р. було введено статтю про кримінальну відповідальність шляхтича за вбивство простої людини.

Видання цього статуту мало винятково важливе значення для подальшого розвитку права в Україні, Білорусії та Литві. Він був важливим кроком у розвитку правової думки і відображав зміни, що сталися в економічному розвитку. Статут був написаний і видрукуваний друкарським способом староукраїнською мовою, що робило його зрозумілим усьому населенню. Про те, що цю систематизацію було проведено на високому науковому й практичному рівні, свідчить той факт, що Литовський статут діяв до 1840 р.

Аналізуючи Литовські статuti, вчені звертають увагу на певний дуалізм їхніх норм. З одного боку, там містилися норми, що закріплювали нерівність людей, права й привілеї стану шляхти, норми, що принижували людську гідність простих людей. З іншого боку, до Литовських статутів було введено прогресивні на той час норми, що відображали розвиток товарно-грошових відносин і появу паростків капіталізму, ідей Реформації й гуманізму. Наприклад, проголошувався принцип рівності всіх перед законом, хоча й закон не був рівним для всіх, обмежувалися джерела холопства, встановлювалася кримінальна відповідальність шляхтича за вбивство простої людини, обмежувалася можливість застосування покарання до неповнолітнього, надавалися ширші права власникам відчужувати свої маєтки, проголошувався принцип віротерпимості. Деякі норми обмежували владу господаря (князя) і правлячої верхівки. Ряд статей зобов'язували великого князя і державні органи управління діяти відповідно до закону, піклуватися про інтереси держави й народу. Цю ідею особливо виразно було висловлено у передмові до Литовського статуту 1588 р. Укладачі й редактори внесли низку прогресивних норм, що в підсумку висунуло Литовські статuti на одне з перших місць серед пам'яток феодального права європейських країн. А Третій Литовський статут (1588 р.) у сучасній літературі вважають перехідним документом від середньовіччя до нового часу. Водночас Литовський статут став такою пам'яткою феодального права, яка у своїх трьох редакціях зберігала руські правові традиції, а водночас послідовно відображала суспільні зміни.

Отож, огляд найважливіших джерел права, що діяли на українських землях ВКЛ, залежно від форми, порядку видання й суб'єкта, від якого вони виходили, можна переділити на кілька груп. Найдавнішою формою законодавчих актів були листи або грамоти, згодом названі привілеями. Сеймові постанови як поточне законодавство називались ухвалами, статутами або конституціями. Адміністративні та судові акти оформлялись у вигляді вироків, декретів, відповідей князя або листів чи грамот. Чіткого розмежування між цими актами не було. А найвизначнішим результатом процесу систематизації правових норм у Литовсько-Руській державі стали Литовські статuti. Вони дають найбільш повне уявлення про основні інститути цивільно- і кримінально-правового регулювання тієї доби.

Основні риси кримінального права. Поняття злочину у праві Литовсько-Руської держави зазнавало трансформації. На етапах панування звичаєвого права злочин

розумівся як заподіяння шкоди, згодом (від другої половини XV ст.) трактувався як проступок. Для позначення злочину також використовувалася неоднакова термінологія. Залежно від характеру і наслідків злочинних дій, злочини проти здоров'я, особи, стої та майнової недоторканності називалися гвалтом, кривдою, лиходійством, шкодою; проти державної влади – «ображення маєстату господарського». Протиправний суспільно небезпечний характер діянь відтінявся термінами: «виступ із права», «злочинство», «провина».

Суб'єктом злочину могли бути як окремі особи, винні в учиненні злочину (тільки люди: за шкоду, заподіяну тваринами, відповідав їхній господар), так і групи осіб, відповідальні за чужу провину. Колективна відповідальність групи осіб (сім'я, село, волость, місто) широко застосовувалася за державні, антифеодальні та релігійні злочини.

Від кримінальної відповідальності звільнялися божевільні («шалені»), а також особи, які не досягли визначеного законом віку. За Судебником 1468 р., не підлягали покаранню за крадіжку діти до семи років. За Статутом 1566 р. кримінальна відповідальність наставала після 14 років, а за статутом 1588 р. – після 16 років.

Провина. До видання Третього Литовського статуту розмежування між умислом і необережністю у провині не проводилось. Якщо в діях особи не було умислу чи необережності, то кримінальне покарання не застосовувалося. У ряді випадків виявлена необережність тягла за собою не кримінальну відповідальність, а зобов'язання виплатити головщину (компенсацію за смерть) сім'ї убитого.

Для правильного визначення провини суд зобов'язаний був установлювати причинний зв'язок між дією винної особи та результатом, що настав. Наприклад, особа вважалася винною у вбивстві в тому випадку, якщо потерпілий помер від ран через нетривалий час. Але якщо потерпілий протягом 24 днів після побоїв ходив «по корчах і гостях», а потім помер, хоча б і від тих ран, то підсудний вважався винним тільки в нанесенні ран, але не в убивстві. Так заперечувався причинний зв'язок між побиттям і смертю.

Обставинами, що звільняли від кримінальної відповідальності, виступали необхідна оборона і крайня необхідність. Право на необхідну оборону визнавалося за будь-якою особою, яка зазнала нападу. Для звільнення від покарання досить було довести, що потерпілий першим почав агресивні дії. Не несли покарання й посадові особи, які вбили злочинця під час учинення ним опору. Покарання не передбачала дія, вчинена за умов крайньої необхідності. Наприклад, тяжким злочином уважалися здача ворогу замку й капітуляція гарнізону, але здача замку через голод розглядалась як дія, вчинена за крайньої необхідності, і не тягла за собою покарання.

У Другому Литовському статуті було зроблено першу спробу сформулювати презумпцію невинності. Судам у випадку висунення сумнівних звинувачень рекомендувалося бути більше схильним до виправдання, ніж до покарання.

У кримінально-правовому регулюванні на українських землях ВКЛ чітко розрізнялися як стадії злочинної діяльності – намір, підготовка до злочину й замах. Такі діяння були караними тільки у випадках, передбачених законом. Так, підготовка до заколоту і змови проти князя каралися як закінчений злочин. Поява в суді зі зброєю каралася штрафом. Так само штрафом і позбавленням волі на шість тижнів каралися удар або спроба удару кого-небудь рукою в залі суду. Намір, висловлений у вигляді погрози підпалити майно або вбити кого-небудь, тягнув за собою обов'язок того, хто привселюдно погрожував, перед посадовими особами відмовитися від цього, і представити поручителів. Якщо ж після погрози в потерпілого було вчинено підпал чи вбивство, то відповідав за це той, хто погрожував.

Співучасть розрізняли просту, за якої всі співучасники були виконавцями злочину, і складну, за якої одні діяли як підбурювачі, інші – як виконавці, а треті – як помічники. Особи, діяльність яких не перебувала в причинному зв'язку зі злочинним результатом (причетність), але які знали про злочин, не підлягали кримінальній відповідальності, хоча могли нести майнову. Наприклад, майно членів сім'ї державного злочинця, які знали про зраду глави сім'ї, могло бути конфісковане. Першою спробою визначення міри покарання залежно від ступеня участі особи у вчиненні злочину було зроблено у статуті 1529 р.

Види злочинів за Литовськими статутами поділялися залежно від об'єктів злочинного посягання та способу порушення справ у суді. У першому випадку злочинні дії можна переділити на такі основні групи:

1) державні («ображення маєстату господарського»); 2) проти порядку управління й правосуддя; 3) військові; 4) проти релігії й церкви; 5) проти моралі; 6) проти життя, здоров'я й честі людей; 7) майнові; 8) злочини слуг і феодално-залежних людей проти феодалів. Самостійним видом злочину вважалося переховування засуджених.

За способом порушення справ у суді всі делікти можна переділити на три види:

1) Злочини, справи за якими порушувалися представниками державної влади, незалежно від волі потерпілого. У порядку державного звинувачення порушувалися справи передовсім за злочинами державними, проти порядку управління й правосуддя. 2) Злочини у справах приватного звинувачення складали найбільшу групу. Сюди відносили майже всі справи за злочинами проти особи, майновими і значну кількість справ за іншими злочинами. За злочинами приватного звинувачення, навіть найбільш небезпечними, допускалося примирення звинувачувача зі злочинцем, присудження штрафів на користь потерпілого, одержання потерпілим (звинувачувачем) визначеної винагороди від злочинця. Усе це значною мірою наближало кримінальні справи до цивільних. 3) Злочини у справах змішаного звинувачення, за якими звинувачами могли виступати як посадові особи державного апарату, так і окремі громадяни, були найбільш нечисленною категорією судових справ змішаного звинувачення. До них належали частина справ за злочинами державними і проти порядку управління, а також справи про вбивство дружини чоловіком або навпаки, вбивство дітьми батьків чи батьками дітей.

Покарання у праві тієї доби позначалося декількома термінами. «Кара», «казнь» стосувалися всіх видів покарань. Терміном «провина» позначалися в основному майнові покарання і тюремне ув'язнення, а «покутою» – тілесні та ганьбліві покарання.

Основними цілями покарання були:

1) Залякування. (Передбачалося, що за допомоги залякування жорстокими покараннями можна було утримати від учинення злочинів або навіть виправити злочинця). 2) Вирівнювання заподіяної шкоди і створення майнових вигод потерпілому за рахунок злочинця або його близьких. 3) Заподіяння шкоди (страждань) злочинцеві – відплата (здійснювалася з огляду на станову належність як потерпілого, так і злочинця. У разі рівного становища їх у суспільстві – за принципом «око за око, зуб за зуб»).

У призначенні покарань особливо наочно виявлявся характер феодалного кримінального права як права-привілею. Так, якщо шляхтич зумисно завдав рани або заподіяв каліцтво іншому шляхтичеві, то він міг бути присуджений до таких само ушкоджень і каліцтв за принципом «око за око, зуб за зуб». Якщо ж шляхтич учинив побі або каліцтво простій людині, то присуджувалася лише виплата штрафу (нав'язка).

Якщо проста людина поранила чи побила шляхтича, то каралася відсіканням руки, а у випадку завдання каліцтва підлягала страті. Слуга, який поранив пана, підлягав страті, а той, що підняв руку на пана, карався відсіканням руки.

Питання про покарання осіб, винних у вбивстві шляхтича або простої людини, залежно від класової та станової належності як потерпілого, так і злочинця вирішувалося неоднаково. Якщо шляхтича вбили декілька шляхтичів, і всіх їх було визнано винними, то смертній карі підлягав лише один, на вибір звинувачувача, а інші притягалися до тюремного ув'язнення і виплати головщини. У разі вбивства шляхтича простими людьми страті підлягали всі, хоч би скільки їх було, і тільки у випадку вбивства шляхтича у бійці кількість простих людей, що підлягали смертній карі, обмежувалася трьома особами.

Прогресивним явищем у розвитку кримінального права стало уведення кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини. Однак процесуальний порядок установлення провини шляхтича в такому злочині був настільки ускладнений, що довести його винність найчастіше було неможливо.

Кримінальне право доби Литовських статутів знало різні види покарань. Найбільш поширеними були майнові покарання, що застосовувалися як основні чи додаткові. Майнові покарання полягали у визначенні грошових сум у кратному відношенні до завданого злочином збитку (найчастіше – в подвійному розмірі) або у вигляді конфіскації майна злочинця. Конфіскація також була самостійним видом покарання і застосовувалася до тієї шляхти, що ухилялася від виконання військової повинності. Конфіскацією маєтку каралися нез'явлення до місця збору війська, самовільне залишення військового табору, втеча з поля бою.

Смертна кара могла бути простою і кваліфікованою. Простою стратою вважалося повішення. Як кваліфіковані (мученицькі) види смертної кари застосовувалися: четвертування, спалення, посадження на кіл, утоплення. Тілесні покарання прийнято поділяти на калічувальні та болісні. У разі застосування калічницьких покарань засудженому завдавалося непоправне ушкодження тіла: відрубувалися рука, вухо, ніс або інший орган. Такі покарання мали служити залякуванням для інших, а також назавжди накладали своєрідне тавро на засудженого, попереджаючи всіх про його колишню злочинну діяльність. До болісних покарань належали побиття батогами або різками. Воно могло відбуватися біля ганебного стовпа. Кількість ударів законом і судом не визначалася. Тілесні покарання застосовувалися в основному до простих людей. Шляхтич, який побував у руках ката, втрачав своє шляхетство. Тюремне ув'язнення спершу застосовувалося як тимчасове затримання злочинця до суду. Але від XVI ст. воно вже існувало як основне або додаткове покарання. За Литовськими статутами, тюремне ув'язнення застосовувалося на термін не більше одного року і шести тижнів. Вигнання та оголошення поза законом застосовувалося в основному щодо злочинців-феодалів, якщо вони звинувачувались у злочині, за якого передбачалася смертна кара. Оголошення особи вигнаною (виволання) здійснювалося через акт, що видавався державною канцелярією. Якщо вигнаний упродовж одного року і шести тижнів не був у суді, то визнавався «вічним виволанцем», а його дружина вважалася вдовою, діти – сиротами, маєток переходив спадкоємцям. Усім людям під страхом смертної кари заборонялося переховувати його чи навіть спілкуватися з ним. Убивство виволанця не каралося. У випадку затримання виволанець підлягав негайній страті. Додатковим покаранням для шляхти було позбавлення честі. Прості люди не підлягали цьому покаранню, оскільки вважалося, що вони честю не володіють. Позбавлення честі означало втрату шляхетської гідності. Позбавлялися честі особи, які ухилялися від виконання

військової повинності, виволанці (вигнанці), злочинці, засуджені до страти, але помилювані, а також інші злочинці, що побували в руках ката. Покаяння як вид покарання полягало в зобов'язанні засудженого привселюдно в церкві або костьолі, стоячи на піднятому місці, чотири рази на рік оголошувати людям про свій злочин.

Відзначаючи жорстокість покарань феодального права на українських землях того часу, вчені (В. Пічета, Й. Юхо) звертають увагу на те, що порівняно з правом інших європейських держав того часу воно було більш гуманним. Ідеї гуманізму позначились у неприйнятті смертної кари щодо вагітних жінок, дітей і підлітків до 16 років, встановленні кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини, відсутності таврування злочинців, більш високій відповідальності за злочини проти жінок, порівняно невеликих термінах тюремного ув'язнення.

Отже, поняття злочину у праві Литовсько-Руської держави зазнавало трансформації. На етапах панування звичаєвого права злочин розумівся як заподіяння шкоди, згодом (із другої половини XV ст.) трактувався як проступок. Суб'єктом злочину могли бути як окремі особи, винні у вчиненні злочину, так і групи осіб, відповідальні за чужу провину. Від кримінальної відповідальності звільнялися божевільні й особи, які не досягли визначеного законом віку. Якщо в діях особи не було умислу чи необережності, то кримінальне покарання не застосовувалося. Обставинами, що звільняли від кримінальної відповідальності, були необхідна оборона і крайня необхідність. Було зроблено першу спробу сформулювати презумпцію невинності (1566 р.). Чітко розрізнялись як стадії злочинної діяльності намір, підготовка до злочину й замах. Види злочинів поділялися залежно від об'єктів злочинного посягання та способу порушення справ у суді. Основними цілями покарання були залякування, вирівнювання заподіяної шкоди, відплата. Питання про покарання осіб, винних у вбивстві, вирішувалося неоднаково – залежно від класової та станової належності як потерпілого, так і злочинця.

Основні риси судового процесу. Судочинство на українських землях ВКЛ в основних рисах мало в чому відрізнялося від судочинства в Києво-Руській державі.

Судочинство характеризувалося суворим формалізмом, здійснювалось усно й відкрито з дотриманням певних процесуальних обрядів. Воно було єдиним як для цивільних, так і для кримінальних справ. Увесь процес мав позовний (звинувачувальний) характер. Сторонам судового процесу надавалися досить широкі процесуальні права. Зокрема, в розгляді кримінальних справ потерпілий мав повноваження на широкі процесуальні дії, спрямовані на пошуки злочинця. Ці дії передбачалися звичаєвим правом і виконувалися здебільшого тоді, коли злочинець переховувався, намагаючись уникнути правосуддя. Позивач на будь-якій стадії процесу міг відмовитися від позову чи звинувачення, укласти мирову угоду або навіть помилювати злочинця. Але стосовно найбільш тяжких злочинів (проти держави й церкви) слідство й суд були обов'язковими, незалежно від заяви сторони. Тут виявлялися риси слідчого процесу, тобто практикувалися доноси, застосовувалися катування (до трьох разів, але заборонялося доводити до скалічення допитуваного), дотримувалася таємниця судочинства.

Реальний обсяг прав кожної зі сторін залежав від її станового й майнового становища. Найширшу процесуальну правоздатність мали магнати і шляхтичі. Обмеженою правоздатністю володіли залежні люди. Не в усіх судах вони самостійно могли вести справи. Узагалі не мали процесуальної правоздатності холопи, челядь, невільники та бранці. Представниками сторін у суді могли виступати професійні адвокати (за Статутом 1529 р. – «прокуратори»). Ними могли бути тільки ті зі шляхтичів, які знали місцеве право.

Особливістю судового процесу тієї доби було те, що на всіх етапах його розвитку в Литовсько-Руській державі у ньому вагому роль завжди відіграло українське звичаєве («копне») право. Правові звичаї у судовому процесі, що зберігали своє значення й після появи Литовських статутів, виявляли себе так.

Потерпілий у разі заподіяння йому шкоди, за звичаєвим правом (і за Литовським Статутом) повинен був негайно сповістити про це сусідів, заявити в найближчі урядові установи, а згодом – до суду і записати про злочин у судову книгу. Таке оголошення про злочин називалося «поволанням». Ним визнавався факт злочину, а також накладався обов'язок на жителів робити все можливе для викриття злочинця. Поволанням усі закликалися до збирання доказів у цій справі. За відсутності такого оголошення суд піддавав сумніву сам факт злочину. Отже, потерпілий мусив сам робити мірою можливості все необхідне для викриття злочинця.

Після поволання або й одночасно з ним потерпілий розпитував усіх, що кому відомо про злочин. Якщо це опитування не давало бажаних результатів, то вдавалися до «прослуху». За допомоги останнього потерпілий сподівався дістати будь-яку звістку, завдяки якій пощастило би знайти злочинця.

Коли потерпілий натрапив на слід злочинця і знаходив крадене, відбувалося «личкування» або «лицовання», тобто позначення краденого як «лиця». Крім коней, худоби, в Україні «личкували» також і птицю (різали лапки), і «лице», або «личко», передавали вижеві, потім – возному (особи державної адміністрації, виконавці публічно-правових процедур, які стежили за дотриманням у судочинстві норм звичаєвого та писаного права) для збереження до суду. У народі поширеним був звичай «личкувати» до суду злочинців, упійманих на аморальних учинках.

Потерпілий або його рідня мали право переслідувати й викривати злочинця насамперед у кримінальних справах. Тут ми зустрічаємося з давньоруськими «зводом» і «гонінням сліду». Якщо упійманий з краденими речами не визнавав себе винним, а заявляв, що речі він купив, його вели на звід – очну ставку з тим, від кого він одержав річ, опитували «де він се взяв і на кого посилається». Так тривало доти, доки не знаходився той, хто не міг пояснити, звідки в нього взялася крадена річ. Він і визнавався винним.

Наступний елемент процесу – гоніння, або виведення сліду. Він полягав у тому, що з виявленням такого сліду, який свідчив про втечу злодія в певному напрямку, потерпілий відразу збирав із найближчих сусідів «гарячу копу», яка в разі виявлення злочинця на гарячому, судила його або ж починала переслідування злочинця в напрямку сліду, що зберігся. Коли слід приводив до певного села, копа викликала його мешканців і вимагала відведення сліду, себто доказу, що слід закінчується не тут, а йде далі. Копа йшла далі, якщо громада доводила непричетність до справи. Там, де слід не могли відвести, копа виносила вирок. Ті, хто не відвів сліду, вважалися за «шкідників» і сплачували за завданий збиток ціну вкраденого. Слідчі дії здійснювалися також і на звичайній копі. З метою виявлення злочинця вона могла збиратися три рази. Отже, характерною рисою копного судочинства стало поєднання в одній особі судових і слідчих органів. Копне право не дотримувалося характерного для феодалізму станового поділу суспільства, тому в деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин виступали як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин.

Виклик відповідача до суду називався «погонею», «погоном». У Першому Литовському статуті ці терміни було юридично закріплено. Відповідач закликався до явки на суд іменем уряду. Як позов, так і погон записувалися в судові книги і вручалися відповідачеві через вижа (возного). «Позваного» викликали до трьох разів. Нез'явлення до суду без причин призводило до його програшу у справі.

Існував також звичай «видачки», тобто закладу, що скріплював договір про явку до суду. Символом здійснення «видачки» було підкидання вгору шапок. З «видачкою» сторони не лише чітко визначали предмет спору й термін з'явлення до суду, а й домовлялися про розмір закладної суми, що передавалася сторонами в руки присутніх під час укладання договору осіб. Наслідки були такими: сторона, що не з'явилася до суду в призначений термін, позбавлялася свого закладу на користь іншої сторони; якщо з'являлись обидві сторони, відбувався суд і сторона, що програвала процес, позбавлялася свого закладу на користь судової влади.

У судовому процесі сторони доводили свою правоту за допомоги доказів. Серед останніх найважливішими були: власне визнання (дане не під примусом); документальні свідчення (особливо з поширенням писаного права та шляхетських привілеїв, коли змінився сам характер правової процедури – перевага надавалася письмовій фіксації, а не усному свідченню); речові докази (найважливішими були передовсім у кримінальних справах) і свідки.

Свідками могли бути лише християни з доброю репутацією. Помітну роль у процесі відігравали офіційні свідки. Виж (возний) виступали свідками правової процедури, здійснювали перевірку та установлення фактів і забезпечували докази. Певне процесуальне навантаження несли й інші свідки – соки (збирали докази правопорушення), іздоки (у XV – першій половині XVI ст. були уповноваженими спільною довірою сторін або звичаєм свідками права у сфері поземельних розмежувань), діцькі (виконавці судової процедури), і люди добрі. Останні, на думку дослідників (В. Поліщук), у площині публічно-правової процедури були передусім правовою стороною, яка своєю присутністю констатувала чинність кожної конкретної процесуальної дії.

Одним із найважливіших доказів у процесі судочинства була присяга. У середньовічному суспільстві присяга вважалася більш ніж переконливим доказом. Нерідко бувало, що присяга вирішувала процес. Сила присяги, на думку дослідників (П. Музиченко, О. Мироненко), передовсім полягала в тому, що вона йшла з іменем Бога від совісті та була спрямована до совісті. Тому сторона, яка не була переконана у своїй правоті, намагалася уникнути присягання сама і не допускати присяги супротивника.

У литовсько-руському процесі було також багато звичаїв, використовуваних як способи доказування. Одним із таких способів було «ставлення шапки». Ця процедура полягала в тому, що позивач, коли хотів зробити важливе посилання на своїх свідків, ставив перед суддею свою шапку. Звинувачений, якщо погоджувався вислухати й визнати їх свідоцтва, ставив і свою шапку – «шапку протиставити». Якщо одна зі сторін відмовлялася від приставлення шапки, це вважалося одним із головних доказів її вини, і вона програвала справу. Іноді шапка ставилася або протиставлялася під певну суму застави, найчастіше тієї, що гарантувала правдивість показань. «Ставлення шапки» символізувало заклад «голови», тобто життя. Бувало, що обидві сторони заставлялися головою за справедливість своїх слів «під утратою горла». Тому ця процесуальна процедура мала силу й значення найсильнішого, «зупольного» доказу й могла замінити всі інші юридично обґрунтовані докази. Звичай «ставити шапку» вживався в усіх судах Литовсько-Руської держави аж до вищого суду – панів-ради і великого князя.

Близькою до «ставлення шапки» була «викидщина». Одна зі сторін, бажаючи переконати суд у своїй правоті, заперечуючи той чи інший факт, декларувала суму грошей або пропонувала ушкодити собі здоров'я, якщо вона виявиться неправою. «Викидщина», виражена у грошах чи в речах, йшла на користь урядові, адміністрації або суду.

Певні особливості мав процес у пореформеному суді. Зокрема, розгляд справи у гродському суді міг розпочинатися відразу ж після доправлення туди злочинця, за-

хопленого на місці злочину або затриманого протягом 24 годин од моменту вчинення злочину. Якщо ж за цей час злочинця не затримали або він встиг сховатись у себе вдома, то тоді його вже слід було викликати в суд позовом, повісткою, але не пізніше ніж через тиждень. У справах про самовільне захоплення маєтків цей термін міг бути подовжений до 10 тижнів. У випадку пропуску позивачем цих термінів порушити справу за звинуваченням осілого шляхтича можна було вже не у гродському, а тільки в земському суді.

Судочинство в підкоморському суді мало свою особливість: справа розглядалася безпосередньо на місці спірних меж землеволодінь. Підкоморій заслуховував пояснення сторін, опитував сусідів, знайомився з письмовими та іншими доказами. Постановляючи рішення, підкоморій указував на місцевості межі землеволодіння і встановлював межові знаки. У випадку виникнення суперечки з приводу межі землеволодінь, розташованих у різних повітах, для її вирішення повинні були з'їжджатися підкоморії цих повітів і спільно вирішувати справу. У разі недосягнення ними згоди кожний із підкоморіїв складав свій проект рішення, і справа направлялася на розгляд до головного суду. Туди ж могли подаватись і скарги сторін на рішення підкоморського суду.

Отже, судочинство на українських землях ВКЛ в основних рисах мало в чому відрізнялося від судочинства в Києво-Руській державі. Процес характеризувався суворим формалізмом, здійснювався усно й відкрито з дотриманням певних процесуальних обрядів. Був єдиним як для цивільних, так і для кримінальних справ. Мав позовний (звинувачувальний) характер. Сторонам судового процесу надавалися досить широкі процесуальні права. Реальний обсяг прав кожної зі сторін залежав від її станового й майнового становища. Представниками сторін у суді могли виступати професійні адвокати (за статутом 1529 р. – «прокуратори»). У ході судового процесу сторони доводили свою правоту за допомоги доказів: власне визнання; документальні свідчення; речові докази, присяга й свідки. На всіх етапах розвитку судового процесу в Литовсько-Руській державі значну роль відіграло українське звичаєве (копне) право. Правові звичаї у судовому процесі зберігали своє значення й після появи Литовських статутів.

Особливості правового регулювання в українському середньовічному місті

Міське право (право міського самоврядування, або магдебурзьке), початки якого на західноукраїнських теренах сягали першої половини XIV ст., почало швидко поширюватися і в литовсько-руських землях після першої унії Польщі з Литвою (1385 р.). Його поширення сприяло тому, що від XV ст. мешканці міст виокремлювалися в особливий стан, за яким закріпився термін «міщани». Як уже згадувалося, в усіх містах, де міщани одержали грамоти на магдебурзьке право, вони звільнялися від влади і суду воєвод, старост та інших посадових осіб державного управління; не повинні були відповідати перед ними, хоч би хто і за що на них скаржився. Жителі міст звільнялися від обов'язку нести військову повинність, з'являтися на посполите рушення. Вони зобов'язувалися лише постачати обоз для війська. У містах улаштовувався власний суд. Владні повноваження щодо міщан передавалися в руки міського вайта, бурмистрів, радців (радників) і лавників (засідателів). Проте, виокремившись у відособлені міські корпорації та отримавши грамоти на магдебурзьке право, українські міщани, на думку окремих учених, і надалі керувалися у повсякденному житті місцевим звичаєвим правом (Ю. Гошко).

Джерела магдебурзького права міст Східної Європи походили з німецьких земель. Основою для побудови громадянського і кримінального законодавства, судоустрою та судочинства в середньовічній Німеччині, а згодом і в містах Польщі й Литви було

декілька збірників правових норм – «Саксонське дзеркало», «Вейхбільд», «Ландрехт». Усі вони були укладені впродовж XIII – початку XIV ст. Найсприятливішим для розповсюдження магдебурзького права в українських містах було XVI ст. У 1506 р. вийшов статут Ласького, в якому містився латинський переклад «Ландрехта» й «Вейхбільда». У 1531 р. з'явилося судове керівництво Іоана Тухолінського, що містило головні норми цивільного й процесуального права. У 1535 р. вийшла тритомна праця Миколая Яскера (фактично – польський переклад згаданих «Вейхбільда», «Ландрехта»). Від 1558 р. друкувалися праці Бартоломея Гроїцького з магдебурзького права, а 1581 р. – дві великі праці Павла Щербича. Найбільше уваги у збірниках магдебурзького права було приділено врегулюванню кримінально-правових відносин. Під злочинами розуміли діяння, що характеризувалися такими ознаками, як протиправність, суспільна небезпека, караність, шкода. «Саксонське дзеркало» усі злочини поділяло на два види: 1) публічні, за вчинення яких передбачалось покарання у вигляді смертної кари чи каліцтва; 2) приватні – особа могла бути покарана завданням легких тілесних ушкоджень чи сплатою певної грошової суми потерпілому й суду.

Серед публічних злочинів чільне місце посідали делікти проти віри та релігії: богохульство, єретицтво, чаклунство. За вчинення подібних злочинів передбачалася смертна кара через спалення. Магдебурзьке право вирізняло злочини проти життя: убивство, розбій, вбивство матерями новонароджених дітей, самогубство. Б. Гроїцький вирізняв три види вбивств: убивство з корисливих мотивів, убивство з ненависті, вбивство в стані необхідної оборони, випадкове вбивство. За «Саксонським дзеркалом», умисне вбивство каралося смертною карою через відрубання голови, поєднане з відрубанням руки.

Злочини проти здоров'я поділялися на ушкодження та побої. Магдебурзьке право розрізняло тяжкі та легкі ушкодження. До першої групи належали умисні тяжкі тілесні ушкодження – покалічення, що спричиняли втрату органів, порушення їхніх функцій, душевну хворобу чи інший розлад здоров'я, непомітний для людського ока, а до другої – кровотечі, гулі, синці. М. Яскер легкі покалічення переділяв на два види: неглибокі, що не охоплювали великої частини тіла, й такі, що займали значну його поверхню. Побоями вважали завдання ударів, що не спричиняли глибоких чи кривавих ран. Побиття дитини (навіть не рідної) не було кримінально караним, якщо звинувачений довів, що вчинок пов'язаний з проступком дитини.

Тогочасне законодавство велику увагу приділяло злочинам проти власності, які об'єднувалися під назвою «крадіжка». З XIII ст., крім крадіжки (таємне заволодіння чужою річчю), почали вирізняти грабунок (відкрите привласнення чужої речі), розбій (грабїж із застосуванням насильства). Розглядаючи справи за звинуваченням у крадіжці, для визначення виду покарання брали до уваги таке: злочин було вчинено з примусу, чи з власної волі, уперше чи повторно; вартість викраденого; добровільне зізнання й розкаяння у вчиненому; групою осіб за попередньою змовою чи одноособово. Неповнолітні особи у віці до 14 років та особи, які вчинили дрібну крадіжку через голод, звільнялися від кримінальної відповідальності.

Магдебурзьке право значну увагу приділяло захисту людської честі й свободи та норм моралі. Зокрема, дозволяло вчиняти самосуд чоловікам, якщо вони заставали дружину на місці зради, – тоді коханця можна було «поранити чи навіть вбити». Особливо гостро мали каратися випадки співжиття без одруження: як чоловіків, так і жінок – «горлом карати».

Висновки. Литовсько-руська держава, хоч і захопила значну частину українських земель після розпаду Київської Русі, але, водночас, звільнила їх від монголо-татарського іга, стала хоч чужинецьким, але об'єднуючим центром роздріблених

давньоруських князівств. Вона перейняла їх державну організацію, право, мову, релігію. В межах литовсько-руської держави українські землі зберігали довгий час свою автономію, суспільно-політичну організацію, управлінські структури, джерела права. Все це, мусимо пам'ятати, було наслідком не особливої прихильності чи любові литовських правлячих кіл до українського чи білоруського народу, скільки об'єктивною необхідністю. Литва на той час не мала достатньо підготовленого, розгалуженого державного апарату, пристосованого до управління величезними територіями. Тому ВКЛ, зокрема, на першому етапі його існування, можна б вважати як своєрідну федеративну державу.

Посилення експансії ВКЛ у XIV ст. у напрямі удільних князівств Русі мало своїм наслідком створення Литовсько-Руської держави, яка стала спільною батьківщиною для литовців, українців та білорусів до 1569 року. Однією з особливостей цієї держави був значний вплив джерел права Русі на формування правової системи ВКЛ. Автори «Історії українського права» на підставі аналізу джерел права Литовсько-Руської держави та відповідної історіографії сміливо використовують таку термінологію як «литовсько-руське право» і «литовсько-руська правова система» для періоду XIV–XVI ст. Тобто, застосування руського законодавства з метою забезпечення функціонування правової системи у ВКЛ, стало ще одним чинником, що спричинив застосування і мови цього законодавства, яка в той час мала власну (офіційну) назву – руська (наукова назва – староукраїнська) мова. Ба, більше, потенціал, що виявився у результаті адаптації руського права до умов, в яких відбувався процес державотворення ВКЛ, мав своїм результатом створення статутів ВКЛ написаних староукраїнською мовою. Вказане вже доведено мовознавцями та правниками. Статути ВКЛ стали базою для створення ефективної системи права для забезпечення потреб ВКЛ як станово-представницької монархії. Зрештою саме в Статуті ВКЛ 1566 року руську мову закріплено як офіційну, якою і здійснювалося судочинство відповідно до арт. I розділу IV.

Однак Люблінська унія, створення єдиної держави – «Речі Посполитої двох народів» (хоча правильно було б – чотирьох, бо ще українського та білоруського) призвели спочатку до обмеження автономії українських земель, а потім до повної ліквідації як цієї автономії, так і взагалі їх державності. Опинившись під владою Речі Посполитої, з її відвертою колонізаторською політикою, український народ не тільки втратив свою державність, а й зазнавав постійної дискримінації. Власне в цей період польською владою, панамі і шляхтою закладено підвалини конфліктів, які існуюватимуть між українцями і поляками протягом сторіч і періодично призводитимуть до більш або менш гострих конфронтацій – насамперед на соціальному, національному і релігійному ґрунті. У польсько-литовському пануванні над Україною був і певний позитивний момент: в українському суспільстві відбулися нові структурні зміни (оформились, за європейським зразком, стани), міста дістають законодавство і систему європейського міського самоврядування, українці при звичаються до тієї системи управління, яка існувала на Заході, до відповідальності і почуття обов'язку перед законом, до усвідомлення своїх прав, до необхідності боротьби проти їх порушення, боротьби за свої права та інтереси. Таке суспільно-політичне буття пов'язувало українське населення із західною політичною і правовою культурою і це у майбутньому відіграло свою позитивну роль у боротьбі за українську державність. Водночас, треба сказати, що у зв'язку зі спольщенням української політичної свідомої еліти на деякий час зникла й сама ідея відродження цієї державності. Але загинути їй остаточно не дало українське козацтво, військово-політична організація якого стала основою, базою для відродження національної держави.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які причини швидкого приєднання удільних князівств Русі до ВКЛ у XIV ст.?
2. Чому руські удільні князі ще в XIII ст. почали переходити від конфронтації з ВКЛ до союзницьких відносин?
3. Чому правляча династія ВКЛ у своїх відносинах з удільними князями використовувала концепцію «Ми старини не чіпаємо, а новизни не вводимо»?
4. Які українські землі входили до Литовсько-Руської держави у XIV – XVI ст., а які до Польського Королівства.
5. Чому вчені використовують термін Литовсько-Руська держава по відношенню до ВКЛ?
6. Коли і яке з удільних князівств Русі було першим приєднано до ВКЛ?
7. Коли і де розпочалася війна між ВКЛ (Дмитро-Любарт Гедимінович) та Королівством Польським (Казимир III) за галицькі землі. Коли і як закінчився цей конфлікт?
8. Коли литовський князь Ольгерд з династії Гедиміновичів приєднав Київ та київське князівство до ВКЛ?
9. З яких урядовців складалася центральна адміністрація князя у XIV ст., назвіть їхні функції. Поміркуйте, за яким взірцем розбудовувався державний апарат ВКЛ у XIV ст.
10. Коли і за яких обставин була створена держава під назвою «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське», хто став її королем?
11. Пригадайте, хто у 1362 р. завдав нищівної поразки татарам у битві під Синіми Водами, Грюнвальдській битві і які це мало наслідки для удільних князівств Русі?
12. Які наслідки цих військових перемог для ВКЛ?
13. Коли і за яких обставин ВКЛ було об'єднане із Королівством польським?
14. Вкажіть основних суперників ВКЛ на зовнішньополітичній арені (держави, що воювали з ВКЛ у XIII - XVI ст.)?
15. Коли у ВКЛ розпочався процес обмеження влади Великого князя, які функції відігравали у ВКЛ такий орган державної влади як «пани-рада»?
16. Коли і з якої причини у ВКЛ зібрався перший «Великий вальний сейм» і який склад цього органу державної влади? Які його основні функції?
17. Вкажіть у яких містах на території України у XIV – XVI століттях існувало Магдебурзьке право.
18. Чому Литовсько-Руську державу вважають спадкоємицею київського та галицького періодів розвитку української держави і права.
19. Назвіть привілейовані стани на українських землях у складі Великого Князівства Литовського
20. Охарактеризуйте правове становище основних соціальних груп населення у ВКЛ у XV – XVI століттях (у першу чергу вкажіть, з яких соціальних груп, верств складалося це суспільство).
21. У якому році і з якою метою було укладено Кревську унію?
22. Вкажіть назву правових норм німецького права епохи середньовіччя, що надавалися українським містам з метою запровадження самоврядування?
23. З якою метою був прийнятий Устав на волюки 1557 року?
24. З якою метою був укладений Судебник Казимра IV 1468 року?
25. З якою метою було укладено Люблінську унію 1569 року?
26. Коли і яке з руських удільних князівств першим визнало союзенітет ВКЛ?

27. Які новели запроваджено у Статуті ВКЛ 1529 року?
28. Якою мовою були написані оригінальні тексти статутів ВКЛ 1529, 1566 і 1588 рр.?
29. Назвіть структуру Статутів ВКЛ 1529 і 1566 рр.
30. Які види покарань існували у Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 рр.?

Список використаних джерел

1. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X - середині XIX століть: (історико-правовий аспект): монографія. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. 203 с.
2. Бедрій М. Наукові джерела про історію копних судів і судочинства в Україні. Вісник Львівського ун-ту. Серія поряд. 2011. Вип. 52. С. 40–47.
3. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 263 с.
4. Безклубий О.І. Особисті немайнові відносини за Статутами Великого Князівства Литовського: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. К., 2015. 19 с.
5. Білостоцький С. Класифікація злочинів XVI-XVIII ст. (за матеріалами лавничого суду м. Львова). Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. 2000. Вип. 35. С.73–81.
6. Бланчуца А. Правові основи шляхетського землеволодінням за Другим Литовським Статутом 1566. Україна в Центральній-Східній Європі. К., 2003. С. 129–138.
7. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 625 с.
8. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
9. Вовк О.Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV - початку XVI століть: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. Наук. К., 2011. 20 с.
10. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Л.: Афіша, 2002. 252 с.
11. Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. Укр. іст. журн. 1990. № 10. С.110–116.
12. Гуменюк Г.П. «Саксонське зерцало» та його вплив на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи (XIII-XVIII ст.) автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Львів, 2011. 16 с.
13. Єпур М.В. Еволюція інституту покарання на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Запоріжжя: [б.в.], 2012. 20 с.
14. Кахнич В.С. Міста-держави та міське право в середньовічній Європі: Історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 140 с.
15. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого Князівства Литовського: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 20 с.

16. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
17. Кобилецький М. Суд і судочинство в містах України за Магдебурзьким правом. Право України. 2008. № 12. С.139–145.
18. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Львів, 2015. 18 с.
19. Майкут Х.В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Львів: [б.в.], 2009. 16 с.
20. Максимейко М.О. Русская Правда и литовско-русское право. Академічна юридична наука. За ред. Ю.С.Шемшученко. К.: ІнЮре, 1998. С.306-316.
21. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. под ред. В.А. Попелюшка. Острог: Острожская академия, 2012. 260 с.
22. Марисюк К. Берестейська церковна унія 1596 року: політичні та правові аспекти. Львів: Університет «Львівський Ставропігон», 2003. 71 с.
23. IV Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі», 16-19 вересня 2015 р., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: тези доповідей. [редколегія збірника: В. Смолій (відповідальний редактор) ... та ін. К., 2015. 91 с.
24. Правова система України: історія, стан, перспективи: у 5 т. Т.1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг.ред. М. В.Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.
25. Терлюк І.Я, Забзалюк Д.Є. Історія держави і права середньовічної України: навч. посіб. Львів: Каменяр, 2010. 231 с.
26. Тимошенко Л.В. Берестейська унія 1596 р.: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич: Коло, 2004. 197 с.
27. Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV – XVIII ст.). Б. Тищик, М. Бедрій. Право України. 2010. № 1. С. 68–75.
28. Шандра Р.С. Волоське право та особливості його застосування на українських землях (XIII-XVIII ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. Наук. Львів: [б.в.], 2010. 16 с.
29. Шандра Р.С. Організація сільського самоврядування за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII-XVIIIст. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 12. С.141-143.
30. Шевченко В.С. Інститут державної мови в Україні: історико-правовий вимір. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 232 с.
31. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. Т.1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
32. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Т.2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
33. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Т.3 у 2-х кн. Кн. 1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

34. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Т.3 у 2-х кн. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
35. Українські грамоти XV ст. підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського; [відповідальний редактор М.М. Пешак]; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: видавництво «Наукова думка», 1965. 162 с.
36. Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови. Упорядкування, вступна стаття, коментарі, словники-показчики М.М. Пешак. К.: видавництво «Наукова думка», 1974. 255 с.
37. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. (Пам'ятки української мови: серія актових документів і грамот / засн. 1961 р.). Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко; Національна академія наук України, Інститут української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Північноукраїнський діалектологічний центр імені професора М.В. Никончука ... [та ін.]. Житомир, 2004. 2496 [2] с.
38. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.). Пам'ятки української мови: серія актових документів і грамот. Підгот. до вид. М. К. Бойчук; відп. ред. В. М. Русанівський; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: Наукова думка, 1965. 190 с.
39. Луцька замкова книга: 1560-1561 рр. Пам'ятки української мови: серія актових документів і грамот /підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук; відповідальний редактор В.В. Німчук; Національна академія наук України, Інститут української мови, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ... [та ін.]. Луцьк: ЖДУ ім. І.Франка, 2013. 733 с.
40. Книга київського підкоморського суду (1584 – 1644 рр.). Пам'ятки української мови: серія актових джерел. Відповідальний редактор В.В. Німчук. К.: Наукова думка, 1991. 335 с.

ТЕМА 14. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

- 1. Виникнення українського козацтва (XV-XVI ст). Джерела та соціальна база його формування.**
- 2. Запорозька Січ. Військово-політичний устрій Січі.**
- 3. Реєстрове козацтво та його державно-правовий статус в Речі Посполитій.**
- 4. Визвольна війна українського народу середини XVII століття як Національна революція: причини, сутність, хронологічні межі та ключові події.**
- 5. Основні етапи юридичного закріплення української національної державності в ході революції.**
- 6. Україно-московський договір 1654 року, “Березневі статті”.**

Вступ

У результаті об’єднавчого процесу між Великим князівством Литовським та Польським Королівством 1569 р. була підписана Люблінська унія. У результаті цієї унії постала нова держава – Річ Посполита (далі – РП). У складі цієї держави опинилися більшість українських земель від Галичини і аж до Чернігова, Гадяча та Полтави (тобто, уся правобережна та частина лівобережної України).

РП принесла з собою відмінний державний і правовий уклад, намагалася проводити політику дискримінації як у релігійній так і в політичній сферах суспільного життя, що викликало спротив української нації і призвело до національно-визвольної боротьби, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – перш. пол. XVII ст., і завершилося утворенням козацької держави – державності якісно відмінної від усього, що знала тогочасна світова історія. Носієм державності українців того часу виступало козацтво, тому й називають її козацькою державою. Отже, у роки Національно-визвольної війни відбулося відновлення Української держави.

Як суспільно-політичне явище, козацтво сформувалося в умовах політичного, економічного й національного гноблення українців у РП та агресії з боку Кримського ханства. Козацтво стало такою соціальною силою, яка могла протистояти і протидіяти антиукраїнським тенденціям, стала ініціатором визвольної боротьби українського народу, виразником прогресивних напрямів суспільного розвитку, набуло функції носія державності українців.

1. Джерела та соціальна база формування українського козацтва (уходники, українська безземельна шляхта, селяни і міщани)

Перші відомі історикам згадки про українське козацтво сягають кінця XV ст. (1489, 1492 рр.). Проте, вважають, що попередником козацтва було слов’янське населення басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бродники», берладники), яке провадило господарську діяльність у цих регіонах і мало демократичну військову організацію (іншої в умовах постійних збройних сутичок і не могло бути). До середини XVI ст. українське козацтво розвивалось як військово-промисловий стан. Козаками в тодішній Україні називали мешканців порубіжних

із Диким Полем поселень – уходників, які розвивали уходні промисли (мисливство, рибальство). За цими заняттями закріпилася назва «козакування».

Поступово пориваючи зв'язки з феодалами і феодальною владою (утікаючи від закріпачення та економічної експлуатації), уходники створювали громади, які надалі ставали козацькими. Спершу це були загони-ватаги, очолювані найбільш впливовими особами – отаманами.

Дошкульність татарських нападів, від яких потерпали південноукраїнські міста, змушували козаків у відповідь здійснювати свої походи на татар, у яких брали участь, а часто й очолювали їх представники місцевої адміністрації. Зокрема, це були старости південноукраїнських повітів Остафій Дашкевич, Предслав Лянцкоронський, Семен Пронський. Окремі з них узагалі відмовлялися від цивільної служби, як, наприклад, Дмитро Вишневецький, і цілком віддавалися козакуванню й охороні порубіжжя від татар. Отже, на початку свого існування українське козацтво виконувало подвійну функцію: колонізації необжитих, слабозаселених степів Північного Причорномор'я і захисту порубіжжя від татар.

Від другої пол. XVI ст. соціальна база формування козацтва розширювалася. Нову хвилю у процесі формування українського козацтва становили представники шляхти – боярська верства. Підставою для визнання шляхетських прав ставало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженої власності на землю. Переважна більшість бояр володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом поталанило довести своє шляхетне походження пред'явленням жалуваних грамот на землеволодіння. Усі інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян. Отже, військово-служиле боярство, зосереджене на українсько-татарському кордоні (Південна Київщина та Брацлавщина) було позбавлене колишніх привілеїв і поставлене в умови рядового стану втративши свої колишні привілеї. Це сприяло злиттю цієї частини боярства з близьким йому за духом козацтвом, і вже під новим ім'ям воно стало вимагати відновлення своїх колишніх лицарських прав.

З часом відбулося перетворення козацтва з прикордонної військово-промислової громади у суспільний стан, який створив свої державні структури та збройні сили (Запорозьку Січ), перебрав традиції українського державотворення, збереження (розвиток) духовних надбань та ідею національного визволення українського народу від колоніального гніту РП.

Від кінця XVI ст. основним джерелом зростання козацької верстви стало селянство та міщанство давно обжитих українських земель (Галичина, Поділля, Волинь, Полісся). Це зумовлювалося кількома моментами: по-перше, запровадженням кріпосного права і посиленням там кріпацтва; по-друге, посиленням експансії католицизму, зокрема після Берестейської унії (1596 р.). Як наслідок, в останній чверті XVI – на початку XVII ст. втечі селян та міської бідноти у необжиті й незаселені території Середнього Подніпров'я, Побужжя та Запорожжя як форми соціального протесту переростали у масове переселення.

Помітний вплив на формування козацької верстви справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Щоб залучити на свої землі нових поселенців, феодали попервах установлювали для них пільги – звільняли від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 та більше років. Утім, приставши на такі умови, недавні втікачі, що називали себе козаками, нерідко завчасно, до завершення строку «слобод», відходили на нові місця проживання – у південні й південно-східні райони, за Дніпрові пороги. Значна частина люду, оселяючись на «слободах» та оголошуючи себе «козаками», взагалі відмовлялася визнавати над собою владу старост.

У козацтві селян і міську бідноту приваблювало право власності на землю та свобода від експлуатації, насамперед, – кріпацтва. Тому перехід у козацтво асоціювався в них з ідеєю вільного господарювання.

Українське козацтво зародилось і розвинулось, перш за все, як результат особливих умов життя українського народу в степовій Україні, а самооборона та захист «волості» від татаро-турецької агресії та потреба в організації козацтва зі зростанням його чисельності привели в середині XVI ст. до виникнення в пониззі Дніпра Запорозької Січі. Умовно від моменту виникнення Запорозької Січі в історії козацтва розпочався етап його суспільно-політичної консолідації, а згодом – і легалізації як стану в суспільстві Речі Посполитої.

2. Військово-політичний устрій Запорозької Січі

Устрій запорозької спільноти базувався на республікансько-демократичних засадах, базовими елементами яких були інститут козацької ради та курінно-кошовий устрій. Як військово-політичне утворення Запорозька Січ мала подвійний поділ – військовий і територіальний.

У військовому аспекті Січ та її військо поділялися на курені, які були базовою структурною одиницею адміністративно-політичного устрою Січі. Традиційно на Запорозжжі налічувалося 38 куренів. Більшість із куренів мали назви українських міст, наприклад, Батуринський, Іркліївський, Канівський, Переяславський.

Структура влади. На Запорозькій Січі сформувався своєрідний суспільно-політичний устрій. Найвищим органом влади була військова (козацька) рада за участю всіх козаків. Львівський науковець І. Бойко вважає, що військова (козацька) рада була органом законодавчої влади Війська Запорозького, але не як представницький орган на зразок станових парламентів європейських держав тих часів, а, по суті, як орган найвищої самоврядної влади, що безпосередньо управляв справами Війська Запорозького (саме це є ознакою демократичної республіки).

Головна функція Ради полягала у реалізації колективної волі товариства, поняття якої посідало центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти.

Згідно зі звичаєвим правом у роботі козацької (січової) ради брали участь усі козаки, які на той час перебували у Січі. (За деякими твердженнями, не допускалися до виборів старшини лише козаки-новобранці в перші роки свого перебування на Січі). Кожний мав однакове право голосу. Інколи ради проводились і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж винятково старшинські. Зібрання козаків з їхньої ініціативи називалося чернецькою радою.

Козацька рада була водночас і вищим законодавчим, і адміністративним, і судовим органом влади. На розгляд ради виносилися найважливіші питання життєдіяльності козацького товариства: встановлення козацького устрою, вирішення питань про участь війська у війні, обсяг і характер повинностей Запорозького війська, ведення переговорів із представниками інших країн, заслуховувалися звіти вищих керівників. Нерідко січова рада виступала і як вища судова інстанція у найбільш складних справах. Участь козаків у раді розглядалась як громадянський обов'язок, тому нерідко ледачих підганяли на зібрання киями.

Рада реалізувала свої повноваження через козацьке коло (велике, мале). Породжена методом прямої демократії колективна воля запорозької громади була обов'язковою для виконання не тільки для січових козаків, мешканців запорозьких

слобод і хуторів-зимівників, а й для всіх репрезентантів владної ієрархії включно з кошовим. Рада мала достатньо механізмів, аби протистояти ексцесам, пов'язаним з ігноруванням волі спільноти й невиконанням спільних ухвал. Каралися посли, які, на думку учасників ради, недостатньо ретельно виконали доручену їм справу. Позбавлялися булави, а інколи й життя гетьмани чи кошові, Так, був страчений козаками один із перших козацьких ватажків Предслав Лянцкоронський.

Ради скликалися обов'язково тричі на рік – на Новий рік, Великдень і Покрову, а також відповідно до необхідності. Найважливішою вважалася рада, що збиралася на Новий рік. На неї покладалося завдання переобрання виконавчої структури Січі – коша (кошового уряду) та перерозподілу між членами січового товариства угідь, що перебували в підпорядкуванні коша.

Система управління на Січі. Кіш як центральний орган управління відав адміністративними, військовими, судовими й навіть духовними справами козацького товариства. Він складався з військової (командної) старшини, до якої входили отаман, суддя, писар і осавул. На чолі коша стояв виборний кошовий отаман.

Кожного кошового обирали на рік, виняток робили лише для небагатьох особливо видатних осіб. Наприклад, Іван Сірко був кошовим протягом 15 років, Петро Калнишевський – упродовж 12 років. Проте й вони щороку обиралися загальною радою запорозького товариства.

Кошовий отаман зосереджував у своїх руках велику військово-адміністративну та судову владу, від імені товариства вступав у дипломатичні зносини з іншими державами. Він наділявся надзвичайними повноваженнями під час воєнних дій, але ніколи не був необмеженим диктатором. У своїх діях кошовий отаман керувався козацькими звичаями й традиціями. У мирний час владу кошового отамана обмежували: щорічний звіт перед військовою радою, річний термін перебування на посаді, а також сама військова рада, яка будь-коли могла зажадати звіту отамана. До обов'язків кошового входило також призначення духовних осіб у січову й паланкові церкви.

Другою після отамана особою в Запорозькій Січі був військовий суддя, який виступав гарантом дотримання споконвічних звичаїв січової спільноти. Військовий суддя керувався не писаним законом, а переказами й традиціями, закріпленими багатовіковим досвідом народу. На суддю покладалося обов'язок вершити судочинство «швидко, справедливо та безпристрасно», але найбільш складні й відповідальні справи разом із своїми пропозиціями передавав для остаточного затвердження кошовому отаманові або раді. За відсутності кошового отамана суддя переймав його обов'язки, тобто ставав наказним кошовим отаманом. За допомоги військового скарбничого він регулював витрати коштів на Січі та виконував обов'язки начальника артилерії. Зовнішньою ознакою влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив завжди мати при собі під час загальних рад і скріплювати нею всі постанови січового товариства.

Військовий писар від імені кошового отамана й товариства складав і підписував документи. Він відав усім діловодством і мав значний вплив на адміністративну діяльність Запорозької Січі. Писар отримував усю офіційну кореспонденцію, що надходила на Січ, на ім'я кошового і всього Низового Запорозького війська, очолював січову канцелярію. Писар був начальником для всієї військової старшини, що обіймала посади писарів у паланках і похідних командах. Він провадив дипломатичну переписку. Ніхто з козаків чи старшин не мав права приймати офіційну кореспонденцію, так само як і відправляти листи від імені товариства. Значення військового писаря було дуже великим. Нерідко писар істотно впливав на настрої кошового та й усього това-

риства, тримав у своїх руках привідні механізми політичного та громадського життя Січі.

В обов'язки військового осавула входила організація й ведення прикордонної служби запорозьких земель, охорона зимівників і шляхів на Січ по Дніпру й на суходолі. Згідно з сучасними уявленнями, він поєднував поліційні та комендантські функції. Осавул проводив слідство та виконання судових вироків, керував несенням караульної служби, клопотався розподілом платні та провіанту. Знаком влади осавула була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох боків. Помічниками осавула обиралися підосавул та обозний. Разом з обозним військовий суддя підтримував дисципліну й порядок у війську, у фортеці Січі та похідних таборах.

До складу командної військової старшини входили також курінні отамани, які користувалися великою повагою. В курінні отамани обирали козаків бувалих, заслужених і рішучих. Вибори курінного отамана були справою лише певного куреня, без втручання козаків з інших куренів. Згідно з традиційними уявленнями, що панували в січовому середовищі, курінні отамани мали турбуватися про козаків свого куреня, як батьки про своїх дітей. У структурі козацької республіки посада курінного отамана була передовсім адміністративно-господарчою та військово-мобілізаційною. Курінний отаман забезпечував козаків боєприпасами (стріливом) і продуктами харчування, вносив новоприбулих у козацькі списки, організовував їхнє навчання, розбирав суперечки між козаками, судив їх. У бойових умовах курінний отаман мав необмежену владу.

Командні посади військової старшини (крім посади курінного отамана) давали право на пожиттєве звання «військової старшини» особам, які хоча б раз їх займали. Разом із діючою старшиною ці люди входили до структури управління Запорозького Війська під назвою «батьків» чи «абшитованої старшини» – неофіційного органу при кошовому отамані. Ця військова старшина без посад була фактично резервом найдосвідченіших військових кадрів Січі, мала серед козаків великий авторитет, оберігала традиції звичаєвого права запорозького товариства.

Окрім діючої військової старшини та «батьків» до структури управління Запорозької Січі входили також військові «служителі» (начальники або чиновники) – нижча виконавча ланка, а також похідна та паланкова старшина.

До військових чиновників належали такі основні особи: військовий пушкар на Січі очолював артилерійську та фортифікаційну справу; військовий товмач (або драгоман) (окрім іншомовних перекладів документів та переговорів з іноземцями, очолював розвідку й контррозвідку Січі. Входив до складу посольств, що відряджалися від Січі до інших держав); довиш завідував військовими литаврами, якими скликав козаків на ради, здійснював поліційні та інспекторські функції (супроводжував злочинців на суд, приковував засуджених до ганебного стовпа посеред січового майдану тощо, проводив інспекцію виходу козаків із зимівників), стягував на користь війська мито тощо.

Військові канцеляристи поділялися на старших і молодших та перебували під командою військового писаря.

Важливим елементом адміністративно-політичної структури Запорозької республіки була церква. До військових служителів належали також козаки, що обіймали посади булавничого, хорунжого, бунчужного і перначника. Хоча інколи їх відносили й до вищої кошової старшини.

За січовою (військовою) старшиною йшла територіальна – паланкова. Вона стояла вище військових «служителів», однак діяла за межами Січі, у своїх паланках. Паланкову старшину комплектували за допомоги виборів у Січі, їй вога і підпоряд-

ковувалася. До її складу входили: полковник (його називали ще «сердюком»), осавул, писар, підосавул, підписар, хорунжий. На ці посади щорічно обиралися на раді найзаслуженіші люди. Зокрема, полковник на території паланки уособлював кошового. Ознакою влади полковника був металевий пернач.

Найнижчий ступінь у запорозькому табелі рангів займали громадські отамани. Вони стояли на чолі слободи чи промислу і виконували адміністративно-поліційні функції. Повний штат січової адміністрації коливався від 49 до 149 осіб.

Тактичною (бойовою) одиницею в Запорозькій Січі були похідні підрозділи, що називалися командами або партіями. Вони формувалися на базі куренів.

Запорозька Січ мала свої символи: печатку-герб із зображенням козака з рушницею на плечі та січовий прапор малинового кольору, на лицевім боці якого білим кольором був зображений св. Архангел Михаїл, а на зворотнім – оточений небесними світилами білий хрест. Усе це свідчило про те, що Запорозька Січ перетворилася у своєрідну демократичну державу, яка увібрала традиції минувшини.

3. Реєстрове козацтво та його правовий статус в Речі Посполитій

Козацтво, яке чимраз активніше заявляло про себе як про окрему силу, соціальний стан із визначеними правами, у тодішньому становому суспільстві Речі Посполитої виявлялося аномалією. Вирішення козацької проблеми точилося навколо легалізації козацтва як суспільного стану, який існував реально, але не був визнаний польським урядом.

Найпоширенішим у панівних колах Речі Посполитої останньої третини XVI ст. стало потрактування козацтва як форми військового найманства. Власне першу спробу реалізувати такий проект було здійснено 1572 р. польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом, який створив козацький загін, що мав одержувати платню з державної скарбниці. Наймані козаки (300 козаків) були записані в окремий реєстр (список), від чого дістали назву «реєстрових козаків». Їхнє офіційне призначення полягало в охороні південно-східних кордонів від турецько-татарських нападів. Але основна мета створеного полку козаків під командуванням шляхтича Яна Бадовського полягала в запровадженні певного контролю над Запорозькою Січчю.

Невдовзі зазначений реєстр припинив існування, але ненадовго: у 1578 р. новий польський король Стефан Баторій, проявивши законодавчу ініціативу в сеймі республіки, скористався правом наймати на військову службу корони чужинців. Це право він поширив і на козацтво. Козаки отримали статус регулярного війська. За свою службу вони мали отримувати платню грошима або натурою. Їм було надано ряд привілеїв, зокрема: мати право власності на землю; виведення з-під юрисдикції феодалів, влади старост, воєвод, міських магістратів. Реєстрові козаки користувалися правом власної військової, адміністративної та судової юрисдикції. У володіння створеного війська було передано містечко Трахтемирів (нині село на Київщині) із монастирем для розміщення арсеналу та лікування поранених і хворих козаків. Реєстру було дано кілька гармат, королівський прапор і литаври. Окрім того, реєстровики звільнялися від податків і повинностей, мали право безмитного заняття промислами й торгівлею.

Реєстрове козацьке військо у польських офіційних документах називалося «Низовим» або «Запорозьким військом». Ця назва виникла через те, що нести службу воно повинно було за порогами, на низі Дніпра. «Військо Запорозьке», на відміну від війська Запорозької Січі, розташовувалося у північній частині України. Згідно з ординацією 1625 р. (Куруківська угода), польський уряд змушений був визнати за реєстро-

вими козаками право обирати старшину і, зокрема, сотників, надавав їм адміністративні й судові повноваження щодо козацького стану. Тоді ж у реєстровому козацькому війську було запроваджено полково-сотенний устрій. Було сформовано шість полків: Білоцерківський, Київський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський. Власне, було створено всі передумови автономності краю, що входив до складу Речі Посполитої.

Структура управління й функції посадових осіб реєстрового козацтва також були приблизно такі ж, як і в Запорозькій Січі. Відмінності полягали лише в тому, що вищим органом адміністративного, військового і судового управління в реєстровиків виступав уряд генеральної старшини на чолі з гетьманом, який затверджувався королем Речі Посполитої. Остання обставина ставила гетьманів реєстрових козаків у залежність від волі польського монарха. Генеральна старшина – генеральні осавули, обозний, суддя, писар – була дорадчим органом при гетьмані. А вищим органом самоуправління реєстрового козацтва також була загальна військова рада, яка принципово не відрізнялася від ради запорожців.

Польський уряд часто використовував реєстрових козаків у війнах із сусідами та для боротьби проти Запорозької Січі. Так, реєстровики під проводом П. Конашевича-Сагайдачного брали участь у війнах з Москвою, у битві під Хотиним 1621 р. та знищенні Кафи. Тобто, на поч. XVII ст. козаки стають військовою силою, що відіграла вагомую роль в історії Речі Посполитої.

Реєстрові козаки сприяли пробудженню в козацтві свідомості своєї відокремленості від інших станів у польській державі, чітко оформивши свої вимоги: вірна служба польському королю можлива, лише за умови принесення королівської присяги щодо дотримання прав і вольностей руського народу.

Річ Посполита вдалася до спроби підірвати авторитет реєстровиків. У 1638 р. сейм ухвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», за якою реєстрове козацтво було поставлено під суворий контроль королівської адміністрації та позбавлялося багатьох привілеїв. Зокрема, «на вічні часи» було скасовано виборність гетьмана та іншої старшини, скорочено реєстр. Посада гетьмана заміщувалася посадою королівського старшого комісара з військовою та судовою владою над козаками. Козацький суд ліквідувався. У розпорядження комісара передавалася особлива гвардія з польської шляхти. Він обирався сеймом на пропозицію коронного гетьмана з-поміж шляхтичів. На посади полковників і осавулів також призначали лише польських шляхтичів. Для нагляду за козаками й виконанням ними своїх обов'язків полковники мусили постійно перебувати у своїх полках. Було встановлено офіційні обмеження і щодо місцевості проживання реєстрового козацтва. Вони мали мешкати тільки у прикордонних містах Черкаського, Канівського і Корсунського староств. За ординацією 1638 р. найвищим виборним козацьким урядом залишався уряд сотника. Та й його сейм позбавив права на судочинство.

Однак, попри офіційні обмеження, процес творення нового активного соціального стану, що став носієм і захисником української національно-релігійної самобутності, не перервався.

4. Визвольна війна українського народу середини XVII століття як Національна революція: причини, хронологічні межі та наслідки

Економічні, політичні та релігійні протиріччя між владою Речі Посполитої та українським народом призводили до численних антипольських повстань у 1591, 1594,

1630 рр. (Трясило) та 1637 р. (Павлюк), 1638 р. (Острияниця), що врешті-решт вилилось у Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. За своєю суттю, характером, метою ця війна може бути прирівняна до великих буржуазних революцій, які в XVII – XVIII ст. охопили всю Європу.

Основою відродження української державно-правової традиції стала Запорізька Січ та її військово-адміністративна система управління (самоврядування). Організуючою силою, стрижнем визвольної революції, творцем незалежності України стало козацтво. Під час визвольної війни зародилася ідеологія української національної державності, яку сприйняли не лише козацька старина і шляхта, а й широкі народні маси. Важливу роль у цьому процесі відіграла й православна церква.

Події національно-визвольної війни призвели до унікального явища притаманного лише тогочасній Україні – «покозачення» селян. Повсталі називали себе козаками і чимало їх приєдналося до козацького війська Б. Хмельницького, щоб вже зі зброєю в руках виганяти польську шляхту, яка в один момент втратила усі свої багатства в Україні.

У січні 1648 р. на Запоріжжі повстали козаки, а коли до них прибув Б. Хмельницький, якого обрали гетьманом, повстання швидко переросло в національно-визвольну війну. У цій війні проти РП підтримало гетьмана і реєстрове козацтво. Уже перші перемоги козацького війська під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями у 1648 р. завдали нищівного удару політичному режиму РП в Україні. Резонанс перших військових успіхів козаків на чолі з Б. Хмельницьким посприяв розгортанню повстання, яке дуже стрімко охопило всю Україну. Українське населення громило маєтки магнатів і шляхти, виганяло місцеву адміністрацію, палило документи і привілеї, що засвідчувало феодальну залежність та повинності селян, відмовлялися платити податки.

Намагання польського короля Яна Казимира приборкати козаків спричинили новий спалах бойових дій у 1649 р. І лише зрада кримськотатарського війська під Зборовом не дала Б. Хмельницькому завершити розгром шляхетської Польщі. Однак у королівській «Декларації його королівської милості Війську Запорозькому» від 8 серпня 1649 р., яка отримала назву Зборівського договору, було визнано українську державність в межах трьох воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського.

У тогочасних документах цю державу, площа якої сягала близько 200 тис. кв. км і на якій проживало до 1 млн. чоловік, де встановлювалась козацька влада, називають Військо Запорозьке. Функції органів публічної влади покладались на генеральний, полковий і сотенний уряди. Згідно зі Зборівським договором сюди не мали права з'являтися коронні війська. Одразу було прийнято рішення про скасування Берестейської унії, католицьке духовенство мало залишити Київ. Реєстр козацького війська мав складати 40 тис. козаків. Відтак у 1649 р. було розпочато створення власних фінансової, податкової, судової систем. Ограни державної влади взяли на себе функції підтримання публічного порядку.

Але продовження воєнних дій і поразка повстанців під Берестечком загальмували процес розбудови козацької держави. За Білоцерківським договором, який було підписано 18 вересня 1651 р. унаслідок поразки, територія козацької держави мала бути обмежена Київським воєводством, а військо – 20 тис. козаків. На Чернігівщині і Брацлавщині, які окупували польські війська, мала повернутися польська влада й діяти адміністрації РП.

Проте умови Зборівського договору було відновлено після перемог козацького війська над поляками під Батогом (1652 р.) та Жванцями (1653 р.). Тобто, формування територіальних меж держави безпосередньо залежало від воєнних успіхів.

Необхідно зазначити, що політичне та економічне становище на визволених землях було складним. Негативно відбивалися на господарстві держави продовження воєнних дій, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків, татарські навали, з їх трагічними наслідками. Загроза відновлення польсько-шляхетського панування на українських землях залишалась. За таких умов Б. Хмельницький, не раз був зраджений союзниками, з якими Україна вступала в союзи під час війни з Речі Посполитої (Туреччина, Кримське ханство, Молдавія).

У такій ситуації Б. Хмельницький намагається домовитися з Московською державою про військовий союз проти поляків. Для цього до Москви було надіслано посольство на чолі з полковником Мужилівським (1648 р.). Для проведення з Україною офіційних переговорів і укладення військово-політичного договору було обрано місто Переяслав, де й відбулася військова (козацька) Рада за участю генеральної старшини, окремих представників духовенства та міщан.

Цікаво що вже під час самого укладання угоди Б. Хмельницький висловив сподівання царському послу Бутурліну про взаємність присяги, на що той відповів відмовою, пославшись на те, що цар не присягає своїм підданам. Зі сторони Війська Запорозького присягли на таких умовах далеко не всі, зокрема відмовилися від такої присяги полковники Іван Богун та Іван Сірко. Відмовились скласти присягу полки Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Попри всі ці розбіжності, якихось значних виступів проти прийняття присяги не було.

Оцінюючи результати цієї події, потрібно зважати на те, що як Україна, так і Московія вкладали в цю угоду різний зміст. Козацька держава увійшла під протекцію царя внаслідок воєнно-політичної ситуації, що склалася. Вона зберігала власні органи державного управління та збройні сили на чолі з виборним гетьманом, власну судово-правову систему, право здійснювати власну зовнішню політику. Москва ж з перших днів намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію (включення до складу). Березневі статті 1654 р. вважалися з часом за основний договір з Московією. Пізніше царський уряд поновлював його з новообраними гетьманами і вносив до нього суттєві зміни, які все більше обмежували українську державність.

Разом з тим, суспільний лад на території Козацько-гетьманської держави, зумовлювався знаковими революційними змінами, передусім змінами у формах феодального землеволодіння, а саме:

по-перше, внаслідок перебігу революції ще впродовж 1648–1652 рр. були, за незначним винятком, ліквідовані велика й середня земельна власність польських магнатів і шляхти, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво;

по-друге, основна частина земель вигнаних польських панів і магнатів перейшла до скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю держави, якою розпоряджався гетьман;

по-третє, помітно зміцнилися позиції землеволодіння православних монастирів;

по-четверте, стало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Останнє існувало у двох формах: ранговій (тимчасовій на умовах бенефіція) і приватній (спадковій);

по-п'яте, аграрна політика Б. Хмельницького сприяла завершенню процесу становлення козацької земельної власності фермерського типу; і, нарешті,

по-шосте, значна частина земель перейшла у володіння селян, які, користувалися звичасм займанщини, захоплювали її у вигнаних польських феодалів.

Кардинальні зміни, що сталися у формах феодального землеволодіння, істотно

змінити соціальну структуру українського суспільства. Насамперед вони позначилися на процесі формування панівного класу-стану козацької України. Він суттєво відрізнявся від попереднього державного періоду:

– привілейовану верству суспільства склали вже не магнати й велика шляхта, феодалі, звичайно польського походження; це були козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, верхівка православного духовенства, міський патриціат, які у своїй масі не були феодалами – власниками маєтків, безпосередніми визискувачами селян і міщан;

– на відміну від попереднього державного періоду, для якого характерним був утруднений перехід з одного стану в інший (станове суспільство), у козацькій державі періоду національної революції існувала відносна відкритість поміж станами та соціальними групами. Це стало можливим тому, що консолідація панівної верстви козацької держави ще не завершилась.

Суттєво змінилося становище козацтва. Воно стало привілейованим станом. Верхівка козацтва відіграла провідну роль у формуванні політики уряду, керівництві армією та функціонуванні адміністративного апарату. Козацтво як привілейований стан звільнялося від податкового тягара та низки повинностей, мало ряд привілеїв, зокрема користувалося правом станового судівництва – козацькими судами.

Докорінно поліпшилося становище православного духовенства. Козацька держава розширила станові привілеї духовенства, чим фактично поставила його в один ряд із козацькою старшиною та шляхтою. Духовенство зберігало свої станові суди, до юрисдикції яких, як і раніше, належали сімейно-шлюбні та спадкові справи.

На краще змінились умови життя українських міщан. До їхніх рук перейшла міська влада. Усі міські жителі визнавалися вільними. Це давало їм право на заняття ремеслом, торгівлею та промислами. Проте міщанство належало до податкового стану, а тому на нього поширювалась уся система різноманітних повинностей (ярмаркове, мостове тощо).

Прогресивне значення мали й здобутки селянства (посполитих), які домоглися особистої волі (ліквідація кріпацтва), вільної зміни місця проживання, права вступу до козацького стану (нівелювало різницю між правовим становищем селян і козаків), спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями. Однак в козацько-гетьманській державі селянство несло на собі основний тягар податків і повинностей. Основний з податкових зборів – стаційний, себто сплата грошових і натуральних платежів на утримання армії.

Найсуттєвішим внеском Хмельниччини у правову систему стала зміна соціальної сутності права. Це стосувалося питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу послушенства селян.

Була створена правова система козацької держави. Більшість джерел права РП, які функціонували в Україні в період її перебування у її складі, було скасовано. Це, насамперед, стосувалося різних постанов королівської влади та сеймів, «Устави на волоки» (1557 р.), «Ординації Війська Запорозького реєстрового» (1638 р.), які утверджували панування польської шляхти й магнатів, католицької церкви і польської влади. Певний час фактично не діяли (бо на них майже не посилялись у судовій практиці) найбільш принципові положення Литовського Статуту 1588 р. і «Порядку прав гражданських», де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми», перехід в інші стани і т. ін. Виникли нові джерела права – законодавчі акти, що їх видавала козацька українська влада. Звичаєве право окремих земель почало трансформуватися в суто національне право України.

Характер будівництва української держави в перебігу революції найбільше позначився на врегулюванні кримінально-правових відносин. Спростувалася система злочинів і покарань. Із кола злочинів вилучалася низка діянь, що втратили актуальність за нових умов, як-то замах на королівську владу та магнатсько-шляхетський порядок управління, злочини проти католицької церкви. Натомість з'явилися нові склади злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою. Усі ці злочини зазвичай карались смертю, що цілком піддається поясненню в умовах війни.

Отже, розмах і глибина антикріпосницького та визвольного руху у перебігу революції привели до значних змін у соціально-економічній сфері (у формах феодальної власності на землю та у правовому становищі окремих соціальних груп), ліквідували станове судочинство, спричинилися до створення правової системи козацької України. У результаті революції було знищено не тільки кріпацтво, а й ті феодальні пута, які стримували розвиток господарської ініціативи, ремесла, торгівлі. Так в українській державі фактично було закладено основи для розвитку буржуазних виробничих відносин.

Українська Гетьманська держава цієї доби зі своїми центральними і місцевими органами влади, адміністрацією, судами і військом, зі своєю територією, за формою правління була демократичною республікою з виборним гетьманом на чолі, унітарною з демократичним політичним режимом.

5. Основні етапи юридичного закріплення української національної державності

Переважна більшість українських і закордонних дослідників Національної революції українського народу під проводом Б. Хмельницького справедливо дотримувався думки, що козацький гетьман, піднімаючи козаків на повстання проти уряду Польщі, передбачав обмежені цілі: припинити свавілля королівської адміністрації в Україні та поновити козацькі привілеї, що були надані козакам у минулому польськими королями, усунути переслідування православної церкви, нарешті, відстояти особисту честь і гідність.

Однак, під впливом військових перемог літа-осені 1648 р., під час дипломатичних перемов уже на початку наступного, 1649 р. Б. Хмельницький, власне, висунув політичну програму українського державотворення, яка для українців виявилася актуальною на декілька століть уперед.

Богдан Хмельницький вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї:

По-перше, було сформульовано положення про соборність Української держави. У розмовах із королівськими комісарами було чітко засвідчено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання.

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від польського короля.

По-третє, утворена українська держава розглядалась як спадкоємиця Київської Русі. Зокрема, під час переговорів із поляками Б. Хмельницький відзначав замирення з Польщею лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі».

Першим юридичним документом, в якому йшлося про закріплення (визнання) української козацької держави став Зборівський договір (серпень 1649 р.) між поль-

ським королем та Військом Запорозьким. На початку січня 1650 р. його ратифікував польський сейм. За договором Польща визнала козацьку державу та законодавчо закріпила за нею державну автономію у складі Речі Посполитої, однак лише в межах Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств (вони мали спільну назву «Україна»).

У документі доволі суперечливо було виписано правовий статус влади гетьмана: з одного боку, польський король визнавав владу гетьмана в межах, що визначались козацьким звичаєвим правом; з іншого – передбачалось повне підпорядкування гетьмана польському королю. Встановлювався реєстр козацького війська в кількості 40 тис. Урівнювалися права православної церкви з католицькою, передбачалось ліквідувати унію; визнавалися й підтверджувалися права українських шкіл. І хоча за договором Б. Хмельницький номінально змушений був визнати владу польського короля, Зборівська угода стала першим юридичним актом визнання української автономії.

Наступним юридичним документом, в якому йшлося про визнання української державності, був укладений в Білій Церкві 28 вересня 1651 р. Білоцерківський трактат, за яким передбачалося обмеження суверенітету української держави та зменшення її території до розмірів Київського воєводства. Угода не містила статті про збереження за Військом Запорозьким його «давніх прав і вольностей». Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. козаків.

Отже, українська козацька державність із перших років національно-визвольної боротьби мала чітко визначену мету – розбудову держави, що державотворчий поступ українців на пряму залежав від воєнних успіхів армії гетьмана Б. Хмельницького. Протягом 1652 – 1654 рр. Україна і юридично, і фактично виступала як цілком суверенна держава, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана».

Наступний етап юридичного закріплення української державності був уже під протекторатом Московської держави.

6. Україно-московський договір 1654 року, “Березневі статті”

Усвідомивши безперспективність намірів будувати українську державу як автономію в складі Речі Посполитої, Б. Хмельницький, проводячи активну й багатосторонню дипломатичну діяльність, зважився на союз із Московією.

Причини укладення договору. Найвідомішим із договорів, який уклав Б. Хмельницький і який надалі став визначальним у долі України, є договір з Московським царством, укладений у 1654 р. і відомий під назвою «Березневі статті». Основною метою, яку переслідував гетьман Хмельницький, укладаючи договір з Московією, було встановлення таких відносин між двома сторонами, які б гарантували державну незалежність Війську Запорозькому, самостійність у проведенні як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Українська сторона прагнула отримати гарантії від Москви про невтручання у внутрішні справи України: вільно обирати гетьмана як главу держави й уряду; здійснювати відносини з іноземними державами; не порушувати прав і свобод, які здобуло населення України в результаті успішної Національно-визвольної боротьби; не втручатися у відправлення судочинства, в адміністративне управління та в приватноправові відносини. У разі, якщо московські війська прийдуть на допомогу Україні у війні проти Польщі, то український уряд мав надати кошти на їх утримання, а якщо козацьке військо прийде на допомогу московському, то тоді Москва мала утримувати козаків.

Укладаючи договір між Україною й Московською державою, Б. Хмельницький прагнув знайти надійного союзника у війні з Польщею. Обидві сторони, як Україна, так і Москва, називали беззневий акт від 1654 р. як «договір», «трактат». У будь-якому випадку вказаний договір не був входження України до складу Московії як це зображувала радянська історіографія, таких положень у договорі 1654 року просто не має.

Для гетьмана Богдана Хмельницького договір 1654 р. був угодою про військову допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої. Цим договором гетьман спробував юридично закріпити свій суверенітет, через протекторат із Московією. Б. Хмельницький діяв на підставі за принципом: ворог мого ворога - мій союзник.

Договір створений на основі принципу: *in dominum suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території). Б. Хмельницький чітко оформив свої вимоги: вірна служба московському цареві можлива, лише за умови невтручання царя у внутрішні справи України. Яковлів А. зазначає: «українським проектом договору гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалася будь-яке втручання влади царя у внутрішні справи України».

З укладанням Московсько-українського договору розпочався новий етап юридичного закріплення (визнання) української державності, але вже у межах Московської держави.

Після Переяславської ради гетьманом Б. Хмельницьким від імені Війська Запорозького був укладений договір з царем Олексієм Михайловичем. Цей договір складався з таких актів:

1) проекту договору «Прохальні статті» з 23 пунктів, підписаного Б. Хмельницьким 17 лютого 1654 р. та поданого українським посольством царському уряду 14 березня 1654 р.;

2) акта «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорозького») з 11 пунктів, поданого 21 березня 1654 р. за результатами переговорів у Москві посольства гетьмана Б. Хмельницького на чолі з генеральним суддею С. Зарудним і полковником П. Тетерею з представниками царського уряду;

3) Царської жалуваної грамоти від 27 березня 1654 р.: а) про прийняття України під царський протекторат; б) Гетьману і усьому Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей; в) про передачу Б. Хмельницькому Чигиринського староства «на гетьманську булаву».

12 квітня 1654 р. Б. Хмельницькому була направлена ще одна царська грамота, що також підтверджувала права й вольності Війська Запорозького.

За своєю сутністю ці документи (з одного боку – проект договору та акт, що дістали назву «Беззневих статей», а з іншого – царська жалувана грамота) є актами двох держав, якими вони обмінялись при укладанні договору. Основні вимоги української сторони, що визначають умови протекторату, викладено у «Прохальних статтях», серед яких:

– невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи Гетьманщини;

– право зносин гетьманського уряду з іноземними державами;

– підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького й української шляхти та залишення посполитих (селян) у феодалній залежності;

– встановлення 60-ти тисячного козацького ресстру, регулярна виплата платні старшині та коштів на утримання козацького війська;

- збереження козацької адміністрації та покладання виключно на неї обов'язку по збору податків для царської казни;
- право Війська Запорозького обирати гетьмана та надання Чигиринського староства гетьманові у рангове володіння;
- збереження прав київського митрополита;
- участь царських військ у війні проти Польщі та обороні України від нападів татар;
- утримання козацької залози у фортеці Кодак.

Отже, за договором 1654 р. тодішня українська держава увійшла під Московський протекторат як політично самостійна: зберігала свій державний устрій і свою територію. Православна церква в Україні залишалася також самостійною, не підлеглою Московському патріархатові. Цар Московії мав лише право одержувати грошову данину й контролювати зовнішні зносини України. У тому й полягала залежність від Росії. Щорічна данина протекторові за військову допомогу вважалася умовою протекції.

«Березневі статті» й царські «жалувані» грамоти разом розглядаються як договір України з Московією, це і є основний юридичний акт, який визначав правові відносини між ними впродовж тривалого часу, а не т. зв. Переяславська рада. Договір уважався «вічним», але через тогочасну персоніфікацію міждержавних зносин з обранням кожного нового гетьмана він перезатверджувався у вигляді «гетьманських» (або договірних) статей.

Спочатку Московія виконувала договірні умови, і погодилася виступити в 1654 році спільно проти Речі Посполитої. З допомогою козаків Московська держава змогла повернути собі білоруські землі і частину Литви. Проте вже в 1656 році Московія розпочинає сепаратні перемовини з Річчю Посполитою: російський цар укладає сепаратну Віленську угоду з Річчю Посполитою. Поляки пообіцяли, що після смерті бездітного короля Яна Казимира вони оберуть московського царя на польський престол. Отак Москва припинила війну з Польщею. Фактично і юридично Москва створила підстави для анулювання україно-московського договору 1654 року.

Усе це спонукало Б. Хмельницького шукати нових союзників. Б. Хмельницький утворює коаліцію з України, Швеції, Молдавії, Волощини, Семигорода, Брандербургу проти РП і можливо, Московії. У січні 1657 р. сили коаліції, ядром якої була Швеція, розгромили польські війська і зайняли навіть Варшаву. Але успіхи коаліції породили союз Австрії й Данії, які в цей критичний момент для Речі Посполитої допомогли полякам.

Однак подальші події негативним чином позначилися на долі України. У липні 1657 р. помирає Б. Хмельницький. Гетьманування його сина Ю. Хмельницького тривало всього лише один місяць – він зрікся влади (на той час йому було всього 16 років), і на старшинській раді (серпень) гетьманом обирають Івана Виговського, який був налаштований проти Московії (цей вибір був підтверджений на козацькій раді у Переяславі в 1658 р. – проти чого зрозуміло виступила Москва). Через підбурювання Москви кошовий Я. Барабаш і М. Пушкар, відчуваючи підтримку царя розпочали повстання проти гетьмана Івана Виговського. Так в Україні розпочинається період громадянських воєн, який з часом привів до Руїни.

Отже, за договором 1654 р. тодішня українська держава увійшла під Московський протекторат як політично самостійна: зберігала свій державний устрій і територію. Православна церква в Україні залишалася також самостійною, не підлеглою російському патріархатові. Російський цар мав лише право одержувати грошову да-

нину й контролювати зовнішні зносини України. У тому й полягала залежність від Московського царства і є обмеженням суверенітету. Щорічна данина московському цареві як протекторові за військову допомогу, вважалася умовою протекції та військової допомоги.

Висновки.

Українське козацтво з початку свого існування було оборонцем південних українських поселень від безперервних нападів турків і татар, які фактично займалися викраденням людей з метою їх подальшого продажу і перетворення на невільників. Невдовзі козацтво перетворилося на особливий лицарський стан, що виступив творцем нової форми української державності, узявши під захист політичні та національно-культурні права українського народу від зловживань польської шляхти.

Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. призвела спочатку до виникнення української державно-політичної автономії у складі РП, а згодом до створення незалежної української козацької держави під офіційною назвою Військо Запорозьке. Це був новий етап у історичному процесі становлення і піднесення української державності – після Київської Русі, епохи удільних князівств та Литовсько-Руської держави. Було досягнуто кардинальних змін в суспільному ладі, державному устрої та праві, що об'єктивно відповідало інтересам усіх станів українського народу.

За формою правління Українська держава була демократичною республікою, характерною ознакою формування всіх органів державної влади – їх виборність. Найвищим органом державної влади в Україні була Генеральна (козацька) рада, у якій брали участь не лише козаки, а й інші верстви населення. Рада була органом прямого самоврядування українського народу.

Після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. в Україні утворилося та набуло подальшого розвитку суто українське право, поділене на галузі й інститути, яке ґрунтувалося на принципах гуманізму та демократизму; було скасовано станові суди. З'явилася нова судова система, що ґрунтувалася на виборності суддів і складалася із сільських, сотенних, полкових міських судів і генерального суду як вищої судової інстанції.

Державотворчий процес утворення нової української держави – Війська Запорозького завершився укладенням договору із Москвою 1654 р., за яким розпочався новий етап юридичного закріплення (визнання) української державності, але вже у межах Московської держави зі створенням військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Вкажіть причини формування козацтва в Україні, яку важливу функцію виконували козаки на південному прикордонні українських земель?
2. Вкажіть соціальні групи з яких у XV-XVII століттях сформувалося українське козацтво.
3. Упродовж свого існування запорізьке козацтво створило 8 Січей: вкажіть їхні назви і час заснування, територію на якій вони були побудовані.
4. Хто, коли і чому вирішив узяти на службу українських козаків (так Ви зможете пояснити причини утворення реєстрового козацтва)?
5. Чи дотримувалися польські королі вказаного принципу міжнародного права (*in dominum suum rex imperator est*) щодо українського козацтва?

6. Пригадайте у яких війнах на стороні Речі Посполитої брали участь козаки у XVII ст., які перемоги здобули?
7. Чому польська держава – Річ Посполита, залучала козаків на державну службу?
8. Охарактеризуйте структуру управління і функції посадових осіб реєстрового козацтва та його статус у Речі Посполитій.
9. З якою метою, коли і де збудовано першу Запорізьку Січ?
10. Вкажіть які ознаки і атрибути держави мала Запорізька Січ?
11. З діяльністю яких гетьманів пов'язані найбільші військово-політичні успіхи козаків до початку Національно-визвольної війни 1648-1658 рр.?
12. Вкажіть повстання козаків проти польської шляхти (до початку Національно-визвольної війни)?
13. Розкажіть про основні умови «Ординації війська Запорозького» 1638 р., яка мета її запровадження?
14. Вкажіть причини Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького.
15. Назвіть ключові події та битви козацьких військ упродовж 1648-1657 років.
16. Хто був союзником «Війська Запорозького», чому Б.Хмельницький вирішив укласти військовий союз із Московським царем проти Речі Посполитої? Які це мало наслідки?
17. Поясніть як змінювалися територіальні межі козацької держави і від чого це залежало?
18. Чи вдалося Б.Хмельницькому включити до Української козацької держави усі етнічні українські землі (тобто землі на яких проживали українці)?
19. Охарактеризуйте форму держави створену козаками в результаті Національно-визвольної війни.
20. Як відбувалася еволюція політичної програми гетьмана Богдана Хмельницького?
21. Вкажіть, чому саме Зборівський договір став першим етапом формування (юридичного закріплення) української національної державності? Які були наступні етапи?
22. Обов'язково проаналізуйте Гадяцьку угоду 1658 року та її основні положення.
23. Вкажіть причини укладення українсько-московського.
24. Сформуйте власну думку про наслідки укладення Україно-московського договору 1654 року. З яких частин складався цей договір, основну увагу приділіть «Березневим статтям» цього договору, в чому їхня сутність?
25. У чому полягав московський протекторат над Військом Запорозьким?
26. Коли московський цар порушив умови Україно-московського договору 1654 року?

Список використаних джерел

1. Андрусяк Т. Правові основи Української гетьманської держави. Останній гетьман. К., 1993. С.83–93.
2. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник. Львів: Світ, 2000. 118 с.
3. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа / І.А. Коляда та ін. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012 . 470 с.

4. Воронянський О. В. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ - козацька республіка. / Історія України : навчальний посібник / О.В.Воронянський. Харків, 2006. С. 75–89.
5. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво: наукове видання. К.: Вища школа, 1994. 539 с.
6. Голобуцький В.О. Запорізька січ в останні часи свого існування (1734-1775). Дніпропетровськ.: Січ, 2004. 420 с.
7. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. 187 с.
8. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. 234 с.
9. Гураль П. Характерні ознаки територіальної громади у Запорізькій Січі / Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2003. С. 127-129.
10. Гуржій О.І. Історія козацтва: держава, військо, битви / О.І. Гуржій, Т.Чухліб. К.: Арій, 2015. 479 с.
11. Єрмолаєв В.М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII - XVIII ст.): навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти /В.М. Єрмолаєв, А.І. Козаченко. Харків : Право, 2002. 173 с.
12. Журавель, М. В. Порядок обрання Гетьмана на Україні у XVII-XVIII ст. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2009. № 43. С. 168–173.
13. Журавель М. В. Компетенція гетьмана в українській козацькій державі в XVII-XVIII ст. Митна справа. 2008. № 6. С. 82-87.
14. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. 379 с.
15. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / укл. та перекл. В.Крекотень, В.Шевчук, Р.Іванченко. К. : Дніпро, 2006. 976 с.
16. Ідзьо В. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі XV–XVIII ст.: за дослідженнями академіка В. Грабовецького / Віктор Ідзьо. Івано-Франківськ, 2014. 85 с.
17. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.1 / відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2006. 800с.
18. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.2 / відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2007. 724 с.
19. Козаченко А. Державне право України другої половини XVII-початку XVIII ст. Вісник Академії правових наук України. 2004. № 4. С. 47-53.
20. Магновський І. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у період козацького державотворення XVII – XVIII ст. Право України. –2010. № 4. С. 343–348.
21. Маковський В.І. Становлення основ української державності у середині XVII ст. та причини її ліквідації. Дніпродзержинськ, 1995. 245 с.
22. Мицик Ю. А. Писемні джерела з історії українського козацтва: Законодавчі акти, матеріали судово-адміністративних установ. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / відп. ред. В.А.Смолій. К., 2007. Т. 2. С. 558-561.

23. Мірошніченко М.М. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): Монографія. К.: Атіка 2006. 544 с.
24. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. : державний лад. Історія держави і права України: навч. посіб. рек. МОНУ. К., 2007. С. 137-142.
25. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр.: загальний історичний огляд. Історія держави і права України : навч. посіб. рек.МОНУ. К., 2007. С. 126-129.
26. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. : судова система та процес. Історія держави і права України : навч. посіб. рек.МОНУ. К., 2007. С. 142-143.
27. Олійник О.Л. Врядкування в Україні княжої та козацької доби: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2012. 319 с.
28. Опанасюк В. Політичний інтерес та ментальність у формуванні й становленні Інститутів державної влади: Історико-політичний екскурс у часи Богдана Хмельницького. Персонал. 2006. № 3. С. 66-71.
29. Опанасюк В.В. Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Богдана Хмельницького: історіографія проблеми: частково анотований бібліографічний покажчик. Суми: Видавництво СумДУ, 2009.56 с.
30. Паньонко І.М. Органи влади Запорізької Січі: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 143 с.
31. Плецький С. Ф. Козацька старшина. Українське козацтво. Запоріжжя, 2002. С. 238-240.
32. Плецький С. Ф. Становлення прикордонної служби запорізького козацтва. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Вип. V. С. 12-21.
33. Рафальський, О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року: ретроспективний аналіз: монографія / О. О. Рафальський; наук. ред. І. Ф. Курас. К.: Генеза, 2004. 296 с.
34. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Львів: ЛДУВС, 2012. 215 с.
35. Руїна / упоряд. і авт. передмови О.І. Гуржій. К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2015. 429 с.
36. Семенов В. Органи державного управління в Запорізькій Січі. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2006. № 1. С. 379-384.
37. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи. 1997. – 367 с.
38. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. К.: Альтернативи, 1999. 351 с.
39. Смолій В.А. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. К., 1999. 107 с.
40. Смолій В.А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / Валерій Смолій, Валерій Степанков. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 118 с.

41. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. К.: Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.
42. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / В. Смолій, В. Степанков. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 193 с.
43. Страхов М. Основні риси зовнішньої політики Української козацької держави Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.). Вісник Академії правових наук України. 2006. № 3. С. 60-66.
44. Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: Нарис історії української державної ідеї / І.Я. Терлюк, І.М. Флис. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
45. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / упоряд. І. Крип'якевич та ін. К.: Альтернативи, 1998. 381 с.
46. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І.Бутич та ін. Київ; Львів: НТШ, 2002. 391 с.
47. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; редкол.: Павло Сохань та ін. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1085 с.
48. Уривалкін О. М. Запорозька Січ - відома та невідома : влада і законодавство на Січі. / Таємничі грані історії / О.М.Уривалкін. К., 2007. С. 298-306.
49. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі / Олександр Миколайович Уривалкін, Михайло Олександрович Уривалкін. К. : Дакор, КНТ, 2008. 395 с.
50. Федущак-Паславська А. Реалізація суверенитету державної влади у Князівській державі та Гетьманщини. Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична. 2001. Вип. 36. С. 174-175.
51. Федущак-Паславська Г. Українська держава Козацької доби. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2005. Вип. 41. С. 74-80.
52. Фірсов, О. В. Порівняльний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів Б.Хмельницького та І.Виговського. Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 1. С. 145–151.
53. Чайковський А. Адміністративно-силові засоби державного управління: [в часи козаччини]. Історія України. 1998. № 17. С. 6-7.
54. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.: монографія. К.: «КМ Academia», 2000. 296 с.
55. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. 405с.
56. Яковлів А. Україно-Московські договори в XVII – XVIII віках. URL. : http://chtyvo.org.ua/authors/Yakovliv_Andrii/Ukrainsko-moskovski_dohovory_v_XVII_XVIII_vikakh/ або на сайті URL. : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/10561-yakovliv-a-ukrayinsko-moskovski-dogovori-v-xvii-xviii-vikah/>

ТЕМА 15.

КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В XVII–XVIII СТ.

1. Органи державної влади та устрій Козацько-гетьманської держави (Гетьманщини).
2. Трансформація відносин протекторату (сюзеренітету-васалітету) між Гетьманщиною і Московською державою у відносини автономії в II пол. XVII ст.
3. Ліквідація російським царизмом автономного устрою України у XVIII ст. Органи Російської держави для управління Україною.
4. Розвиток права України XVII–XVIII ст.

Вступ.

Виникнення Козацькогетьманської держави (Гетьманщини) було тісно пов'язане з подіями української революції середини XVII ст. Основою її став устрій козацького війська. На значній території, охопленій повстанням проти Польщі, з'явилася військова козацька влада. Поступово ця влада переросла в адміністрацію загально-го характеру, що почала виконувати функції держави. Цей процес переростання був складним і не завжди мав завершений характер.

Характеризуючи форму державного правління Гетьманщини слід мати на увазі – він не був юридично оформлений і тому остаточний розподіл компетенції між органами державної влади залежав значною мірою від політики гетьмана і правових звичаїв козацтва.

Вказаний розділ присвячений також і питанню про те, у який спосіб відбувалося поступове обмеження української державності Московією. Тут є два етапи: на першому етапі відбувається трансформація відносин протекторату між Гетьманщиною та Московією у відносини автономії. На другому етапі, після полтавської катастрофи і смерті І. Мазепи відбувається ліквідація автономії Гетьманщини, яка була розтягнута в часі від 1709 р. і до ліквідації Запорізької Січі, військами Катерини II.

Слід також урахувати, що спроби вибудувати нормальні міждержавні відносини українських гетьманів між Росією та тогочасною Україною у XVII ст. завершилися інспірування Московією громадянського конфлікту всередині українського суспільства і періодом, відомим в історії українського державотворення як «Руїна».

1. Органи державної влади та устрій козацько-гетьманської держави (Гетьманщини)

У роки Національно-визвольної війни відбулося відновлення української державності. Козацька держава – Військо Запорозьке мала всі основні атрибути: військо; територію, систему політичної влади на чолі з гетьманом, власну судову і податкову систему, необхідний адміністративний апарат на місцях – полкову і сотенну адміністрацію.

1. Загальна військова рада сформувалася ще на початку існування Запорозької Січі. Як орган прямого народовладдя загальна військова рада формувалася через скликання гетьманом, генеральною старшиною або простими козаками всього війська. До компетенції загальної військової (генеральної) ради козацьке право відносило передовсім вибори гетьмана і генеральної старшини чи усунення їх від влади, хоча

фактично загальна військова рада тільки обирала гетьмана і генеральну старшину та жодного разу не скористалася правом позбавити їх займаних посад та здійснити над ними суд. Важливими функціями загальної військової ради були також ратифікація міждержавних угод, санкціонування законів, ухвалення рішень із питань війни і миру та судочинство. У роботі загальної військової ради поруч із козаками мали право брати участь делегації від міщан (зазвичай тих міст, що сусідували з місцем проведення ради) і духовенства.

Упродовж другої половини XVII ст. загальна військова рада поступово втрачала своє політичне значення. Гетьман і генеральна старшина фактично перетворили раду на формальний засіб легітимного приходу до влади. А на кінець XVII ст., мірою перетворення козацької старшини у феодально привілейований стан, загальна військова рада не скликалася взагалі.

2. Рада старшини. Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало мірою того, як занепадала роль загальної козацької (військової) ради. За наступників Б. Хмельницького значення інституту старшинської ради зростало, які перетворили її на вищий орган державної влади. Старшинські ради скликались у випадках нагальної потреби.

Старшинська рада вирішувала найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, до виняткових прерогатив старшинської ради належала зовнішньополітична сфера. Крім того, до компетенції старшинської ради належали питання встановлення державних податків. Старшинська Рада спільно з гетьманом розпоряджались і земельним фондом Гетьманщини.

Особливе місце інститут старшинської ради посідав у процедурі виборів гетьмана. Хоча юридично елекційне право належало до виняткових прерогатив генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на старшинській раді. Зокрема, на старшинських радах уперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже згодом їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Навіть у тому випадку, коли питання виборів гетьмана вносилося на генеральну раду, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було під час обрання на гетьманство І. Самойловича 1672 р., І. Мазепи – 1687 р., І. Скоропадського – 1708 р. та Д. Апостола – 1727 р.

3. Систему вищих виконавчих органів влади періоду Національної революції другої половини XVII ст. уособлював Генеральний уряд. Він вважався головним розпорядчим, виконавчим і судовим органом козацько-гетьманської держави. До складу Генерального уряду входили гетьман, генеральні старшини і центральні органи виконавчої й судової влади – генеральні канцелярії.

Інститут гетьманства посідав надзвичайно важливе місце у політичній системі козацько-гетьманської держави. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень у сфері законодавчої, виконавчої та судової влади. Він скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань і ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження та універсали – правові акти, що мали силу закону; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і розпоряджався фінансами, встановлював податки, розпоряджався земельним фондом; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. За гетьманом було закріплено повноваження глави держави.

У розвитку інституту гетьманства в окремі періоди мали місце авторитарні тенденції та прагнення до трансформації виборної гетьманської влади у спадкову монархічну. Однак монархія у формі гетьманства в Україні так і не склалася.

Генеральна старшина – обозний, писар, два судді, два осавули, хорунжий та бунчужний – відіграла важливу роль у системі виконавчої влади козацько-гетьманської держави.

Генеральний обозний був другою вищою посадовою особою в державі. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організувати її матеріальне забезпечення, підбирати й представляти для затвердження гетьмана та генеральної старшини штат генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. Отже, обозний очолював генеральну артилерію та артилерійську канцелярію. До того ж, на генерального обозного було покладено й таку важливу функцію, як ведення реєстру козацького війська. Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний часто як наказний гетьман виступав начальником окремих козацьких формувань або заступав гетьмана під час його відсутності в Україні.

Генеральний писар був другою за значенням в українській державі другої половини XVII ст. посадовою особою у цивільних справах. Писар за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана та був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. У розпорядженні писаря перебувала генеральна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів, усі – з освітою та знанням мов.

Генеральний суддя (спершу один, а згодом двоє) очолював найвищий судовий орган – апеляційну інстанцію для полкових і сотенних судів. Прямими обов'язками суддів були розгляд і винесення вироку за цивільними позовами. Для вирішення кримінальних справ скликалася суддівська колегія – Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один із генеральних суддів. Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Як і в решті генеральної старшини, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням прямих функціональних обов'язків. Вони також виконували різноманітні доручення гетьмана. Досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн, вони виконували функції наказних гетьманів.

Генеральні осавули виконували здебільшого військові і поліцейські функції. Вони командували козацьким військом, організували караульну службу, частіше за інших генеральних старшин виконували всілякі поліційні функції, проводили судові розслідування, доводили до виконання вироки Генерального військового суду, виконували розпорядчі функції.

Генеральний бунчужний і генеральний хорунжий доглядали за гетьманськими клейнодами – хоругвою та бунчуком, забезпечували охорону гетьмана і виконували його окремі доручення.

Упродовж другої пол. XVII – поч. XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній або старшинській раді та гетьманське призначення. З формального боку, згідно з традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, більшість генеральних старшин зберігали свої посади.

4. Центральними органами виконавчої влади української козацької держави були військові канцелярії. При гетьмані була організована військова або гетьманська (генеральна) канцелярія, яка стала центральною установою гетьманського діловод-

ства. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти й листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо.

5. Військово-адміністративний устрій Гетьманщини характеризувався поділом на полки та сотні.

До складу полкового уряду входили полкова козацька рада, полковник, полкові старшини, рада полкової старшини і полкові канцелярії.

На підставі звичаю полковий уряд підпорядковувався полковій козацькій раді. У ній за бажанням і змогою брали участь усі городові козаки, які були вписані до компутів полку. Полкова козацька рада мала однотипний із загальною військовою радою механізм формування та принципи функціонування, їй належало право формувати полковий уряд, затверджувати або скасовувати його рішення. Оскільки полкова козацька рада обмежувала владні повноваження гетьмана, полковників і полкової старшини, вони не були зацікавлені в її розвитку. Тому генеральний і полковий уряди поступово на кінець XVII ст. перетворили полкову козацьку раду на формальність.

Влада полковників набувалася через вибори на полковій козацькій раді – що було характерним для республіканської форми державного правління в Гетьманщині. Полковникам у межах полку належали широкі військові, адміністративні, фінансові та судові повноваження. Вони забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, дбали про його боєздатність, забезпечували його дисципліну, розпоряджались земельним фондом, доглядали за станом фортифікаційних споруд на підвладній їм території тощо.

Полковий уряд складав основу організації державної влади Гетьманщини. На нього спирався у своїй діяльності генеральний уряд. Тому генеральний уряд всебічно сприяв удосконаленню й розвитку полкового уряду.

Модель адміністративного устрою полку копіювалася на сотенному рівні. До складу сотенного уряду входили сотник, городовий отаман, сотенні старшини, сотенна рада старшин і сотенна канцелярія.

Міське управління в політичній системі Гетьманщини займало окремішне становище. Юридично міста поділялися на дві групи – магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом.

На чолі міста стояв війт. Його вибирало все поспільство і затверджував гетьман (від другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом). Важливу роль у системі міського самоврядування відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмістром) і лави, або лавничого суду (члени лавничого суду (лавники) на чолі з війтом вершили судочинство за цивільними й кримінальними справами, виносили по них вироки, аж до смертних).

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося в ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краї.

6. Організація судової влади Гетьманщини.

Суд і адміністрація в Гетьманщині не була розділеними, відтак полковники і сотники в межах своєї територіальної юрисдикції мали право здійснювати судочин-

ство, як це раніше відбувалося на Січі – це період функціонування «козацьких» і «статутових» судів.

Після Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. в Україні було скасовано станові суди. З'явилася нова судова система, що ґрунтувалася на виборності суддів і складалася із сільських, сотенних, полкових міських судів і генерального суду як вищої судової інстанції, де зазвичай розглядали апеляційні справи, що надходили від полкових і сотенних судів, та ті, що безпосередньо надходили до гетьмана.

Сільські (громадські) суди розглядали незначні цивільні й кримінальні справи. Якщо виникали спори між громадами або жителями окремих громад, то їх вирішували на копному суді. Устрій системи міських судів (магістратських і ратушних) залишався незмінним, таким самим як і в польсько-литовську добу.

Полкові суди були судами першої інстанції для сотенної і полкової старшин та апеляційною інстанцією для сотенних судів. Полкову колегію суддів очолював полковник. У XVII ст. компетенції суду набула полкова канцелярія.

Генеральний суд був найвищою судовою інстанцією Української держави. Колегію генерального суду очолював генеральний суддя. Цей суд був судом першої інстанції в справах бунчукових товаришів, полковників і генеральної старшини й найвищою апеляційною інстанцією всієї країни. Гетьман, який був главою держави і виконавчої влади, фактично був і главою судової влади. Він міг особисто розглядати будь-яку судову справу, міг змінити рішення суду будь якої інстанції. Рішення гетьмана було остаточним і оскарженню не підлягало.

Генеральна військова канцелярія від XVIII ст. мала повноваження розглядати апеляції на вироки та рішення Генерального суду (доти не мала жодних судових повноважень). У суді Генеральної військової канцелярії брали участь гетьман (рідко виступав у ролі судді, хоча траплялися випадки, коли втручався в окремі справи, милував засуджених) і призначені ним члени тільки генеральної старшини (найчастіше – генеральні обозний та осавули). Генеральна військова канцелярія остаточно розв'язувала справи з апеляцій на вироки Генерального суду. У виняткових випадках можна було оскаржити вироки Генеральної канцелярії апеляцією до російського царя.

Період «козацьких» судів. Мережу козацьких судів – сільських, сотенних і полкових, а також Генерального суду як формально головного апеляційного трибуналу, було сформовано до кінця 50-х років XVII ст. Разом із судами в містах, зокрема, успадкованих іще з польських часів судами на магдебурзькому праві, така судова система проіснувала до 1760 р. У містах функції судочинства покладалися на ратушні й магістратські суди.

Ратушні суди існували у непривілейованих містах і містечках. Як суди першої інстанції вони мали компетенцію вирішувати справи міщан і селян, що постійно мешкали в містах, а як суди другої інстанції вирішували справи з апеляцій на вироки сільських судів у селянських справах.

Магістратські суди існували у привілейованих містах на магдебурзькому праві. Їм, як судам першої інстанції, були підсудні міщани й селяни, що постійно мешкали в містах. Судова колегія магістратського суду складалася з вйта, райців, бурмістрів і лавників. Апеляційною інстанцією для магістратських судів були суди полкових канцелярій. У таких містах суди застосовували Магдебурзьке право.

Сотенні суди були в кожній сотні. Як суди першої інстанції вони вирішували справи, що виникали між сотенною старшиною або між козаками даної сотні. Як суди другої інстанції сотенні суди вирішували справи з апеляції на вироки селянських судів у спорах між козаками. Апеляційною інстанцією для сотенних судів були полкові

суди. Судова колегія сотенного суду складалася із сотника, міського отамана, міського писаря, сотенного осавула та хорунжого.

Полкові суди склалися з полкового судді та кількох членів полкової старшини. Як суд першої інстанції полковий суд розглядав цивільні й кримінальні справи членів полкової старшини, сотників полкових сотень і значкових товаришів полку. Як друга інстанція – вирішував справи з апеляцій на вироки сотенних і ратушних судів полку. У XVIII ст. компетенція полкових судів значно обмежувалася на користь генерального суду, якому передавалися на апробацію вироки у важливих кримінальних справах, передовсім, із наслідком смертної кари.

Учений О. Кістяківський вважає, що в Україні у II пол. XVII – першій пол. XVIII ст. полкові та сотенні суди для здійснення судочинства застосовували Магдебурзьке право.

Упродовж 1760–1763 рр. в Україні було знищено зазначену судову систему. Замість неї створені статутні суди, які повертали Україну до станових судів, що існували в польсько-литовську добу. Було створено земські, міські (полкові) й підкоморські суди на чолі з реформованим генеральним судом.

Період «статутних» судів розпочався в Гетьманщині в результаті судової реформи гетьмана К. Розумовського. З метою піднесення ролі Генерального суду, що формально вважався найвищою судовою інстанцією Гетьманщини, і ліквідації тяганини 17 листопада 1760 р. було видано гетьманський універсал, за яким у Генеральному суді мало бути вже двоє генеральних суддів. Останні разом із десятима депутатами, які обиралися з гурту полкової старшини від кожного полку, виносили остаточні рішення Генерального суду. Відповідно до надісланого вже з Москви універсалу від 17 лютого 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям і всім чолобитникам подавати справи прямо до Генерального суду, що значно зменшувало кількість судових інстанцій, скасовувалися судові функції Генеральної канцелярії, а Генеральний суд ставав найвищим апеляційним органом. Усі ці заходи підвищували престиж Генерального суду і водночас сприяли його демократизації, розмежуванню судової, виконавчої та судової влади.

Найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди – по два земські (за винятком Ніжинського, на території якого було три земські суди – в Ніжині, Батурині, Глухові), два підкоморські і по одному гродському суду. Лівобережну Україну було переділено на 20 повітів, де містилися ці судові установи. Сфери діяльності цих судів, що підпорядковувалися Генеральному суду, регламентувалися відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р.

Функції земського суду зводилися до розгляду справ про розподіл майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Підкоморський суд розбирав конфлікти між феодалами щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини, вчинені представниками шляхетства.

Спеціальним гетьманським розпорядженням чиновникам створених судів забезпечувалося досить високе становище в старшинській ієрархії. Зокрема, підкоморський суддя (підкоморій) ставав другою особою в полку після полковника. За ним йшов земський суддя, а підсудки урівнялися з бунчуковими товаришами. Земські писарі діставали рівного становища з полковими осавулами. Усі ці чиновники, вступаючи на посади, приводилися до спеціальних присяг, форму яких було розроблено за вказівкою гетьмана К. Розумовського. Текст присяги для кожного з них був майже

ідентичним: поряд із запевненням служити «вірно й справедливо» судді обіцяли втриматися перед спокусою брати хабарі (опосередковане свідчення тогочасного глибокого ураження корупцією старшинської адміністрації).

Особливі суди. Дослідники зазначають, що в судоустрої Гетьманщини існувала також система спеціальних судів:

1) Третейський суд, що діяв при Генеральній канцелярії та мав завдання вирішувати нескладні цивільні справи, які легко й швидко можна було закінчити примиренням сторін. Третейський суд складався з кількох козацьких старшин різних рангів. На його вироки можна було апелювати до Генерального суду.

2) Полюбовний (мировий) суд.

3) Церковний суд мав компетенцію вирішувати справи церковно-релігійного характеру осіб духовного й світського стану. З царини цивільних справ до компетенції церковного суду належали справи про розлучення.

4) Ярмарковий (торговельний) суд вирішував спори цивільно-правового характеру, що виникали під час ярмарку чи торгу на ґрунті торговельних операцій. Юрисдикція торговельних судів тривала протягом ярмарку чи торгу й розповсюджувалася як на місцевих, так і на приїжджих своїх та іноземних купців.

Отже, умови формування владних структур Гетьманщини вплинули на розвиток нового устрою, заклавши в нього деякі важливі особливості:

по-перше, українська козацька держава, виникнувши під час Хмельниччини, за найголовніше вважала забезпечення потреб воєнного часу і, з огляду на це, ретельно зберігала протягом майже всього періоду свого існування військову організацію. Це позначилося на багатьох сферах життя Гетьманщини. Формальним виявом такого військового характеру нового устрою стало збереження на досить довгий час за українською державою назви «Військо Запорозьке», а також назви основних державних посад Гетьманщини, як гетьман, полковники, сотники, генеральна, полкова та сотенна старшина. Фактичним же виявом було поєднання всіма урядовцями у своїй діяльності адміністративних і військових функцій;

по-друге, новий устрій намагався об'єднати республіканські традиції Запорожжя, принципи козацького народовладдя, з принципами особистої влади, військової диктатури. Якщо на Січі, де була невелика кількість козаків, збереглася справжня виборність усіх військових посад, то в Україні вона поступово перетворилася на фікцію. Поступова відмова від скликання козацьких рад означала відхід української держави від демократичних принципів організації влади. Загалом у Гетьманщині точилася боротьба між двома формами організації державної влади – республіканською та монархічною. Монархічна тенденція виявлялась у двох напрямках. Перший з них полягав у прагненні гетьмана до якнайбільшої централізації управління, до зосередження у своїх руках основних механізмів адміністративної, судової та військової влади й намагання самовладного правління без участі Ради, чи то генеральної, чи старшинської. Другим виявом монархічної тенденції була спроба гетьманів до встановлення спадковості у своєму роді. За весь час Гетьманщини було зроблено п'ять таких спроб, причому дві з них прийшлися на XVIII ст. Отже, попри формальні ознаки устрою головних інститутів політичної влади козацької держави як демократичної республіки, фактично ж за формою правління її можна визначити як аристократичну старшинську республіку;

по-третє, не менш важливою була й інша риса нової системи. Українська держава, як і більшість тогочасних держав Європи, мала становий характер. З одного боку, це означало, що український устрій формувався лише на основі однієї верстви – козацтва, яке поступово перетворювалося на панівну частину українського суспіль-

ства. Водночас гетьманська адміністрація набувала загальнодержавного значення. Вона справді клопоталася питаннями, які виходили за межі суто козацьких інтересів, торкалися інших верств;

по-четверте, характерною особливістю внутрішнього устрою Гетьманщини була відсутність чіткого поділу вищої державної влади між радою (козацькою, старшинською, чорною) і гетьманом. Цей факт може свідчити про надзвичайну динаміку розвитку Гетьманщини в другій пол. XVII ст., коли одні державні інститути, як то генеральна або козацька рада, відходили на другий план, а їх заступали інші, наприклад, старшинська рада. Але все ж таки, наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. український устрій набув достатньої стабільності, було досить чітко визначено функції та компетенцію основних ланок апарату Гетьманщини. Структурна й організаційна одноманітність органів свідчить про їхню досконалість.

2. Трансформація відносин протекторату (сюзеренітету-васалітету) між Гетьманщиною і Московською державою у відносини автономії в II пол. XVII ст.

Період Руїни та розподіл України між Річчю Посполитою та Московією характеризувався низкою ключових подій, а саме:

підписанням новообраними гетьманами т. зв. «гетьманських статей», які обмежували автономію української козацької держави;

підписання Андрусівського договору (1667 р.) та «Вічного миру» (1886 р.) між Річчю Посполитою та Московською державою, за якими Україна була розділена на сфери впливу по Дніпру між цими двома монархіями.

Необхідно вказати, що свідомою частиною української козацької старшини вже тоді добре розуміла московську загрозу національній безпеці України. Так, І. Виговський, намагаючись відірватися від Москви 16 вересня 1658 р. укладає з Річчю Посполитою Гадацький договір (близький до умов Зборівського договору 1649 р.), метою якого було утворити союз трьох держав – Польщі, Литви та Великого князівства Руського (козацька Україна) на умовах федерації, заборонити Унію та гарантувати права православної церкви в Україні. За договором І. Виговський проголошувався Гетьманом військ Руських. У цій ситуації московський цар видав до українського народу грамоту у якій проголосив гетьмана І. Виговського зрадником, адже той добре зрозумів справжні наміри Московії. У свою чергу І. Виговський звернувся до європейських правителів з маніфестом, звинувачуючи царя в порушенні умов Переяславської угоди 1654 р., що було незаперечним фактом. У цьому маніфесті чітко вказано, що Московія готує Україні ярмо «домашньою війною, себто нашою власною ж зброєю». Таким чином гетьман І. Виговський і фактично, і юридично припинив будь-які відносини з Московією і тим самим умови договору від 1654 р. втратили чинність. Мабуть з того часу основою тактикою московських правителів стало намагання внести розкол в українське суспільство спровокувати громадянську війну між самими українцями. На жаль ця тактика є актуальною і для сучасної Росії в її протистоянні з Україною.

Війна з Московією 1658 – 1659 рр. Восени 1658 р. почалося збройне вторгнення московської армії в Україну, була захоплена низка українських міст, зокрема, Миргорода, Лубен, Пирятин, де вирізались прихильники гетьмана, грабувалося мирне населення. Навесні 1659 р. розпочала нове вторгнення армія московських зайд на чолі з князем О. Трубецьким (більш ніж 150 тис. чол.) та, дійшовши до м. Конотопа, вимушена була зупинитися через рішучі дії 4-х тисячного загону Ніжинського пол-

ковника Г. Гуляницького. З 21 квітня по 29 червня продовжувалась безуспішна облога Конотопу. І. Виговський, зібравши свою власну армію, при підтримці Речі Посполитої і Кримського ханства 29 червня під Конотопом вщент розбиває російську армію та переслідує її залишки аж до московського кордону.

Перемога над московськими військами не призвела, однак, до об'єднання політичних сил в Україні. Розвинути успіх гетьману І. Виговському не дозволили дві причини: по-перше, заколоти у козацькому середовищі, що підтримувалися Москвою (Барабаш і Пушкар, Сомко і Золотаренко), а по-друге, небажання українського населення знову опинитися у межах Речі Посполитої, відтак, не сприймання ним ідеї об'єднання із Польшею.

Згодом на загальній козацькій раді у вересні 1659 р. І. Цьому сприяла пропаганда розпочата московськими агентами: ніби-то І. Виговський продався полякам. Тобто, вказаний заколот був інспірований Москвою з метою усунення І. Виговського від влади. У подальшому втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини призвело до обрання в Україні двох гетьманів: на Правобережжі – пропольського, на Лівобережжі – промосковського. Політика лівобережних гетьманів завжди була тісно пов'язана з інтересами московської держави. Кожен із гетьманів підписував нові договори з Москвою про статус українських земель і козацького війська. Як наслідок – початок громадянської війни між прихильниками угоди з Московією і тими хто відкидав такий союз, це період Руїни (1657 – 1687 рр.).

З часом, на правобережній Україні гетьманом було обрано П. Тетерю – 1663 р. (схилився до угоди з Польшею), а на лівобережній – І. Брюховецького (підтримувався московським царем).

Пізніше доволі успішно намагався об'єднати Україну П. Дорошенко, якого було обрано гетьманом на правобережжі в 1666 р. П. Дорошенко розпочав успішну військову кампанію проти РП та Московії, зокрема його козаки схопили і покарали за зраду українському народові І. Брюховецького. У 1669 р. гетьман уклав угоду із новим союзником – Туреччиною у формі протекторату, основою якого був договір Б. Хмельницького із султаном від 1651 р. На короткий період часу П. Дорошенко зміг об'єднати під своєю владою всю Україну. Успіхи П. Дорошенка спричинили серйозні побоювання Москви і Польщі. У результаті це призвело до припинення війни між цими державами і укладення Андрусівського миру в 1667 р., відповідно до якого Правобережна Україна мала перебувати в складі Польщі, а лівобережна в складі Московії, м. Київ залишався під контролем Москви.

Подальша війна відбувалася з перемінним успіхом, зокрема за умовами Бучацького договору 1672 р. П. Дорошенко примусив Польщу відмовитися від претензій на частину Правобережної України. З іншої сторони це активізувало дії Московії по захопленню Лівобережної України. Однією з причин поразки П. Дорошенка став грабунки українського населення союзними турецькими військами, що й нівелювало авторитет П. Дорошенка перед козаками та українським народом.

Після цього гетьманом став І. Самойлович, який був маріонеткою Москви. За його правління православна церква в Україні була підпорядкована Московському патріархату. У 1686 році Московія і РП підписали «Вічний мир», відповідно до якого Україна залишилася розділеною по Дніпру, а Запоріжжя перейшло у підданство московського царя. Згодом Московія розпочала війну з Кримом, яка виявилася невдалою, за що І. Самойловича відправляють у Сибір на заслання.

У 1687 році на козацькій раді обирають нового гетьмана – І. Мазепу, який був змушений підписати т. зв. Коломацькі статті. Відповідно до цих «статей», що налічу-

вали 22 пункти, гетьману, якого на посаді затверджував цар, заборонялося порушувати Вічний мир з Польщею, торгувати з Кримом, самовільно призначати і звільняти старшину, підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Значним негативним чинником стало й те, що статтею 19 Україну проголошено невід'ємною частиною московської держави. Щоправда козакам було закріплено їхні привілеї, зокрема, звільнення від податків, право володіти земельною та іншою власністю, міщанам підтверджувалися їхні права, закріплені у попередніх договорах.

Водночас запорозькі козаки були змушені воювати разом з московськими військами за Крим. Російське військо у цій війні забезпечувалося за рахунок українських ресурсів як матеріальних так і людських. Отака була ціна втрати державного суверенітету.

У цьому розділі ми проаналізуємо т.зв. «гетьманські статті». Отже «Гетьманські статті» це були правові акти на основі яких визначався устрій Гетьманщини, та порядок взаємин української козацької держави із Московською державою на період правління конкретного гетьмана. Характерно, що з обранням кожного нового гетьмана, який визнавав протекторат Москви такі «гетьманські статті» щоразу змінювалися на користь Москви – це стає зрозуміло, якщо здійснити їхнє порівняння.

Зокрема, йдеться про «Переяславські статті» 1659 р., нав'язані російським князем Трубецьким Юрієві Хмельницькому та старшині, що його підтримувала, на протигагу І. Виговському. Далі було підписання І. Брюховецьким Батурицьких (1663 р.) та Московських статей (1665 р.).

Промосковська політика І. Брюховецького призвела до того, що козаки збунтувалися проти нього і забили його палками до смерті; далі – Глухівські статті 1669 р. (підписав гетьман Д. Многогрішного), Конотопські статті Івана Самойловича (1672 р.) та Коломацькі статті (1687 р.) підписані гетьманом Іваном Мазепою. «Гетьманські статті» були своєрідними конституціями України, котрі визначали статус автономії української гетьманської держави та порядок її взаємин із Московською державою на період правління конкретного гетьмана.

Першою такою не вигідною угодою між Московією і Гетьманщиною був договір підписаний Ю. Хмельницьким – т.зв. «Переяславські статті» 1659 р. Перебуваючи в оточенні московського війська, був змушений підписати «Переяславські статті». Ця нав'язана Московією угода значно обмежила владу гетьмана в порівнянні з угодою 1654 р. і суперечила їй. Цей псевдодоговір подавався пізніше офіційною російською владою та історіографією як справжній Переяславський договір 1654 р. і був включений до офіційних збірників російських законів. Тобто Московія видала договір 1659 р. (укладений під тиском) за договір 1654 р.

За умовами «Переяславських статей» 1659 р. підписані гетьманом Ю. Хмельницьким, який вже не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Йому не дозволялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобирати гетьмана. Гетьман без згоди ради не міг призначати або звільняти полковників і генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, а новообраному митрополитові заборонялось приймати посвяту від Константинопольського патріарха. З метою посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. В економічній сфері запроваджувалися такі обмеження як заборона козакам експортувати збіжжя, торгувати тютюном і алкоголем.

«Батуринські статті» (1663 р.) містили пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалася забезпечувати харчами московське військо в Україні, повертати московським поміщикам селян-утікачів, українським купцям заборонялися ввезення і продаж горілки й тютюну в Московській державі. Через кілька років гетьман І. Брюховецький у Москві підписав ще одну угоду, яка заступила положення Батуринської.

«Московські статті» (1665 р.) ще більше посилювали військово-адміністративну й фінансову залежність Війська Запорозького від московського уряду. Українські міста й землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялося вступати у дипломатичні зносини з іншими державами; обмежувалося право вільного вибору гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів; збільшувалася кількість московських військ в Україні; збирання податків з українського населення (крім козаків) відтоді покладалося на московських воєвод.

«Глухівські статті» (1669 р.) гетьмана Д. Многогрішного попри незначні поступки царського уряду (податки збиралися тільки козацькою старшиною, обмежувалася чисельність московського війська в Україні тощо) у цілому також були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом. Гетьману й надалі заборонялося вступати в безпосередні зв'язки з іншими державами. Значно обмежувався перехід селян у козацтво.

«Конотопські статті» (1672 р.) гетьмана І. Самойловича значно обмежували гетьманську владу на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину посад чи покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Особливо обмежувалися політичні права гетьманського уряду в царині зовнішньої політики. Зокрема, козацькі послы не мали права брати участь у переговах із представниками уряду РП в Москві у справах, що стосувалися Війська Запорозького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу правобережному гетьманові П. Дорошенку в його боротьбі проти Польщі.

«Коломацькі статті» (1687 р.) гетьмана І. Мазепи в основному повторювали свій попередній прототип, однак містили й нові положення, які також обмежували політичні права гетьмана та українського уряду. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями, заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. У гетьманській столиці Батурин розміщувався полк московських стрільців. Стаття 19 договору перед гетьманом і старшиною ставила питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою та ліквідації залишків суверенітету.

3. Ліквідація російським царизмом автономного устрою України у XVIII ст. Органи Російської держави для управління Україною.

Юридичні важелі обмеження автономної влади. Від кінця XVII – поч. XVIII ст. козацько-гетьманська держава трансформувалася з васальної держави в автономну у складі Московського царства. У XVIII ст. новий статус України визначали вже односторонні акти Московської держави, котрі, як і гетьманські статті другої пол. XVII ст., раз у раз зменшували управлінську автономію. Особливе місце в системі заходів царизму щодо цього посідали ті з нормативних актів російської влади, що були прийняті за правління Петра I і Катерини II. Унаслідок цього автономію української держави було ліквідовано.

Новим етапом обмеження українській козацькій державності стало обрання після «справи Мазепи» нового гетьмана, стародубського полковника І. Скоропадського (1708 р.). Він приймав присягу, однак нових договірних статей, як того вимагала традиція, з нагоди обрання нового гетьмана вироблено не було. А підготовлені наступного року «Решетилівські статті» (1709 р.) формально підтверджували збереження особливого державно-правового статусу Гетьманщини, а насправді були спрямовані на поступову його ліквідацію. У Глухові, куди була перенесена столиця Гетьманщини, російський резидент (спершу А. Ізмайлов, а потім Вініус і Ф. Протасьєв) наглядав за діяльністю гетьмана, який мусив радитися з ним у всіх справах. Зокрема, московським урядовцям надавалося право втручатись у справи української адміністрації; козацьке військо підпорядковувалася під час воєнних походів московському командуванню; установлювався контроль за діяльністю гетьмана, збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адміністрації, козацького війська тощо.

Грамоту на затвердження гетьманом І. Скоропадського усупереч традиції було видано російським урядом двома роками після його обрання (1710 р.). У подібній ситуації опинився згодом гетьман Д. Апостол. Лише на другий рік після свого обрання (1728 р.) він подав цареві петицію про повернення Україні старих прав, на яку було дано відповідь, що складалася з т.зв. 28 «Решительных пунктов».

До 1709 р. набирає виразно колоніального характеру й економічна політика Московського царства в Україні: обмежуються або й забороняються торгівлі відносини Гетьманщини з Західною Європою, чорноморськими країнами й Запоріжжям, гальмується розвиток української промисловості (зокрема гутницької й салітряної); економічне і фінансове життя України піддається під монопольний контроль московського уряду й купецтва.

Чималих утисків зазнає також культурне і церковне життя (зокрема, заборона в 1720 р. Петром I друкувати українські книги).

Усе це погіршувало політичну й моральну атмосферу країни, тероризувало українську людність, сприяло численним доносам на гетьмана та його уряд, кінець-кінцем дезорганізувало українське національне й громадське життя. Так, за подання Петру I Коломацької чолобитної про відновлення гетьманства (Коломацькі петиції 1723 р.) – П. Полуботка за цю вимогу було запроторено до Петропавловської фортеці, де той помер у 1725 р. На пропозицію Д. Апостола підписати нові гетьманські статті Петро I відповів «Решительними статтями» 1728 р.

Найбільш показовим було ставлення російської адміністрації до інституту гетьманства. У результаті російської політики зросла залежність українського гетьмана від московського царя. Від кінця XVII ст. уряд Московської держави впливав на вибір гетьмана, вибори якого мали формальний характер: претендент визначався царським урядом; уповноважені московського царя брали участь на радах; новообраний гетьман складав присягу цареві; звужувалася гетьманська компетенція. Зокрема, гетьмана позбавили права на зовнішні взаємини з іншими державами, встановлювався контроль над внутрішнім управлінням. Гетьмана обирали на генеральних військових радах на все життя, насправді – «до ласки військової».

Хронологічно першою, спеціально створеною для контролю за діяльністю Гетьманщини російською установою був Малоросійський приказ (1663–1722 рр.), що діяв у структурі Посольського приказу в Москві (це зовнішньо-політичне відомство) у складі кількох десятків посадовців – дячків і піддячих. Головні завдання Малоросійського приказу обумовлювалися зносинами з гетьманським урядом, контролем діяльності установ військово-адміністративного управління Гетьманщиною та реалізацією

заходів московського уряду на Лівобережній Україні (утримання московського війська, будівництво фортець тощо). Зокрема, Малоросійський приказ стежив за призначенням на старшинські посади осіб, бажаних для царського уряду; призначав воєвод для України та безпосередньо здійснював керівництво їхньою діяльністю; збирав відомості про політичну ситуацію в Україні; контролював діяльність духовенства; видав питаннями розміщення й утримання російського війська в Україні тощо. Також був наділений судовими функціями – розглядав справи про злочини своїх чиновників в Україні.

Після поразки І. Мазепи та Карла XII російське самодержавство взяло курс на остаточну ліквідацію української автономії. Зокрема, при гетьманові запровадили інститут царського резидента (1708 р.) із правом контролю за діяльністю гетьмана та його адміністрації. Для реальної підтримки резидента у гетьманській столиці, яку за царським розпорядженням було перенесено під московський кордон до м. Глухова, розмістили два піхотні полки. При гетьмані Д. Апостолі згідно з «Решительними пунктами» знову відновлювався інститут царського резидента, згодом «таємного радника».

Своєрідним рубіконом у ставленні царського уряду до української гетьманської державності став 1722 р. Рішення російського царя Петра I передати управління Україною з Колегії закордонних справ до Сенату означало його остаточну відмову визнати Україну окремим державним організмом. Для управління Лівобережною Україною (Гетьманщиною) у Глухові було створено нову державну установу царської адміністрації – Малоросійську колегію.

Перша Малоросійська колегія (1722–1727 рр.), що складалася з шести штабс-офіцерів – представників полків російської армії, які дислокувалися в Україні, була фактично одноосібним органом управління Лівобережною Україною, засобом обмеження її автономних прав і жорсткого нагляду за діяльністю гетьманської адміністрації. Український уряд із його головним адміністративним органом – Генеральною військовою канцелярією був у цілковитому підпорядкуванні Малоросійської колегії, яка, користуючись відсутністю виборного гетьмана після смерті в 1722 р. І. Скоропадського (П. Полуботок був лише наказним гетьманом) поводитися в Україні як найвища адміністративна, судова (вища апеляційна інстанція) й фінансова (контролювала грошові та натуральні надходження до гетьманської скарбниці) установа. Утворення колегії позбавляло гетьмана законодавчої функції. Без санкції колегії гетьманові заборонялося розсилати універсали, а сама колегія мала право видавати накази, адресовані Генеральній військовій канцелярії та козацьким полкам без згоди гетьмана. Перша Малоросійська колегія мала своїм обов'язком нагляд за поліційною діяльністю царських воєвод і комендантів, призначених у деякі українські міста.

Після нетривалого гетьманування Д. Апостола з його смертю нова імператриця Анна Іванівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала у столичному Глухові колегіальний орган управління Гетьманщиною під назвою «Правління гетьманського уряду» (1734–1750 рр.) на чолі з російським князем О. Шаховським у складі шести осіб: трьох призначали від російського уряду і трьох – від української генеральної старшини. Правління гетьманського уряду оголошувалося найвищою апеляційною інстанцією та підпорядковувалося російському Сенатові. Гетьманський уряд у практичній діяльності керувався указами російських імператорів, місцевими правовими нормами та «Решительними пунктами» (1728 р.). Згідно з таємними інструкціями, головним призначенням «Правління гетьманського уряду» було проведення такої політики, щоб український народ звивав до російського правління. Наслідком його ді-

яльності стало, зокрема, істотне обмеження функції козацьких полкових канцелярій, переведення козацького судочинства на російське законодавство.

Відновлення гетьманства (1750–1764 рр.) відбулося зусиллями гетьмана К. Розумовського. Завідування справами України і зносини з нею передавалися від Сенату до Колегії закордонних справ. Київ підпорядкувався гетьманові. Водночас установлювався царський контроль над фінансами України, скасовувалися (1754 р.) мито на ввіз і вивіз товарів (прибутки від цього йшли до української скарбниці) і митний кордон між Гетьманщиною та Росією (1755 р.).

Однак із приходом 1762 р. на російський престол Катерини II, відомої прихильниці політики централізації та русифікації всіх набутих Московією земель, К. Розумовський добровільно-примусово зрікся гетьманської влади (1764 р.). Місце гетьмана заступила Друга Малоросійська колегія у складі восьми постійних членів, які призначались урядом: чотирьох українців (із гетьманської старшини) і чотирьох російських урядовців на чолі з президентом, яким став граф П. Румянцев. Відповідно до таємної інструкції головним завданням цієї колегії було скасування автономних відмінностей у державному устрої Лівобережної України.

Правлячи Україною понад двадцять років, П. Румянцев поступово ліквідував залишки української автономії:

1) було знищено полковий (10 полків) адміністративно-територіальний устрій України-Гетьманщини (1781 р.);

2) Малоросійська колегія поступилася місцем звичайним російським адміністративним і судовим органам;

3) у 1783 р. остаточно було прикріплено селян до землі й поширено на них російський режим повного закріпачення. Того ж року козацькі полки було перетворено на 10 карабінерських полків із 6-річним терміном служби. На підставі «Жалуваної грамоти» (1785 р.) українська шляхта мала одержати права російського дворянства разом із проголошенням шляхетських свобод, права самоврядування, корпоративних установ тощо. Нарешті, секуляризація монастирських маєтків (1786 р.) завдала вирішального удару українському духовенству.

Запровадження російського адміністративно-територіального устрою та адміністративно-поліційних органів самодержавства в Україні стало ще одним важелем обмеження козацької автономії, а, отже, нівелювання політичного устрою Гетьманщини.

Із утвердженням абсолютної монархії в Росії відбулася реорганізація практично всіх органів влади купно з місцевими органами управління. На розвиток останніх великий вплив справило утворення губернської системи (1708 р.). Дві з восьми російських нових адміністративно-територіальних одиниць – Київська та Азовська губернії – попри існування в Україні полкового устрою мали у своєму складі українські землі. Процес поширення російського територіального адміністративного управління Україною поширився на землі Запорозької Січі в останньому десятиріччі її існування також попри її паланковий устрій. На правобережному Запоріжжі, що перебувало під міжнародно-правовою юрисдикцією Росії, створювалася Новоросійська губернія (1764 р.), а запорозьке Лівобережжя було віднесено до Азовської губернії.

Завершальними актами інкорпорації Гетьманщини стали припинення дії місцевого права, організація діяльності судів України тільки на основі загальноросійських законів. У цьому плані важливим етапом була загальноросійська реформа місцевих органів управління, відома як губернська реформа (1775 р.). Її запровадження в Україні залежало від низки зовнішніх і внутрішньополітичних причин і знаменувало собою

кінцевий етап уніфікації, ліквідації практично всіх відмінностей в організації органів місцевої адміністрації, поліції та суду.

Політика царського уряду щодо Запорозжя в той час зводилася до цілковитого підпорядкування останнього своїй владі. Уживалися заходи, аби покласти край прибуттю на Запорозжя селян-утікачів, а запорожців – на Лівобережну Україну, посилювався контроль за постачанням хліба, затримувалося царське жалування тощо. Водночас російське командування мусило зважати на стратегічні позиції на південних рубежах держави Запорозької Січі, яка розглядалася як надійний форпост у боротьбі проти Кримського ханства й Туреччини. Однак після невдалої спроби кошового отамана К. Гордієнка з чималою кількістю козаків підтримати І. Мазепу в його намаганнях визволитися з-під влади Москви, царські війська вперше знищили Січ (1709 р.).

Частина запорозьких козаків була змушена податися на територію, підвладну Кримському ханству, де 1711 р. заснували Олешківську Січ (тепер – м. Цюрупинськ Херсонської обл.). Зважаючи на можливість нової війни з Туреччиною та необхідність поповнення військових сил країни запорожцям було офіційно дозволено заснувати Нову Січ на річці Підпільній (1734–1775 рр.).

Поступово Запорозька Січ для Російської імперії ставала вкрай небажаним явищем і розглядалась як осередок можливого відродження української державності. Усі ці чинники спонукали царський уряд до остаточної її ліквідації (1775 р.). Вищу старшину Запорозької Січі було заслано до Сибіру, а кошового П. Калнишевського – до Соловецького монастиря. Останній кошовий отаман запорізьких козаків провів чверть століття в нелюдських умовах, він був по суті живцем замуrowаний у кам'яному мішку. Лише тричі на рік – на Пасху, Преображення та Різдво – його виводили з клії. Помер П. Калнишевський на 113 році життя 31 жовтня 1803 р. Чи то за лихою іронією долі, чи просто за збігом обставин цей же рік помер останній гетьман Війська Запорозького К. Розумовського.

4. Розвиток права України XVII–XVIII ст.

Характерною ознакою українського права середини XVII–XVIII ст. була його багатоджерельність. Джерела права були як суто українського, так і зарубіжного походження, які застосовували у видозміненій формі з урахуванням української дійсності та потреб розвитку суспільства. Джерела права в Україні-Гетьманщині можна умовно переділити на п'ять основних груп: 1) звичаєве козацьке право, 2) система «попередніх прав», 3) акти української (гетьманської) автономної влади, 4) російське царське законодавство та 5) нормативні акти церковного права.

Національна революція середини XVII ст. сприяла значному поширенню козацького звичаєвого права. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення, впливали на становлення прав та обов'язків громадян, проникали у важливі сфери суспільного життя, особливо в адміністративну, кримінально-правову і судову. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди у своїй практичній діяльності широко використовували норми запорозького звичаєвого права.

І. Безклубий вважає, що Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. визнавала звичай одним з основних джерел українського права, адже дія норм звичаєвого права була набагато ширшою за ті, що були санкціоновані державою. Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами загального права (здоровим глуздом), тому для них був характерним гуманізм, демократизм, загальність, рівність і справедливність. Потрібно зазначити, що норми звичаєвого права в Україні застосовувати під

час проведення у XVIII ст. кодифікаційних робіт. Професор А. Ткач зазначає, що під час створення «Екстракту малоросійських прав» (1767) та «Екстракту з указів, інструкцій і настанов» (1786) широко використовувалися норми звичаєвого права.

Норми загального права найчастіше застосовували копні суди. Смертну кару копа застосовувала за вбивство, крадіжку худоби, видрання бджіл, підпал майна, скоєних за обтяжливих обставин. Найчастіше копні суди застосовували штраф (відшкодування збитків) і тілесні покарання (побиття дубцями). Наприклад, якщо злочинець уперше скоїв крадіжку вола, збіжжя, видрання бджіл тощо, то до нього застосовували «карання копне» - побиття дубцями або водили злочинця вулицею з повішеним на шию краденим або його частиною, як, наприклад, вуздечку з коня. Копні суди застосовували штрафи як грошима, так і натурою. Нормами загального права користувалися не лише копні, а й сотенні та полкові суди. Широко застосовували норми загального права і в Запорозькій Січі, про що, зокрема, пише А. Скальковський. Він наводить приклад про злочинця, якому загрожувала смертна кара за скоєне вбивство*. Суд, беручи до уваги, що в нього були малолітні діти, приймав рішення лише про побиття киями, а потім відпускав додому із заборонаю надалі жити серед козаків

Що стосується системи «попередніх прав», то в першу чергу йдеться про застосування статутів Великого князівства Литовського. В Україні того часу були відомі і використовувалися дві редакції Литовського статуту - українська (Пирятинський статут) і польська (статут 1588 р.). Після Національно-визвольної війни і соціальної революції 1648-1654 рр. в Україні відбулися глибокі політико-економічні й соціокультурні зміни, і саме під їх впливом до української редакції Литовського статуту вносилися новели. У Литовському статуті української редакції була закріплена, зокрема, рівність усіх перед законом. Проте з другої третини XVIII ст. в Україні під впливом російської реальності намітилася тенденція переходу до феодално-кріпосницьких відносин, тому комісія взяла за основу Литовський статут у польській редакції, де містилися права і привілеї польської шляхти. Професор І. Теліченко правильно зазначає, що в судових рішеннях 30-х років XVIII ст. чути «дух і мову південно-західної редакції» (української) Литовського статуту.

Учені вважають, що деякі норми Литовського Статуту 1588 р. застосовували і адаптували до нових умов. Наприклад, застосування принципу рівності перед законом без огляду на стан до якого належала особа, яка вчинила злочин. Якщо в Литовському статуті в редакції 1588 р. застосування покарання тісно пов'язане з суспільним станом як злочинця, так і потерпілого, то в Литовському статуті в українській (Пирятинській) редакції такого зв'язку немає.

Отже найбільш визначним із джерел цієї групи був Литовський статут 1588 р. як найбільш досконалий у правничій площині й технічно відпрацьований. Старшинська адміністрація прямо пов'язувала цей звід нормативних актів із власним «попереднім» правом, зокрема вбачала в ньому витоків з «Руської правди». Крім того, новій генерації українських феодалів імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої. Найчастіше на Литовський статут посилювались у розгляді справ на захист приватної власності. Відповідно до норм статуту притягалися до відповідальності особи, які зчинили напади на чужі маєтки,

* Детальніше див. Історія українського права: навч. посіб. І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; за ред. І. А. Безклубого. К.: Грамота, 2010. 334 с.

побої, пограбування, поранили когось тощо. Одними з принципових статутних положень були, безперечно, норми про позбавлення майна та земель державцем у тих його селян, які переходили до іншого землевласника. Це явище набирало реальної сили з посиленням російської влади (намагалася запровадити кріпосництво за російським взірцем) і стало вже досить типовим у першій половині XVIII ст. Литовський статут мав неоднакове значення для населення різних українських регіонів: він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, менше – на Слобожанщині.

Важливим джерелом права України були нормативні акти, які видавав гетьман і генеральна військова канцелярія: універсали, декрети, ордери, листи та інструкції, а також міжнародні договори. Українська влада припинила чинність тих законів Речі Посполитої, які суперечили українському законодавству. Були скасовані «Статути на волюки», «Ординація Війська Запорозького» та всі королівські й сеймові конституції.

Найбільш поширеним серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавались у формі універсалів, ордерів, інструкцій, листів, декретів і грамот. Провідне місце серед них посідали гетьманські універсали – офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавались від імені гетьмана (іноді їх видавали полковники) та містили закони й розпорядження.

За змістом і призначенням універсали поділялися на загальні (стосувались усього населення держави), спеціальні (належали до окремих установ, станів чи груп населення). Прикладами останніх можуть служити універсали гетьмана К. Розумовського від 1752 р. та 20 квітня 1760 р. Першим гетьман установив порядок заснування й діяльності (статус) Новгород-Сіверського магістрату, а другим заборонив переселення селян з одного місця на інше без дозволу землевласника. Цим же універсалом установлювалося, що нерухоме майно селян, які залишали свого пана, переставало бути їхньою законною власністю.

Полкові та сотенні суди активно використовували Магдебурзьке право, яке використовувалося поряд зі звичаєвим правом. Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права. Під ним розумілися всі нормативні акти, що стосувалися самоврядування міст. У період Гетьманщини, як і перше, судова практика в ратушних містах базувалася не на використанні німецьких збірок права, а здебільшого на їх переробках у перекладах на польську чи латину. Діяли збірники у польському перекладі Павла Щербича під загальними назвами «Саксон», Бартолемея Гроїцького – «Порядок» (складався з восьми невеликих збірок-переробок, «екстрактів», додатків, а також окремих актів переважно цивільно-правового характеру), Самуїла Кушевича – «Право хелмінське (цивільне)». У цих та інших чинних на той час збірниках, що були укладені впродовж 80-х років XVI – середини XVII ст., містилися норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального і процесуального права.

На характер та обсяг застосування магдебурзького права на місцях свій відбиток накладали тогочасні політичні й соціальні реалії життя. В Україні, порівняно із Західною Європою, були іншими організація магістратів, рівень самоврядування міст. Це зумовлювало територіальні особливості в застосуванні магдебурзького права в Україні. Найбільше рис виборності мало магдебурзьке право у Гетьманщині, де його нормами, поряд з іншими джерелами, керувалися не тільки магістратські, а й полкові суди. На Гетьманщині магістратські суди, усупереч положенням «Саксона» і «Порядка», зосереджувалися не тільки в руках війта і лавників. До процесу судочинства залу-

чались інші міські чиновники. Формально всі магістрати вважалися незалежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувалися безпосередньо генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялися апеляції на рішення перших. На Слобожанщині постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування в краї норм магдебурзького права. Від кінця XVIII ст. магдебургія взагалі втратила на українських землях своє значення. Збірники магдебурзького та його різновиду – хелмінського права використовувалися у всіх офіційних і приватних кодифікаціях права України XVIII і XIX ст.

Кодифікаційні роботи першої пол. XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Правова система гетьманської України, що ґрунтувалася на численних джерелах, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей, а отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин та інших вад. Зрештою, дослідники (В. Кульчицький, В. Чехович, А. Яковлів) наголошують, що така строката система джерел права, яка створювала певні труднощі в застосуванні правових норм і призводила до зловживань в українських судах, викликала необхідність систематизації чинного в Україні права. Різноманітність джерел правової системи також кепсько відповідала тим феодално-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи юридично їх оформити, українські феодалі висунули ідею укладення кодексу, який був би затверджений царським урядом. Своєю чергою, російський уряд також розраховував на те, що кодифікація українського права сприятиме зближенню українських і загальноросійських правових норм.

Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права козацької України. Систематизацією правових норм займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів.

Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Ініціатива підготовки збірника виходила від російського уряду, який у «Решительных пунктах...» гетьманові Д. Апостолу (1728 р.) запропонував укласти збірку чинного в Україні права в перекладі російською мовою. Роботу було завершено в результаті 15-річної праці спеціально створеної комісії, до складу якої входили представники козацької старшини й духовенства. Серед членів комісії були високопоставлені правники (лохвицький сотник В. Стефанович, генеральний хорунжий М. Ханенко), знані історики (С. Савицький, С. Луковський, Я. Лизогуб), професори Києво-Могилянської академії та культурні діячі (П. Апостол). У складанні збірника комісія творчо використала першоджерела: Литовський статут 1588 р. (в польському виданні 1648 р.), правові книги магдебурзького і хелмінського права, гетьманські універсали, окремі російські законодавчі акти, реальну практику козацьких судів, українське звичаєве право. Багато норм і правничих дефініцій комісія виробила самостійно.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» як систематизований збірник чинних в Україні-Гетьманщині правових норм структурно склалися з передмови і 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів (за іншими даними І. Бойка – 532 артикули і 1607 пунктів). Окрім того, до збірника було додано Інструкцію кодифікаційної комісії та «Степенный малоросійського військового знання порядок после гетмана», тобто перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини. Кодекс мав пояснення цитат, що наводились у тексті, алфавітний покажчик, заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів.

Провідною ідеєю збірника вважають захист феодального ладу. Водночас у зводі обґрунтовувалося право Лівобережної України на автономне самоврядування. А це суперечило тогочасній царській політиці, поточному законодавству, спрямованому на створення єдиної правової системи Російської імперії. Саме ця обставина, на думку більшості вчених (В. Кульчицький, А. Ткач), була справжньою причиною того, що український кодекс не було вчасно затверджено.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Україні, мали на меті закріпити економічне й політичне становище української шляхти, яке дедалі більше зміцнювалося, а також відобразити її прагнення відновити українську автономію. Найбільш помітними спробами систематизації правових норм в Україні того часу були передусім приватні кодифікації Ф. Чуйкевича, В. Кондратьєва, О. Безбородька.

У 1750–1758 рр. за дорученням гетьмана Кирила Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Федір Чуйкевич здійснив приватну кодифікацію і розробив по-своєму унікальний збірник під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських...» Цей збірник, власне, був витягом із польсько-литовського та російського законодавства, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі й Правобережжі впродовж XV–XVIII ст. Структурно він складався з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про рочки й роки (судова організація); 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок.

У збірнику систематизовано юридичні норми, які закріплювали права українських державців на землю й маєтки, на залежність від них селян (посполитих). У травні 1752 р. цю книгу було передано гетьманові К. Розумовському з присвятою від Ф. Чуйкевича. Згодом автор додав розділи: про Апеляції зі Статуту (1754 р.); про давність земську (1755 р.); про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758 р.). Хоча праця Ф. Чуйкевича не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалась у тогочасній судовій практиці й помітно вплинула на подальший розвиток правової думки в Україні. Зміст і рекомендації кодифікації Ф. Чуйкевича, зокрема, було враховано під час проведення судової реформи 1760–1763 рр.

Наступним кроком у напрямку систематизації чинних в Україні правових норм стало підготування групою правників під керівництвом секретаря Малоросійської колегії та члена Генерального суду Олександра Безбородька збірника під назвою «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.). Усі правові норми з різних джерел, які діяли в Україні протягом майже двох останніх століть, у збірнику викладались у хронологічному порядку, – у цьому плані даний збірник був унікальним зводом, оскільки дозволяв відслідковувати історичний розвиток різних інститутів права і виявити його основні тенденції. Книга була збірником норм державного, адміністративного та процесуального права. Однак, вони були викладені таким чином, щоби довести необхідність відновлення попередніх «малоросійських прав», тобто автономного устрою України.

О. Безбородько систематизував права по розділах, показав регламентацію управління на Лівобережній Україні, діяльності судів, розкрив джерела права, з'ясував фінансове адміністрування, самоуправління міст, соціально-правове становище старшин, духовенства, козацтва, селянства. До збірки додано інструкцію про судову організацію та судовий процес першої половини XVIII ст. Проте, зіткнувшись із централізаторською політикою самодержавства, скерованою на ліквідацію особливостей системи управління в Україні, «Екстракт малоросійських прав» також не було затверджено Сенатом як офіційний збірник права.

Видатною пам'яткою в історії українського державного права є «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького»*, яку історики називають «Конституцією Пилипа Орлика». Це була перша в історії країн Європи писана конституція. П. Орлик у 1710 р. був обраний гетьманом Війська Запорозького. У день виборів (5 квітня) було оприлюднено й Конституцію, у якій використано найкращі правові й політичні ідеї та ідеали, вироблені протягом багаторічної історії розвитку українського народу. Конституція є своєрідним договором між генеральною старшиною та гетьманом.

Конституція Пилипа Орлика мала закріпити в Україні демократичну республіканську форму правління, справедливий соціально-економічний устрій і була спрямована на згуртування всього українського суспільства для боротьби з російським уярмленням. Конституція чітко розмежовувала компетенцію трьох гілок влади, наділяла гетьмана правом бути гарантом широких прав і свобод українців, не допускати соціальну експлуатацію населення

Висновки. Формування й розвиток державно-правових інститутів Гетьманщини були результатом складних соціальних, політичних, економічних зрушень, які відбулися в українському суспільстві в середині XVII ст., результатом державотворчих пошуків і взаємодії різних соціальних верств тогочасного українського суспільства. Все це вплинуло на особливості функціонування як у цілому всього державного механізму, так і окремих його елементів.

Вищу законодавчу і виконавчу владу здійснював обраний Генеральною (козацькою) радою гетьман. На раді він міг зректися влади, подякувавши за обрання і поклавши булаву. Гетьман командував військом, очолював адміністрацію, визначав напрями внутрішньої і зовнішньої політики, вів переговори з урядами інших країн. Він мав право скасовувати рішення генерального суду. Гетьман здійснював свої повноваження, видаючи універсали, накази, листи. Найважливіші питання він вирішував спільно з радою генеральної старшини, яку обирали на Генеральній (згодом, вже на старшинській) раді.

Починаючи з гетьманування Б.Хмельницького найвищою владою володіла старшинська рада, на якій фактично вирішувалося питання про обрання гетьмана, основні питання внутрішньої і зовнішньої політики. Рада генеральної старшини була своєрідним представницьким органом, тогочасним парламентом, який складався з генеральної старшини, обраних представників армії (знатне військове товариство) та обраних представників від міщан.

Вищим органом виконавчої влади періоду Національної революції другої половини XVII ст. був Генеральний уряд. Він вважався головним розпорядчим, виконавчим і судовим органом української козацько-гетьманської держави. До складу Генерального уряду входили гетьман, генеральні старшини і центральні органи виконавчої та судової влади – генеральні канцелярії.

У період з 1659 рр. і до гетьманування І. Мазепи автономію Гетьманщини у складі Московського царства визначала ціла низка документів державно-правового і міждержавного характеру, які увійшли в історію держави і права України під загальною назвою «Гетьманські статті» Вказані акти підписувалися гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками – з іншого. Останні для царського уряду впродовж XVII ст. стали юридичним засобом обмеження українського державного суверенітету, інструментом трансформації протекторату Московії над Гетьманщиною у відносини автономії. Це засвідчує порівняльний

* Текст Конституції Пилипа Орлика доступний за цим посиланням на сайті ВР України:
URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

аналіз текстів «гетьманських статей», які уклали гетьмани Лівобережної України (Гетьманщини) із Московськими царями. Зафіксовані у них умови свідчать про поступове, але неухильне обмеження автономії Гетьманщини.

Статті, попри зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Вони були своєрідними конституційними актами, на підставі яких діяли всі інші джерела права. Цими актами встановлювалися найбільш істотні норми, які визначали права гетьмана, судову організацію та джерела права, а також права й привілеї класів та окремих соціальних груп, фінансові відносини, організацію козацтва й чиновництва. Не випадково всі кодифікатори використовували договірні статті в систематизації чинних норм і укладанні нових збірників права.

Отже в умовах постійної зовнішньої агресії та громадянської війни між прихильниками Московії та Речі Посполитої Гетьманщина поступово втрачала державний суверенітет. Поразка гетьмана І. Мазепи стали переломними в розвитку українського державотворення, започаткувавши завершальний етап розвитку козацької держави, її поступової інкорпорації до складу Російської держави. Фактично період XVIII ст. вітчизняної історії проминув під знаком ліквідації автономії козацько-гетьманської держави.

Здійснені кодифікації права періоду Гетьманщини XVIII ст. свідчать насамперед про те, що в основі тогочасних кодифікаційних робіт лежали зміни в соціально-економічних і політичних відносинах. Безпосередній вплив на кодифікацію українського права в той період мала внутрішня політика російської самодержавної влади. Наявність різних розробок правових збірок, нормативні акти гетьманської влади свідчили про високий рівень правової освіти, розвиток правових ідей у козацькій Україні, високу правову культуру українського народу. Кодифікація українського права XVIII ст. засвідчила, що українське право та українська науково-юридична техніка того часу були набагато краще розвинені порівняно з російським правом і російською юридичною технікою.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. З яких соціальних верств (груп) складалося українське суспільство XVII – XVIII ст. і які особливості їхнього правового статусу.
2. Вкажіть повноваження таких органів державної влади Гетьманщини: загальна війська (козацька) рада, старшинська рада, гетьман, генеральний уряд.
3. Назвіть склад Генерального уряду Гетьманщини і яка компетенція його урядовців?
4. Вкажіть сферу діяльності Генеральної військової канцелярії.
5. Які суди існували в період II пол. XVII – перш. пол. XVIII ст. та яка їхня юрисдикція?
6. Охарактеризуйте форму державного правління козацької держави та її державний устрій, поміркуйте як розвивалася (еволюціонувала) форма козацької держави – Гетьманщини?
7. Вкажіть повноваження Генерального суду та його юрисдикцію.
8. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялася територія Гетьманщини?
9. Коли і з якою метою був укладений Гадяцький договір?
10. Вкажіть хронологічні межі періоду «Руїни» в історії українського державотворення?

11. Коли і в союзі з ким козаки розбили російську армію під Конотопом?
12. Назвіть місцеві органи влади та управління епохи козацько-гетьманської держави.
13. З якою метою були укладені між польською та московською державами Андрусівський договір 1667 року та Вічний мир 1686 року?
14. Коли і за яких обставин російське самодержавство у XVIII ст. ліквідувало державно-правовий інститут гетьманства та знищило Запорізьку Січ?
15. Коли і за яких обставин відбулося остаточне закріпачення українських селян у Російській імперії?
16. Вкажіть основні положення т.зв. «гетьманських статей» та їх значення у державно-правовому розвитку Гетьманщини у XVII ст., а саме: Переяславські статті 1659 р.; Батуринські статті 1663 р.; Московські статті у 1665 року; Глухівські статті 1669 р. Конотопські статті 1672 р. та Коломацькі статті 1687 р.
17. Назвіть установи Московської держави створені з метою обмеження автономії Козацько-гетьманської держави? Вкажіть час їх функціонування.
18. Коли Російська імперія запровадила заборону на обрання гетьмана?
19. У 1734 р. цариця Анна на прохання гетьмана Д.Апостола дозволила запорожцям повернутись до рідного краю і заснувати Запорізьку Січ, яка її назва?
20. У чому полягала сутність судової реформи 1760 року проведеної К. Розумовським?
21. Яку структуру мала судова система за реформою К. Розумовського?
22. Вкажіть назви основних джерел права України XVIII ст., вкажіть їх структуру і основні положення, поясніть їхнє значення для розвитку української правової системи XVIII ст.
23. Вкажіть повноваження вищих органів державної влади відповідно до положень Конституції Пилипа Орлика 1710 року «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорізького».
24. У якому році на Лівобережжі російським самодержавством було запроваджено кріпацтво?
25. Яку назву мав орган законодавчої влади відповідно до конституції П.Орлика 1710 року?
26. Поясніть у який спосіб відбувалося Російське втручання у справи Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). З цієї метою перерахуйте російські державні установи, що мали основним своїм завданням управління Україною.
27. Назвіть особливості кодифікації зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ».
28. Вкажіть хто і з якою метою здійснив кодифікацію зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ»?
29. Які джерела права Речі Посполитої продовжували зберігати свою чинність в Гетьманщині?
30. Поясніть місце і значення звичаєвого права та законодавчих актів гетьманської влади.
31. Коли в Гетьманщині розпочалося запровадження російського адміністративно-територіального устрою?
32. Коли і хто знищив Запорізьку Січ?

Список використаних джерел

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник. Львів: Світ, 2000. 118 с.
2. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа / І.А. Коляда та ін. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012 . 470 с.
3. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005. 367 с.
4. Воронянський О. В. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ - козацька республіка / Історія України : навчальний посібник. Харків, 2006. С. 75–89.
5. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво: наукове видання. К.: Вища школа, 1994. 539 с.
6. Голобуцький В.О. Запорізька січ в останні часи свого існування (1734-1775). Дніпропетровськ.: Січ, 2004. 420 с.
7. Гончар О. Юридична природа Переяславського акту / Історія в школі. 2004. № 3. С. 17-19.
8. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. 187 с.
9. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. 234 с.
10. Грозовський І. Козацьке право. Право України. 1997. № 6. С.76–80.
11. Гураль П. Характерні ознаки територіальної громади у Запорізькій Січі. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Львів, 2003. С. 127-129.
12. Гуржій О.І. Історія козацтва: держава, військо, битви / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. К.: Арія, 2015. 479 с.
13. Єрмолаєв В.М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII - XVIII ст.): навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти /В.М. Єрмолаєв, А.І. Козаченко. Харків : Право, 2002. 173 с.
14. Журавель, М. В. Порядок обрання Гетьмана на Україні у XVII-XVIII ст. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2009. № 43. С. 168–173.
15. Журавель М. В. Компетенція гетьмана в українській козацькій державі в XVII-XVIII ст. Митна справа. 2008. № 6. С. 82-87.
16. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. 379 с.
17. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / укл. та перекл. В.Крекотень, В.Шевчук, Р.Іванченко. К. : Дніпро, 2006. 976 с. : іл.
18. Ідзьо В. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі XV–XVIII ст.: за дослідженнями академіка В. Грабовецького. Івано-Франківськ, 2014. 85 с.
19. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.1 / відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2006. 800с.
20. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.2 / відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2007. 724.
21. Когут, З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. Український історичний журнал: наук. журн. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. К. 2011. № 3. С. 50–73 .
22. Козаченко А. Державне право України другої половини XVII-початку XVIII ст. Вісник Академії правових наук України. 2004. № 4. С. 47-53.
23. Кормич Л. І. Значення української козацької державності - Гетьманщини / Л. І. Кормич, В. В. Багацький // Історія України : підручник. К., 2006. С. 216-217.

24. Кормич Л. І. Політико-правові аспекти державного устрою Української козацької держави - Гетьманщини / Л. І. Кормич, В. В. Багацький // Історія України : підручник. К., 2006. С. 164-176.
25. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах: наук. вид. / упоряд. С. О. Павленко. 2-ге вид. К.: Києво-Могилян. акад., 2008. 1142 с.
26. Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упорядник: В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. 607 с.
27. Магновський І. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у період козацького державотворення XVII – XVIII ст. Право України. 2010. № 4. С. 343–348.
28. Маковський В.І. Становлення основ української державності у середині XVII ст. та причини її ліквідації. Дніпродзержинськ, 1995. 245 с.
29. Мицик Ю. А. Писемні джерела з історії українського козацтва: Законодавчі акти, матеріали судово-адміністративних установ. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / відп. ред. В.А.Смолій. К., 2007. Т. 2. С. 558-561.
30. Мірошніченко М.М. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): Монографія. К.: Атіка 2006. 544 с.
31. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. : державний лад / П. П. Музиченко // Історія держави і права України: навч. посіб. рек. МОНУ / К., 2007. С. 137-142.
32. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр.: загальний історичний огляд / П. П. Музиченко // Історія держави і права України : навч. посіб. рек.МОНУ. К., 2007. С. 126-129.
33. Музиченко П. П. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. : судова система та процес. Історія держави і права України : навч. посіб. рек. МОНУ. К., 2007. С. 142-143.
34. Олійник О.Л. Врядкування в Україні княжої та козацької доби: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2012. 319 с.
35. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.1, 2-е видання/ відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2011. 800с.
36. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т.2, 2-е видання / відп. ред. В.А. Смолія та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. 2011. 724.
36. Опанасюк В.В. Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Богдана Хмельницького: історіографія проблеми: частково анотований бібліографічний покажчик. Суми: Вид. СумДУ, 2009. 56 с.
37. Паньонко І.М. Органи влади Запорізької Січі: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 143 с.
38. Плецький С. Ф. Козацька старшина. Українське козацтво. Запоріжжя, 2002. С. 238-240.
39. Плецький С. Ф. Становлення прикордонної служби запорізького козацтва. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Вип. V. С. 12-21.
40. Рафальський, О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року: ретроспективний аналіз: монографія / О. О. Рафальський; наук. ред. І. Ф. Курас. К.: Генеза, 2004. 296 с.
41. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Львів: ЛДУВС, 2012. 215 с.

42. Руїна / упоряд. і авт. передмови О.І. Гуржій. К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2015. 429 с.
43. Семенов В. Органи державного управління в Запорізькій Січі. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2006. № 1. С. 379-384.
44. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. К.: Альтернативи. 1997. 367 с.
45. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков К.: Альтернативи, 1999. 351 с.
46. Смолій В.А. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. К., 1999. 107 с.
47. Смолій В.А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / Валерій Смолій, Валерій Степанков. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 118 с.
48. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. К.: Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.
49. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / В. Смолій, В. Степанков. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 193 с.
50. Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI - першої половини XVII ст. Київська старовина. 2005. № 1. С. 35-59.
51. Страхов М. Основні риси зовнішньої політики Української козацької держави Богдана Хмельницького (1648-1657 pp.). Вісник Академії правових наук України. 2006. № 3. С. 60-66.
52. Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: Нарис історії української державної ідеї / І.Я. Терлюк, І.М. Флис. Львів: Вид-во Тараса Со-роки, 2008. 300 с.
53. Українське козацтво: мала енциклопедія / ред. Турченко Ф.Г. Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.
54. Універсали Б. Хмельницького 1648-1657 / упоряд. І. Крип'якевич та ін. К.: Альтернативи, 1998. 381 с.
55. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І.Бутич та ін. Київ; Львів: НТШ, 2002. 391 с.
56. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; редкол.: Павло Сохань та ін. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1085 с.
57. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі / Олександр Миколайович Уривалкін, Михайло Олександрович Уривалкін. К. : Дакор, КНТ, 2008. 395 с.
58. Федущак-Паславська Г. Українська держава Козацької доби. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2005. Вип. 41. С. 74-80.
59. Яковлів А. Україно-Московські договори в XVII – XVIII віках. URL. : http://chtyvo.org.ua/authors/Yakovliv_Andrii/Ukrainskomoskovski_dohovory_v_XVII_XVIII_vikakh/ або на сайті URL. : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/10561-yakovliv-a-ukrayinsko-moskovski-dogovori-v-xvii-xviii-vikah/>

ТЕМА 16. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ НА ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ. АВСТРІЙСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЇ

I Державно-правовий устрій українських земель в складі Російської імперії.

1. Особливості розвитку українських земель у складі Російської імперії.

2. Суспільний лад: становість суспільства російської імперії і правове становище станів до 1861 року. Зміни в суспільному ладі в результаті скасування кріпосництва в 1861 році.

3. Державний лад та адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії.

4. Судова система імперії та реформа судочинства в 1864 році. Незавершений характер реформ російського судочинства в українських губерніях.

II Державно-правовий устрій українських земель в складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії.

1. Особливості розвитку українських земель у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії.

2. Державний лад і особливості внутрішньої політики Австрії в період правління Франца-Йосифа (1848-1916 рр.).

3. Участь українців у політичному житті Австро-Угорської монархії.

Вступ

Наприкінці XVIII ст. українські землі у своїй більшості на Лівобережжі, Правобережжі (Київщина, Брацлавщина, Волинь) і на Півдні знаходилися в складі Російської імперії. Західноукраїнські території – Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – в результаті поділів Речі Посполитої опинилися в складі Австрійської імперії.

До початку XX ст. Російська імперія залишається абсолютною монархією, суспільство якої поділяється на стани, привілейованими (дворяни та духовенство) найбільш безправними (селяни та робітники). Основною характерною рисою національної політики самодержавства був російський шовінізм, дискримінація та денаціоналізація українського населення (як і інш. народів Імперії). Реформи, які проводилися мали незавершений та половинчастий характер, що в решті призвело до соціального вибуху у 1917 році і встановлення в Росії комуністичної диктатури.*

Особливості розвитку правової системи під владою Імперії. Якщо правові інститути Гетьманщини були повністю ліквідовані в кінці XVIII ст., то Литовський Статут 1588 р., магдебурзьке і місцеве звичаєве право продовжували діяти в Росії, зокрема, в Полтавській, Волинській, Київській і Подільській губерніях до середини XIX ст.

У 1840-1841 роках на Україну розповсюджується загальноросійське цивільне і кримінальне законодавство. В Правобережній Україні місцеве право було скасоване беззастережно у зв'язку з повстаннями польської шляхти проти царизму. В Полтавській і Чернігівській губерніях указом від 15 квітня 1842 року вводиться загальноімперське законодавство про судочинство.

Для Австрійської імперії початку XIX ст. властивим став процес встановлення парламентської монархії, створення крайових сеймів для Галичини та Буковини

* Під виглядом диктатури пролетаріату.

в 1850 році і незавершений характер конституційних реформ 1848 – 1850 рр. Проте навіть такі половинчасті реформи спонукали українців до активної участі в громадському житті. Одразу після т.зв. весни народів, українці сформували низку політичних вимог до монархії Габсбургів, серед яких автономія краю, розширення обсягу національних прав, зокрема, право на освіту рідною мовою.

I Державно-правовий устрій українських земель в складі Російської імперії

1. Особливості розвитку українських земель у складі Російської імперії

У першій половині ХІХст. Україна залишається сільськогосподарською країною. Але той факт, що поміщикам належало біля 70 відсотків усієї землі, значно гальмував перехід сільськогосподарського виробництва до ринкової економіки. Основна маса населення (окрім невеликої частини козацької старшини) була перетворена на кріпаків у 1783 році. На Лівобережну Україну було поширене Соборне Уложення 1649 року в якому йшлося про повне закріпачення селянства. За характером державні повинності були грошовими і натуральними, тобто селяни сплачували державні податки і виконували феодалські повинності.

Українські землі в Російській імперії офіційно називалися «Малоросія», – у 1801 році було створено Малоросійське генерал-губернаторство. З 1764 р. відповідно до указу царя за південноукраїнськими землями закріплюється назва «Новоросія»*, куди входять Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. Український народ продовжував називати Лівобережжя – Гетьманщиною.

Очевидно, що реакційність російського самодержавства викликала незадоволення прогресивної частини суспільства. Так у 1825 році в Росії відбувається повстання декабристів (очолене М.Муравйовим-Апостолом) – однією з головних ідей якого було ліквідація кріпацтва і станового суспільства, встановлення республіки замість абсолютної монархії. Це повстання потерпіло поразку. Проти кріпосництва виступають такі відомі особистості як Т. Шевченко та М. Вовчок, представники Кирило-Мефодіївського товариства. Усі хто в ХІХ ст. виступав проти російського самодержавства, жорстоко переслідувалися або ж фізично винищувалися, саме так як це відбувається в Росії і сьогодні з усіма, хто відкрито виступає проти В. Путіна.

Переломним етапом економіки України, як і Російської імперії в цілому, став кінець 50-х – початок 60-х років. Кримська війна, яку розв'язав Микола I, закінчилася ганебною поразкою російської армії. Його наступник – Олександр II був змушений розпочати низку реформ. В 1856 році він заявив, що кріпацтво має бути скасовано, і що це треба зробити зверху, а не чекати, коли воно почне скасовуватися знизу. Проте аж через п'ять років – у 1861 проголошується Маніфест про скасування кріпацтва, ліквідація якого затягнулася на десятиліття.

Реформа про ліквідацію кріпацтва була головною серед інших реформ. Російський царат намагався також провести земську (1864 р.) і міську (1870 р.) реформи. І хоча ці реформи не порушили суті абсолютної монархії, вони започаткували процес лібералізації суспільства. Очевидною стала неможливість збереження феодалських відносин в тому вигляді, в якому вони сформувалися ще в ХVІІ ст. Ліквідація кріпосного права у 1861 р. привела до корінних змін в економіці України.

* Новоросійське генерал-губернаторство було створено російською адміністрацією в 1814 р. Варіації принизливих для українців назв «Малоросія» чи «Новоросія» були ініційовані імперськими амбіціями викликаними типовим для російської держави шовінізмом.

Реформа 1861 року створила умови для подальшого розвитку промисловості. На якісній новій основі формуються металургійна, цукрова, паперова, вугільна галузі. Розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, транспорту сприяв залученню визволеного від кріпосної неволі селянства в промислове виробництво. Падіння кріпацтва стало одним з найважливіших рубежів в історії українських земель, що були під владою Російської імперії з абсолютистською формою правління. Одержує перемогу основна умова розвитку капіталізму – вільний ринок найманої праці.

Безземельні і розорені селяни, які не змогли викупити феодальні землі, поповнили лави робітників, що позначилося на промисловому піднесенні, яке почалося з 1910 року. Якщо у 1910 році в промисловості України було зайнято 475,2 тис., то в 1917 році – 893 тис. робітників. Позитивні зрушення в економіці мали і багато негативних наслідків. В Україні розвивались головним чином галузі промисловості, націлені на розробку її природних ресурсів. Вказане характеризує політику Росії як колоніальну.

Виселення українців з українських земель. На початку правління Миколи I, в 1828–1829 роках Росія вела війну з Туреччиною. Підчас війни російський уряд, побоюючись, що запоріжці, які жили за Дунаєм, можуть виступити на боці Туреччини, запропонували їм повернутися в Україну. Козаків було поселено біля Маріуполя. Тут було створено Азовське козацьке військо, яке вже в 1846 році було переселене з України на Північний Кавказ.

Імперська політика визначала систему державного управління та зміни, які відбувалися в ній протягом XIX – поч. XXст. Так, тенденція зміцнення поліцейсько-бюрократичної системи привела до ліквідації навіть згадки про автономію України. Здійснюючи по відношенню до українців дискримінаційну політику, самодержавство насаджувало в органах управління та самоврядування на українських землях чиновників неукраїнського походження, що стало виявом російської дискримінації.

Запроваджений в Україні механізм політичного управління було побудовано таким чином, щоб максимально забезпечити впровадження в життя імперської політики денационалізації (русифікації) відносно українців. Так, зокрема, у 1863 р. був виданий Валуєвський циркуляр-розпорядження царського уряду про заборону друкувати книги українською мовою. Автор циркуляру міністр МВС Валуєв стверджував, що ніякої окремої малоросійської мови не було і бути не може. Ще реакційнішим був Емський указ 1876 р. підписаний царем Олександром II у м. Емсі. Вважається, що виданню указу передував меморандум, надісланий імператору Юзефовичем, в якому той заявляв, що українці хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі».

Емський указ доповнював основні положення так званого Валуєвського циркуляра 1863 року. Указ забороняв:

- ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою без спеціального дозволу;
- видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот;
- друкувати будь-які книги українською мовою;
- ставити українські театральні вистави (заборону знято у 1881 р.);
- влаштовувати концерти з українськими піснями;
- викладати українською мовою в початкових школах.
- дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови їх написання згідно з загальноросійською орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку.

Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені книги українською мовою, що не відповідають зазначеним вимогам.

На підставі Емського указу було закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства у Києві, припинено видання «Киевский телеграф», ліквідовано Громади, звільнено ряд професорів-українців з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського та інш.). У 1878 на Паризькому літературному конгресі М. Драгоманов виступив на захист української мови і культури і різко засудив Емський указ. Валуєвський циркуляр та Емський указ 1786 р. стали проявом шовіністичної (заперечення української нації та її права на самовизначення) політики царської Росії. Емський указ не був скасований офіційно, однак втратив чинність 17 жовтня 1905 року з виданням так званого «Маніфеста громадянських свобод» імператором Миколою II.

Водночас зі середини XIX ст. серед українців починається зростання національної свідомості та формування української національної інтелігенції як нової політичної еліти. Основну роль взяли на себе українські поети: І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Вовчок, П. Куліш, та науковці: історики, мовознавці і правники: О.Потебня, О. Бочковський, В. Винниченко, М. Василенко, М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Костомаров. Початок XX ст. – Формування українських політичних партій та ідеї українського націоналізму. Яскравим прикладом є «Самостійна Україна» М. Міхновського створена на протигагу федеративним ідеям М. Грушевського та М. Драгоманова. Кінець XIX – початок XX ст. започаткував масовий національно-визвольний рух в Україні.

У цей же час серед українських робітників поширюються ідеї марксизму. Революційні настрої незабаром охоплюють всі кола суспільства. Починається масове створення політичних партій. Особливо бурхливим був цей процес в Україні. Найбільш значними серед створених партій були: Революційна Українська партія (РУП) (1899), яка в 1905 році розпалася на Народну Українську партію і Українську соціал-демократичну робітничу партію, Українська радикально-демократична партія (1905). Основними їхніми вимогами були створення самостійної української держави (або ж автономія в межах імперії).

Російський уряд вважав культурно-національний рух в Україні державним сепаратизмом. У 1911 році П. Століпін писав, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваному українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою України на автономних національно-територіальних основах».

2. Суспільний лад: становість суспільства російської імперії і правове становище станів до 1861 року. Зміни в суспільному ладі в результаті скасування кріпосництва в 1861 році

Після знищення залишків автономії України у складі Російської імперії суспільний лад приводиться у відповідність до суспільного ладу Росії. Офіційно все населення Російської імперії складалося з чотирьох станів – дворянства, духовенства, селянства (сільських обивателів) та міських жителів (міських обивателів).

Дворянство. Дворянство володіло найбільшим обсягом прав та привілеїв в Російській імперії. Більш того, приймаються нові нормативні акти, що зміцнюють привілейоване становище дворянства. Так, дворянам було надано право кредиту в Дворянському банку і приватних земельних банках під заставу земель, встановлювалися премії за реалізацію сільськогосподарської продукції тощо. Пануюче становище займало дворянство і в державному механізмі. У створених за земською 1864 року та

міській 1870 року реформами органами земського та міського самоврядування дворянству відводилося чільне місце. Дворяни очолювали училищні ради, визначали особовий склад мирових судів. Закон 1889 року про земських начальників, які призначалися тільки з потомствених дворян, передавав їм всю судову і адміністративну владу на місцях. Розширюється мережа дворянських привілейованих навчальних закладів.

Перетворення дворянства (поміщиків) у буржуазію. Оскільки дворянство мало привілейований статус та значні економічні преференції від держави поступово, після реформи 1861 р., в умовах становлення товарного виробництва, відбувалося перетворення російського дворянства на буржуазію. Буржуазія формується і з таких соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, що йшли шляхом підприємництва.

Перетворення певної частини цих станів у буржуазію було довготривалим і складним. Цей процес відбувався в межах загальних для всієї Російської імперії закономірностей. Але формування буржуазії в Україні мало свої особливості, які визначалися рівнем розвитку промисловості та сільського господарства, спеціалізацією виробництва.

Відразу ж після селянської реформи 1861 року починається швидке зростання фабрично-заводської промисловості, яка поглинає дрібнотоварне і мануфактурне виробництво. Реформа створила джерело дешевої робочої сили, що привело до надзвичайно високої норми її експлуатації. Це приваблювало до України іноземні капітали, внаслідок чого розвиток капіталізму йшов тут більш прискореними темпами, а це, в свою чергу, сприяло перетворенню України, особливо її Півдня, в один з найбільш промислово розвинених районів імперії.

Провідне становище в буржуазному стані належало великій буржуазії, яку складала перш за все промислова та банківська буржуазія.

Характерною особливістю промислової буржуазії в Україні був її багатонаціональний склад: росіяни панували в суконній, машинобудівній промисловості, залізничному транспорті (Дегтярьови, Суботіни), євреї - в харчовій промисловості (Бродські, Горенштейни, Гальперіни). Таким чином основний капітал зосереджувався в руках ворожих до українців росіян та євреїв. Частину промислової буржуазії України становили представники іноземного походження – бельгійського, французького, німецького.

До середньої буржуазії умовно можна віднести буржуазну інтелігенцію – адвокатів, лікарів, землемірів, інженерів. Дрібна буржуазія (власники невеликих підприємств) відступала на задній план. Але на відміну від інших країн, в Україні був досить значний прошарок дрібної буржуазії.

Духовенство і релігійна політика Російської Імперії. Православне духовенство в Російській імперії було важливою політичною і економічною силою. Воно було звільнене від особистих податків, тілесних покарань тощо.

Разом з тим продовжувалась тенденція підпорядкування Церкви і духовенства царату. Після другого розподілу Польщі до Російської імперії відійшли Київщина, Поділля, Волинь та Західна Білорусія. Православна Церква перейшла під юрисдикцію російського православного Синоду. Після третього розподілу Польщі в 1795 році стала збільшуватись загальна кількість церков та пастви, що поверталися з унії до православ'я. За Миколи I починається дискримінація уніатської Церкви. Найбільший удар по ній було нанесено після польського повстання 1831 року. Від того дітей змішаних шлюбів записують як православних, закривають всі католицькі школи. У 1839 році було проголошено “акт злуки” уніатів із православними. Уніатська Церква в межах Російської імперії була ліквідована. Формально свобода віросповідання була поновлена Маніфестом лише 17 жовтня 1905 року.

Політика Синоду (орган управління РПЦ) відносно Української православної церкви в XIX ст. Дала свої наслідки. Українська Церква стала частиною Російської православної Церкви. Київські митрополити були як правило росіянами і підтримували шовіністичну політику самодержавства.

У другій половині XIX ст. Помітно набула сили русифікація Української Церкви. Синод заборонив проповіді українською мовою, українську вимову в богослужінні. Заборонялося будувати церкви в українському стилі і вживати його при малюванні ікон, дотримуватись звичаїв, які відрізняли українське богослужіння від московського. Призначення священників замість їхнього обрання селянами сіяло недовіру між духовенством і громадами. Це призвело до поширення в Україні різноманітних сект. Однак треба підкреслити, що головна маса народу залишилася відданою своїй Церкві та своїй вірі.

Міське населення (міські обивателі). У першій половині XIX ст. Міське населення України зросло у 2,5 рази. Реформи другої половини XIX ст. Привели до якісних змін у складі міського населення. Значну його частину тепер складали буржуазія та робітники. Головним джерелом утворення робітничих кадрів було зубожіле селянство, яке, впливаючись у велику машинну промисловість, пориваючи зв'язки з землею.

Селянство. До реформи 1861 року правове становище селян України характеризується посиленням кріпосного гніту. Указами 1800, 1804, 1808, 1828 років завершується юридичне закріпачення селян України. Напередодні реформи 1861 року в руках поміщиків зосереджувалося понад 70 відсотків усієї землі та біля 60 відсотків загальної чисельності селян. Селяни поділялися на дві великі групи: закріпачені та державні селяни. Закріпачені селяни. Те, що в XVIII ст., після указу Катерини II 1783 року, з юридичного погляду було прикріпленням селянина до землі, яку він не мав права залишити, в XIX ст. обернулося на повне рабство. Селянин перетворився на об'єкт, на повну власність поміщика, з ним останній міг робити все, що йому заманеться: перевести на інше місце, продати разом з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти, подарувати, заслати в Сибір. Переважаючою формою експлуатації кріпосних селян була панщина.

Поміщик був суддею кріпака і навіть міг розглядати справи між кріпаками і сторонніми особами. Поміщики мали право карати своїх селян різками, а деякі з них мали свої в'язниці. Пан вершив життя і смерть кріпака. Відомий англійський правознавець Ієремія Бентам вважав російське кріпацтво формою ганебного рабства. Справа в тому, що станом на XIX ст. в Європі вже ніде не було кріпацтва в такій реакційній формі як у Російській імперії.

Державні селяни складали другу значну частину українського селянства. На Лівобережжі державними селянами були близько 50 відсотків, на Правобережжі – 13 відсотків, на Півдні України – 37 відсотків. Основною формою експлуатації державних селян була грошова рента та податки державі, розмір яких постійно зростав. Незважаючи на це, їхнє правове становище було кращим, ніж становище кріпаків. Державні селяни були особисто вільними, користувалися казенною землею.

Ліквідація кріпосництва в Російській імперії і правове становище селян України після реформи 1861 року. Головні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 року* та в «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими актами селяни ставали особисто

* Рекомендуємо див. с. 249 п. 10.4. Хрестоматії з історії держави і права України: навч. посібник (упоряд. А.С. Чайковський (кер), О.Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук) К.: Юрінком Інтер, 2003.

вільними, проте право власності на землю лишалося за поміщиками. В користуванні селян залишалася садиба і польовий наділ, за які вони мусли відбувати панщину або платити оброк. Між поміщиками і селянами укладалася угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами. На складання і введення в дію уставних грамот відводилося два роки – у цей період селяни переходили на становище тимчасово зобов'язаних. Для розв'язання різних спірних питань створювалися інститут мирових посередників, які формувалися з дворянства, зрозуміло не на користь селянства.

На кріпосних селян поширювалися права, що визнавалися за вільними особами, отримали право купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами, заводити підприємства тощо. Крім цього, селяни отримали право утворювати органи селянського самоврядування. Це здійснювалося в межах земської реформи 1864 року. За селянами закріплювалися також права у сфері судочинства – вони могли подавати позови і відповідати в суді, виступати як представники сторін.

Кріпосницький характер реформи проявився в Положенні про умови виходу селянина за викуп. Було встановлено, що присадибну ділянку селянин мав право викупити в будь-який час; польові ж наділи за згодою поміщика могли перейти у власність селян навіть проти бажання громади. Якщо поміщик бажав продати польовий наділ селянинові, останній не мав права відмовитись від купівлі.

Правила викупної операції означали фактично викуп не землі, а особи селянина. За основу визначення розміру викупу бралися не продажна ціна землі, а розмір грошових повинностей, які сплачувалися селянами.

Вийти з громади селянин міг, лише викупивши наділ повністю. Тільки після цього він міг скористатися більшою частиною особистих прав, які надавалися реформою.

Закони, що стосувалися державних селян, були видані 18 січня та 24 листопада 1866 року. За першим з них селяни вилучалися з-під юрисдикції Міністерства державного майна і підпорядковувалися в адміністративному відношенні загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам, створеним згідно з реформою 1861 року. За другим законом, який визначав порядок поземельного устрою державних селян, за ними закріплювалися, головним чином, ті землі, які раніше знаходилися в їхньому користуванні, але не більше 8 десятин на особу в малоземельних і 15 десятин у багатоземельних районах.

У Правобережній Україні вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів. Селяни Лівобережжя та Півдня України були переведені на обов'язковий викуп лише законом 1886 року. Після викупу вони ставали селянами-власниками.

Реформа 1861 року дала поштовх соціальній диференціації селянства, створенню сільської буржуазії. В результаті аграрної реформи на Правобережній Україні, на її Півдні та на Полтавщині майже вся земля, якою користувалося селянство, перейшла у приватну власність.

Складовою частиною аграрної реформи була політика переселення українських селян. За період з 1906 по 1912 рік тільки в Сибір з України виїхало майже 1 млн селян. Це є особливістю політики Російської імперії щодо українців. Аграрна реформа сприяла розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. В результаті її проведення більшу частину селянства України стали складати заможні селяни (фермери), які застосовували в своїх господарствах найману працю.

3. Державний лад та адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії

Центральне управління Україною здійснювали безпосередньо імператор (абсолютна влада монарха) і створені в 1802–1811 роках міністерство внутрішніх справ, і інші міністерства, що мали свої органи в системі місцевого управління.

Адміністративний апарат на місцях очолювався в кожному генерал-губернаторстві відповідно генерал-губернатором, а в губерніях був репрезентований губернаторами і адміністративно-поліцейськими губернськими установами. Генерал-губернаторами і губернаторами в Україні, як правило, були вищі військові чини. Саме тому Російську імперію називали поліцейською державою. Така організація влади була скопійовано з Пруссії.

У першій половині XIX ст. було завершено перетворення полково-сотенного устрою Гетьманщини в губернії та створення місцевого апарату управління на зразок губерній центральної Росії відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» від 12 грудня 1796 року. Водночас однією з перших на території українських земель (колись території Війська Запорізького між Бугом та Дніпром) було створено Новоросійську губернію – 1764 р. В 1803 році кількість українських губерній виросла до 9. Це були такі губернії: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 року – Харківська), Таврійська, Херсонська та Чернігівська. Територія кожної губернії, за винятком Криму, поділялася на повіти.

Частина губерній об'єднувалася в генерал-губернаторства, їхнє утворення характеризувалося частими змінами адміністративно-територіального складу. В 1801 році Київська губернія входила в одне генерал-губернаторство з Мінською губернією; Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії склали Малоросійське генерал-губернаторство. В 1832 році з Волинської, Київської, Подільської губерній було створене єдине Київське генерал-губернаторство. В 1803 році в одне генерал-губернаторство ввійшли Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. У 1812 році ці губернії разом з Бессарабською областю склали Новоросійське генерал-губернаторство. В 1835 році були створені Полтавське, Харківське і Чернігівське генерал-губернаторства.

Система губернського управління складалася з губернатора, губернського правління – казенної палати, рекрутського присутствія, присутствія поліції, суду та інших органів, підпорядкованих губернатору. Губернське державне управління здійснювалось при участі станових органів – дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства, що підкреслює становість російського самодержавства.

У підпорядкуванні губернського апарату знаходився повітовий апарат управління. Він був створений у першій половині XIX ст. По всій Україні, за винятком Криму. Система повітового управління, головну роль в якій відіграв земський суд. Земський суд являвся одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку і здійснював правосуддя. Отже йдеться про невіддільність суду від адміністрації – як закономірність у формуванні системи влади Російської імперії. Система повітових установ вінчалась повітовим предводителем дворянства і повітовими дворянськими зборами, які вибирали чиновників на деякі адміністративні та судові посади.

На думку П. Музиченка російське самодержавство в XIX – на початку XX ст. репрезентувало собою диктатуру дворянства. Проводячи політику зміцнення влади адміністративно-поліцейських органів, царат розширював компетенцію головних по-

садових осіб у системі місцевого управління – генерал-губернаторів і губернаторів. У другій половині XIX ст. Їхня компетенція розширилася за рахунок надання їм особливих і надзвичайних повноважень. Прикладом може бути Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою 1881 року, яке надало генерал-губернаторам право проголошення місцевості у стані посиленої охорони. В такій місцевості поліція і жандармерія отримали право арешту підозрілих осіб і проведення обшуку в будь-який час і в будь-якому місці без огляду на принцип презумпції невинуватості особи.

Реформи 60-70 рр. XIX ст. в Російській імперії. Значні зміни в системі управління відбулися після проведення реформ 60-70 рр. XIX ст. Головним їхнім результатом було введення органів місцевого самоврядування. Так, селянська реформа 1861 року ввела громадське самоврядування. Земська 1864 року і міська 1870 року реформи утворили загальностанові органи земського і, відповідно, городского управління в повітах, губерніях, містах. Органами селянського управління були сільські збори та обраний ними сільський староста, а також збирач податків, доглядачі хлібних магазинів, училищ та лікарень, сільські писарі. Компетенція сільських зборів була обмеженою – тут обирали сільську адміністрацію, розглядав сімейні суперечки, розподіляв і перерозподіляв землі в сільській громаді і т.д. У обов'язки сільського старости входили скликання та розпуск зборів, виконання їхніх рішень, розпоряджень волосного управління, нагляд за станом шляхів, мостів. Органи волосного управління склалися з волосного сходу, волосного старшини і волосного селянського суду. Сільські і волосні органи самоврядування були підпорядковані не тільки системі державних органів управління селянами, але й повітовим мировим з'їздам і губернським та поліцейським органам і поміщикам. Так, право скликання сільських зборів належало і мировому посереднику, і місцевому поміщику.

Земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській). У Правобережній Україні земства були запроваджені лише в 1912 році.

4. Судова система імперії та реформа судочинства в 1864 році. Незавершений характер реформ російського судочинства в українських губерніях

На початку XIX ст. судова система в Україні не була єдиною. В Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях судова система була приведена у відповідність з судовою системою Росії. До складу судової системи в цих губерніях входили губернські суди (палата кримінального і палата цивільного суду), які були другою і апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня.

Голови палат цивільного і кримінального суду призначалися. Палата кримінального суду розглядала в першій інстанції справи про посадові злочини, пожежі, порубки лісу і іс. Палата цивільного суду – справи про нерухоме майно в різних губерніях, спори про власність у містах.

У правобережних губерніях, а також Полтавській і Чернігівській структура судової системи була іншою. Так, судову систему в Волинській, Київській і Подільській губерніях очолював Головний суд, який являвся апеляційною інстанцією для нижчих судів – повітових, підкоморських, магістратських і ратушних судів.

Судова система Лівобережної України по місцевим особливостям була подібна до судової системи Правобережної України. Головною судовою інстанцією тут був Генеральний суд, який мав таку ж компетенцію, як і Головний суд на Правобережжі. Ге-

неральний суд складався з двох департаментів, які були укомплектовані генеральним суддею, двома ратниками (призначалися урядом) і п'ятьма засідателями (вибиралися від дворян кожні три роки).

Діяльність всіх судів в Україні була підконтрольна губернаторам. Вищою судовою інстанцією був Сенат.

Протягом 30-х років XIX ст. ліквідуються місцеві особливості судової системи України. В 1832–1834 роках були скасовані підкоморські і міські суди.

Генеральний і Головний суди були перетворені в палати кримінального і цивільного судів, голови яких призначалися імператором з подання міністра юстиції, а радники призначалися міністром юстиції.

На початку 30-х років, після ліквідації дії магдебурзького права в містах Правобережної України, її судова система була приведена у відповідність з судовою системою Імперії. Відмінність залишалася тільки в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царськими актами 1828 і 1829 років у судах Київської, Волинської і Подільської губерній була введена російська мова судочинства замість польської.

У 1840 році на Правобережжі та в 1842 році на Лівобережжі була призупинена дія місцевого права. В 40-х роках судова система України була приведена у відповідність із загальноросійською. Вона була доповнена волосним судом, який складався з двох інстанцій: сільської і волосної розправ. Цей суд розглядав справи державних селян.

Суди в Україні після судової реформи 1864 року. Друга половина XIX ст. у Російській імперії позначилася суспільно-політичними реформами, які не оминули зміни й судової системи. 20 листопада 1864 р. офіційно розпочалася судова реформа.

Однак особливістю проведення судової реформи в Україні було те, що вона відбувалась тут майже паралельно з введенням в дію законів, які обмежували або скасовували значну частину її прогресивних положень. У післяреформені роки в судову реформу було внесено більш ніж 700 змін та поправок. Суд присяжних був позбавлений розгляду справ про пресу і політичні злочини. Частина друга Положення про земських участкових начальників ліквідувала інститут мирових (ті що обиралися) суддів. У сільській місцевості цим займалися земські начальники (що означало невіддільність суду від адміністрації), в містах – міські судді, в повітах – повітові члени окружних судів.

Новий документ, що мав регулювати судоустрій та судочинство держави, отримав назву Судових статутів. Зміст судової реформи знайшов відображення в чотирьох законах: 1) «Учреждение судебных установлений», або судоустрій; 2) Статут кримінального судочинства; 3) Статут цивільного судочинства; 4) Статут про покарання, які накладалися мировими судьями (кодекс матеріального права, який включав норми щодо невеликих кримінальних чи адміністративних правопорушень). Статутами 1864 р. вводилася чітка вертикаль судової влади в Російській імперії. Нова судова система поділялася на такі групи судів: 1) мировий суд; 2) з'їзд мирових суддів, що був апеляційною інстанцією для першого. Наступною ланкою була система загальних судів, що складалася з: 1) окружних судів; 2) судових палат; 3) Сенату. Суттєвим недоліком судової реформи стало те, що вона впроваджувалася нерівномірно, відповідно, призводила до затягування впровадження реформи в імперії. Першими губерніями, де в повному обсязі в 1866 р. були введені судові статути, стали Санкт-Петербурзька та Московська. Надалі впровадження в дію судової реформи на решті територій Російської імперії набувало такого вигляду: спочатку вводився мировий суд, а потім набувала чинності й решта судових інститутів.

Перші кроки з упровадження реформи в Україні були зроблені в 1871 р. в опублікованому 10 липня наказі: у губерніях Віленській, Ковельській, Гродненській, Ки-

ївській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській та Могильовській запроваджувався мировий суд. Головною відмінністю запровадження мирового суду в Україні від аналогічних змін у центральноєвропейських губерніях Російської імперії стало те, що мирові судді на Правобережжі не обиралися, а призначалися урядом в особі міністра юстиції, хоча судові статuti 1864 р. передбачали обрання мирових суддів повітовими земськими зібраннями. Але на Правобережжі цей інститут був запроваджений лише в 1911 р. Тому списки кандидатів на посади мирових суддів на Правобережній Україні складалися тимчасовими повітовими комісіями та передавалися губернатору, який надсилав їх для затвердження міністру юстиції Імперії.

Подальше впровадження судової реформи на Правобережжі затягнулося майже на десять років. Проблеми виникали як загальнодержавні, так і місцеві. Серед загальних можна виділити: недостатнє фінансування, брак чиновників із юридичною освітою.

Значною проблемою на підготовчому етапі стала виборність мирових суддів та присяжних засідателів. Оскільки на правобережній Україні не були введені в дію земські установи, то, відповідно, і питання виборності суддів відпадало. Проблемою місцевого значення залишалось домінування польської шляхти та недовіра до неї з боку самодержавства. Місцеві російські чиновники пропонували заборонити полякам займати посади в пореформеному суді, не дати їм можливості бути присяжними засідателями.

Призначення, а не виборність мирових суддів та присяжних засідателів, руйнувало головну мету російської судової реформи – відокремлення судової влади від адміністративної. Адже мировий суд, запроваджений у 1871 р., так і не став виборним, те саме могло чекати й решту нових судових інститутів. І знову на перше місце виступало польське питання. Саме недовіра Російської імперії до поляків (як зрештою і до українців) ставали серйозною перешкодою в реформуванні судової системи Правобережної України*.

З огляду на те, що реформування судової системи на Правобережжі затягнулося майже на десять років, у вищих колах російського чиновництва перемогла думка про тимчасове утримання від запровадження в повному обсязі судової реформи в краї. Лише 19 липня 1877 р. було видано наказ, за яким у дев'яти західних губерніях (зокрема й на Правобережжі) вводилися в дію судові статuti 1864 р. На практиці таке трактування не відображало дійсність, адже на Правобережжі так і не була проведена земська реформа, а отже, говорити про повний обсяг судового реформування не доводилося.

Проблема впровадження земської реформи, як і проблема судової, мала спільне коріння. Російська влада з острахом дивилася на українців і поляків, тому запровадження земської реформи відкладалося на невизначений час, а це, закономірно, не давало можливості говорити про повне реформування судів і їх виборність. Адже в судових статутах 1864 р. чітко зазначено, що вибори мирових суддів повинні проводитись у повітових земських зібраннях, а списки присяжних засідателів складатись особливими тимчасовими комісіями, які формувалися щороку повітовими земськими зібраннями. Тому, щоб отримати якісний, виборний мировий суд та присяжних засідателів, потрібно було спочатку реформувати місцеве самоврядування, а потім уже братися за судову реформу. На практиці все відбувалося навпаки.

* Основною причиною такого ставлення імперської влади до південно-західного регіону були насамперед польські повстання 1830-1831 рр. та 1863 р. Головним гальмівним чинником реформування регіону лишався помітний відсоток польської шляхти, яка, на тверде переконання представників російської влади, не могла бути її надійним союзником.

Цим, передовсім пояснюється незавершеність (половинчастість) судової та змської реформ Російської імперії в Україні. Так сталося, зокрема, з реформою суду. Найбільш прогресивні на той час зміни в судовій системі – мировий суд та суд із присяжними засідателями на Правобережній Україні повною мірою (як це було передбачено судовими статутами 1864 р.) запроваджені не був. Процедура формування списків присяжних засідателів з огляду відсутності заходів щодо реформування місцевого самоврядування була відмінною від центральноєвропейських губерній Російської імперії. Тут списки присяжних засідателів формувалися особливими тимчасовими комісіями, склад яких був сталим: голова – повітовий маршалок, усі місцеві мирові судді, мирові посередники, повітовий справник, поліцеймейстер, якщо були. Списки присяжних засідателів передавалися повітовими комісіями до особливих губернських комісій, які складалися з головуючого – губернатора, губернського маршала, голів місцевого окружного суду та з'їзду мирових судів і прокурора окружного суду. Губернська комісія без зазначення причин могла виключити із загальних списків присяжних засідателів осіб, яких вона не могла допустити до виконання обов'язків. Постанови комісій із цього приводу приймалися більшістю голосів і оскарженню не підлягали. Процес упровадження судової реформи на Правобережжі закінчився лише в червні 1880 р., коли у всьому краї запрацювали нові суди. Тобто, судова реформа 1864 р. остаточно вступила в дію на Правобережній Україні аж в 1880 р.

Головним до цієї «російської» частини теми 15, є висновок про те, що за формою державного правління Російська імперія була абсолютною монархією і становим суспільством аж до самого початку ХХ ст. Тобто, найбільш реакційнішою державою на Європейському континенті. Будь які реформи російського царизму мали незавершений характер і не мали наміру розширювати обсяг прав і свобод її громадян, а лише забезпечити панування правлячої династії Романових. До соціального гніту українського народу додавався ще й національний, адже росіяни просто не визнавали українців за окрему націю.

II Державно-правовий устрій українських земель в складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії.

1. Особливості розвитку українських земель у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії.

Історія західноукраїнських земель в період австрійського панування умовно поділяється на 2 періоди:

- 1) від першого поділу Речі Посполитої до революції в Австрії 1848 р.;
- 2) від 1848 р., коли Австрійська держава стала на шлях капіталістичного розвитку і згодом перетворилася в 1867 р. у дуалістичну Австро-Угорську монархію, і аж до її розпаду в 1918 р.

У результаті розподілів Речі Посполитої в 1772 р. Австрія анексувала Галичину*, а в 1774 р. (Кючук-Кайнарджійський договір) Буковину. Закарпаття перебувало

* І. Настасяк зазначила, що австрійська імператриця Марія Терезія (династія Габсбургів) видала маніфест до населення окупованого краю, де вказувалося: «Ми, Марія Терезія, королева Угорщини, Чехії, Дальматії, Хорватії, Славонії, Галичини і Володимирії..., розглянувши нинішній стан Польщі, разом з двором російської цариці і пруського короля порадилися, щоб деякі провінції цього королівства, до яких кожному з нас окремо належать здавна права, відокремити і відібрати край цей як частину належної нам території» Далі вказувалися кордони приєднаних земель, призначення губернатора для них, заклик нових підданих до послуху і, нарешті, погроза тим, хто наважиться чинити опір імператорським наказам.

в складі Австрійської імперії ще з 1526 р. Отже, у другій половині XVIII ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії. Захопивши Галичину, Австрійська імперія штучно об'єднала українські та польські землі Східної та Західної Галичини в одну адміністративну одиницю з офіційною назвою «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору».

До середини XIX ст. в Австрійській монархії виділилися три групи країв: німецькі (Австрія, Штирія, Крайна, Трієст тощо), слов'янські (Чехія, Моравія, Галичина з Буковиною), угорські (Угорщина, Закарпаття, Хорватія тощо). Особливість 1-го періоду: спадковий монарх зосереджував усю законодавчу, виконавчу і судову влади. Він вважався єдиним джерелом права, видавав найвищі постанови, патенти, мандати, едикти, резолюції. Свої функції імператор виконував за допомогою особистої канцелярії. Дорадчим органом при ньому була Придворна канцелярія, що неодноразово змінювала назву і проіснувала до 1848 р. У 1774-1776 і 1797-1802 роках існувала окрема канцелярія для Галичини.

Територія Галичини спочатку була поділена на 18 циркулів у межах колишніх польських воєводств, які називалися також округами. З 1786 до 1849 роки до складу Галичини як 19-й циркул входила Буковина. Циркули очолювали окружні старости. До їх компетенції належали всі адміністративні та поліційні справи, нагляд за торгівлею, промисловістю, призов на військову службу тощо. Штат циркулу був невеликим - усього 10-12 осіб. До нього входили староста, три-чотири комісари, секретар, два діловоди, один або більше практикантів і два кур'єри. Старостів і комісарів призначав імператор за поданням намісника (губернатора), а всіх інших - староста.

Територія Закарпаття поділялася на комітати (жупи). У 1867 р., коли Угорщина дістала державність у складі монархії, в українському Закарпатті було чотири комітати (Березький, Ужанський, Угочанський, Мармароський). Комітати входили до складу Пожонського намісництва з центром у Братиславі, що підпорядковувалося Будапешту. На чолі комітату стояв один із великих землевласників – жупан (наджупан), якого призначав король. У комітатських управліннях зосереджувалась адміністративна, фінансова, військова та судова влада. Зокрема, його урядовці здійснювали контроль за відробітком панщини, стягненням державних і військових податків, чинили судочинство над місцевим населенням. Міста в Закарпатській Україні поділялися на жупні та окружні.

Австрійська імперія до середини XIX ст. була класичною абсолютною монархією, відповідно, суспільні відносини у приєднаних українських землях і надалі розвивалися на становій основі. Населення поділялося на привілейовані стани: шляхта й духовенство, та непривілейовані – селянство й міщанство. Більшість державних посад в Австрії приблизно до 70-80-х рр. XIX ст. у Галичині та Буковині займали не українці. Особливою суспільною верствою було духовенство. У Східній Галичині, греко-католицьке духовенство та українські правники, які отримували освіту у Львівському університеті були представниками української політичної еліти.

Українців, які проживали в межах імперії були переважно селянами, становив же яких дещо покращили реформи освіченого абсолютизму в 70–80-х роках XVIII ст. Зокрема, скасування особистої залежності селян від поміщиків та обмеження панщини (1781 р.); упорядкування повинностей (1789 р.) тощо) та, особливо, ліквідація кріпацтва у період європейської революції 1848–1849 рр. Другою після селян виробничою частиною населення були міщани. Унаслідок деформації соціальної структури західноукраїнське місто було переважно неукраїнським.

На Закарпатті, як і в усій Угорщині, остаточно феодальну залежність селян скасували законом, прийнятим угорським сеймом 18 березня 1848 р. і підтвердженим 1853 р. австрійським імператором Францом-Йосифом, але на таких самих невідгидних для селян умовах, як і в Галичині чи Буковині.

2. Державний лад і особливості внутрішньої політики Австрії в період правління Франца-Йосифа (1848-1916 рр.).

У зв'язку з революційним рухом (весна народів) 25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I проголосив Конституцію Австрійської монархії, підготовлену комісією на чолі з міністром внутрішніх справ Піллерсдорфом (так звана конституція Піллерсдорфа чи Квітнева конституція). Австрійська імперія проголошувалася конституційною монархією. Конституція передбачала створення загальнодержавної законодавчої інституції – Державного Сейму (Reichstag). Парламент мав бути спільною законодавчою владою для австрійських, чеських країв і також для Галичини з Буковиною. У загальних засадах Конституційної грамоти проголошувалося, що для всіх народів держави забезпечується непорушність їх народності і мови. Важливим додатком до цієї конституції став Тимчасовий виборчий закон від 9 травня 1848 р. Однак згодом наляканий розмахом революції Фердинанд I зрікся престолу,* а дія квітневої конституції 1848 р. була призупинена.

4 березня 1849 р. новий імператор Австрії – Франц-Йосиф дарував імперії нову, так звану открийовану (даровану імператором) конституцію, яка була затверджена указом № 150 Франца-Йосифа I 4 березня 1849 р. («Березнева» або «Ольмюцька» конституція). Як зазначає А. Баран** Вона була у цілому менш прогресивною, ніж Конституційна грамота 1848 р. та все ж здійснила істотний вплив на політичне та соціальне життя українського населення Галичини. У Березневій конституції 1849 р. права громадян містились у третьому розділі і були вужчими, ніж у Квітневій конституції 1848 р. Перелік політичних прав значно розширював окремий цісарський закон про політичні права № 151 від 4 березня 1849 р.: «Про конституційну форму управління та дотримання прав політичних». В цьому законі закріплювалася свобода віросповідання, право релігійного визнання (ст. 1), свобода слова, заборона цензури (ст. 5), право звернень (ст. 6), право на об'єднання (ст. 7), презумпція невинуватості (арешт особи може мати місце лише у випадку затримання особи під час вчинення злочину і лише в силу наказу, виданого судовою владою протягом 24 год. з моменту затримання) (ст. 8), таємниця листування (ст. 11). В цілому открийована конституція обмежувала права громадян і повноваження парламенту на користь уряду, створювала централізовану державу, в якій вся влада зосереджувалась у руках імператора та його міністрів.

Березнева конституція 1849 р. у 77-й статті зазначала, що всі коронні краї (їх налічувалося 14) отримують свої крайові конституції. Для Галичини крайову конституцію надав цісарський Патент 29 вересня 1850 р. Того ж дня була надана крайова

* Саме в цей час розпочалося повстання за незалежність Угорщини. Після зречення влади австрійського імператора Фердинанда I на престол вступив Франц-Йосиф I, який силою зброї зумів придушити революцію і в Австрії, і в Угорщині. Необхідно знати, що придушити повстання в Угорщині в 1849 році австрійський імператор зумів не без допомоги Російської імперії – стотисячного російського війська під командуванням Паскевича, яке з півночі напало на Угорщину.

** Існує спеціальне дослідження Анжеліки Баран про австрійський парламент у XIX – XX ст. Див список джерел.

конституція і для Буковини. Крайова конституція для Галичини поділила її на три округи (Краківський, Львівський і Станіславський), тобто суто польський, змішаний польсько-український і суто український. Такий поділ був невдалою спробою згладити національні суперечності у Галичині. Проте цісарським патентом від 31 грудня 1851 р. відмінено Конституцію 1849 р. Австрія фактично повернулася до абсолютизму як форми державного правління.

Водночас у 60-х рр. XIX Австрія поступово почала ставати на шлях конституціоналізму. Це трапилося у зв'язку із поразкою Австрії у війні з Францією (1860 р.) і з Пруссією (1866 р.) Ці поразки імперії Габсбургів проілюстрували світу військову слабкість Австрії. Щоб стримати наростання політичної кризи, уряд вирішив піти на деякі поступки угорській аристократії, що виступала проти централізаторських устремлінь Відня, і цим привернути її на свій бік. Першим кроком на цьому шляху став виданий 20 жовтня 1860 р. Францом-Йосифом Жовтневий диплом – програма намірів конституційних реформ. Його провідною ідеєю стала готовність до обмеженої децентралізації влади за умови забезпечення політико-правової цілісності держави. Імператор задекларував готовність поступитись владою на користь парламенту та провінційних сеймів. Декларувалась готовність частину законодавчих повноважень передати парламенту у питаннях, що стосувались загальнодержавних інтересів, та провінційним сеймам – у питаннях, які стосувались внутрішніх справ земель. Саме розширення повноважень місцевих сеймів та чітке розмежування їхньої компетенції з парламентом було характерною ознакою Жовтневого диплому. Згодом був виданий ще один лютневий диплом цісаря, який обмежив можливості австрійського парламенту.

Відтак в державі розпочинаються реформи задля збереження внутрішньої стабільності держави. Наприклад, в Галичині у 1861 році було відновлено діяльність Галицького крайового сейму, компетенція якого охоплювала питання економіки та освіти краю.

Згодом, 21 грудня 1867 р. Австрійський рейхсрат прийняв нову конституцію, яка діяла в Австрії, у тому числі й на західноукраїнських землях, до жовтня 1918 р. В Угорщині була відновлена конституція 1848 р. Прийняття цієї конституції в 1867 році дає підстави вважати Австро-Угорську імперію конституційною монархією, відтак це вже якісно новий період розвитку як самої держави так і народів, що перебували в її складі. З того часу в конституції було проголошено про рівність громадян імперії. У II половині XIX ст. австрійсько-імперське конституційне законодавство дало поштовх демократизації тогочасного суспільства, й тим самим відіграло роль каталізатора національної свідомості у провідній верстві українського населення краю, зокрема галицької інтелігенції. А це, у свою чергу, сприяло активізації подальшої боротьби за національне відродження галицьких українців. Ст. 19 Конституції Австро-Угорщини 1867 р. проголошувала: «Усі народи держави є рівноправні й кожен народ має непорушне право берегти й розвивати свою національність і мову. Держава визнає рівноправність усіх вживаних у краї мов у школі, уряді та приватному житті. В краях, де живе кілька народів (в Галичині, наприклад проживали поляки та українці – авт.), мають бути публічні освітні установи так організовані, щоб кожен з цих народів одержав необхідні засоби для навчання рідною мовою без примусу до вивчення іншої краєвої мови». Вказане положення конституції 1867 р. стало фундаментальним принципом мовної політики Австро-Угорщини. Відтак, українці отримали право звертатися українською мовою до усіх державних чи самоврядних органів управління, до фінансових, податкових, залізничних і поштових установ, прокуратури, шкільної влади та жандармерії. Українські правники XIX – початку

XX століття пропонували українцям посылатися саме на це положення Основного Закону тоді, коли в суді чи інших органах державної влади були порушені їхні мовні права. Вказане суттєво і позитивно відрізняло внутрішню національну політику Габсбургів від Російської імперії.*

Отже на підставі Австро-Угорської конституції 1867 р. виникла дуалістична Австро-Угорська держава: королівство Угорщини з Трансільванією, Хорвато-Славонією і Закарпаттям, що об'єдналися під назвою Транслейтанія, та Австрія з Чехією, Моравією, Сілезією, Герцем, Істрією, Трієстом, Далмацією, Буковиною, Крайною та Галичиною. Ця частина була названа Ціслейтанією. Назви Транслейтанія і Ціслейтанія виникли у зв'язку з тим, що монархія Габсбургів рікою Лейтою розділялася на дві частини.

Щоправда назва цієї імперії не відображала реального національного складу держави, адже насправді вона багатонаціональна. Більше того, жодна з панівних націй, - ні австрійські німці в Австрії, ні угорці в Угорщині, - не мала більшості. Австрійці у Ціслейтанії становили всього 36%, а угорці у Транслейтанії - 45% населення. Із загальної кількості (понад 50 млн.) жителів монархії близько 30 млн. становили слов'яни. Сутність австро-угорської угоди 1867 р. полягала значною мірою у тому, щоб пом'якшити австро-угорські суперечності шляхом пригнічення інших народів, зокрема слов'янських. Кожна з двох держав, що увійшли до складу Австро-Угорщини, мала свій уряд і двопалатний парламент: Австрія - рейхсрат, Угорщина - сейм, що складалися з нижньої палати депутатів і верхньої палати – палати панів.

Загальнодержавні та крайові органи влади й управління в Австро-Угорщині відповідно до конституційних актів Імперії. Як зазначають представники історико-правової школи Львівського університету ім. Івана Франка Б. Тищик та І. Бойко Австрійська держава перейшла від бюрократично-абсолютистської до нової, конституційної системи з величезними пережитками абсолютизму.

Особа австрійського імператора (був одночасно й угорським королем) проголошувалася священною і недоторканною. Увесь апарат управління складався і діяв у кожній державі незалежно від органів управління іншої частини монархії, за винятком трьох спільних міністерств: військового, закордонних справ і фінансів.

Райхсрат (Державна рада) – законодавча гілка влади. Закони, прийняті в Австрії обома палатами (Палата панів – верхня палата) і Палата депутатів (нижня палата), вимагали санкції імператора. Але 14 стаття конституції давала урядові право самому видавати закони у період між сесіями парламенту. Ні в Австрії, ні в Угорщині, які формально вважалися конституційними державами, у складі Австро-Угорської федерації не могло бути й мови про загальне виборче право. Верхня палата австрійського парламенту не обиралася, а призначалася імператором з найвідоміших дворян імперії та верхівки духовенства.

Кількість членів палати панів становила від 150 до 170 осіб. Українців було лише чотири. Нижня палата парламенту до 1873 р. обиралася не прямими виборами, а крайовими сеймами. Введена 1873 р. куріальна система виборів обмежувала коло

* У судах і прокуратурі Східної Галичини діяла засада, за якою в усіх випадках, де органи державної влади, суди вступали у зносини з неурядовими організаціями (органами самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями, релігійними установами, товариствами чи підприємствами та зацікавленими фізичними особами), мала вживатися одна з краєвих мов – польська, німецька або українська, саме та, яка була рідною для зацікавленої сторони. Детальніше про це див. статтю Марковського В.Я. Правовий статус української мови в Австро-Угорській імперії. Науковий вісник ЛьвДУВС. 2010, №1. С. 48-61.

виборців. За цією системою українське населення, яке становило 13% населення Австрії, 1879 р. посилало до парламенту тільки трьох депутатів (з 353), а з 1897 р вже 11 депутатів (з 425). Серед яких були такі відомі українські правники (як правило адвокати) як К. Левицький, Є.Олесницький і т.д.

Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначав імператор, вважалася вищим органом виконавчої гілки влади Австрії. Міністри формально відповідали перед парламентом, а фактично – тільки перед імператором. Окрім міністрів, котрі відали окремими галузями управління, в Австрії були ще міністри «без портфеля», які не керували якоюсь галуззю управління, а повинні були стежити за «інтересами» певного краю. Такий характер мало створене 11 квітня 1871 р. окреме міністерство для Галичини. Трохи пізніше, 12 серпня 1879 р., було створене таке ж міністерство для Чехії. Міністрів для Галичини призначали винятково з числа польських магнатів цього краю. Міністрам підлягала крайова влада, а крайовій владі – місцеві органи державної адміністрації.

Розпорядженням міністра внутрішніх справ Австрії від 8 жовтня 1850 р. три округи Галичини і територію Буковини поділено на повіти. Львівський округ мав 19, Краківський - 26 і Станіславський - 18 повітів. У Буковині створено 6 повітів.

Фактичним керівником краю вважався намісник. У 1849 р. на базі губернського правління в Галичині було утворено намісництво на чолі з намісником, якого призначав імператор і який представляв його в крайовому сеймі. Сейм, створений в 1861 р., обирався за куріальною системою і проіснував формально до 1918 р. Фактично його остання сесія відбулася напередодні Першої світової війни в 1914р. Намісник безпосередньо керував проведенням виборів і видавав обраним депутатам посвідчення про обрання. Тому небезпідставно дослідники визнавали, що вплив намісника на результат виборів до загальнодержавного австрійського парламенту і до галицького крайового сейму був у певні періоди і в деяких частинах краю вирішальним.

Після виборів засобом впливу намісника на сейм було його право законодавчої ініціативи і подання імператору на санкцію крайових законів з його висновком. Намісник пропонував кандидата на пост міністра для Галичини і без його згоди він не призначався, відтак мав і деякий вплив на склад віденського уряду. Посада міністра для Галичини була встановлена в 1871 р. Він не видав конкретною галуззю управління, проте окремі міністри повинні були брати до уваги його думку стосовно справ Галичини.

На відміну від попереднього губернського правління намісник був єдиною начальником главою краю, підлеглим безпосередньо міністру внутрішніх справ Австрії. Йому підпорядковувалася поліція, крайові, повітові органи управління, управи міст. Вони наглядали за пресою, спілками, готували списки виборців, призначали більшість чиновників, боролися зі всілякими небажаними для уряду проявами тощо. У Буковині крайовий начальник називався крайовим президентом, а в Галичині - намісником. Майже всі галицькі намісники (11 із 17) були польськими магнатами (інші - австрійцями). Особливо лютим ворогом українського народу виявився намісник граф А. Потоцький, якого у квітні 1908 р. вбив український студент Львівського університету М. Січинський.

При галицькому намісництві існувало чимало інших установ, які були йому безпосередньо підлегли і через які воно впроваджувало в життя як закони і розпорядження центральних органів державної влади і управління, так і свої директиви. До них належали: командування жандармерії, крайова шкільна рада, крайова фінансова дирекція, крайова комісія у справі стягнення податків від продажу спиртних напо-

їв, дисциплінарна комісія, крайова рада охорони здоров'я, крайова аграрна комісія та ін. Отже до компетенції Галицького намісництва входило підтримання встановленого правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, релігійних культів, торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва.

Як зазначають науковці (В. Кульчицький і Л. Присташ) У намісництві, як і в усьому апараті управління Східної Галичини, працювали майже винятково представники панівної польської національності, які вороже ставилися до українців, і, використовуючи своє службове становище, на кожному кроці обмежували права та інтереси українського населення краю. Ще в 1869 р. австрійський уряд запровадив польську мову як офіційну в органах публічної адміністрації та судах. Водночас українці мали право послуговуватися рідною мовою під час судових процесів та подавати українською мовою заяви та клопотання до органів державної влади Галичини. Тобто державні органи були зобов'язані вживати українську мову, зокрема, приймати заяви та подання українською мовою, а суди мали обов'язок вручати стороні української національності свої рішення та ухвали її рідною мовою. Тобто українці мали право послуговуватися рідною мовою у судочинстві та публічній адміністрації Австрії, на відміну від Російської імперії.

Судова система. Зміни у системі державного апарату в середині XIX ст. привели до певних змін і в системі судових органів, до остаточного відокремлення суду від адміністрації та відмови від станового суду. Вже 1849 р. вийшов закон про перебудову судової системи. У Галичині було створено 218 судових повітів (на початку XX ст. їх скорочено до 190) й організовано повітові одноособові та колегіальні суди (у складі трьох суддів), крайові суди і вищий крайовий суд у Львові, який обслуговував також Буковину.

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави став Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні. Але незабаром повітові колегіальні суди були ліквідовані, крайові суди перейменовані на окружні, що розглядали деякі кримінальні справи з участю присяжних засідателів. Для військовослужбовців існували окремі військові суди трьох інстанцій - військовий суд, вищий військовий суд і верховний військовий трибунал. Спірні питання між підприємцями і робітниками, а також між самими робітниками розглядав створений 1896 р. у Львові промисловий суд. У Дрогобичі діяв третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств. Усі судді проголошувалися незалежними і призначалися імператором довічно.

Крайові органи влади і самоврядування Австро-Угорщини в Галичині.

Галицький крайовий сейм. У Галичині та Буковині, окрім органів державної адміністрації, існували органи крайового і місцевого самоврядування (крайові сейми, повітові, міські та сільські ради).

У Львові та Чернівцях 1861 р. розпочали діяти крайові сейми Галицький крайовий сейм (розташовувався в приміщенні ЛНУ ім. І.Франка) і Буковинський крайовий сейм. У 1861 році українці отримали 49 зі 150 депутатських місць в Галицькому крайовому Сеймі.

Ці органи функціонували на основі Крайового статуту для Галичини 1861 р. – документа, що регламентував склад, компетенцію, порядок роботи Галицького крайового сейму. Згідно зі статутом, сейм налічував 150 депутатів, 9 з яких (вищі церк. ієрархи, ректори Львівського та Краківського ун-тів) володіли т. зв. вірільними мандатами, а решту обирали в 4-х куриях: 1) 44 – від великих землевласників; 2) 20 – від міст; 3) 3 – від торг.-пром. палат; 4) 74 – від містечок і сіл. На підставі законів 1896 і 1900 рр. число сеймових депутатів зросло до 161 особи внаслідок збільшення «віри-

лістів» (3 депутати) і на 8 депутатів з числа представників від міст, додатково включених до другої курії.

Компетенція сейму, згідно з Крайовим статутом, визначалась як співучасть у законодавчій владі і включала: 1) щорічне ухвалення бюджету провінції, рішення щодо аграрних відносин, фінансування громадських будівель і добротинних закладів; 2) накладання додатків до безпосередніх державних податків (ці додатки нерідко перевищували навіть основну податкову суму); 3) право тлумачні акти в межах загальнодержавних законів щодо діяльності громад, релігії, шкільництва, утримання війська; 4) вирішення спеціально доручених урядом справ. Політичні питання не входили до компетенції сейму, однак обговорювались на його засіданнях. Сейм мав право висловлювати свою позицію з політичних питань у формі звернень або депутацій до Трону. До 1873 р. сейм обирав делегацію до Державної ради (Райхсрат) з 38 осіб. Проекти сеймових ухвал мали бути урядовими або сеймовими ініціативами; для введення закону в дію необхідними були ухвала сейму та санкція глави держави. Кваліфікованою більшістю сейм міг змінити власне виборче законодавство.

Депутати мали право законодавчої ініціативи у вигляді подання законопроекту («внеску»; не менше 15 підписів депутатів) і депутатського запиту («інтерпеляції»). Документ визначав також термін роботи сейму, порядок засідань, компетенцію керівних органів. Права на участь у роботі сейму і на виступ у будь-який момент мав намісник Галичини. Голосування відбувалося усно, окрім виборів, на яких використовувалися бюлетені для голосування. На засіданнях сейму велися докладні стенограми, які згодом публікувалися. Крайовий статут зазнав суттєвих змін під час сеймової виборчої реформи 1914 (див. Сеймова угода 1914 р.).

Вибори до цих сеймів відбувалися на основі імператорського закону під назвою «Виборча сеймова ординація для Галичини» – додаток до цісарського патенту Франца Йосифа I від 26 лютого 1861, який спільно з Крайовим статутом Галичини регламентував засади й процедуру виборів до Галицького крайового сейму. Виборча сеймова ординація визначала коло осіб, які мали право голосу на виборах до сейму, тобто виборче право не було загальним. Критерієм визначення був майновий ценз. У 1-й курії право голосу мали власники нерухомості, які сплачували не менше 100 золотих реального податку на рік, у 2-й та 3-й – перші 2/3 осіб зі списку громадян, що володіють виборчим правом за громад. законом 1849 і розташованими у списку відповідно до розміру сплачуваного ними податку. Загалом в державі право голосу мали приблизно 10 % населення. Обраними до сейму могли бути австрійські піддані, які досягли 30-річного віку і мали політичні права. У 4-й курії, що охоплювала більшу частину українського населення, вибори були двоступеневими, а голосування – усним та відкритим. Ординація встановлювала виборчі округи для всіх курій, число послів (депутатів) від кожної з них, порядок виборів з моменту оголошення виборчої кампанії до затвердження результатів виборів у сеймі. Законодавство не запобігало численним зловживанням на виборах, які істотно впливали на склад Галицького крайового сейму, здебільшого на користь поляків. Наприклад, відкрите голосування давало великі можливості для зловживань шляхом підкупів і терору з боку державно-адміністративного апарату. В національному відношенні більшість депутати Галицького сейму завжди становили поляки, а в Буковинському – румуни.

Важливо, що в Галичині закони крайового Сейму, його ухвали та розпорядження Виділу крайового видавались у віснику законів і розпоряджень краю трьома мовами польською мовою, німецькою та українською.

3. Участь українців у політичному житті Австро-Угорської монархії

У багатонаціональній Австрії 1848 р., як і в інших країнах Європи, відбулася революція (весна народів). Це був виступ народних мас проти панщини, феодальних повинностей, національного гніту і безправ'я. Центром національного руху, який був відгуком на це невдоволення селян, стала Східна Галичина. 2 травня 1848 року у Львові була створена перша українська політична організація - Головна Руська рада, яка стала офіційним представником українського населення Галичини в 1848 - 1851 рр. (очолив Єпископ УГКЦ – Г.Яхимович, згодом – М. Куземський).

Програма Головної Руської ради зводилася до вимоги культурно-національної автономії українського населення Галичини, зокрема право здобувати освіту рідною мовою. Головна руська рада у Львові виступила з вимогою до цісаря переділити Галичину на дві провінції за етнічною ознакою – українську й польську. Але, попри те, що було офіційно санкціоновано утворення в Галичині двох адміністративно-територіальних одиниць (червень 1848 р.), а також підтримку ідеї поділу з боку громадськості (до кінця січня 1849 р. на підтримку поділу було зібрано 200 тис. підписів галичан), Галичина так і залишилася австрійською провінцією, в якій місцева влада перебувала в руках поляків. Українська вимога про поділ Галичини залишалася в українському русі як основна вимога аж до 1918 р. До результатів діяльності Головної Руської ради слід віднести затвердження в жовтні 1848 р. символів української державності: герба - золотого лева на блакитному полі і прапора – жовто-блакитного. Австрійський уряд погодився також на запровадження навчання рідною мовою в народних школах, на викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях та на відкриття кафедри української мови у Львівському університеті. Вказане суттєво відрізняло українців Галичини від українців Росії.

Програму Ради підтримали представники Закарпаття, які прагнули вийти зі складу Угорщини та об'єднатися з Галичиною у складі Австрійської монархії. Представники ж Буковини вимагали відокремити Буковину від Галичини і виділити її в окремий коронний край зі своїм сеймом. Ця вимога була задоволена 1849 р., що посилювало роздроблення західноукраїнських земель.

Український національно-визвольний рух зустрів вороже ставлення з боку Ради народової - керівним органом польського національно-визвольного руху, створеної у Львові 13 квітня 1848 року. Рада народова намагалася перетворити Галичину в польську автономну провінцію Австрійської держави. Протистояння між поляками та українцями в представницьких органах влади як от галицький крайовий сейм чи райхсрат (Державна рада) є характерною рисою суспільно-політичних відносин в Галичині в період XIX – поч. XX ст.

На початку червня 1848 року в Празі відбувся Слов'янський з'їзд, на якому була зроблена спроба зближення українського і польського національно-визвольних рухів. Результатом відповідних переговорів стала угода під назвою “Вимоги українців в Галичині”. В ньому вперше були викладені загальні вимоги українського і польського народів до австрійського парламенту. На 100 депутатських місць в Галичині було обрано 25 українців. 22 липня 1848 року відбулося відкриття парламенту. На засіданні рейхстагу розгорнулася гостра дискусія про умови скасування кріпацтва Галичині. Парламент приймає закон про ліквідацію кріпацтва за викуп. Цим законом за селянами були визнані права громадян держави. Землі селянського користування проголошувались вільною власністю. Вказане було підтверджено розпорядженням австрійського

імператора Фердинанда I 17 квітня 1848 р. оголошено, що з 15 травня 1848 р. у Галичині «всі панщинні роботи і підданські данини скасовуються». За сервітути (пасовища, ліси) селяни зобов'язувалися платити поміщикам на основі «добровільної» угоди.

Прийняття Конституції 1867 р. демократизувало політичні процеси в Австро-Угорській імперії і спонукало українців до формування політичних партій. Перші українські політичні партії з'явилися у Галичині. У жовтні 1890р. у Львові було створено Русько-українську радикальну партію (РУРП). Ініціаторами створення цієї партії стали І. Франко і М. Павлик. За порадами Драгоманова вони стали на позиції «наукового соціалізму». У 1895 р. до програми було включено положення, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати в рамках незалежної української держави, але найближчою перспективою бачилася автономія у межах в Австро-Угорської імперії. Окрім цих положень, у програмі висувались вимоги передачі землі селянам. Декларувалось встановлення колективної організації праці й колективної власності на засоби виробництва еволюційним шляхом. Партія видавала для селян газети «Хлібороб» і «Громада». Для пропаганди програмних положень було випущено серію брошур під загальною назвою «Радикальна тактика». Великої уваги партія приділяла пропаганді своїх ідей у селянських масах через різноманітні установи, організації. Незважаючи на наполегливу працю, партія не здобула собі широкої підтримки. Проти неї було настроєно духовенство, відтак соціалістичні ідеї не мали підтримки через малочисельність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживає кризу.

У 1899р. з'являється Українська соціал-демократична партія (УСДП), яку заснували Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський. Вона була створена з метою відстоювання інтересів українського робітництва. У національному питанні виступала поборником політичної незалежності України.

У 1899 р. утворилась Українська національно-демократична партія (УНДП), яка стала наймасовішою і найвпливовішою партією. Засновниками цієї партії були оновлені народовці і частина радикалів. Найвизначнішими діячами партії стали Є. Левицький, В. Охримович, М. Грушевський і І. Франко. У своїй програмі УНДП проголосила своєю довготривалою метою національну незалежність України, до своїх найближчих цілей вона відносила автономію і збереження відданості Габсбургам. В інших питаннях це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати гострих соціальних питань. Своєю поміркованістю і народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення. Під її впливом знаходилась «Просвіта» та інші організації, установи. Так «Просвіта» в Галичині мала 900 відділень.

Боротьба за виборчі права. 22 жовтня 1905 року народне віче українців Львова поставило перед австрійським урядом вимоги: 1) загального, рівного і прямого виборчого права у всі державні органи; 2) заміни існуючого устрою шляхом створення національних територій, окремо для українців Східної Галичини і Північної Буковини. Рух за виборчу реформу охопив всю Східну Галичину. 17 жовтня 1905 року в Австрії вводиться загальне виборче право з віковим цензом у 24 роки (не мали права голосу жінки та військовослужбовці). Окрім цього, воно і надалі забезпечувало привілеї німецьких правлячих кіл. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. населення, поляки - від 52 тис., чехи - від 60 тис. а українці - від 102 тис. Вибори стають важливою частиною боротьби за політичну владу в Галичині. Так, у с. Горучьке Дрогобицького повіту (тепер Гірське Миколаївського району на Львівщині) під час перших «загальних» виборів 1907 р. було вбито чотирьох і тяжко поранено шістьох виборців. У Дрогобичі під час виборів 1911 р. вбито 28 осіб. Спеціальна українська делегація поїхала до Відня, щоб висловити протест проти виборчих махінацій поляків. Українці

виявили, що у виборчі списки Дрогобича було записано 724 особи, які ніколи й не народжувалися, 67 померлих, 58 осіб записано по декілька разів.

Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права у 1907 році мала такий склад: палата депутатів налічувала 516 осіб, у тому числі: українців – 32, поляків, – 80, німців – 231, чехів – 107, італійців – 19, хорватів – 11, румунів – 6, сербів – 2 (див. г.Діло).

Під час Сеймової угоди 1914 р. було ухвалено нову виборчу ординацію яка певною мірою урівноважила правові можливості польських та українських депутатів.

Висновки. Австро-Угорська імперія як багатонаціональна монархія, яка століттями легітимувала себе на підставі історичного права, з середини XIX ст. докорінно змінила власні фундаментальні засади. Історичне право поступило місцем принципові рівноправності народів. Весна народів і революція 1848 р. розпочала конституційний процес, який завершився прийняттям Основного закону про права громадян у грудні 1867 р. Право на плекання своєї мови і культури, використання рідної мови у зносинах з органами влади, а також на здобуття нею освіти стало невід’ємною частиною цього Основного закону. Окрім його закріплення в 19 ст. Конституції, було створено дієві механізми забезпечення реалізації цього закону через найвищі суди – Імперський та Найвищий адміністративний. Громадяни як носії конституційних прав на захист своєї національності та мови могли оскаржувати там рішення, дії та бездіяльність державних, самоврядних та судових органів влади, якщо вважали, що ці права були порушені. Таким чином імперія Габсбургів сформувала підстави для упровадження в правову практику принципу національної рівноправності, чим змогли скористатися і українці, які її населяли.

Вказане якісно відрізняло правове становище українців, які проживали в конституційній монархії Габсбургів, від абсолютизму і шовінізму Російської імперії, яка заперечувала існування українців як окремої нації.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які українські землі були захоплені Російською та Австрійською імперіями у XVIII ст.?
2. Назвіть форму правління Російської та Австро-Угорської імперій?
3. Які повноваження російських губернаторів (і генерал-губернаторів) в Україні?
4. Хто і коли створив Новоросійське генерал-губернаторство, і які українські землі туди входили?
5. Які характерні особливості розвитку промислової буржуазії Російській імперії, що свідчать про її колоніальний характер?
6. Чому Російську імперію XIX ст. можна вважати становою державою?
7. Як змінило правове становище селян скасування кріпацтва в Російській імперії?
8. Коли було скасовано в кріпацтво в Російській, а коли в Австро-Угорській імперіях?
9. У чому суть судової реформи, яку проводила Російська імперія з 1864 р.?
10. Як відмінності в національній політиці Російської та Австро-Угорської імперій? Вкажіть правові акти, які ілюструють вказані відмінності.
11. Які особливості проведення судової реформи, що її проводила Російська імперія в Україні?
12. Чому можна говорити про незавершений характер реформ, що відбувалися в Російській імперії?

13. Як російська держава сприймала національне відродження українців в II пол. XIX ст. і на поч. XX ст.
14. Які повноваження австрійських намісників?
15. Чому українці ставили вимогу до Австро-Угорського імператора про розділення «Королівства Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору» на польську і українську частини (Східну і Західну Галичину)?
16. Назвіть загальнодержавні органи влади Австро-Угорської імперії? Які їх повноваження?
17. Назвіть крайові органи влади Австро-Угорської імперії?
18. Які повноваження Галицького крайового сейму?

Список використаних джерел

1. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / В.С. Кульчицький та ін. Львів: Тріада плюс, 2002. 82 с.
2. Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.): монографія. Х., 2012. 616 с.
3. Баран А.В. Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження. Дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 229 с.
4. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській Імперії у другій половині XIX ст.:(на матеріалах Лівобережної України:історико-правове дослідження: монографія. Харків: НУВС, 2003. 257 с.
5. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
6. Бойчук А.Ю. Інститут адвокатури в Галичині другої половини XIX- початку XX століття: історико-правове дослідження: монографія /А.Ю. Одеса : Фенікс, 2012. 150 с.
7. Гловацький Іван. Адвокатура Галичини: історія, розвиток, правовий статус (1772-1939 рр.) *Adwokatura Galicji: historia, rozwój, status prawny (1772-1939 r.)*. Варшава : DRUK-INTRO, 2012. 880 с.
8. Головка О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII - початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків : СІМ, 2005. 174 с.
9. Гончаренко В.Д. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель. Вісник Академії правових наук України. 2005. № 4 (43). Х.: Право, 2005. С.52-60.
10. Гончаренко В.Д. Право України під час її перебування у складі Російської імперії. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1. Методологічні та історикотеоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. Х.: Право, 2008. С.304-372.
11. Геральд Штурц. Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії (1848–1918). Львів: Піраміда, 2019. 375 с.

12. Добржанський О. В. Формування органів крайового управління герцогства Буковини у 50–60 рр. ХІХ ст. Питання історії нового та новітнього часу: збірник наукових статей. Вип. 4. Ч. 1. Чернівці: Рута, 1995. С.123-131.
13. Довгань Г. Правове регулювання відносин промислової власності на західноукраїнських землях у складі АвстроУгорщини з 1772 по 1918 рік. Вісник Львівського Університету. Серія юридична. Вип. 45, 2007. С.61-64.
14. Козаченко А. Земське самоврядування на Полтавщині у період Першої світової війни. Підприємництво, господарство і право. 2009. №2. С.110-113.
15. Кондратюк О. В. Утворення Австро-Угорщини: причини та умови. Вісник Львівського Університету. Серія юридична. Вип. 41. Львів: ЛДУ, 2005. С. 84-92.
16. Кондратюк С.В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині у складі Австро-Угорщини. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Вип. 2. Львів: Львів. державний університет внутрішніх справ, 2008. С.54-62.
17. Кондратюк С.В. Традиція парламентаризму на західноукраїнських землях: історико-правове дослідження: монографія. Львів : Євросоціум, 2016. 623 с.
18. Коритко Л.Я. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів господарювання Східної Галичини та Буковини в складі Австро-Угорщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 224 с.
19. Кульчицький В.С. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, О. І. Мікула, І. Ю. Настасяк. Львів, 2002. 88 с.
20. Кульчицький В., Присташ Л. Галицьке намісництво: структура і діяльність. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2003, Випуск 38. С.90-94.
21. Лепісевич П.М. Політико-правові погляди українських політичних сил напередодні Першої світової війни. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Вип.3. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. С. 14-24.
22. Марковський В.Я. Правовий статус української мови в австро-угорській імперії. Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. 2010, №1. С.48-61.
23. Мірошніченко М.М. Державність і право України: генезис у європейському контексті (3 найдавніших часів до початку ХІХ ст.): Монографія. К.: Атіка, 2006. 544 с.
24. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною у складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. К.: Атіка, 2006. 128 с.
25. Настасяк І. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу австрійської імперії. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2003, Випуск 38. С.90-94.
26. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. Чернівці: Рута, 2000. 280 с.
27. Панич Н. Анексія Галичини Австрією та поширення австрійського права на її території. Вісник Львівського Університету. Серія юридична. Вип. 43. Львів: ЛДУ, 2006. С. 73-77.
28. Петрів Р.В. Східна Галичина у складі Австрійської імперії: (історико-правовий аспект). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2009. 254 с.
29. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець ХVІІІ - ХІХ ст.): для фахівців права, студ. і викладачів юрид. факультетів ВУЗів : пер. з нім. та пол. мов / Відкритий міжнародн. ун-т розвитку людини «Україна». Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 84 с.

30. Ременяк О. Між централізмом і федералізацією. австрійська модель децентралізації публічної влади. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. - 2016. № 855. С. 361-366
31. Святоцька В. Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 року. Право України. 2009. № 8. С. 147-153.
32. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів: Тріада плюс, 2010. 228 с.
33. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856 : Функції, структура, архів / В.С. Шандра. К., 2001. 355 с.
34. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття: монографія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 426 с.
35. Шандра І.О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861-1919 рр.) : монографія. Харків: Майдан, 2016. 315 с.

**ТЕМА 17. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В 1917 – 1920 РР.
ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ЗА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО.
УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ**

- 1. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність.**
- 2. Проголошення Української Народної Республіки і формування вищих органів державної влади. Початок російської більшовитської агресії.**
- 3. Конституція УНР 1918 року.**
- 4. Українська Держава (Гетьманат) Павла Скоропадського.**
- 5. Створення Директорії та відновлення УНР.**

Вступ

Результатом національного руху кінця XIX – початку XX століть стала національно-демократична революція 1917-1921 рр. Тогочасні події стали ключовими у новітній історії українського державотворення. Завершується процес перетворення українського народу на сучасну політичну націю, розпочинається новий етап у національному державотворенні – формування новітньої національної української держави і права.

У процесі розпаду двох імперій (Російської та Австрійської) українці розпочали формування державно-правових інституцій на основі принципу розподілу влади, що мало би забезпечувати демократичність державного режиму з республіканською формою правління, або ж конституційною монархією (в період Гетьманату П. Скоропадського). Таким чином, в умовах соціально-політичних катаклізмів XX ст., розпочалася нова доба становлення української державності після попередніх двох – княжої та козацької.

Проголошені українцями державні утворення мали виразний національно-державний характер: Українська Народна республіка (УНР) доби Української Центральної Ради, «Українська держава» (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського, Українська Народна республіка (УНР) доби Директорії («Друга УНР») і Західноукраїнська Народна республіка (ЗУНР). Однак існували й певні розбіжності у визначенні доктринальних засад національного державотворення у питаннях забезпечення права приватної власності, зокрема, питання приватної власності на землю, розбудови українського війська та соціально-політичного устрою (соціалізм чи ліберальна демократія), зовнішньо-політичної орієнтації.

Особливістю державотворення вказаного історичного періоду є те, що формування держави відбувалося в умовах військової агресії проти України. Агресію здійснювали такі держави: Росія, Польща, Румунія, іноді за підтримки держав Антанти. Українська держава в один момент воювала на кілька фронтів, а в політичному керівництві держави іноді не було жодного консенсусу і бачення стратегічного розвитку національної державності. Мабуть саме тому в період національно-демократичної ре-

волюції 1917/1921 рр. не вдалося захистити українську державу. Відтак маємо зробити певні висновки з цих уроків – особливо, що стосується прорахунків у розбудові національних збройних сил, і визначенні головного ворога української державності – Росії. Так було сторіччя тому, і так є сьогодні.

1. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність

Утворення Української Центральної Ради в історії нашого державотворення є першою за новітнього часу спробою розбудувати українську незалежну державу. Трагедія українців полягала в тому, що воно, не маючи власної державності, щоб захищати національні інтереси, розділене територіально, змушене воювати один проти одного в арміях ворогуючих держав. У наддніпрянській Україні, де наприкінці XIX ст. проживало 23,5 млн. українців, до російської армії мобілізували 3,5 млн. солдатів, а із Західної, або Австрійської, України з 6,5 млн. було мобілізовано понад 250 тис. У роки війни в Росії розпочався новий на наступ український національний рух, на нього зводили наклепи. Так, міністр закордонних справ Росії Сазонов на початку 1915 р. заявив з думської трибуни, що український рух у Росії - зрадницький, штучний, організований за німецькі гроші. Цікаво, що в подібний спосіб виступав міністр закордонних справ путінської Росії Лавров, який намагався стверджувати, що Революція Гідності та опір їхній агресії здійснюється за американські гроші.

Загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей у воюючих країнах, зокрема в Австро-Угорщині та Росії у 1917 році призвело до виникнення революційної ситуації. У лютому 1917 року відбулося падіння самодержавства в Росії а владу захопив т.зв. Тимчасовий уряд. Відтак із ситуації, яка виникла в обох воюючих блоках, з однієї сторони в Росії, а з іншої, в Австро-Угорщині, скористалася українська нація.

17 березня 1917 р. У Києві зібралися представники українських політичних партій: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яку очолював В. Винниченко, Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) на чолі з М. Ковалевським, військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка на чолі з М. Міхновським, Товариство українських поступовців (ТУП) на чолі з М. Грушевським., інші професійні, культурні, студентські організації і товариства і утворили Українську Центральну Раду (далі – Центральна Рада). Цей координаційний орган українців був створений з метою організації, репрезентації й координації національно-політичного життя. Головою Центральної Ради обрали видатного українського історика – М. Грушевського.

Центральна Рада 22 березня видала відозву «До українського народу», повідомляючи його про своє утворення та закликаючи населення до спокою, згуртування, організації політичних, економічних і культурних товариств. На підтримку Центральної Ради у Києві 1 квітня була проведена багатотисячна маніфестація, на якій було прийнято резолюцію про автономію для України.

Важливою подією стало скликання Центральною Радою Всеукраїнського національного конгресу в Києві 17-21 квітня за участю понад 900 делегатів від політичних, культурних, професійних робітничих, селянських та інших організацій з усієї України. Під час конгресу не порушувалося питання про незалежність, але сформульована вимога про надання Україні автономії, визначення її території. Лідери національно-визвольного руху України – М. Грушевський, В. Винниченко та інші – не одразу порушили питання про державну незалежність України, відокремлення її від Росії. Вони вважали, що достатньо домогтися національно-територіальної автономії

України і входження її на федеративних засадах до складу оновленої, демократичної Російської держави. Конгрес санкціонував утворення Центральної Ради як вищого органу влади, провів її перевибори. До складу Ради було обрано близько 150 представників від усіх губерній України, великих міст України, політичних партій, інших громадських організацій, від національних меншин, які населяли Україну. У складі Української Центральної Ради практично усі політичні партії сповідували соціалістичну ідеологію. Тому основною ідеологією національного державотворення з утворенням Центральної Ради був соціалізм, що сповідував ідею правової рівності та соціальної справедливості, але виступав проти приватної власності на землю.

Головною метою діяльності, Центральна Рада визначила здобуття єдності українського народу, відродження національної державності, але виключно мирним шляхом через переговори з Тимчасовим урядом. Однак Тимчасовий уряд, продовжуючи політику самодержавства, не погоджувався на вимоги Центральної Ради. Ворожу позицію щодо Центральної Ради та її вимог зайняла й Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, яку тоді очолювали більшовики (саме вони згодом захопили владу в Росії в листопаді 1917 року, лідери – Ленін, Сталін, Троцький, Орджонікідзе).

Зрозумівши, що таким шляхом автономії Україні не домогтися, Центральна Рада 23 червня видала Перший Універсал, у якому закликала населення до самостійного будівництва національної української державності. «Народе український!... Однині самі будемо творити наше життя. Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи», – зазначалося в Універсалі.*

Центральна Рада стала представницьким органом, але його особливість полягала в тім, що депутати не були обрані на загальних, всенародних виборах, а висунуті як представники з'їздів – військових, селянських, робітничих.

Місцевими органами ставали губернські та повітові ради, волосні, сільські народні управи. Але водночас діяли комісари Тимчасового уряду, здебільшого росіяни, які замінили царських губернаторів та попередній апарат чиновників. Отож, встановилося своєрідне двовладдя – Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Наприкінці червня 1917 р. згідно з Першим Універсалом був створений уряд – Генеральний Секретаріат. Його головою став В. Винниченко (він же очолив секретарство (міністерство) внутрішніх справ). До складу уряду входили такі генеральні секретарства (міністерства): військових справ (С. Петлюра); земельних справ (Б. Мартос); міжнаціональних відносин (С. Єфремов, згодом - О. Шульгін); судових справ (В. Садовський, згодом М. Ткаченко); фінансових справ (Х. Барановський); харчових справ (М. Стасюк); шляхів сполучення (В. Голубович); у єврейських справах (У. Зільберфарб); у польських справах (М. Міцкевич); пошти і телеграфу (О. Зарубін); генеральний контролер (М. Рафес). Згодом кількість генеральних секретарств збільшилася до 14. Майже всі міністри належали до різних соціалістичних партій.

Характерно, що діяльність Центральної Ради підтримала православна церква в Україні. Наприкінці 1917 р. православна церква видала до віруючих відозву, у якій закликала їх підтримувати Центральну Раду і український уряд.

Центральна Рада розпочала перші практичні кроки з метою забезпечення суверенітету. На сесії Центральної Ради 20 червня було обрано комісію для реалізації української автономії (очолив М. Левитський (УПСР)). Спроби реалізувати українську автономію «занепокоїли» російський Тимчасовий уряд. Одразу після створення

* Тексти Універсалів Центральної Ради доступні на сайті Верховної Ради України: URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>

цієї комісії до Києва прибула його делегація, яку очолював есер О. Керенський. Вона провела переговори з керівництвом УЦР, у підсумку яких складена спільна угода. Крім того, з (16) липня 1917 р. УЦР видала свій Другий Універсал. У ньому, як і в угоді, йдеться про те, що Тимчасовий уряд «стояти на сторожі завойованих революційним народом свобод..., простягає руку представникам української демократії та закликає в порозумінні з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії». Тимчасовий уряд, визнав Генеральний Секретаріат як носія найвищої влади в Україні, тобто як орган, склад якого має бути затверджений Тимчасовим урядом.

Таким чином, в Україні до жовтня 2017 року діяли три центри політичної влади. Тимчасовий уряд, який призначав своїх комісарів і чиновників (був згодом ліквідований більшовиками). Ради, очолені більшовиками та їхніми прихильниками – есерами. І Центральна Рада, власне як українська влада, з її місцевими органами. Між ними відбувалося протистояння. Хоч влада та авторитет Центральної Ради невпинно зростали, але одночасно серед робітників і біднішого селянства успішно проводилася більшовицька пропаганда. Під її впливом у містах і селах розпочалися масові заворушення, проходила швидка більшовизація рад. Саме під їх впливом селянство висувало по суті одну вимогу: передати йому поміщицькі землі.

Розбудова армії. У Києві 18-25 травня 1917 відбувся перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який обрав Український Генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою та прийняв рішення про створення української національної армії. У червні пройшов другий з'їзд, що обрав Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 130 осіб, які ввійшли у повному складі до Центральної Ради. Український Генеральний військовий комітет розпочав з повернення в Україну військових бучшої царської армії, тепер вони мали би служити в українському війську, призначали командувачів української армії у Київському та Одеському військовому округах. Першою великою військовою силою (1917 р.) став корпус генерала П.Скоропадського, і який отримав назву – 1-й Український корпус.

Розпочато також формування загонів «Вільного козацтва» як спеціальних міліцейських (народне ополчення) підрозділів під керівництвом Генерального секретаря внутрішніх справ, але згодом його перепідпорядкували до міністерства військових справ. Загони «Вільного козацтва» мали структуру схожу зі структурою Запорізької Січі (основу структури збройних формувань становили сотні, курені, полковники з відповідним керівництвом – полковниками, курінними, сотенними). Вищий орган управління – Головна козацька рада (розташовувалася у Білій церкві), головою цього військового формування «Вільного козацтва» був обраний П.Скоропадський.

Найрішучіші кроки із формування ЗС УНР почалися із проголошення III Універсалом Центральної ради УНР – у листопаді 1917 року, зокрема було створено Генеральний штаб української армії через загрозу більшовицької агресії. У грудні 1917 року був прийнятий Статут української народної армії, відповідно до якого обов'язком кожного громадянина УНР є захист рідного краю. Відповідно до прийнятої Центральною Радою Закону «Про утворення Українського Народного війська» (3 січня 1918 року): ст.1 «Для оборони рідного краю від зовнішнього нападу створюється в УНР народне військо (народна міліція)»*. Сучасні науковці дійшли висновку, що частина діячів Центральної Ради не зрозуміла значення збройних сил для захисту національної державності. Зокрема, В.Винниченко сказав що «не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Тому панів-

* Див. на сайті Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України: URL: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64171310.html>

ною у розбудові збройних сил УНР була концепція «народного війська» як народного ополчення, а не регулярна армія. Саме це вважають одним із прорахунків у розбудові державності уряду УНР, його фатальною помилкою.

Відомий історик права П. Музиченко зазначає, що саме тому Центральна Рада відмовилася від допомоги 40-тисячного українізованого корпусу, який пропонував надати у її розпорядження Павло Скоропадський. Згодом, коли більшовицькі війська посунули в Україну, боронитися було майже нічим. За цю найбільшу з помилок керівництва Центральної Ради, як вважає П. Музиченко Україна заплатила своєю державністю.

2. Проголошення Української Народної Республіки і формування вищих органів державної влади. Початок російської більшовитської агресії

Наступна стадія розвитку української державності (проголошення УНР) відбувалася поряд із військовою агресією більшовитської Росії. Справа в тім, що в листопаді 1917 р. більшовики здійснили в Росії державний переворот, і сформували більшовицький уряд – Раду Народних Комісарів (далі – РНК) на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким. Більшовицький переворот докорінно змінив становище політичних сил у Росії, але для молодого української держави це означало початок війни.

У зв'язку з більшовицьким переворотом Центральна Рада 7 листопада видала Третій Універсал, яким проголошувала утворення Української Народної Республіки (далі – УНР): «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою». Далі проголошувалися такі положення:

- встановлювалася територія УНР;
- скасування поміщицького землеволодіння;
- встановлення 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом;
- скасування смертної кари і т.д.

За всіма народами, які населяють Україну було визнано «національно-персональну автономію» та рівні права. Без різниці національності проголошувалися права і свободи: свободи слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканості особи і житла, рівноправності мов.

У жовтні 1917 р. Центральна Рада на своєму засіданні прийняла резолюцію про те, що вона не визнає російську Раду Народних Комісарів за уряд. Справа в тім, що ради створені в Україні і очолювані більшовиками не визнавали Центральної Ради. Відтак український уряд ініціював роззброєння загонів військових частин, що не визнавали української влади. Їх висилали за межі України, у Росію.

Більшовики на початку грудня 1917 р. у різкій неконструктивній формі поставили ультиматум Центральній Раді, звинуватили її в контрреволюційності та буржуазному націоналізмі, заперечуючи навіть можливість її визнання з боку більшовицького уряду. У випадку неприйняття вимог ультиматуму протягом 48 годин більшовицький РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».* Як зазначив В.Верстюк, принизлива, неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму очевидно була необхідна Раднаркомом для збройного втручання у внутрішні справи України.

* Див «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» на ст. 312 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

У відповідь на цей ультиматум Генеральний Секретаріат надіслав Раднаркомові РРФСР ноту, в якій зазначав, що не можна визнавати право на самовизначення і водночас грубо порушувати це право, нав'язуючи свої форми політичного устрою. Проте ця відповідь ситуації не змінила. Раднарком вирішив припинити «всякі словесні загравання» і приступив до активних дій, які власне і стали початком російської агресії.* За підтримки російських більшовиків у Харкові 11–12 (24–25) грудня 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Делегати з'їзду були переважно росіяни або зрусифіковані українці – проросійські революціонери та робітники. Українського народу цей з'їзд не представляв і долю України вирішувати, отже, теж не мав права (тобто, був нелегітимний, незаконний). Цей з'їзд проголошував Україну федеративною частиною Росії, а Центральну Раду оголосив поза законом. Уся влади мала передаватися Всеукраїнському з'їздові Рад, а на місцях – радам робітничих, селянських і солдатських депутатів. Україна оголошувалася так би мовити Республікою рад. Було обрано «радянський уряд України» – Народний Секретаріат, на територію України поширювалася діяльність декретів та інших законодавчих актів Росії. Народний Секретаріат складався з 13 секретарств, очолених народними секретарями. До його складу входили В. Ауссем, С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ф. Сергеев, В. Люксембург, Г. Лапчинський та ін. Головою незабаром став М. Скрипник.

Оскільки «Радянська влада» в Україні ні достатньої підтримки з боку населення, своїх збройних сил не мала, то для підтримки цієї акції з Росії в Україну були надіслані війська. Ще 1 січня 1918 р. Раднарком призначив надзвичайного комісара України – С.Орджонікідзе. Тоді ж В. Ленін надіслав телеграми у Харків – командувачеві більшовицьких військ в Україні В. Антонову-Овсієнку і С. Орджонікідзе: «Дуже й дуже просимо вжити якнай- нещадніших революційних заходів... Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод... Ленін». Росії для цього передусім і була потрібна Україна. Ці події фактично і є початком війни російських більшовиків проти України.**

Початок збройної агресії Росії спонукав Центральну Раду 9 січня 1918 р. прийняти Четвертий Універсал. У цьому правовому акті вказувалося про початок агресії більшовицької Росії проти України, а далі проголошувалося самостійність Української Народної Республіки, як самостійної «ні від нікого незалежної, вільної» і суверенної держави. Тобто саме російська агресія підштовхнула Центральну Раду до рішучого проголошення незалежної, суверенної держави. До скликання парламенту – Установчих зборів, влада тимчасово буде здійснюватися Центральною Радою та її виконавчим органом – Радою Народних Міністрів. Раді Народних Міністрів тут же було доручено самостійно проводити переговори про мир з державами Центрального блоку і домагатися укладення справедливого миру. Щодо нашестя «петроградських більшовиків, що нищать та руйнують наш край, приписується Правительству твердо і рішуче взятись до боротьби з ними». Щодо аграрного питання, в Універсалі повідомлялося: «Земельна комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності (очевидно, поміщицької) і соціалі-

* Детальна увага початку більшовицької агресії Росії проти України в 1917 році викликана тим, що новітня російська агресія, яка розпочалася в 2014 році фактично розпочалася за подібною схемою як це було в 1917. Це зокрема створення квазідержавних установ, які проголошувалися українськими, однак були фактично російською резидентурою.

** Див док з 13.1 – 13.5. Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

зацію землі». Проект закону планувалося розглянути і прийняти на найближчому засіданні Центральної Ради, «щоб передача землі в руки трудящих неодмінно відбулась ще до початку весняних робіт». Усі ліси, води і надра переходили у власність держави.

Проголошувалася націоналізація найважливіших галузей економіки. Встановлювалася монополія держави на зовнішню торгівлю. Раді Міністрів приписувалося «рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, – карати, як за державну зраду!».

Проголошувалися чи точніше підтверджувалися права і свободи громадян без різниці національні: «Всі демократичні права і свободи громадян потверджуються. Всі нації в Українській Народній Республіці користуються рівними правами і національно-персональною автономією» Розуміючи нестійкість і непевність свого становища, будучи звідусіль оточеною ворогами та недоброзичливими сусідами, Центральна Рада проголошувала: «Все, чого... не встигнемо зробити ми, ... те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори».

Проголошення суверенної Української Народної Республіки викликало її міжнародне визнання. У 1918 її визнали Румунія, Франція, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Японія, Китай, Португалія, Данія, Греція, Норвегія, Ірак, Іспанія, Фінляндія, Польща, Швеція, Швейцарія та ін.; у 1919 р. – Угорщина, Чехословаччина, Ватикан, Голландія, Італія тощо.

Отже у січні російські війська під командуванням колишнього полковника царської армії М. Муравйова розпочали наступ на Центральну Раду. До них приєдналися донецькі робітничі загони, частини Червоного козацтва, харківська червона гвардія. Одночасно 29 січня у Києві вибухнуло збройне повстання робітників заводу «Арсенал» організоване більшовиками. Центральній Раді, оскільки переговори з арсенальцями ні до чого не призвели, довелось вдатися до його збройного придушення.

Об'єднані російсько-українські радянські війська 26 січня (8 лютого) 1918 після багатогодинного артилерійського обстрілу міста зайняли Київ. У його обороні загинуло під Кругами 300 українських юнаків-студентів та учнів старших класів гімназій, які намагалися зупинити більшовицькі частини. Більшість же українських військових частин, які дислокувались у Києві, розагитовані більшовиками, заявили про свій нейтралітет. На вулицях міста більшовицькі війська вчинили жорстокий погром, розстрілюючи людей сотнями, часто тільки за те, що розмовляли українською мовою чи були у вишиванках. У такій ситуації Центральна Рада, всі її органи і установи евакуювались до Житомира.

Устрій держави. 6 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон «Про поділ України на землі».* Територію України поділено на 32 землі. Отже, адміністративно-територіальний поділ був такий: землі, повіти, волості і громади. їм надавались права широкого самоврядування.

Судова система. Стосовно судової системи, то до прийняття Конституції УНР 1918 р. продовжували діяти суди, що раніше існували в Російській імперії. Центральна Рада, однак, почала готувати судову реформу, «позаяк суд в Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу». 23 листопада 1917 р. Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, відповідно до якого «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки», а 15 грудня – прийняла закон про утворення тимчасового Генерального суду. Він складався з трьох

* Див на сайті Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України «Про поділ України на землі»: УЦП URL: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64182335.html>

департаментів: цивільного, кримінального і адміністративного. Членів Генерального суду обирала Центральна Рада. До складу Генерального суду обрано 15 осіб.

16 грудня прийнято Закон «Про заведення апеляційних судів», їх створено три: Київський, Харківський і Одеський. Апеляційний суд складався з голови, заступника і кількох суддів. Вони обиралися на 3 роки (як і члени Генерального суду) Центральною Радою.

Генеральне секретарство судових справ на чолі з М. Ткаченком, яке до речі, розгорнуло активну діяльність з реформування судової системи, вказало, що при вирішенні справ судам усіх ланок належить керуватися попереднім законодавством (якщо це можливо), правовими актами української влади, а за їх відсутності – «колективною волею свідомого народу» та «революційними ідеалами соціальної справедливості». Секретарство вказувало на необхідність побудови в Україні «організації і правового устрою», правової держави.

При Генеральному суді утворилась «прокуратура Генерального суду», посади прокурорів при окружних судах та ін. На початку січня 1918 р. ухвалено Закон «Про упорядкування прокурорського нагляду на Україні».

10 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла постанову: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки». Це сталося невдовзі після створення Генерального секретарства судових справ під керівництвом М. Ткаченка. Саме секретарство судових справ складалося з кримінального і цивільного департаменту, які поділялися на відділи, кодифікаційні комісії, канцелярії та деякі інші підрозділи.

2 грудня 1917 р., був прийнятий Закон «Про утворення Генерального суду», а 17 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла закони «Про заведення апеляційних судів», «Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів»; від 22 грудня 1917 р. регулював порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів. Генеральний суд був найвищим судовим органом у судових справах, а також у справах судового нагляду за судовими установами.

В УНР доби Центральної Ради було докладно врегульовано порядок розгляду справи, допиту свідків, фахівців, перекладачів, відкладення засідання тощо. Справу розглядали публічно. У закритому засіданні її слухали в тому разі, коли суд вважав, що публічний розгляд справи ображає моральні та релігійні почуття. Засідання суду не могли перериватися. Якщо місце таке траплялося, то розгляд справи розпочинався з початку. Засідання, як правило, починалося з перевірки особи підсудного і усіх тих, хто має брати у ньому участь, викладення суті обвинувачення і допиту підсудного. Відмова останнього від допиту не вважалась доказом визнання ним своєї вини. Потім починався допит свідків, серед яких не могли бути «божевільні і дурнуваті», а також особи, котрі отримали будь-які відомості у справі, а також присяжні повірені та інші особи, що виконували обов'язки захисників підсудних, обвинувачі. Свідків допитували окремо і вони не мали права до допиту спілкуватися між собою. Першим вислуховували потерпілого, потім – свідків обвинувачення, далі – свідків підсудного. Дозволявся повторний допит свідків, зведення їх віч-на-віч, оголошення письмових показань осіб, які не прибули на засідання суду. Пояснення сторін вислуховували в такому порядку: обвинувач, цивільний позивач або їх представники, захисник і сам підсудний. Після цього судді виходили до окремої кімнати для винесення вироку і до цього моменту не мали права з будь-ким спілкуватися. Питання про винність підсудного вирішувалося за внутрішнім переконанням і лише на тих матеріалах справи, які були розглянуті у судовому засіданні. Якщо під час наради в окремій кімнаті виникла

потреба додатково з'ясувати будь-які обставини, суд відновлював засідання, додержуючись таємниці нарадчої кімнати.

У вирокі підсудного або виправдовували, або звільняли від суду за передбаченими законом причинами, або зсуджували. Суд також вирішував питання про майно, відшкодування збитків і судові витрати. У вирокі зазначали рік, місяць та число, коли розглядалася справа, особовий склад суду, обґрунтування вироку про міру покарання та закони, на підставі яких винесено вирок, тощо. Вирок оголошували іменем Української Народної Республіки.

Брестський мирний договір. У цей час у Брест-Литовську проходили мирні переговори між державами Центрального блоку та Росією. Поїхали туди й делегати Центральної Ради. 27 січня (9 лютого) 1918 р. ця делегація від імені УНР, яку визнали країни Центрального блоку, підписала з Німеччиною та її союзниками (Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) мирну угоду. Взамін на визнання своєї влади в Україні Центральна Рада зобов'язалась доставити Німеччині певну кількість продовольства та сировини. Як відзначав М. Грушевський, це був «мир гідний і почесний: були встановлені західні кордони України, їй повернено західні, раніше захоплені Польщею землі – Холмщину, Берестейщину, Пінщину, з країнами Центрального блоку підписано вигідні торговельні угоди» та ін.

Щоб утримати владу, Центральна Рада звернулася до німецького уряду з проханням про військову допомогу, оскільки достатніх власних збройних сил не було. Ось тут у повній мірі виявилися наслідки недалекогоглядної політики українських керманічів – соціалістів і насамперед – В. Винниченка, який увесь час твердив, що Україні своєї регулярної армії не треба, бо незабаром настане всеєвропейське братерство соціалістичних держав, коли там переможуть революції. Власне його найбільша вина в тому, що Україна перед лицем ворогів виявилась по суті беззахисною.

Німецькі та австро-угорські війська 18 лютого увійшли на територію України, вигнавши більшовицькі частини. Центральна Рада і уряд повернулися у Київ. Однак цей відчайдушний захід не врятував Центральної Ради. Російські війська поводитись з населенням деспотично, грубо, грабували його, нещадно придушуючи будь-який опір. У країні поширювалося невдоволення, розгорнулася боротьба проти окупантів. Центральна Рада втрачала соціальну опору, авторитет.

3. Конституція УНР 1918 р.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада зібралася на чергове засідання. Тут, окрім інших законів, обговорювалася і була прийнята Конституція Української Народної Республіки – Основний закон держави.* Її опрацювала спеціальна конституційна комісія на чолі з професором М. Грушевським, що вивчила досвід конституційного законодавства різних країн світу, передусім найближчих сусідів України, яких об'єднували спільні або подібні з нею історичні, економічні, політичні умови розвитку.

Конституція мала назву: «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Вона складалася з восьми розділів і 85 статей.

I розділ – Загальні постанови;

II розділ – Права громадян України;

III розділ – Органи влади Української Народної Республіки;

IV розділ – Всенародні Збори Української Народної Республіки;

* Конституція УНР від 29.04.1918. Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

V розділ – Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки;

VI розділ – Суд Української Народної Республіки;

VII розділ – Національні союзи;

VIII розділ – Про тимчасове припинення громадянських свобод.

У I розділі зазначено, що Українська Народна Республіка – держава «суверенна, самостійна і ні від кого незалежна», а носієм державного суверенітету є народ України, всі громадяни України, які проживають на її території. Народний суверенітет реалізовується через Всенародні збори України (ст. 3).

У статті 4 зазначалося, що територія України – єдина, неподільна і без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів ніяка зміна кордонів України, а також ніяка зміна у державно-правових відносинах якоїсь частини території держави до всієї цілісності неможлива. «Не порушуючи єдиної своєї власті, – підкреслюється у ст. 5, – УНР надає своїм землям, волостям і громадам «права широкого самоврядування». Усім націям і національностям, які населяють Україну, надавалося право «на впорядкування своїх культурних прав у національних союзах».

II розділ про громадянські права й свободи передбачав широкий обсяг прав і свобод, правову та гендерну рівність, проголошувався принцип презумпції невинуватості. Громадянином УНР вважалася кожна особа, яка набула це право у передбаченому законодавством порядку. Інститут подвійного громадянства не допускався. Проголошувалася недоторканість особи, житла, таємниці листування, свобода слова і друку, віросповідання, створення організацій і союзів, право на страйк, якщо тільки вказані дії не мали характеру кримінального злочину. Обмеження прав громадян допускалося тільки у випадках передбачених законом. Виборче право було загальним, рівним, таємним. Не могли голосувати і бути обраними тільки особи, визнані у законному порядку душевнохворими.

У наступних чотирьох розділах Конституції йшлося про вищі органи державної влади, що мали функціонувати на основі принципу розподілу влади. Отже, вища законодавча влада належала Всенародним Зборам, виконавча – Раді Народних Міністрів, судова – Генеральному Суду. Місцевими органами влади й управління стали виборні Ради та управи – у громадах (сільських і міських), волостях, землях.

Законодавча гілка влади. Парламент країни – Всенародні Збори, обиралися населенням на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування за пропорційною системою виборів. Закони приймалися тільки парламентом. До компетенції парламенту входило фінансування бюджету країни, парламент мав право оголошувати війну, укладати мир тощо. Депутати парламенту мали право депутатського запиту до уряду. Впродовж семи днів окремі міністри чи уряд повинні були дати відповідь.

Виконавча гілка влади. Рада Народних Міністрів – уряд держави формується парламентом (див ст.51-52 Конституції). Доволі нечітко сформульовано повноваження уряду в статті 50 квітневої Конституції, а саме: «виконавча власть УНР (параграф 22), Рада Народних Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються по-за межами діяльності установ місцевої самоуправи (параграф 24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються»

Судова гілка влади. Найвищим судом республіки оголошувався Генеральний суд, який обирався Всенародними Зборами. Він виступав як касаційна інстанція для інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанцій і мати функції адміністративної влади. На який строк обирався Генеральний суд та інші суди країни, як вони обиралися – у Конституції не сказано. Це мало бути вирішено окремим законом про

судоустрій. Зате у Конституції є інше важливе положення: «Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністраційні органи власти» (ст. 63). Судочинство оголошувалось усним і гласним, усі громадяни, незалежно від посад, – рівними перед судом і перед законом.

Отже вказана Конституція встановлювала парламентську республіку з демократичним державним режимом. Проте з огляду на падіння Центральної Ради так і не була втілена в життя.

Причини поразки Центральної Ради такі:

- нерішучість і непослідовність Центральної Ради у внутрішній політиці – держава фактично самоусунулася від виконання нею функції щодо захисту приватної власності;
- відсутність у Центральної Ради повноцінних збройних сил;
- агресія більшовиків;
- віра солдатів в обіцянки більшовиків припинити війну і роздати землю.

4. Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським

Наступною українською національною державною формацією за новітнього часу стала Українська Держава (Гетьманат) на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Прихід до влади П. Скоропадського зумовлювався низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, що пов'язуються із втратою авторитету Української Центральної Ради та її неспроможністю захиститися від більшов. агресії.

Прорахунки в економічній політиці стали однією з передумовою кризи Української Центральної Ради. Провал внутрішньої політики Центральної Ради в розбудові державного апарату призвели до втрати реальної влади її органів на місцях. Відповідно, на цьому ґрунті з вимогами створення міцної ефективної влади, скасування земельного закону та відновлення приватної власності у політичних, військових, фінансово-промислових колах почала наростати й гуртуватися опозиція. Як зазначають українські дослідники історії держави і права, в Україні визріла думка щодо необхідності встановлення сильної влади. Цю ідею підтримали низка несоціалістичних організацій і партій. Організаційною основою останньої стала утворена у березні 1918 р. Українська народна громада, яка об'єднувала великих землевласників, старшин Першого Українського корпусу та козаків з «Вільного козацтва» й мала тісні зв'язки з партією Українських хліборобів-демократів та з Союзом земельних власників (політичні сили, які також готували переворот).

Програма Української народної громади передбачала створення дієздатного й сильного уряду та відбудову армії й адміністративного апарату, яких у той час фактично не існувало. За допомогою останніх передбачалося відбудувати базований на правових нормах суспільно-політичний і громадський порядок та провести необхідні політичні й соціальні реформи. Здійснення політичної реформи передбачало забезпечення рівних можливостей участі всіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальна реформа полягала у збільшенні чисельності самостійних господарств шляхом обмеження величини найбільших маєтків. Таким чином, наприкінці березня 1918 р. організаційно оформилася опозиція до Української Центральної Ради у вигляді Української народної громади, керівництво якої передбачало встановлення сильної одноособової влади й визначило основні напрями державної політики.

У ніч з 29 на 30 квітня 1918 року прибічники гетьмана захопили всі держустанови і найважливіші об'єкти. 29 квітня 1918 р. у Києві на Всеукраїнському хлібороб-

ському з'їзді (з'їзді Союзу Земельних Власників України), делегати якого постановили, що «для спасіння країни ... необхідна сильна влада, ... потрібен диктатор, згідно старовинних звичаїв – гетьман». Гетьманом України проголосили генерала Павла Скоропадського. Дослідники зазначають, що загальна підтримка його кандидатури була зумовлена низкою суттєвих чинників: по-перше, П.Скоропадський мав гетьманський родовід; по-друге, він належав до найбільших землевласників і міг розраховувати на їх підтримку; по-третє, гетьман був досить популярним серед заможних верств населення як лідер Вільного козацтва, досвідчений воєначальник, командир Першого Українською корпусу, що надавав військову підтримку Центральній Раді.

Отже, розпочався новий період в історії української державності. На зміну республіканській формі правління про соціалістичного типу, сформувалося близьке до монархічної, гетьманське правління – Гетьманат.

П. Скоропадський прийняв умови німецького командування (визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, погодження з німецьким командуванням кількості та умов використання українських збройних формувань, впорядкування адміністративного апарату, розгляд антинімецьких акцій через систему військово-польових судів, відновлення власності на землю, вільної торговельної та іншої підприємницької діяльності, зобов'язання щодо забезпечення потреб військ Центральних країн і сплати за військову допомогу Україні), які, власне, й визначили політику нової влади.

У перший день приходу до влади гетьман відразу видав декілька законодавчих актів, що склали правову основу його режиму. У «Грамоті до всього українського народу» П.Скоропадський закликав додержуватися порядку в державі. Проголошувалося, що управління державою гетьман буде здійснювати до виборів до Українського Сейму за допомогою призначеного ним уряду на підставі законів про тимчасовий устрій. Центральна Рада та її уряд оголошувалися розпущеними. Цікаво, що в «Грамоті до всього українського народу» гетьман чітко зазначав, що всі інші урядовці мають залишатися на своїх посадах і виконувати свої обов'язки.*

Конституційною основою нової держави стали оголошені того ж дня «Закони про тимчасовий державний устрій України», згідно з якими Центральна Рада, Мала Рада розпускалися, закони Центральної Ради скасовувалися, назва Українська Народна Республіка замінювалася новою – Українська Держава. Структуру «Законів...» складалася з 7-ми розділів – «Про гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду Міністрів і міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд». Основи конституційного права в Українській Державі відобразилися і в інших актах, що деталізували статус окремих державних органів.

Органи державної влади. Відповідно до «Закону про тимчасовий державний устрій України» Гетьман був наділений диктаторськими повноваженнями, які зберігали чинність до моменту скликання майбутнього парламенту – Українського Сейму. До того часу, гетьманові належала вся повнота законодавчої («без його санкції ніякий закон не може мати сили») та виконавчої влади (одноосібно мав затверджувати весь склад Ради міністрів та її голову), він також головнокомандувач армії і флоту. До повноважень гетьмана належало керівництво зовнішньополітичною діяльністю.

Крім того, відповідно до статті 44 Закону про тимчасовий державний устрій України Генеральний Суддя як керівник вищої судової інстанції та всі Судді Генераль-

* Див. ст. 340 (п.12.30). Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

ного Суду призначалися Гетьманом Таким чином гетьманов міг контролювати і судову влади.

Особливості законодавчого процесу. Зміна форми правління в Україні, що відбулася з проголошенням Української Держави, зумовила відповідні зміни у здійсненні законодавчого процесу. Головна його особливість закони набували чинності тільки після санкціонування їх главою держави. Найпоширенішими формами нормативно-правових актів були грамоти, накази, статuti, постанови, закони, універсали, листи (доручення) Гетьмана. У Раді міністрів відбувалися розгляд, обговорення, голосування та ухвалення законопроектів. Майже всі документи Радою міністрів видавалися у формі постанов. Закони та постанови, ухвалені Малою Радою міністрів, публікувалися від імені Ради міністрів. Завершальною та найбільш значущою стадією законодавчого процесу було затвердження законопроектів Гетьманом. Без цього жоден законопроект не ставав законом. Рішення щодо затвердження (відхилення) закону приймав Гетьман одноосібно і без права перегляду його іншим органом. Ця обставина применшувала значення інших стадій законодавчого процесу, хоча водночас підкреслювала широту повноважень гетьмана при здійсненні ним законодавчої функції. Затверджений закон засвідчувався Державним секретарем, а після того оприлюднювався, найчастіше шляхом опублікування Радою міністрів в офіційному виданні під назвою «Вістник Ради Міністрів» (пізніше «Державний Вісник»).

Дбаючи про забезпечення керівництва державою у разі непередбачуваних обставин, зумовлених зокрема загостренням ситуації в країні, П. Скоропадський затвердив підготовлений Радою міністрів «Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України» від 1 серпня 1918 р. У цьому конституційному акті передбачалося, що в певних випадках влада мала переходити до спеціально створеного органу Колегії Верховних Правителів Держави з трьох осіб: однієї визначеної заздалегідь гетьманом, другої обраної Державним Сенатом, третьої обраної Радою міністрів.*

Рада міністрів, що у системі вищих органів державної влади виконувала функції уряду, була сформована гетьманом 3 травня 1918 р. Компетенція уряду була визначена у ст.34-37 Закону про тимчасовий державний устрій України і полягала насамперед у визначенні напрямку й координації діяльності окремих відомств щодо законодавчої політики та «вищого державного управління». Уряд очолював Отаман-міністр та міністри, а керівництво його справами доручалося генеральному секретареві та керованій ним Державній Генеральній канцелярії. (Згодом ці посади стали називатися: голова Ради міністрів та державний секретар). Отаман-міністр і міністри відповідали перед Гетьманом.

Через відсутність у вищих органах влади Української Держави законодавчого органу, на Раду міністрів, покладалися також і функції законодавчої гілки влади. Згідно з положеннями закону «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради міністрів, розгляд у раді, затвердження їх і про форми і порядок оголошення законів» (2 червня 1918 р.) законодавчі функції покладалися не тільки на відповідні міністерства Ради міністрів, але й передовсім на Державну канцелярію, статут якої згодом (14 червня 1918 р.) було затверджено гетьманом. Цей орган складався з Державного секретаря, його товаришів (заступників), юридичної ради, департаменту

* Див. ст. 345-347 (п.12.32). Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

загальних справ, відділу кодифікації законів, секретаріату, державної друкарні та департаменту законодавчих справ.

Міністерство судових справ було перейменоване у міністерство юстиції. Водночас удосконалювалася внутрішня структура міністерств. Приклад міністерство внутрішніх справ складалося з чотирьох департаментів (міського самоврядування, державної варті, страхування, біженців) та кількох управлінь (військового обов'язку, у справах преси). Окрім цього, у складі міністерства внутрішніх справ діяли українське Телеграфне агентство і Позавідомча ревізійна комісія.

Особливістю кадрової політики П. Скоропадського було те, що апарат управління формувався не за національною ознакою, а за принципом лояльності та професійності (соціалісти відмовилися брати участь в уряді). Наприклад, головою уряду Гетьман призначив М. Василенка – відомого громадського діяча, професора історії і права України. Залучення до будівництва Української держави всіх лояльних фахових елементів, незалежно від соціального і національного походження, було однією з позитивних сторін гетьманського режиму. Разом з тим, значну частину державного апарату становили все-таки ще царські чиновники і офіцери, а гетьманські міністерства, суди та інші установи під українськими вивісками мали іноді проросійський характер.

Таким чином гетьманові як главі держави реально належала вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади. А на Раду міністрів покладалися законотвірчі й координаційні функції органу «вищого державного управління».

Організація місцевої влади й самоврядування. Для опанування становища і впорядкування місцевої адміністрації гетьманський уряд повернувся до старої (російської) схеми територіально-адміністративного устрою (поділ на губернії – повіті – волості), при цьому додав до вже існуючих губерній нові округи.

Визнаючи умови Брестського мирного договору, гетьман твердо ставив питання про організацію адміністративного поділу державної території відповідно до етнічного розселення українців. Цьому сприяв ухвалений П.Скоропадським закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади» (25 травня 1918 р.). Згідно з його статтями, було визнано, що при приєднанні до Української держави нових територій на них негайно поширюється гетьманська державна влада. Були визначені дії судових органів на цих землях, а також повноваження прокуратури та міністерства внутрішніх справ. Переважно дипломатичними зусиллями до Української держави було прилучено: Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії — до Чернігівщини, інші українські повіти Курської (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Новоскольський) та Воронежської (Валуїський) губерній — до Харківської губернії України. Останніми були приєднані Холмщина, Підляшся, Берестейщина (12 повітів), які склали одну губернію – Холмську, і вперше за сотню років були інтегровані в українську політичну систему.

Політика гетьмана щодо адміністративного поділу державної території відповідно до етнічного розселення українців дозволив приєднати до Української держави значні території, де українці становили більшість населення. Обсяг повноважень і місце в структурі влади чільників гетьманської місцевої адміністрації – старост та отаманів майже повністю відповідав повноваженням російських губернаторів, справників і градоначальників.

Судова система. Питання координації організаційної розбудови судової системи покладалося на Міністерство юстиції. Усі судові органи гетьманату поділялися на загальні, місцеві та військові суди. Найвищою судовою інституцією Держави були Генеральний Суд (до певного часу продовжував працювати, як за часів УНР, у своєму попередньому вигляді), а згодом – Державний Сенат.

Міністерство юстиції здійснювало управління усією судовою системою Української Держави, матеріальне забезпечення їх діяльності, вивчення й узагальнення судової практики, внесення пропозицій до уряду щодо вдосконалення судової системи і судочинства, кодифікацію законодавства, вироблення української правничої термінології, пристосування колишніх юридичних норм до нової політико-правової ситуації, підготовку проектів кримінальних, кримінально-процесуальних, цивільних, цивільно-процесуальних та інших нормативних актів.

Правовою основою діяльності Генерального суду був насамперед спеціальний розділ Закону про тимчасовий державний устрій України (ст.42-44), в якому визначалося її місце в системі урядових установ як вищого «охоронителя» й захисника закону та вищого державного суду в судових і адміністративних справах. На Генеральний суд покладалося завдання оголошувати "для загальної відомості" усі закони та розпорядження уряду. Згодом він був замінений вищою судовою інстанцією, що мала назву Державний Сенат.

8 липня 1918 р. Радою міністрів був ухвалений закон про Державний Сенат. По-перше, він скасовував закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 р. про утворення Генерального суду в м. Києві як вищої судової інституції. По-друге, замість Генерального суду утворювався Державний Сенат. Головні його засади – внутрішня структура, сфера компетенції, обсяг прав, порядок переведення чинності його рішень, виконання постанов Сенату, зносини з іншими державними інституціями, нагляд над виконанням наказів Сенату, права і обов'язки сенаторів – тимчасово визначалися відповідною частиною Зводу законів Російської імперії та «Учреждением Правительствующего Сената». Державний Сенат складався із Загального зібрання та трьох генеральних судів адміністративного, кримінального, цивільного (всього 45 сенаторів, які затверджувалися Радою міністрів і призначалися гетьманом). Очолював Державний Сенат президент, але вищим органом правління оголошувалися Загальні збори (у складі всіх сенаторів). Останні вирішували питання про надання та позбавлення звання сенатора, про їх дисциплінарну відповідальність, про звільнення з посади через хворобу тощо.

Система загальних судів в Українській Державі запроваджувалася (відновлювалася) на підставі Закону «Про судові палати і апеляційні суди» від 8 липня 1918 р. З наладженням діяльності судових палат були відновлені й окружні суди, які протягом 1917-1918 рр. припинили свою діяльність. Усього в Україні станом на 16 серпня 1918 р. діяли 19 окружних судів. Окружні суди діяли у складі адміністративного, кримінального і цивільного відділів. До компетенції окружних судів належали адміністративні, цивільні, кримінальні справи. Натомість, до компетенції судових палат входив розгляд апеляційних скарг на вироки і рішення окружних судів. Касаційні скарги на рішення судових палат вносилися до Державного Сенату.

Система місцевих судів Української держави майже не змінилася з часів УНР. Станом на серпень 1918 р. функціонувало 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів. Мирових суддів обирали повітові земські зібрання (у сільській місцевості) або міські думи (у містах) строком на три роки. До компетенції мирових суддів належали дрібні адміністративні, кримінальні (коли покарання не перевищувало 1,5 року тюремного ув'язнення) і цивільні (за сумою позову не більше як 3 тис. крб.) справи.

Отже, за досить незначний час існування гетьманату П.Скоропадського була створена власна українська судова система і велася робота, спрямована на забезпечення її повноцінного функціонування.

Правоохоронні органи. На відміну від попередньої української влади 1917-1918 рр. гетьману П. Скоропадському вдалося створити правоохоронну систему, основною

якої стала діяльність Державної вартт (Див. Закон про державну варту) Державну варту було створено на підставі Тимчасової постанови Ради міністрів Української Держави («Про зміну існуючих законів про міліцію і створення державної вартти» від 18 травня 1918 р.) як один із департаментів Міністерства внутрішніх справ. Структурно департамент складався з трьох основних відділів – загального (фінансово-господарські й облікові питання), інспекторського, який, окрім координації кадрової роботи, здійснював керівництво кримінально-розшуковими відділами міліції, та легітимацийного (паспортний режим). До складу департаменту входила також секретна частина та органи, які керували роботою окремих підрозділів вартти (залізничний, освідомчий (себто інформування) тощо).

Правові основи діяльності та чітка організаційно-функціональна структура місцевих органів Державної вартти встановлювались «Законом про Статут Української Державної Вартти» від 09.08.1918.* Зокрема, установи Державної вартти, що утворювались на місцях в губерніях, повітах, градоначальствах і на залізницях, діяли відповідно до норм та положень, які містились в цьому акті. Документ визначав напрями діяльності, штати та порядок управління й підпорядкування органів Державної вартти. Діяльність Державної вартти була поділена на декілька основних видів: загальна (адміністративна) й оперативна (кримінально-розшукова та інформаторська). Також на Державну варту покладалась функція здійснення захисту існуючого в країні ладу (тобто державної безпеки).

Кількість службовців вартти, яка розподілялась на міську (пішу) і сільську (кінну), визначалась чисельністю населення (в містах: один вартовий на 400 чоловік, у сільських районах – на 2000 чоловік). У губерніях уся оперативна робота Державної вартти, включно з кримінально-розшуковою та інформаторською, а також здійснення нагляду за діяльністю її апарату на місцях були передані у відання губернського старости. Винятком був нагляд за проведенням дізнань з приводу вчинених злочинів, який залишався за прокуратурою. Губернський староста мав спеціального помічника інспектора державної вартти. У повітах діяльність державної вартти перебувала у компетенції повітових старост, за винятком нагляду за дізнанням, який, як і в губерніях, здійснювала прокуратура. На чолі Державної вартти повіту стояв начальник Державної вартти повіту. Уся територія повіту поділялася на райони, що охоплювали по декілька волостей. На чолі кожного з районів стояв начальник Державної вартти району. При ньому також були помічник, писар (діловод) та канцелярія. Кожен район поділявся на волості. На чолі Державної вартти волості стояв голова волосної Державної вартти.

Розбудова збройних сил. З самого початку своєї діяльності Павло Скоропадський приділив значну увагу формуванню регулярних, професійно підготовлених Збройних сил. Гетьманська адміністрація зробила важливі кроки щодо організації майбутньої української армії: удосконалила законодавчу базу й заклала нову організаційну структуру Збройних сил.

Координаційним органом проведення військової політики гетьмана було Міністерство військових справ, до складу якого входило три головних управління: артилерійське, інтендантське, інженерне. Однак безпосередньо організаційну роботу з розбудови армії було покладено на Генеральний штаб. Після реорганізації (червень 1918 р.) Генеральний штаб Української Держави діяв у складі двох генерал-квартирмейстерів. До першого входили підрозділи: оперативний, розвідувальний, зв'язку та закордонний. До другого – мобілізаційний, організації війська та головної шкільної

* Зі Статутом Української Державної Вартти можна ознайомитися за посиланням: Сайт ескапторіум: URL: <http://escrptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4356>

управи. Інші підрозділи – інспектура артилерії, залізничний відділ, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил були підпорядковані безпосередньо начальникові штабу.

Отже, питанням розбудови національних Збройних сил гетьманський уряд надавав вагомого значення. Передбачалося створити регулярну й професійно підготовлену армію. Було наведено порядок в обліку призовників, завершено реорганізацію військових частин, здійснено деполітизацію української армії, розпочато підготовку офіцерських кадрів. Другим напрямом національного військового будівництва Гетьманату стала спроба створення формувань українського козацтва, яке мало стати соціально-військовим резервом і прообразом національної гвардії.

Одним із чинників, що суттєво підірвав авторитет гетьманської влади серед українців стало те, що в розбудові держави Гетьман робив ставку на старі кадри Російської імперії. Зокрема, залучав до збройних сил Української Держави російських військових, т.зв. білогвардійців, що вирішили зробити з України базу по боротьбі з більшовизмом. Водночас останні нерідко здійснювали підірвну діяльність щодо України, агітували за приєднання України до Росії. Вказане дало підстави політичним опонентам гетьмана говорити про антиукраїнський характер чинної влади Гетьмана. 14.11.1918 П.Скоропадський видав грамоту, якою проголосив федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Цим гетьман підірвав свій авторитет, і згодом більшість українських збройних сил ним же і сформованих перейшла на бік Директорії. 14 грудня 1918 року П. Скоропадський зрікся влади.

3. Створення Директорії та відновлення влади УНР: організація державної влади й управління, територіальний устрій

В умовах поглиблення кризи гетьманського уряду, яка неминуче вела до чергової окупації України іноземними військами наростала опозиція об'єднана в Український Національний Союз. Проголошений в 1918 р. Гетьманат не став довготривалою формою українського державного життя. Почалася третя фаза будівництва української державності в період 1918 – 1920 рр. – доба Директорії. У першій відозві Директорії гетьман був оголошений узурпатором. До складу Директорії входили В.Винниченко, С.Петлюра, А.Макаренко.

26 грудня 1918 Директорія опублікувала Декларацію Української Народної Республіки, якою проголосила ліквідацію Гетьманської держави і відновлення УНР, а разом усіх попередніх демократичних прав і свобод. Для здійснення державного управління Український Національний Союз обрав за аналогією з Великою французькою революцією колегіальний орган державного правління Директорію (від лат. *directorium* – управління, керівництво) у складі п'яти осіб на чолі з В.Винниченком. Передбачалося, що Директорія виступить на чолі антигетьманського повстання, а після його перемоги управлятиме Україною до скликання Установчих зборів. До складу уряду входили представники соціалістичних та про соціалістичних партій: українських соціал-демократів (УСДРП), українських соціалістів-революціонерів (УПСР), українських соціалістів-самостійників (УПСС), українських соціалістів-федералістів (УПСФ), Селянської спілки та Січових Стрільців).

Період влади Директорії був найбільш тривалим і, можливо, найскладнішим в історії української державності 1917 – 1920 рр. Цей час співпав зі створенням Версальської міжнародно-правової системи, постійно триваючої війни з більшовицькою Росією та військами Денікіна, якого підтримували Франція, Румунія, Греція, США та Англія.

У результаті приходу до влади Директорії була відновлена попередня назва держави – УНР. Перші тижні існування Директорії були водночас і періодом її найвищого тріумфу. На початку грудня 1918 р. армія УНР контролювала майже всю територію України, було чимало зроблено з точки зору розбудови основних засад державного ладу й суспільно-економічної політики. Лише наприкінці 1918 – в першій половині січня 1919 р. нова влада видала низку законів: про місцеве врядування, Генеральний суд, землю, скасування гетьманських законів, державну українську мову, призов молоді до війська, матеріальну допомогу вчителям, автокефалію української православної церкви тощо. Проте вже через півтора місяця, коли армія УНР змушена була під ударами збройних формувань радянської (більшовицької) Росії залишити українську столицю. Умовно з цього моменту для неї розпочинається період політичної нестабільності, жорсткої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів (Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський), періодичних реорганізацій уряду (урядовий кабінет змінював свій склад шість разів) та кардинальних змін офіційної політичної лінії.

Власне сам процес вироблення офіційної політичної лінії також був серйозною проблемою в діяльності Директорії. Причиною цього стали різні політичні вектори її керівництва, яке не мало єдиної позиції щодо перспектив державного будівництва. Голова Директорії УНР В.Винниченко наполягав на розбудові держави за радянським зразком і союзі з більшовицькою Росією і проти держав Антанти. Другий політичний лідер С. Петлюра, навпаки, виступав за «європейську модель» (яка пов'язувалася з утвердженням принципу розподілу влад через розвиток парламентаризму, а в українському контексті через скликання Установчих Зборів) і спільну з Антантою боротьбу проти радянської Росії.

Допоки тривали дискусії, якого союзника обрати, російські більшовики разом у українськими комуністами змогли захопити усю лівобережну Україну у I половині січня 1919 року. Згодом В.Винниченко пішов у відставку і виїхав за кордон, уряд також покинули більшість соціалістів. Директорію очолив С.Петлюра, Є. Петрушевич, які почали переговори з Антантою.

Слід також додати, що процес розбудови національної державності в добу Директорії УНР відбувався у надзвичайно складних міжнародних та внутрішньополітичних умовах. Зокрема, в період існування «другої» УНР військово-політична ситуація в Україні ускладнювалася окупацією українських земель та військовою агресією проти української держави. Зокрема, Буковина була захоплена Румунією (листопад 1918 р.), Волинь і Галичина загарбані Польщею (травень-липень 1919 р.), а Закарпаття окупували румунські й чеські війська (липень 1919 р.). Окрім того, з листопада 1918 р. до квітня 1919 р. ряд південноукраїнських міст утримували війська Франції, Англії, Греції. На півдні України, на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися війська радянської Росії, які, не визнаючи Україну суверенною державою після анулювання Брестської угоди, захопили впродовж січня-квітня 1919 р. більшу частину території УНР. Агресію проти молоді української держави розпочала і II Річ Посполита, яку підтримували війська Антанти, зокрема, Франції. Таким чином українській державі доводилося воювати на три фронти.

Особливої уваги вимагає агресія більшовицької Росії проти України. 28 листопада 1918 року ЦК РКП (б) вирішив створити новий «український уряд». Для цього в Курську зібралися члени Револуційної військової ради українського фронту, ЦК Компартії більшовиків України й Центрального виконавчого комітету Рад України, які утворили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Його очолив завзя-

тий українофоб Г.Пятаков, а до складу уряду увійшли також В.Аверін, К.Ворошилов Е.Квірінг, тобто переважно не українці. Цей уряд мав слугувати прикриттям агресивних намірів Кремля щодо України, попросивши зокрема Російських більшовиків про військову допомогу. Цей т.зв. маріонетковий «уряд» видав декрет «Про організацію Військової ради Української радянської армії», «Тимчасове положення про організацію влади на місцях», «Звернення до уряду Німеччини» з вимогою вивести війська з України. 29 листопада цей квазіуряд оприлюднив «Маніфест до робітників і селян України», в якому повідомлялося про повалення влади Гетьмана, про скасування його законів і розпоряджень, про перехід всієї влади до рук робітників і відновлення радянської влади в Україні. Цей уряд будучи по своїй суті антиукраїнським почав наступ проти Директорії з північного сходу встановлюючи радянську владу в Україні сіючи терор та реквізуючи продукти для радянської (більшовитської) Росії.

Слід пам'ятати, що в той же час з південного сходу наростала загроза антиукраїнських (хоч і антибільшовицьких) сил царського російського генерала Денікіна, що намагався відродити Російську імперію дореволюційних часів. Проблема полягала ще й у тому, що армію Денікіна підтримували держави Антанти – переможці у I Світовій війні. Україна фактично не мала жодного військового союзника на той момент.

Цікаво, що російські більшовики змогли заручитися військовою підтримкою селянських отаманів (зокрема, Нестора Махна), які виступали проти Директорії. Останні користувалися лозунгами типу «Грабуй награване у народу експлуаторами» «нищ класових ворогів» фактично сіяли хаос та підривали економіку Української держави. Пізніше ці отамани вже воювали проти більшовиків, які називали їх анархістами, але було вже занадто пізно.

Посилаючи своїх агентів та більшовицьких пропагандистів в Україну радянський комісар Троцький говорив їм: «Пам'ятатйте, що лише безмежна довірливість і поступливість, а також відсутність свідомості щодо необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави, щораз погубляли всі завоювання українців... Скористайтесь із цього і успіх буде забезпечений. Пам'ятайте також, що так чи інакше нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами».

Влітку 1919 р. активний наступ Добровольчої армії генерала А.Денікіна призвів до заміни радянського режиму окупаційною «білою» владою. За Директорією залишилися окремі райони Волині й Поділля. З листопада 1919 р. російські радянські (більшовицькі) війська при підтримці «червоних» партизан і селянської армії Н.Махна витіснили денікінців з більшої частини України. У травні 1920 р. польська армія спільно з союзними збройними силами УНР перейшла в наступ і увійшла до Києва. Проте за місяць (12 червня) російські більшовицькі війська знову захопили Київ і до серпня 1920 р. повернули собі більшу частину Правобережної України. Тим часом, Крим і вся Таврія перебували під контролем генерала П.Врангеля, союзника Антанти. Відтак Директорія УНР фактично втратила контроль за своєю територією, яку захопили армії окупантів.

Органи державної влади. Директорія сформувалася як колегіальний орган надзвичайної влади в умовах підготовки до антигетьманського повстання. Ще в ході повстання Директорією були здійснені перші кроки в будівництві нових державних структур та створенні адміністративно-управлінського апарату. Серед створених у другій половині листопада – грудні 1918 р. при Директорії адміністративно-управлінських структур, що мали характер надзвичайних органів центральної влади, були:

Рада завідувачів державними справами, яка технічно від імені Директорії здійснювала керівництво цивільним життям країни; Український військовий революційний комітет, який одразу після зречення влади гетьманським урядом перебрав владу у Києві і встановив контроль над діяльністю державного апарату; Рада комісарів (проіснувала 10 днів – до 24 грудня 1918 р.), що була створена при Революційному комітеті як орган виконавчої влади з метою здійснення поточної урядової діяльності.

Як орган надзвичайної влади, Директорія у певний час (з 13 листопада 1918 – до 22 січня 1919) діяла одноособово і, відповідно, зосереджувала у своїх руках усю повноту законодавчої та виконавчої влади. Хоча її державно-правовий статус залишався невизначеним. Першим документом, який уконституїював місце Директорії у владній структурі, стала її перша Декларація (26 грудня 1918 р.). У цьому документі Директорія проголошувала себе тимчасовою верховною владою УНР революційного часу й формулювала так званий трудовий принцип, визнавши сувереном влади в УНР трудящий народ в особі робітництва та селянства (трудова інтелігенція закликала стати на бік працюючих класів), а усіх представників нетрудових класів позбавивши політичних прав. Декларація передбачала передачу влади від Директорії до трудящого народу на Конгресі Трудового народу України (мав стати законодавчим органом УНР). В одній із пізніших листівок Директорія вже називала себе Тимчасовим народним урядом Української Народної республіки, якому доручено управління всіма справами. Натомість, з огляду на воєнну ситуацію, на Конгресі Трудового народу України підтверджувався статус Директорії як «верховної влади». У прийнятому законі «Про форму влади на Україні» (28 січня 1919 р.), що юридично закріпив основи державного устрою республіки, йшлося про те, що уся повнота влади до скликання наступної сесії Конгресу залишалася в руках Директорії, яка нарівні з іншими повноваженнями мала також право видавати закони з наступним затвердженням їх черговою сесією Конгресу.

Конгрес Трудового народу України (офіційна назва) легітимізував владу Директорії, об'єктивно намагаючись вирішити проблему конституювання державної влади (оскільки Конституція УНР не відповідала зміненим умовам і не набрала чинності) й набути функції законодавчої влади.

Правовими підсумками роботи Конгресу Трудового народу України стало прийняття декількох нормативних актів. Насамперед Універсалу Директорії УНР (22 січня 1919 р.) – політико-правового акта об'єднання (злуки) УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну. Після злуки уряди обох українських республік, враховуючи реальну геополітичну ситуацію, визнали за доцільне зберегти повноваження західноукраїнського уряду й адміністрації в рамках автономії Західної Области УНР (ЗО УНР). Отже, по суті, це була тільки декларація про наміри об'єднання, реальне ж об'єднання двох українських держав не відбулося через несприятливі обставини, що склалися на той час. Та, попри той сумний факт, демократичні традиції і державна символіка об'єднаної УНР успадковані сучасною Україною. День Соборності є нашим державним святом.

Державна Народна Рада була утворена як законодавчий орган влади УНР доби Директорії, до компетенції якої входило: 1) обговорення законопроектів, внесених головою Ради Народних Міністрів; 2) розробка законопроектів за власною ініціативою; 3) затвердження бюджету, обчислення державних прибутків і видатків; 4) розгляд справ про поточні та інші державні зобов'язання; 5) контроль діяльності уряду шляхом інтерпеляції, запитів, призначення парламентських анкетних та слідчих комісій; 6) заслуховування звітів державного контролю; 7) ратифікація і денонсація міжнародних договорів; 8) оголошення війни і укладення миру; 9) виключне право визначати валюту і дозволяти емісію державних кредитних білетів і державних облігацій; 10)

прийняття петицій від громадян УНР, приватних і державних товариств, кооперативів, корпорацій та установ; 11) створення тимчасових і постійних комісій для вирішення спірних питань; 12) висловлення недовіри РНМ або окремим міністрам, які у такому разі мали негайно виходити у відставку. Голова і члени уряду мусили з'являтися у визначений для них час на засідання ДНР або її комісій чи брати участь у них за власною ініціативою. При цьому їм надавалось право виступів поза чергою. ДНР за наявності не менше половини її членів двома третинами голосів присутніх мала можливість за умисні або тяжкі недбалі порушення службових обов'язків чи законів притягти голову уряду або міністрів до кримінальної відповідальності через Вищий суд УНР. У такому разі призупинялося виконання такою особою повноважень, а при виправданні судом вони поновлювалися.

Вищі органи виконавчої влади. Єдиним вищим виконавчим органом влади в УНР доби Директорії була Рада Народних Міністрів (РНМ). Її було створено, згідно з наказом Директорії (26 грудня 1918 р.), з метою забезпечення виконання політичної стратегії й тактики Директорії. Серед пріоритетів діяльності уряду чільне місце займали заходи щодо поліпшення становища робітництва, постачання армії, найшвидшого проведення земельної реформи. У першій половині 1919 року були також здійснені певні заходи для реалізації акту злуки. Зокрема, уряд Директорії виділив 5 млн. гривень на перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів Галичини. Було відкрито кредит на 40 млн. гривень для продовольчих операцій у Галичині, Буковині та Холмщині. Українським громадянам, які закінчили Львівський, Віденський або Чернівецький університети, підтверджувалися права дипломів УНР тощо.

За період існування Директорії УНР змінилося шість складів уряду, кожний з яких формувався на основі коаліційних принципів, призначався Директорією і, відповідно, був їй підзвітний. Часті зміни урядових кабінетів негативно позначалися на державному розвитку: посилювали політичну нестабільність у республіці, призводили до кадрових переміщень на різних рівнях державного апарату й заважали формуванню сталого корпусу досвідчених урядовців при значному їх дефіциті.

Фактично першим документом, у якому йшлося про юридичне закріплення місця уряду в системі державної влади, був закон «Про форму влади в Україні» (28 січня 1919 р.). У ньому зазначалося, що уряд мав формуватися Директорією і звітувати перед нею у проміжках між сесіями Трудового Конгресу України. На регламентацію діяльності уряду був спрямований тимчасовий закон «Про порядок внесення й затвердження законів в Українській Народній Республіці» (14 лютого 1919 р.), який виділяв у ньому дві структури: Кабінет народних міністрів (складався з голови уряду, державних секретаря та контролера та міністрів: закордонних, земельних, військових та внутрішніх справ, народного господарства та фінансів) та Раду народних міністрів (члени Кабінету народних міністрів та керуючі справами міністерств). Спробою врегулювання відносин з «українською республікою галичан» у сфері виконавчої влади став закон «Про утворення в складі Міністерств УНР Міністерства по справах Західної області Республіки (Галичини)» (4 липня 1919 р.), який, однак, викликав рішуче невдоволення у галицьких лідерів, бо різко понижував їхній статус.

Сама діяльність уряду Директорії проходила в умовах політичної нестабільності, жорсткої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів, періодичних реорганізацій та кардинальних змін офіційної політичної лінії. Усе це в підсумку не сприяло його ефективній роботі.

Кордони підконтрольної Директорії УНР території в результаті боїв часто змінювалися, тому межі територіально-адміністративних одиниць і компетенція органів місцевої влади спеціальними ухвалами теж могли змінюватись. Так, порядок органі-

зації територіальної адміністрації на звільнених територіях визначався законом «Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях України, звільнених від ворожої окупації» (червень 1920 р.). Згідно із зазначеним нормативним актом, на цих територіях владу слід було передавати представникам верховного уряду (запроваджувався інститут «цивільних прифронтових комісаріатів Уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними фронтових груп») та місцевому самоврядуванню.

Директорія відновила дореволюційні земські (зібрання та управи) та міські (думи та управи) органи місцевого самоврядування. Щоправда, попередні земські та міські представницькі органи були розпущені як такі, що були обрані на основі майнового цензу і сформувалися заново шляхом виборів на загальнодемократичній основі. На рівні сільської громади самоврядним органом вважався сільський схід на чолі зі старостою. Окрім того, паралельно продовжували повсюдно діяти ради депутатів (робітничих, селянських, солдатських), домові комітети. Загальне керівництво земськими зібраннями й управами, міськими думами й управами здійснювали губернські комісари. Відносини між комісарами й органами місцевого самоврядування регулювалися російським дореволюційним законодавством.

Отже, адміністративно-політичний устрій в Україні за часів Директорії розвивався досить суперечливо. На нього мали значний вплив «радянськості» тенденції, що проявляли себе в ідеї надання трудовим радам форми одночасно органів місцевої державної влади і самоврядування. Попри сприйняття ідеї земельного поділу України, насправді адміністративно-політичний устрій Директорії УНР розвивався на основі запозиченої від гетьманату губерньсько-повітової моделі.

Судова система. У розбудові судової влади Директорія фактично стала на шлях відновлення структури тієї судової системи, що існувала за Центральної Ради. Перебудовуючи після взяття влади державний апарат взагалі і судову систему зокрема, Директорія УНР ще 1 грудня 1918 р. ухвалила, що суд «на території Української Народної Республіки провадиться іменем Української Народної Республіки». Окремим законом було ліквідовано Державний Сенат і відновлено діяльність Генерального Суду під назвою «Найвищий суд Української Народної Республіки» (2 січня 1919 р.). Він складався з трьох департаментів: цивільного, кримінального й адміністративного і виконував свої функції щодо здійснення судочинства, згідно із законом Центральної Ради від 2 грудня 1917 р., а також касаційні функції Головного воєнного суду. Були також затверджені штати Найвищого суду, у тому числі й прокуратурії (прокуратури). Штат прокуратури складався зі старшого прокуратора, семи прокураторів та одного секретаря-прокуратора. Наприкінці січня були поновлені й запроваджені Центральною Радою апеляційні суди.

Крім того, Директорія зберегла судові інституції російсько-імперського періоду мирові суди, які не були скасовані попередньою українською владою. Закон «Про вибори та призначення мирових суддів» (19 лютого 1919 р.) зобов'язував органи місцевого самоврядування обрати потрібну кількість мирових суддів на підставі закону російського Тимчасового уряду від 4 травня 1917 року.

Особливості розбудови держави у воєнний час вимагали запровадження спеціального судочинства. Особливістю судової влади за часів Директорії було те, що поряд із цивільними судовими устроями, які залишилися в спадщину від імперії та гетьманату, запроваджувалися військово-польові суди (22 листопада 1918 р.), які діяли при окремих частинах у складі прокурора, двох старшин, двох козаків та секретаря. Військово-польовим судам були підсудні справи щодо військових і цивільних осіб у випадках вбивства, розбою, грабежу, підпалу, згвалтування, збройного нападу на вій-

ськових, варту і цивільних урядовців, озброєного опору владі, незаконних обшуків, арештів і реквізицій. Крім зазначених складів злочинів, цим судам були підсудні всі справи щодо військових при вчиненні ними як військових, так і загально-кримінальних злочинів.

Підсудність військово-польових судів розширювалася. Наприклад, через місяць після створення за підсудністю військово-польовим судам вже належали також справи про агітацію проти існуючого державного устрою УНР та її самостійності, заборону друкування різного роду прокламацій, відозв тощо. Така широка підсудність військово-польових судів підводить до висновку, що вони могли використовуватися як засіб репресій проти противників існуючого державного ладу.

На початку 1919 року у зв'язку зі складною військово-політичною ситуацією Директорія на підставі відповідного закону (24 січня 1919 р.) запроваджує на всій підконтрольній їй території воєнний стан. А кількома днями пізніше фактично на виконання цього закону замість військово-польових судів створювалися надзвичайні військові суди (26 січня 1919 р.), які мали діяти на територіях, що перебували в стані облоги, воєнному стані, а також у районах бойових дій. Згодом Наказ Головного Командувача Військ УНР С.Петлюри (5 вересня 1920 р.) нагадав усім командирам бригад і дивізій про необхідність негайно створювати Надзвичайні військові суди у випадку вчинення підлеглими їм військовослужбовцями перелічених у Законі «Про надзвичайні військові суди» злочинів, особливо грабунків, убивств, зґвалтувань, крадіжок і розтрат майна чи грошей, а також тяжких порушень дисципліни.

Особливості формування правоохоронних органів держави під час війни. Розбудова Директорією та її урядом правоохоронних структур обумовлювалася, з одного боку, необхідністю вирішення завдань політичного, економічного і соціального характеру, а з іншого складною ситуацією в країні, що погіршувалася внутрішніми чинниками, зокрема розкладом значної частини державного апарату, зростанням рівня злочинності та особливо діяльністю досить чисельних незаконних збройних формувань (напр., загін отамана Зеленого (Терпила), що діяв у Київській губернії, налічував близько 12 тис. осіб; чисельність загонів під командуванням М. Григор'єва, що діяли на півдні України, становила близько 15 тис. осіб; ще більшим було з'єднання Н. Махно).

Ключову роль у вирішенні цих та інших проблем за доби Директорії УНР мало відігравати Міністерство внутрішніх справ, яке зберігало надані йому ще за часів Центральної ради широкі повноваження. Більше того, за час існування Директорії місце і роль Міністерства внутрішніх справ через юридичне підпорядкування йому цілого ряду репресивно-каральних та правоохоронних органів помітно посилились. Якщо за доби Центральної Ради і Гетьманату цей галузевий державний орган багато в чому був номінальним, то тепер він мав у системі своїх інституцій майже всі важелі силового тиску на суспільство. Значним кроком уперед слід вважати і більш активну розробку нормативно-правової бази для формування правоохоронної системи держави, хоча здебільшого ця робота здійснювалась без належної координації, що призводило до дублювання функцій створюваних органів, втручання одних у компетенцію та діяльність інших.

Серед повноважень Міністерства внутрішніх справ були здійснення нагляду за діяльністю губернських, повітових, волосних та міських отаманів (комісаріатів), їх управлінь (управ), охорона громадської безпеки і керівництво міліцією. Структурно МВС поділялося на департаменти, серед яких чи не найважливішими були Політичний (згодом Департамент політичної інформації) та Адміністративний департаменти.

Як і за Гетьманату, ці органи не були оформлені у законодавчому порядку, а діяли на підставі підзаконних актів.

На Політичний департамент МВС, згідно з «Інструкцією по збиранню інформації», покладались оперативно-розвідувальні функції, що виконувались як штатними співробітниками (штати політичних відділів були відносно невеликими: губернських – 90 співробітників, повітових – 50), так і за допомогою агентури. Головні його завдання полягали у: виявленні та припиненні антидержавницької діяльності з боку політичних противників УНР, боротьбі зі шпигунством, вивченні тилу противника та його військ тощо. Виконував він і розвідувальну роботу щодо країн – потенційних противників УНР та можливих союзників. Політичний департамент МВС мав свої представництва на місцях – політичні відділи, що створювалися при губернських та повітових комісарах. Адміністративний департамент створювався замість скасованого на підставі постанови Ради Народних Міністрів (3 січня 1919 р.) Департаменту державної варті. Наступного дня цей акт було оформлено законом Про скасування інституту Державної варті і про формування народної міліції (4 січня 1919 р.), згодом (1920 р.) перейменовану на Громадську сторожу.

Народна міліція періоду Директорії була нечисленною і не мала сил активно виконувати функції охорони правопорядку. Тому, крім міліції, на місцях як правоохоронні органи діяли також карно-розшукові відділи, резервні сотні міліції, згадані вище політичні відділи та кінні відділи особливого призначення. Важлива роль в охороні правопорядку відводилася Верховній слідчій комісії для боротьби з контрреволюцією та її органам на місцях. Проте така різноманітність правоохоронних органів часто призводила до нерозмежованості їхніх функцій. Серед інших недоліків в організації правоохоронних структур УНР, зокрема міліції, дослідники (Ю.Кравченко) вказують на: матеріальну незабезпеченість співробітників міліції, відсутність регулярного зв'язку та засобів пересування, некомплект повного складу міліціонерів, зловживання з боку посадових працівників міліції та втручання у компетенцію міліції військової влади тощо.

Директорія, як і Центральна Рада та Гетьманат, намагалася забезпечити охорону громадського порядку і республіканського ладу шляхом залучення військової сили та створення спеціальних військових формувань, які мали виконувати ці функції. Так, у зв'язку зі складною криміногенною ситуацією в Києві наприкінці 1918 року військово-формування Січових Стрільців несло службу з охорони правопорядку на підставі наказів коменданта м. Києва, керуючись також Положенням про польове управління військ у воєнний час (1914 р.) та Зводом військових постанов (1869 р.). Згодом уряд УНР прийняв закон про створення у складі МВС «Коша охорони республіканського ладу» (28 лютого 1919 р.), згідно з яким останній поділявся на полки (їх було 11), сотні, чоти, рої та варті. На чолі Коша стояв отаман, що був підлеглим особисто Міністрові внутрішніх справ. Кіш, що проіснував до осені 1920 р., в УНР реально виконував поліцейські і жандармські функції.

У 1920 р. була також створена жандармерія, діяльність якої припинилася після втрати Директорією влади. Правовою основою функціонування жандармерії УНР була видана і затверджена військовим міністром УНР «Тимчасова загальна інструкція служби для жандармерії» від 24.09.1920.

Отже питання координації розбудови правоохоронних органів покладалися на Міністерство внутрішніх справ, безпосереднє виконання правоохоронних функцій покладалося на нечисленні органи Народної міліції. На місцях, як правоохоронні органи, діяли також карно-розшукові відділи, резервні сотні міліції, політичні відділи та кінні

відділи особливого призначення. Важливу роль в охороні правопорядку покладалося на Верховну слідчу комісію для боротьби з контрреволюцією та її органами на місцях. Була створена також жандармерія Директорії УНР. Така різноманітність правоохоронних органів часто призводила до нерозмежованості їхніх функцій. Забезпечити охорону громадського порядку і республіканського ладу Директорія, як і Центральна Рада та Гетьманат, намагалася шляхом залучення військової сили та створення спеціальних військових формувань. У цілому система правоохоронних органів Директорії, як і за часів Центральної Ради й Гетьманату, стояла, насамперед, на сторожі партійно-державних інтересів верховної влади, а вже потім вирішувала складні завдання охорони громадського правопорядку в Україні.

Військове будівництво. У лічені тижні після приходу до влади Директорія фактично зіткнулася з ситуацією, коли вона мала протистояти значній мілітарній силі – російським військам, що діяли від імені українського радянського уряду, Добровольчій армії генерала А.Денікіна, армії генерала Л.Врангеля, військам Антанти, Польщі та Румунії. Тому проблема формування сильної та боєздатної армії, котра змогла б захистити здобутки української революції, для Директорії УНР стала проблемою самозбереження.

Верховним головнокомандувачем усіх українських військових сил був С. Петлюра. Головний Отаман (назва посади встановлена у листопаді 1918 р., а згодом перейменована на – «Головний Командувач Військ УНР»). Попри те, що питаннями координації військового будівництва займалося військове міністерство, а оперативне командування здійснював Генеральний штаб (який тоді називався Генеральною Булавою), фактично вирішення усіх організаційно-правових та інших проблем Армії зосереджувалося на Головному Отамані.

Створення республіканських збройних сил для «оборони» держави й «захисту всього трудового народу» проголошувалося у підписаному С.Петлюрою «Наказі Армії УНР» (24 листопада 1918 р.), а концепцію її формування – масову мобілізацію – було узаконено відповідним законом декількома днями пізніше (27 листопада 1918 р.). Зокрема, мобілізація стосувалася усіх здатних носити зброю громадян чоловічої статі віком від 20 до 35 років (старшин – до 43 років), які раніше пройшли «муштру в усіх видах армії та флоту». Серед «мобілізаційних» законів – нормативні акти, прийняті у перші місяці 1919 року: закони «Про заклик до військової служби» (13 січня), «Про прийом в дієву армію УНР охотників» (18 січня), «Про поповнення армії та фльоти» (26 січня), «Про мобілізацію старшин та урядовців-вчителів» (17 лютого), «Про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 р.» (6 квітня) та чимало інших, включаючи різноманітні постанови, накази, інструкції, які детально регламентувати питання військового будівництва. У розвиток законодавчого забезпечення розбудови збройних сил було затверджено військові статuti – Дисциплінарний статут (24 травня 1919 р.) для підвищення дисципліни у військах, а також Муштровий для піхоти (23 червня 1919 р.), внутрішньої (30 липня 1919 р.), гарнізонної та польової служби (1920 р.).

Надзвичайно важливим, з точки зору впровадження головних принципів військового будівництва, був, зокрема, Статут внутрішньої служби, у якому нормативно врегульовувалися питання деполітизації армії. У документі наголошувалося на тому, що «армія повинна бути поза всякою політикою».

Структура війська Директорії УНР зазнавала неодноразових змін, зумовлених воєнною обстановкою, положенням на фронтах, коливанням чисельності через втрати особового складу в боях та епідемічними захворюваннями. Показовим у цьому плані

є один із найбільш боєздатних підрозділів Армії УНР військового формування Січових Стрільців, яке до кінця 1919 р. брало участь в усіх бойових операціях Армії УНР. У листопаді 1918 р. Армія УНР складалася з Окремого загону Січових Стрільців, що перетворився наприкінці року в Осадний корпус Січових Стрільців, а з січня 1919 р. – у Корпус Січових Стрільців. Внаслідок реорганізації Армії УНР на підставі наказу військам від 15 травня 1919 р. Корпус Січових Стрільців увійшов до Групи Січових Стрільців і був переформований у дві дивізії. Чільне місце в армії Директорії належало також Запорізькому корпусу, який дислокувався на Лівобережжі і яким командували фахові старшини, свідомі українські патріоти. В структурі Армії під час повстання перебували також Сіра дивізія, частини Сердюцької дивізії та численні повстанські загони. Деякі з цих загонів увійшли до складу Армії УНР, інші незабаром розклалися або виступили проти Директорії. Зрештою, остання обставина, серед іншого, суттєво позначилася на чисельності Армії УНР. Якщо у листопаді 1918 р. під час антигетьманського повстання під прапори Директорії стали близько 300 тисяч осіб, які, однак, не були належним чином організовані й вишколені, то після п'ятимісячної війни її армія скоротилася до 30 тис. вояків, третина з яких не брала безпосередньої участі у бойових діях.

Отже, в цілому Директорія приділяла досить багато уваги відповідному правовому забезпеченню організації та діяльності збройних сил, однак у силу воєнно-політичної обстановки не все було впроваджено у практику. Намагаючись вивести армію поза політику Директорія, позбавляючи військовослужбовців активного виборчого права, дозволяла їм користуватися пасивним виборчим правом.

Конституційне законодавство. Загальну спрямованість законодавчої діяльності Директорії визначало її конституційне законодавство. Програмними документами конституційного характеру, що відображали прагнення Директорії до втілення у життя української національної державної ідеї були її декларації та універсали. Актом конституційного характеру була перша Декларація Української Директорії від 26 грудня 1918 р., оприлюднена відразу після її урочистого в'їзду в Київ. Структурно вона складалася з преамбули та 11 розділів, у яких йшлося про найближчу перспективу українського національного державотворення. У передмові Декларації, зокрема, констатувалося ліквідацію Гетьманщини як монархічного панування.

Упродовж певного часу роль тимчасової Конституції УНР виконував Універсал Трудового Конгресу України під назвою «Універсал до українського народу» від 28.01.1919*, який декларував обов'язковість закріплення демократичного ладу в Україні, фактично переповідаючи основні положення одного з перших нормативних актів державно-правового регулювання Директорії УНР – згаданого вище закону «Про форму влади на Україні» (28 січня 1919 р.). Правову основу діяльності владних органів Директорії УНР становили також відомі закони «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «Про державну Народну Раду УНР» (оприлюднені 12 листопада 1920 р.).

Директорія УНР відновила чинність багатьох конституційних законів Центральної Ради, які загалом спрямовувалися на захист прав громадян: про національно-персональну автономію, громадянство, мову тощо. Зокрема, закон «Про державну мову в УНР» (1 січня 1919 р.) затверджував українську мову державною і обов'язковою для вжитку в армії, на флоті та в усіх урядових і загальних громадських публічно-правових установах. Одночасно в законі підкреслювалося, що приватні особи

* Універсал до українського народу: Трудовий Конгрес України. Сайт ВР України: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text>

мають право звертатися до державних установ рідною мовою. Треба визнати, що ці закони Директорії мали, здебільшого, декларативний характер: у тодішніх умовах громадянської війни їх норми не мали шансу бути реалізованими. Те саме стосується й вельми показового, з погляду намірів, закону «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР» (28 лютого 1919 р.) та декількох інших.

Зовнішня агресія і війна на декілька фронтів виснажували сили республіки, вносили розкол в самій УНР. Загроза нового політичного краху змусила С.Петлюру шукати порозуміння з Польщею через перегляд західних кордонів на її користь, а це призвело до розриву з урядом ЗУНР. Наприкінці 1920 р. керівництво УНР остаточно втратило свій контроль над територією України і змушене було емігрувати. С.Петлюра підписав з Ю. Пілсудським Варшавський договір відповідно до якого Польща визнавала УНР, а Директорію та Головного отамана С.Петлюру як її верховну законну владу. Були встановлені кордони між обома державами по р.Збруч, східному кордону Рівненського повіту до Прип'яті. Тобто, Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Полісся були віддані II Речі Посполитій. Польська держава і УНР зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які могли би зашкодити сторонам, а збройні сили обох держав мали бути об'єднані під польським командуванням супроти більшовиків. Незважаючи на це, договір викликав різке незадоволення значної частини українського суспільства, особливо у Галичан, які саме польську державу вважали своїм основним ворогом. На жаль спільний похід поляків та українців проти більшовиків завершився невдало, і вже поляки попросили перемир'я у більшовиків. Вже у 1921 році був укладений Ризький мирний договір, відповідно до якого західноукраїнські землі перейшли під контроль II Речі Посполитої. Згодом у 1923 році на конференції послів у Парижі Галичина та Волинь були передані під владу Польщі як автономна одиниця. Проте польська держава ніколи так і не визнала права Галичини на автономію. Ще одна спроба створити незалежну Українську державу закінчилась невдачею.

Висновки.

Об'єктивні передумови для відродження Української держави наприкінці I Світової війни були доволі сприятливі: революції в Росії, Німеччині і Австро-Угорщині відвернули на деякий час увагу цих колоніальних імперій від України. Це був час, коли президент США Вудро Вільсон висунув свою відому програму миру («14 пунктів»), яка передбачала право народів на незалежність і вільний розвиток (право націй на самовизначення). Цей документ створив необхідну правову основу для відновлення національного і державного суверенітету.

Проголошені українцями державні утворення мали виразний національно і республіканський характер: Українська Народна республіка (УНР) доби Української Центральної Ради Українська Народна республіка (УНР) доби Директорії («Друга УНР») і Західноукраїнська Народна республіка (ЗУНР). Квітнева Конституція УНР встановлювала парламентську республіку з демократичним державним режимом, але з огляду на падіння Центральної Ради вона не була втілена в життя.

Українська держава (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського хоч і надала гетьманові надзвичайні повноваження була обмежена конституцією. Водночас Закони про тимчасовий державний устрій України чітко вказував, гетьман володіє надзвичайними повноваженнями до скликання Українського Сеуїму, то ж будь які закиди П.Скоропадському в намаганні узурпувати владу є необґрунтованими.

Існували також певні розбіжності у визначенні доктринальних засад національного державотворення у питаннях забезпечення права приватної власності, зокрема, питання приватної власності на землю, розбудови українського війська та соці-

ально-політичного устрою (соціалізм чи ліберальна демократія), зовнішньо-політична орієнтація.

Формування держави відбувалося в умовах військового протистояння. Військову агресію проти України здійснювали наймогутніші армії світу цього часу: Росії, Польщі, Румунії, іноді за підтримки держав Антанги. Українська держава в один момент воювала на кілька фронтів, а в політичному керівництві держави іноді не було жодного консенсусу і бачення стратегічного розвитку національної державності. Мабуть саме тому в період національно-демократичної революції 1917/1921 рр. не вдалося захистити українську державу. Відтак маємо зробити певні висновки з цих уроків – особливо, що стосується прорахунків у розбудові національних збройних сил, і визначенні гловного ворога української державності – Росії. Так було сторіччя тому, і так є сьогодні.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Якими подіями почалась українська революція?
2. Які політичні сили були найбільш впливовим у Наддніпрянській Україні напередодні революції?
3. Коли і за яких обставин утворилась Українська Центральна Рада, якою була її політична програма?
4. Чому М. Грушевського позиціонують як одного з найвидатніших діячів України?
5. Яку політику проводив Тимчасовий уряд Росії щодо України?
6. Український національний конгрес: його найбільш важливі рішення, їх зміст і значення?
7. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що за характером Українська революція була національно-демократична? Доведіть.
8. Яке значення, на вашу думку мало створення Української Центральної ради для подальшого розвитку революційних подій?
9. Що могло поєднати, а що роз'єднати основні політичні партії, представлені в Українській Центральній Раді?
10. Як пов'язано розгортання національної революції з появою Вільного козацтва та українізацією армії?
11. Якими були найбільш важливі рішення II Всеукраїнського військового з'їзду та про які зміни в політичній ситуації вони свідчили?
12. Чому був прийнятий Перший універсал та як поставилось до нього населення?
13. У чому сутність компромісу між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, зафіксованого у II Універсалі?
14. Чого добивався Тимчасовий уряд, видавши Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові?
15. Якою була позиція УЦР по відношенню до більшовиків зразу після повстання в Петрограді та чому вона змінилась?
16. Як встановлено владу УЦР у Києві?
17. Чому був прийнятий і які положення вмістив III Універсал УЦР?
18. Чому УЦР розцінила "Маніфест" більшовицького уряду Росії як втручання у внутрішні справи України?
19. Чим був викликаний ультиматум більшовицького уряду Центральної Раді та чи могла Центральна Рада виконати умови ультиматуму і залишитися при владі?

20. За яких обставин та якими подіями розпочалася війна більшовиків із Центральною Радою?
21. Якими були рішення та наслідки з'їздів Рад у Києві та Харкові? Порівняйте їх. Які висновки можна зробити? Про які процеси в українському суспільстві свідчили ці події?
22. Коли і як було проголошено радянську владу у Харкові?
23. Як відбувся похід більшовицьких військ на Київ?
24. Коли і за яких обставин відбувся бій під Крутами?
25. Чому, незважаючи на високий національний дух серед українського населення, Центральна Рада не змогла протистояти наступу більшовицьких військ?
26. Визначте свою особисту позицію: який з чотирьох Універсалів мав найбільше значення для подальшого розвитку України.
27. Які обставини підштовхнули лідерів УЦР до підготовки IV Універсалу та проголошення незалежності України та яке значення мало прийняття Центральною Радою IV Універсалу?
28. Коли і за яких обставин було прийнято Конституцію УНР?
29. Які були основні пункти Брест-Литовського договору та чим характеризувалось політичне становище в Україні, коли почався вступ німецько-австрійських військ?
30. У чому причини падіння Центральної Ради та чому ці події називають гетьманським переворотом?
31. Які були основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду?
32. Чому стало можливим анулювання Брест-Литовського мирного договору та які наслідки ця подія мала для України?
33. Порівняйте основні напрями соціально-економічної діяльності Генерального Секретаріату УЦР та гетьманського уряду. Чи є між ними щось спільне? Чому? Які кроки урядів ви вважаєте найбільш успішними, чому?
34. Визначте об'єктивні та суб'єктивні причини падіння режиму П.Скоропадського? Чи можна було за тих обставин утримати владу? Чому? Поясніть.
35. За яких обставин було утворено Директорію УНР та відновлено УНР?
36. Що таке отаманщина?
37. В чому причини поразки Директорії?
38. Порівняйте УЦР, Гетьманат та Директорію за допомогою таблиці за такими критеріями: Назва, органи влади; Термін знаходження у влади; Соціальна підтримка; Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики; Реальні політичні заходи та кроки. Зробіть необхідні, на ваш погляд, висновки з аналізу.

Список використаних джерел

1. Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ : дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921) / упорядкував Валентин Кавунник; переклад з франц. та редагування Георгій Потульницький; переклад з нім. та редагування Дмитро Бурім; переклад з англ. та редагування Богдан Гирич; переклад з рос. та редагування Лариса Білик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2016. 793 с.
2. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

3. Блажівська О.Є. Історія кодифікації цивільного законодавства на українських землях (1797-1991 роки): монографія. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2014. 574 с.
4. Бостан С. К. Форма державного правління України в конституційних та законодавчих актах УНР. Матеріали І Міжнародної конференції: «Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох». Одеса, 2005. 298 с.
5. Верменич Я.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – 181 с.
6. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. С.337-365.
1. Вовк Ю.Є. Організація, структура та компетенція судових органів Української держави (1918 р.). Львів : Світ, 1999. 48 с.
2. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня докт. іст. наук / П. П. Гай-Нижник. К., 2008. 24 с.
3. Грушевський, Михайло Сергійович. Повороту не буде! [Текст] : соціально-політ. праці 1917-1918 рр. Харків: Савчук О.О., 2015. 480 с.
4. Ейхельман О. Проект Конституції основ державних законів УНР / Отто Ейхельман. – К.; Таранів, 1920–1921. 49 с.
5. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: монографія / Д.Є. Забзалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 188 с.
6. Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П.П.Скоропадського та Директорії. К.: Наук. думка, 2011. 223 с.
7. Заріцька І.М. Земельне законодавство доби української революції 1917-1921 рр. / М.І.Заріцька. К.: Атіка, 2010. 239 с.
8. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.
9. Копиленко О.А., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. / О.А. Копиленко, М.Л. Копиленко. К.: Либідь, 1997. 205 с.
10. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр.: (організація, структура, штати): історико-правове дослідження /М.В. Кравчук. Івано-Франківськ : Плай, 1997. 292 с.
11. Кудлай О. Українська Центральна Рада : протоколи II-IV сесій : документи : (квітень-жовтень 1917 р.) / Олександра Кудлай ; Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 221 с.
12. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). К: Атіка, 2004.
13. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. теоретико-методологічний аспект. К., 2002. 345 с.
14. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1993. 412 с.
15. Павлишин О. Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнського проводу у 1918 р.«Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року». Науковий збірник присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. Київ, 1998. С. 152–155.

16. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського : персональний вимір / Руслан Пиріг. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 515 с.
17. Подковенко Т.С. Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках: (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Київ: [б.в.], 2004. 20 с.
18. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): монограф. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 317 с.
19. Стопчак М.В. Армія Української Народної Республіки (1921-1924 рр.). Історіографічний нарис: Монографія/ М.В. Стопчак. – Вінниця: Видавничо-редакційний ВТЕІ КНТЕУ, 2016. 448 с.
20. Солдатенко В. Проект «Україна» 1917–1920: постаті. Харків: Фоліо, 2011. 510 с.
21. Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис: навчальний посібник. Львів, 2007. 260 с.
22. Тимошук О. Державна варта Української Держави: історико-юридичний аналіз. К., 1998. 72 с.
23. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. К.: Темпора, 2011. 424 с.: іл.
24. Тищик Б.Й. Вівчаренко О.А. Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): монографія. Львів– Івано-Франківськ: «Вік», 2000. 271 с.
25. Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918-1923): історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2005.
26. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: академічний курс: підручник / Тищик Б.Й., І.Й. Бойко. К.: Ін Юре, 2015. 808 с.
27. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 роках. К., 2004. 84 с.
28. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. [упорядники : В.Ф. Верстюк (керівник) ... [та ін.] ; редакційна колегія : В.А. Смолій (відповідальний редактор) ... [та ін.] ; Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України]. У двох томах. Том 1 (4 березня–9 грудня 1917 р.). К.: Наукова думка, 1996-1997 рр.
29. Українська Центральна Рада (4 березня–9 грудня 1917 р.). Документи і матеріали: у 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. К.: Наукова думка, 1996. (Серія V: Пам'ятки історії України, Джерела новітньої історії України). 590 с.
30. Фігурний Ю. С. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі. К., НДІУ, 2008. 128 с.
31. Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918-1921 рр.): Монографія. К.: Атіка, 2007. 234 с.
32. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Київ: [б.в.], 1998. 19 с.

ТЕМА 18. ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА СВОЮ ДЕРЖАВНІСТЬ У 1917 – 1921 РР.

- 1. Організаційно-правові передумови створення ЗУНР.**
- 2. Формування органів державної влади в умовах війни та конституційні акти ЗУНР.**
- 3. Розбудова збройних сил ЗУНР – Українська Галицька Армія. Судові та правоохоронні органи.**
- 4. Війна і падіння ЗУНР.**
- 5. Причини поразки національно-визвольних змагань у 1917–1923 рр.**

Вступ

Утворення та розбудова у 1918-1919 рр. Західноукраїнської Народної республіки (далі – ЗУНР) стала закономірним результатом і складовою частиною розвитку загальноукраїнського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст., в тому числі – Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Водночас тогочасні революційні події на західноукраїнських землях були ключовими і мали довготривалі наслідки для подальшого розвитку усєї Європи.

Для проголошення державної незалежності ЗУНР мало велике значення військова поразка Австро-Угорській імперії у I Світовій війні, що завершилася її розпадом, а також, утворення в 1917 році Української Народної Республіки.

Однак автори цього посібника вважають, що головною причиною виникнення ЗУНР стало стремління західних українців відновити і продовжити процес українського національного державотворення. Справа в тім, що українська політична еліта Галичини розпочала процес формування державно-правових інститутів набагато раніше, ніж Австро-Угорщина опинилася на межі розпаду. Створення Головної української ради і ініційований нею процес формування військових підрозділів Українських Січових Стрільців (стануть основою збройних сил ЗУНР) розпочалося на самому початку війни. Українська парламентарна організація була створена ще в 1916 році. Тобто процес розбудови державно-правових інститутів розпочався одразу як політична ситуація в Європі, давала шанс на втілення ідеї національного і державного суверенітету.

На процес державотворення ЗУНР вплинули такі чинники як військова агресія Другої Речі Посполитої, Угорщини, Чехословаччини та Румунії проти молодої держави, агресія радянської Росії проти УНР. Таким чином формування органів державної влади відбувалося в умовах війни. Попри намагання керівництва ЗУНР провести демократичні вибори до вищих органів державної влади, реалізувати цей задум не вдалося саме через військову агресію. Військова агресія вплинула не лише на необхідність швидкого формування збройних сил ЗУНР – УГА, а й на формування органів державної влади, зокрема створення інституту Диктатора ЗУНР. Проте створення такої інституції не мало нічого спільного з узурпацією влади, як це було в Італії (Муссоліні) чи гітлерівській Німеччині.

Разом з тим створена в ЗУНР нормативно-правова база засвідчила про формування держави на демократичній основі з республіканською формою державного правління.

1. Організаційно-правові передумови створення ЗУНР

З початком I світової війни з представників вказаних політичних партій у Львові була створена Головна українська рада, яка мала на меті захист політичних інтересів українського населення Австро-Угорської імперії у період війни.* Користуючись ситуацією Головна українська рада домоглася згоди в австрійській владі утворення на добровільних засадах окремої формації українського національного війська – Українських січових стрільців. Науковці зазначають, що зголосилося 28 тис. українських добровольців, але австрійська влада дала дозвіл лише на 2,5 тис бійців. Воювати вони мали у складі Австро-Угорської армії, але основною метою їх створення мала стати боротьба за українську державу.

Формування національного руху у політичній, економічній та культурній сферах у другій половині XIX - на початку XX ст. відбувався завдяки конституційним реформам Австро-Угорщини. Завдяки цьому були створені правові можливості для національно-культурної автономії українців в імперії Габсбургів. Відтак вже до початку I світової війни населення західноукраїнських усвідомлювало необхідність створення суверенної незалежної держави і було готове стати політичною державною нацією.

У Галичині з початку XX ст. на провідні позиції вийшла верства правників (професійних юристів), чисельність яких значно збільшилась – саме вони формуватимуть вищі органи державної влади ЗУНР. Професійні юристи не лише домінували серед галицько-українських депутатів австрійського парламенту, але були також організаторами центральних і місцевих кооперативних та освітніх організацій. Дуже важливо те, що українська інтелігенція, зокрема юристи мали досвід роботи в органах державної влади, зокрема, в законодавчих органах влади Австро-Угорщини: Державній раді, Галицькому та Буковинському крайовому сеймі, згодом (1918 р.) саме вони створили Українську Національну Раду 18 жовтня 1918 р. (далі – УН Рада).

З кінця 1916 р. політичне та організаційне керівництво західноукраїнським рухом здійснювала Українська Парламентська Репрезентація**. Тобто станом на 1917 рік українських землях, що входили до Австро-Угорщини, вже існували державницькі інститути готові взяти на себе ініціативу у розбудові української державності.

16 жовтня 1918 р. імператор Австро-Угорщини Карл I видав «Маніфест про федеративну державу»*** у якому проголошено про перетворення держави на багатонаціональну федерацію. Згідно з цим документом, союзні «коронні краї» одержали право створити свої представницькі органи – національні ради. Цей Маніфест став для українців та інших народів Австро-Угорщини політичною і правовою підставою для розбудови національних державно-правових інститутів.

* Про це детальніше див. Розпад Австро-Угорської монархії і проголошення ЗУНР/ Історія держави і права України : акад. курс: підручник / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. К.: Ін Юре, 2015. 808 с.

** Про Українську Парламентську Репрезентацію детальніше див. дисертацію Баран А.В. «Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження».

*** Текст Маніфесту Карла I див. на особистому сайті П. Гай-Нижника: URL: http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918.manifest_Karla_I.php

Відтак за ініціативою Української Парламентської Репрезентації, у Львові були скликані представницькі (установчі) Збори (18-19 жовтня 1918 р.). На збори прибули українські депутати австрійського парламенту від Національно-демократичної та Радикальної партій, крайових галицького і буковинського сеймів, представники від українських політичних партій та духовенства. На цих зборах 18 жовтня 1918 р. було створено орган політичного представництва українського народу в Австро-Угорщині Українську Національну Раду (далі УН Рада) на чолі з Євгеном Петрушевичем. На одному із засідань був прийнятий Статут де вказувалося, що УН Рада є конституантою українського народу, тобто її представницьким органом. УН Рада створила свої виконавчі органи – комісії. Делегація УН Ради виїхала до Відня для переговорів з австрійською владою з метою задоволення українських вимог.

УН Рада вирішила зосередити в своїх руках усю повноту державної влади на західних теренах української етнічної території і взяла курс на легальний та мирний перехід влади до представників українського народу. В ухваленому на її першому засіданні Маніфесті проголошувалося, що Східна Галичина, Лемківщина, Північна Буковина та землі північно-східної Угорщини, які належать до території етнічного українського розселення, мають стати Українською державою. Особливою демократичністю відзначалася національна політика, зокрема, всім національним меншинам пропонувалося негайно делегувати своїх представників пропорційно до складу їх населення до Української Національної Ради. Заявлялося про те, що УН Рада підготує Конституцію, яка забезпечить рівність громадян у вирішенні державних справ.

УН Рада звернулась до австрійського уряду з проханням про затвердження прийнятих нею Радою рішень. Серед перших заходів УН Ради щодо організації української влади у Східній Галичині стало утворення Центрального бюро УН Ради та її Харчового уряду (29.10.1918 р.).

Однак польські кола у Варшаві та Галичині активно готувалися до захоплення влади і передачі всього краю до складу польської держави. 28 жовтня у Кракові відбулося засідання польських депутатів від Галичини, на якому була створена Ліквідаційна комісія як орган, що мав 1 листопада 1918 р. перейняти владу від австрійської адміністрації на території Східної і Західної Галичини.

Зважаючи на таке рішення, Українська Національна Рада вирішила негайно взяти у свої руки державну владу на території української частини Галичини, Буковини і Закарпаття. Проте на хід подій у зокрема Східній Галичині вплинули не стільки професійні політики, як військові – члени Української Військової Організації. У ніч на 1 листопада 1918 р. Центральний військовий комітет (утворений у вересні 1918 р. у Львові з офіцерів-українців, що служили в австро-угорській армії та УСС) на чолі з сотником Д. Вітовським з 1,5 тис. вояків і старшин зайняв усі стратегічні пункти Львова, піднявши на ратуші синьо-жовтий прапор. Відбулася формальна передача влади УН Раді австрійським намісником Галичини. УН Рада проголосила відозви «До населення міста Львова» та «Український народ».

Початок війни з Польщею. У цей же день 1 листопада розпочалися військові сутички з польськими військами, які підтримувалися і польським населенням. Почалася довготривала, збройна боротьба, яка переросла у польсько-українську війну. Військові дії сторін були також продиктовані боротьбою за Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн як важливий природний ресурс української землі (варто звернути на аналогії – війни в перській затоці в кінці та на поч. ХХ ст.) Неодноразові звертання української влади до польських керівників у Львові сісти за стіл переговорів не мали успіху. Поляки вважали українське корінне населення, що зажди становило більшість

у Галичині «варварськими ордами», або «хлопськими бандами», тобто поляки ігнорували право українців на національне самовизначення, вважали за необхідне силою зброї придушити національно-визвольні змагання українців за власну державність.

Тому 5 листопада УН Рада звернулася до українського населення Галичини із закликом «До зброї». У ньому зазначалося, що вину за розпалювання військового конфлікту між українцями і поляками несуть останні, тому, усім хто відчуває відповідальність за долю рідного краю – хай береться за зброю (студентам пропонується віднайти в Інтернеті та самостійно проаналізувати текст цієї відозви).

У Північній Буковині як складової ЗУНР влада перейшла до утвореного 25 жовтня 1918 р. Українського Крайового Комітету, який організував велике народне віче у Чернівцях (3 листопада 1918 р.), що прийняло рішення про входження Буковини до складу єдиної Української держави. 6 листопада 1918р. було встановлено українську владу на землях північної частини Буковини та Бессарабії (Хотинщини), населених переважно українцями. Президентом краю було проголошено О.Поповича. Однак вже 11 листопада 1918 р. румунські війська окупували Північну Буковину разом з Чернівцями.

Під впливом актів політичного самовизначення в Галичині й Буковині посилились інтеграційні настрої і серед закарпатських українців. За приєднання до України висловилися народні з'їзди: в Любовні (8 листопада 1918 р.), у Сваляві (8 грудня 1918 р.), у Сиготі (18 грудня 1918 р.), у Хусті, де 21 січня 1919 р. зібрався «Собор всіх русинів, живущих на Угорщині» в кількості 400 делегатів від 400000 українського населення. З'їзд виявив волю приєднатися до УН Ради і вислав двох делегатів до Української Національної Ради ЗУНР в Станіславів та на Трудовий Конгрес до Києва. Проте патріотичні наміри й закарпатських українців реалізувати право на самовизначення й об'єднання в єдиній соборній незалежній державі не вдалися через складні внутрішні й міжнародні обставини. Згодом Закарпаття намагалася анексувати Угорщина, а з квітня 1919 року ці українські території окупувала Чехословаччина (з допомогою Антанти).

2. Формування вищих органів державної влади в умовах війни та конституційні акти ЗУНР

На засіданні УН Ради 9 листопада 1918 року було визначено назву Української держави Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), до складу якої, крім Східної Галичини, входила Північна Буковина та українські повіти Закарпаття. Територія ЗУНР охоплювати близько 70 тис. км². території західних теренів етнічних українських земель з 6 млн. населення з абсолютною більшістю етнічних українців (за найбільш переконливими, як прийнято вважати, підрахунками С.Рудницького в 1914 р. в Галичині українці серед місцевого населення становили 74,4%; на Буковині – 65,4%; у Закарпатті – 77,5%; разом їх було 4747 тис. осіб – 74,1% місцевого населення).

У УН Рада наділяла себе функцією найвищої влади у посталій на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії Української Держави, і закликала населення до порядку. У правових актах ЗУНР підкреслювалося, що в усіх адміністративних одиницях владу повинні взяти уряди від імені УН Ради; до прийняття своїх законів на території Української держави оголошувалося тимчасово чинним австрійське законодавство в частині, яка не суперечила засадам української державності. У документі наголошувалося, що всім громадянам нової держави, незалежно від національності й віросповідання, гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність».

Систему вищих органів державної влади ЗУНР склали Українська Національна Рада, якій до виборів Сейму (парламенту) належала уся повнота законодавчої влади, і Державний Секретаріат (Рада Державних Секретарів) як орган виконавчої влади (уряд).

Державний Секретаріат (ДС ЗУНР) або Рада Державних Секретарів була вищим виконавчим органом державної влади (урядом) ЗУНР. Правовою основою його діяльності стали: «Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» (13 листопада 1918 р.), «Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки» (16 листопада 1918 р.). Хоча дослідники (В. Чехович) відзначають факт, Державний секретаріат функціонував як вищий виконавчо-розпорядчий орган держави. Державний Секретаріат за способом ухвалення рішень був колегіальним органом. Згідно із законом «Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки» (16 листопада 1918 р.) ДС ЗУНР підпорядковувалися усі органи адміністративної влади на місцях.

Перший склад Державного Секретаріату ЗУНР Українська Національна Рада сформувала як відповідальний перед нею тимчасовий орган виконавчої влади у Львові (9 листопада 1918 р.). Наступного дня уряд склав присягу на вірність українському народові і державі.

13 листопада УН Рада визначила конституційні засади новоствореної української держави у законодавчому акті під назвою «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13.11.1918. Цим Законом закріплювалося верховенство й суверенітет народу, який мав здійснювати їх через свої представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою. Виборчим правом наділялися усі громадяни незалежно від національності, віросповідання та статі. Таким представницьким органом мав стати Сейм, але до його обрання верховну (законодавчу) владу повинна була здійснювати Українська Національна Рада. Повноваженнями виконавчої влади здійснював Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким (утворено 14 міністерств (секретарств)). Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі (потім тризуб), прапором – синьо-жовтий. Затверджено печатку Держави.

Згідно з «Тимчасовим Основним законом про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» (13 листопада 1918 р.), Українська Національна Рада та Державний Секретаріат ЗУНР мали діяти до скликання Установчих зборів.

Безпосередньо роботу УН Ради очолювали її президент (Є. Петрушевич), його заступники, секретарі й начальники сеймової канцелярії. У своїй роботі вони опиралися на послів (депутатів) сеймових комісій (подібно як сьогодні існують комітети Верховної Ради України). Останні створювалися з метою покращення законотворчої роботи у різних напрямках суспільного життя. Лише 2-4 січня 1919 було утворено 9 (дев'ять) таких комісій: земельну, військову, законодавчу, технічної відбудови, фінансову, шкільну, закордонних справ, суспільної опіки, комунікацій, а згодом (15 лютого 1919 р.) – адміністративну та санітарну.

На засіданні УН Ради 4 січня у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) була створена Президія ради у складі Президента (голова ради) і 4-х його заступників. Президентом ради обрали Є. Петрушевича, його заступником Л.Бачинського, С.Вітика, О.Поповича, і А.Шмигельського. На цьому ж засіданні створено ще один важливий

орган – Виділ УН Ради. Він складався з Президента ради і 9 членів та виконував функції колегіального глави держави. Виділ (комітет) як державний орган влади, що спрямовував діяльність УН Ради, діяв аж до червня 1919 р. До його компетенції зокрема належало: затверджувати й проголошувати закони; оголошувати амністію на пропозицію Державного секретаря судівництва; призначати вищих державних цивільних та військових керівників і приймати рішення про їхню відставку; вносити зміни в організацію державної влади. Його рішення схвалювалися більшістю і були правомірні за присутності щонайменше шести членів Виділу.

Головою першого складу уряду був призначений Кость Левицький (одночасно й секретар скарбних справ), а на початку грудня 1919 р. його замінив Сидір Голубович (у другому складі був одночасно державним секретарем фінансів, а також торгівлі й промисловості).

Диктатор ЗУНР – державна структура створена в останній період існування української влади в Східній Галичині, яка була утворена у зв'язку із загрозою знищення держави, напередодні переходу вищих органів влади ЗОУНР і УГА за Збруч (9 червня 1919 р.) у м. Заліщики (тепер – Тернопільська область). У цій критичній ситуації Виділ УНРади та Державний Секретаріат (уряд) спільною постановою передали свої конституційні повноваження (законодавчу і виконавчу владу) Є. Петрушевичу як уповноваженому диктаторові. Він отримував право виконувати всю військову і цивільну владу до моменту свого відкликання. Для виконання покладених на нього функцій Є. Петрушевич замість державних секретарств для керівництва конкретними ланками суспільно-державного життя утворив Військову канцелярію та уряд Колегію (раду) уповноважених. Члени останньої були позбавлені міністерської самостійності. Вони виконували функції чиновників вищого рангу, які у практичній діяльності керувалися виключно вказівками Диктатора.

Правовою основою діяльності Колегії уповноважених в екзилі стало розпорядження Диктатора ЗУНР «Про організацію уряду для виконання державної влади у Західно-Українській Народній Республіці в часі тривання повновласний Диктатора» (25 липня 1920 р.). Відповідно до розпорядження сформована Колегія уповноважених Диктатора ЗУНР, яка складалася з 4-х відділів. У розпорядженні регламентувалися усі права і обов'язки її членів, а головним завданням було визначено дипломатичну акцію на відстоювання західноукраїнської державності.

Глибоку перебудову законодавчої структури влади накреслила березнево-квітнева сесія УН Ради (тривала з 25 березня до 15 квітня 1919 р.), головним підсумком котрої, очевидно, став курс на обрання парламенту країни Сейму ЗО УНР. Останній мав стати правомочним для вирішення кардинальних економічних та політичних проблем, а УН Рада, яка вважала себе тимчасовим представницьким владним органом, мала самоліквідуватися. Правовою базою для започаткування нового представницького органу влади стали закони: про скликання Союму ЗОУНР (березень 1919 р.) та про вибори (виборча ординація) до Союму ЗОУНР (квітень 1919 р.). Хоча події українсько-польської війни 1918-1919 рр. так і не дозволили провести вибори. Водночас вказане засвідчує відданість українців демократичним принципам розбудови української держави і схильність до республіканської форми правління.

Згідно з прийнятим Українською Національною Радою Виборчим законом (14 квітня 1919 р.), однопалатний Сейм мали обирати громадяни на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право надавалося громадянам, котрі досягли 21 року, пасивним виборчим правом користувалися особи від 25 років.

Хід війни. Фактично ж західні українці наполегливо намагалися будувати власну державу в умовах військового протистояння лише на території Східної Галичини. Під тиском переважаючих сил ворога українська влада 22.11.1918 залишила Львів. Державні установи переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня до Станіслава. Разом з тим в ЗУНР у досить короткий термін були створені всі ланки державного механізму та налагоджене ефективне функціонування правової системи.

Об'єднання ЗУНР і УНР. Важливе значення для процесу державотворення на західноукраїнських землях мав Акт соборності (воз'єднання, злуки). Воз'єднання стало одним з головних завдань першого уряду ЗУНР, для цього була прийнята спеціальна резолюція. 21 листопада 1918 року УН Рада уповноважила Л. Цегельського та Д. Левицького вести в Києві переговори про об'єднання ЗУНР та УНР. 14 грудня 1918 року у Фастові поблизу Києва був підписаний Передвступний договір відповідно до якого ЗУНР виявила бажання об'єднатися з Великою Україною як складова частина цілого, але ще на певний час ЗУНР і мала права автономії.

На своєму засіданні 03.01.1919 у Станіславі УН Рада ухвалила цей договір про об'єднання всіх українських земель в одній державі, але за умови, що до скликання Українських установчих зборів вся влада в Галичині зберігається за УН Радою і її урядом. Акт соборності був проголошений 22 січня в Києві на Софіївському майдані, а ЗУНР з того часу мала називатися Західною областю Української Народної Республіки.

Отже необхідно виділити основні чинники, що вплинули на процес державотворення ЗУНР.

1) Для проголошення державної незалежності ЗУНР мало велике значення військова поразка Австро-Угорської імперії у I Світовій війні, що завершилася її розпадом, а також, утворення в 1917 році Української Народної Республіки.

2) Особливості Формування національного руху – на провідних позиціях верства правників (професійних юристів) та греко-католицька церква на чолі з Митрополитом А.Шептицьким. Українські юристи Галичини та Буковини мали досвід роботи в органах державної влади, зокрема, в законодавчих органах влади Австро-Угорщини: Державній раді, Галицькому та Буковинському крайовому сеймі. Згодом у 1918 р. саме вони створили Українську Національну Раду (далі – УН Рада).

3) На процес державотворення ЗУНР вплинули такі чинники як військова агресія Другої Речі Посполитої, Угорщини, Чехословаччини та Румунії проти молодої держави, агресія радянської Росії проти УНР. Закономірності формування вищих органів державної влади в умовах війни. Попри намагання керівництва ЗУНР провести демократичні вибори до вищих органів державної влади, реалізувати цей задум не вдалося саме через військову агресію. Військова агресія вплинула не лише на необхідність швидкого формування збройних сил ЗУНР – УГА, а й на формування органів державної влади, зокрема створення інституту Диктатора ЗУНР. Проте створення такої інституції не мало нічого спільного з узурпацією влади, як це було в Італії (Муссоліні) чи гітлерівській Німеччині.

Разом з тим створена в ЗУНР нормативно-правова база засвідчила про формування держави на демократичній основі з республіканською формою державного правління.

4) Держави Антанти на дипломатичному рівні не визнавали уряд ЗУНР як представника українського народу, навпаки підтримали військову агресію Польщі, Румунії (захопила Буковина) і Чехословаччини (Закарпаття) проти ЗУНР. Мабуть саме ця обставина і стала фатальною для новоствореної ЗУНР.

5) Спробою об'єднати українську націю та її зусилля, реалізувати споконвічні мрії українців про возз'єднання став акт Злуки між ЗУНР та УНР (22.01.1919).

6) Водночас у керівництва УНР та ЗУНР існували серйозні ідеологічні розбіжності щодо розбудови української держави. У ЗУНР були прихильниками лібералізму (непорушність права приватної власності та її захист державою) і консерватизму (важливе значення релігії для суспільства і держави, критичне ставлення до комунізму та соціалізму). Така державна ідеологія відкидалася східними українцями через їх соціалістичні переконання. Тобто, в української політичної еліти західної та східної України існували доволі різні уявлення про майбутній державний лад. Водночас Акт Злуки продемонстрував бажання українців будувати незалежну державу. Фактично втілення злуки в життя покладалося на майбутні Установчі Збори від обох держав, які через агресію так і не були створені. Зрештою, сторони, що декларували об'єднання, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоби вистояти у складних тогочасних умовах.

3. Розбудова збройних сил ЗУНР – Українська Галицька Армія. Судові та правоохоронні органи

Українська Галицька Армія. Важливою, якщо не основною, гарантією суверенітету держави є збройні сили. Чи не найвагомішим досягненням у процесі державотворення ЗУНР вважають розбудову власних збройних сил, необхідність створення яких об'єктивно зумовлювалася військовою агресією проти ЗУНР. З проголошенням держави ЗУНР опинилася під загрозою військової агресії з боку Румунії та Польської держави. Кожна з цих держав, що значно перевищувала ЗУНР за територією та населенням, підтримувалася Антантою. До того ж, Польща також отримувала військову та фінансову допомогу з боку Франції.

Вже з перших днів проголошення держави розбудова збройних сил ЗУНР мало характер спрямованого на захист національної державності стихійного добровольчого руху, початок якому поклав патріотичний заклик УН Ради до українців стати на захист рідного краю (1 листопада 1918 р.). У відозві УН Ради «До зброї» (5 листопада 1918 р.)* з цього часу на місцях керівництвом військових повітових команд, а нерідко з власної ініціативи колишніх січових стрільців, старшин і підстаршин австрійської армії на добровільних засадах формувалися бойові підрозділи, що найчастіше іменувалися назвою міста чи села, де вони виникали (Хирів, Щирець, Рудки, Яворів, Угнів, Золочів, також Північ, Схід) або за іменами своїх командирів (наприклад, група Бізанца чи Кравса). У середині листопада 1918 р. розпорядженням Державного секретаріату військових справ (далі – ДСВС) було оголошено мобілізацію чоловіків 1883 – 1900 років народження (українців), проведено облік озброєнь, військового спорядження. Військові коменданти приступили до формування збройних сил ЗУНР – Української Галицької армії (УГА). Мобілізація не стосувалася національних меншин, а тільки українців. Хоча дослідники (Б.Тищик) відзначають, що в українській армії воювало чимало неукраїнців, проте вони були добровольцями. З таких людей формували спеціальні військові одиниці. Наприклад, у Тернополі був сформований спеціальний єврейський курінь, який мужньо воював з поляками у складі 1-го корпусу УГА. Ще одним розпорядженням цього відомства (27 березня 1919 р.) було визначено порядок призову на військову службу та відстрочку від військової служби, яке було доповнено низкою інших розпоряджень.

* Див: Архів документів Української Національної Ради ЗУНР. URL: <https://www.arcgis.com/> ; <https://www.arcgis.com/apps/Cascade/index.html?appid=07f82b41fd045a4b4431f16dc40b21d>

Правовою основою побудови регулярної армії ЗУНР Української Галицької Армії (УГА) стали нормативні акти УН Ради, Державного Секретаріату та Державного секретарства військових справ (очолив - Д.Вітовський). У функції Державного секретарства військових справ входило забезпечення армії підготовленими військовослужбовцями і матеріальними засобами, озброєнням та боєприпасами. На місцях йому підпорядковувалися окружні та повітові військові команди, правове становище яких було визначено розпорядженням ДСВС 3 грудня 1918 р. Функції генерального штабу УГА здійснювала Українська Генеральна команда (з 1 листопада 1918 р.), очолювана командуючим УГА (Г. Коссак). Перейменована (8 листопада 1918 р.) на Начальну Команду Галицької Армії, вона безпосередньо здійснювала управління військовими структурами на фронті та у тилу, а також керівництво військовими операціями.

Постановою УН Ради (13 листопада 1918 р.) було затверджено текст присяги для військовослужбовців. А розпорядженням ДСВС (13 листопада 1918 р.) затверджувалася організаційно-штатна структура збройних сил ЗУНР. Вона базувалася на загальному військовому обов'язку й територіальному принципі комплектування. На основі цього розпорядження було проведено облік озброєнь і військового спорядження, і уся територія держави була поділена на 3 (три) військові області: А-«Львів», Б-«Тернопіль», В-«Станіславів» та 12 військових округів (по 4 у кожній). До обов'язків окружних команд входили завдання набору і вишколу жовнірів (стрільців) для армії, організація і лікування поранених, відновлення живих сил армії, забезпечення армії матеріальними ресурсами, боротьба проти антидержавних деструктивних елементів і бунтів. У підпорядкуванні обласних і окружних команд були сили жандармерії, озброєні підрозділи служби зв'язку тощо (С.Макарчук). Однак такі довільні й слабо організовані структури УГА не могли виконувати поставлені перед армією завдання. Тому після призначення на посаду командувача УГА генерала М.Омеляновича-Павленка та начальника штабу Є.Мишківського (січень 1919 р.), було розроблено організаційну структуру армії шляхом її поділу на корпуси та бригади. Такі вчені як Б.Тищик відзначають, що на початку 1919 року армія (УГА) налічувала понад 120 тис. бійців.

Було утворено три армійські корпуси, які на початках відповідали військовим областям. У кожному корпусі нараховувалося по чотири бригади (одна бригада складалася з 5-6 тис. солдат). Бригади, в свою чергу, складалися з чотирьох куренів піхоти, артилерійського полку, сотень кінноти, саперів та інших підрозділів. Всього налічувалось 12 бригад. Кожна бригада мала свій порядковий номер і назву військового округу, звідки вона черпала резерви і поповнення (наприклад, 1-ша коломийська, 2-га бережанська).

У процесі реорганізації бригад (травень 1919 р.) за окрему військову одиницю (військову частину) було прийнято курінь, що складався з чотирьох-п'яти сотень. Полки як військові частини залишалися лише в окремих випадках, зокрема там, де вони формувалися на основі Українських Січових Стрільців (С.Макарчук). Полками називалися також артилерійські частини бригад, куди входило три-п'ять батарей. Сотня як структурна одиниця мала у складі декілька чет. Найнижчим військовим підрозділом вважався рій (десяток). Отже, військова піраміда становила схему: рій – чета – сотня – курінь – бригада – корпус – УГА.

Під час Чортківської офензиви (наступу), у червні 1919 р., армія досягла значних результатів, і тільки відсутність зброї та боєприпасів не дали змоги розвинути успіх. У цей час була проведена часткова реорганізація армії та тилових служб. Зокрема, прийнято рішення про утворення двох нових корпусів і створено Запілля

та Команду Етапу Армії. Остання з уведенням Диктатури мала замінити ДСВС, хоча чимало функцій останнього після переходу армії на Наддніпрянщину об'єктивно перейшло до Начальної Команди. Та й сама Команда Етапу підпорядковувалася тоді вже Начальній Команді.

У складі УГА були такі види військ та служб: піхота (основа збройних сил), кіннота (найбільш слабкий в УГА вид військ), артилерія (найбільш боєздатний в УГА вид військ), авіація «летунський відділ» (створений у грудні 1918 р.; підпорядковувався безпосередньо ДСВС; складався з трьох сотень – бойової, розвідувальної та ремонтної; однією з сотень командував сотник Петро Франко), військово-судові органи (військове судочинство й прокуратура), польова жандармерія (головне завдання – боротьба з дезертирством й охорона правопорядку у військових частинах за межами фронту; при бригадах діяли відділи польової жандармерії (30-50 осіб), а при корпусах – сотні), ветеринарна та санітарна служби, служба постачання (інтендатура), польова пошта (з лютого 1919 р.), частини технічного забезпечення (сапери, кантоністи, залізничники) та зв'язку (при корпусних командах і при Начальній існували сотні зв'язку з відділами – телефонним, телеграфним і будівельним; широко використовувалися посильні та шифрування повідомлень). У структурі УГА під назвою «Преподобництво», діяв також вищий духовний уряд. Правовою основою його діяльності став наказ ДСВС «Про організацію духівництва українського війська» (4 лютого 1919 р.). Посада військових духівників (капеланів), яких призначало Преподобництво, встановлювалася при всіх військових формаціях, лікарнях, лазаретах. Крім своїх безпосередніх обов'язків, вони мали вести «метрики смерті» по загиблих в боях чи померлих в лікарнях військовослужбовців, а також організувати поховання полеглих воїнів, облаштовувати стрілецькі цвинтарі. Для цієї мети часто залучалися місцеві церкви, де в книгах фіксувалися дані про полеглих (Д.Забзалюк).

В УГА були встановлені такі військові звання для рядових солдатів (жовнірів): стрілець, старший стрілець, вистун. Потім – десятник, булавний (сержант) або старший десятник, бунчужний (старший сержант) або булавний старший десятник, підхорунжий (за свідченнями окремих авторів); молодші офіцерські звання: хорунжий, отар (лейтенант), поручник (старший лейтенант), сотник (капітан); старші офіцерські: отаман (майор), осавул (потім – підполковник), полковник; генеральські: генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник.

Рішенням УН Ради (13 листопада 1918 р.) та розпорядженням ДСВС (5 грудня 1918 р.) визначено матеріальне забезпечення (державну платню, норми відпустку харчів тощо) військовослужбовців УГА та членів їх сімей, встановлено військову форму («зеленаво-землистого кольору»). Також було прийнято розпорядження щодо матеріального забезпечення цивільних працівників, які входили до штату військового відомства (М. Кобилецький).

Отже, будівництво власних збройних сил ЗУНР розпочала здійснювати фактично з першого дня встановлення її влади. Від середини листопада 1918 р. військовобудівництво набуло ознак унормованого з боку держави процесу творення регулярної армії, що здійснювався на правовій основі. Українська Галицька армія була кадровою армією, що базувалася на загальному військовому обов'язку та територіальному принципі комплектування з усіма військовими і тилowymi структурами. Незважаючи на важке економічне становище і війну, було закладено правову основу належного матеріального забезпечення військовослужбовців. Попри певні прорахунки, створення УГА стало свідченням життєдіяльності державного механізму ЗУНР та високого патріотизму українського населення.

Судові та правоохоронні органи ЗУНР. Обов'язковою складовою державного механізму є судові та правоохоронні органи. Правовою основою організації судової системи в ЗУНР став прийнятий УН Радою закон «Про тимчасову організацію судів і влади судової» (21 листопада 1918 р.).* Загалом цей нормативний акт мав на меті встановити замість австрійської судової влади українську, не порушуючи при цьому самої судової організації. У документі підкреслювалося (§ 1), що судочинство в ЗУНР має здійснюватися на основі законів і розпоряджень колишньої австрійської держави, якщо останні не суперечать українській державності.

Закон проголошував, що всі суди на території колишнього цісарсько-королівського Вищого крайового суду у Львові стають судами ЗУНР і від її імені виконують судочинство. Справи колишнього австрійського міністерства судівництва на території ЗУНР переходять до Державного секретаріату судівництва (очолив міністерство О. Бурачинський). Дотеперішні суди (цісарсько-королівський повітовий суд, цісарсько-королівський вищий крайовий суд) формують систему судових органів ЗУНР і перейменовуються на повітовий, окружний і Вищий суди ЗУНР (§ 6). Як найвища судова інстанція держави, окремим законом повинен бути утворений Найвищий Державний Суд у Львові (§ 10). Однак, у зв'язку зі втратою столиці держави м. Львова та військовими діями, на місці Найвищого та Вищого судів ЗУНР було утворено (лютий 1919 р.) судові сенати III та II інстанції (М.Кобилецький). Вони, згідно з розпорядженням Державного Секретаріату судівництва, були утворені при окружному суді в Станіславові. Членів і голів сенатів призначав Державний секретар судівництва, а затверджувала УН Рада або її Виділ. Засідання окремих сенатів проходили раз на місяць (Б.Тищик).

УН Рада розпорядилася, щоб до прийняття закону про судоустрій і судочинство попередні судді, а значну частину їх становили українці, та весь канцелярський апарат залишилися на своїх місцях. Звільнили тільки тих, хто скомпрометував себе антиукраїнською діяльністю (Б.Тищик).

Була розпочата підготовка до реформи судової системи, за якою уся територія держави була поділена на судові округи (всього 12) і судові повіти (всього 130). Населення мало обрати окружних і повітових суддів. Для національних меншин було встановлено квоту. Загальна кількість суддів мала становити 144 особи. Для отримання посади судді необхідно було скласти іспит перед спеціальною комісією (діяли при окружних судах), членів цих комісій призначав Державний секретар судівництва. У пресі неодноразово друкувалася інформація про наявність вільних суддівських посад (М.Кобилецький). Усі судді та працівники судів зобов'язувались скласти присягу на вірність Українській державі.

У зв'язку з «надзвичайними обставинами, спричиненими війною» було внесено зміни у систему судоустрою. Зокрема, тимчасово для розгляду кримінальних справ були утворені (лютий 1919 р.) трибунали першої інстанції (у повітах). Суддів цих трибуналів призначав Державний Секретаріат судівництва, а затверджувала УН Рада або її Виділ. Дослідники (Б.Тищик) зазначають, що трибунали першої інстанції діяли у складі: 1) одноособового судді (якщо покарання за вчинене правопорушення не перевищувало одного року в'язниці і грошова кара – незалежно від розміру); 2) у

* Див. аркуш 169 – 170 Документи Української Національної Ради ЗУНР: <https://www.arcgis.com/apps/Cascade/index.html?appid=07f82b41fd045a4b4431f16dc40b21d>

або Див. Судівництво ЗУНР – розділ колективної монографії під назвою: Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. За редакцією І. Б. Усенка. К.: Наукова думка, 2014. 506с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1458-9/978-966-00-1458-9.pdf>

всіх інших випадках трибунал (суд) діяв у складі 3-х суддів. Було прийнято також розпорядження про запровадження у судочинстві української мови, принципів гласності, змагальності, права звинуваченого на захист тощо.

Правоохоронні органи.

Функції звинувачення виконували органи державної прокуратури ЗУНР (Державна прокуратурія). Розпорядженням Державного Секретаріату (18 грудня 1918 р.) було створено структуру органів прокуратури (мала бути утворена в судових округах і повітах), найвищу інстанцію якої («Вища державна прокуратурія») мав очолити Генеральний державний прокурор (так і не був обраний). Призначати прокурорів, за поданням Генерального прокурора, повинен був Державний секретаріат судівництва. Проте реально цього зроблено не було. Натомість, успішно функціонував інститут військової прокуратури. Її очолював Генеральний військовий прокурор, у військових областях її функції виконували військові прокурори, а у військових округах судові офіцери.

Окремим розпорядженням Державного Секретаріату судівництва (1 березня 1919 р.) урегульовувалася діяльність нотаріату. Зокрема, нотаріальну службу ЗУНР очолювала Нотаріальна палата, яка організаційно підпорядковувалась Державному Секретаріатові судівництва. Нотаріуси, які склали присягу на вірність державі, ставали нотаріусами ЗУНР.

Організація й діяльність адвокатури зазнала чи не найменше змін. Було встановлено офіційну назву «адвокат», а організаційною основою діяльності адвокатів оголошено Палату адвокатів. Усі адвокати в ЗУНР мали скласти присягу щодо дотримання законів держави й служіння задля добра її народу.

Отже, судова система ЗУНР була важливою ланкою функціонування її державного механізму. Створення власної судової системи, органів прокуратури, діяльність адвокатури й нотаріальної служби базувалися на відповідній нормативній базі. Найбільша увага приділялася судоустрою. Створення прокуратури в ЗУНР перебувало тільки на початковій стадії. Були закладені організаційно-правові основи діяльності нотаріату та адвокатури. Успішно діяли органи військової юстиції та військової прокуратури. Загалом воєнний час та складна внутрішня ситуація в державі зумовили також створення польових, а згодом військово-польових судів.

Правоохоронні органи. Важлива роль у процесі державотворення в ЗУНР приділялася органам охорони правопорядку. Оскільки під час ліквідації австрійсько-імперських владних органів було повністю розпущено колишню жандармерію, що складалася переважно з австрійців та поляків, вже у перші дні встановлення української влади у багатьох населених пунктах для самооборони й захисту правопорядку населення почало створювати народну міліцію.

З метою охорони громадського порядку, державного і особистого майна, громадської безпеки було створено Державну жандармерію ЗУНР. Побудований за військовим зразком «Корпус державної жандармерії» республіки було створено, згідно з рішенням УН Ради ві 06.11.1918.

В основу організації та діяльності жандармерії спочатку було покладено старий австрійський закон про жандармерію (25 грудня 1894 р.). Найвищою інстанцією для Державної жандармерії ЗУНР став Державний Секретаріат військових справ. Очолила жандармерію Команда Української Державної Жандармерії на чолі з Головним командантом. На місцях були організовані окружні та повітові команди жандармерії та сільські й міські станиці. Для несення служби безпеки на залізниці, рішенням Державного Секретаріату військових справ (24 березня 1919 р.), було створено залізничну жандармерію.

Комплектування кадрів здійснювалося шляхом залучення як добровольців, що пройшли військову службу, так і підготовлених резервістів, котрі відповідали вимогам. Для підготовки службовців у Станіславові діяла спеціальна жандармська школа. Начальниками відділів призначалися старшини, керівниками повітових команд – повітові вахмайстри, станиці очолювали вахмайстри I і II класу. Головна команда державної жандармерії містилася у Львові, згодом її перевели до Тернополя, а потім до Станіславова.

Значним державотворчим кроком Української Національної Ради ЗУНР стало прийняття Закону «Про державну жандармерію» (15 лютого 1919 р.). Він поклав початок процесу реорганізації цього органу захисту державного ладу. Йдучи за прикладом демократичних країн Європи, Державну жандармерію було передано Державному секретарству внутрішніх справ. У цілому територія держави поділялася на 23 відділення жандармерії. У питаннях забезпечення громадського порядку державна жандармерія підпорядковувалася державним повітовим комісарам, а у військових, господарсько-адміністративних, підготовки кадрів та контролю служби – своєму безпосередньому керівництву (командантам). Чисельність особового складу жандармерії мала визначатися державним секретарем внутрішніх справ, а чисельність окремих станиць – комендантами жандармерії разом з державними повітовими комісарами.

Закон «Про державну жандармерію» (15 лютого 1919 р.) став базовим нормативним документом, у якому передбачалися вимоги до осіб, які приймалися на службу, визначалися підстави звільнення зі служби жандармів та умови соціального захисту співробітників і їх родин (В. Сідак).

Кандидат на службу до Державної жандармерії мав відповідати таким критеріям: бути громадянином ЗУНР, вести бездоганний спосіб життя, мати позитивні моральні якості, метку вдачу, бути віком від 20 до 40 років, неодруженим чи бездітним вдівцем, високим на зріст, фізично здоровим і розвинутим, вміти добре читати, писати і рахувати, знати державну мову й мову тієї частини неукраїнського населення, яке проживає на території, де передбачається служба майбутнього жандарма. Усі співробітники, вступаючи до Корпусу жандармерії, склали службу присягу.

Остаточному рішенню про зарахування до Державної жандармерії передувала однорічна пробна служба кандидата, яка включалася в загальний термін жандармської служби. Після цього претендент мав скласти іспит перед комісією, в яку входили представники місцевої адміністрації та старшини відомства. Особи, що вступили до корпусу жандармерії, зобов'язувалися прослужити там 4 роки. Поповнення старшинської ланки здійснювалось шляхом просування до вищих ступенів у межах Корпусу, переведення здібних командирів з військових підрозділів і повернення з відставки. Керівники усіх рівнів і співробітники жандармерії прирівнювались за ступенями (званнями) та правами до армійських. Так, Командант Державної жандармерії користувався правами командира бригади. Кожний діючий жандарм мав ступінь десятника. Державна жандармерія ЗУНР припинила своє існування на початку 1920 р. після розгрому УГА.

Отже, значні заслуги у державному будівництві та забезпечення порядку в ЗУНР належали органам охорони правопорядку народній міліції та, зокрема, Державній жандармерії. Нормативна база розбудови правоохоронних органів була покликана вирішити комплекс проблем, пов'язаних із визначенням їх місця в структурі державного механізму, набором правоохоронців на службу, підставами звільнення зі служби та умовами їх соціального захисту, а також підвищення їх професійної підготовки.

4. Війна і падіння ЗУНР

На думку фахівців основною причиною національно-визвольних змагаль 1917-1921 рр. стала військова агресія та відсутність могутнього союзника в українській державі на час завершення I Світової війни. Зокрема, війна ЗУНР із II Річчю Посполитою продовжувалася, її підтримували уряди США і Франції. Саме за їх сприяння у Польщу була перекинена з Франції сформована і озброєна там понад 70-тисячна польська армія генерала Ю. Галлера, яку польський уряд тут же кинув проти ЗУНР (хоч вона й створювалась для захисту від більшовицької Росії). Проблема Східної Галичини неодноразово розглядалася на засіданнях Верховної воєнної ради Антанти. На них запрошували польських делегатів або зачитували їх меморандуми, але жодного разу не запрошували українську делегацію. Цьому категорично протистояли голоуючий Ради десятох – французький прем'єр-міністр Жорж Клемансо та голоуючий Верховної воєнної ради – теж француз, маршал Фердинанд Фош.

Як зазначають представники історико-правової школи (Бойко І.Й., Тищик Б.Й.) делегацію ЗУНР взагалі довгий час тримали далі від Парижа (де засідала Паризька мирна конференція), у Відні. Справа в тім, що французька влада не надавала українським послам візи для приїзду у Францію. Польська влада не гаяла даремно часу. Вона постійно надсилала до всіх держав Антанти меморандуми, заяви, в яких показувала Східну Галичину як історично польську територію, а українців – русинами, етнографічною групою польського народу. На думку польської влади, вони були занадто відсталі, щоб мати власну державу, а їх особність як нації – це пропагандистська «вигадка» німців. Вони, мовляв, дуже схильні до пробільшовицьких тенденцій, та й у самій Галичині воюють з поляками не вони, а армія Петлюри. Українців польські власті зображали не інакше як «хлопськими бандами», які грабують і мордують польське мирне населення.

Характерно, що коли у лютому 1919 р. реорганізована українська армія перейшла у контрнаступ і змусила поляків відступити – з Парижа командувачеві УГА та урядові ЗУНР зразу ж була надіслана телеграма з вимогою – ультиматумом негайно припинити військові дії та чекати нову комісію Антанти. Ця комісія справді прибула, але дійшла висновків знову ж таки на користь польської сторони. Польські збройні сили дістали змогу перегрупуватися, отримати поповнення і зупинити український наступ.

У травні Румунія, підтримана Францією, почала окупацію Покуття. Під загрозою опинився Станіслав. Допомоги, підтримки ЗУНР нізвідки не могла отримати. Українська Директорія сама знемагала у боротьбі з більшовиками і на той час майже була витіснена ними з України. Ще раз українське суспільство, армія, влада напружили свої сили у червні 1919р. Є. Петрушевич був призначений Українською національною радою диктатором, який, у свою чергу, призначив командувачем УГА наддніпрянського генерала О. Грекова. Українці почали контрнаступ проти польських військ по всьому фронту, підійшли майже під Львів. До армії знову вступали маси добровольців. У суспільстві ожили нові надії, сподівання. Але їм не судилося здійснитись. Верховна рада Антанти 25 червня 1919 р. з метою «забезпечити мирне населення і майно Східної Галичини від більшовицьких банд» прийняла рішення «уповноважити збройні сили Польської республіки» зайняти всю Галичину за підтримки військ Антанти.

Державний секретар США Р. Лансінг мотивував це ганебне рішення тим, що українське населення, ніби то, нездатне до державотворення і йому потрібен час на виховання, поки воно «дозріє до автономії». Таким «вихователем» Антанта вирішила

призначити Польщу. Під тиском польської армії 16–18 липня 1919 р. основна частина військ УГА, державна влада, установи й організації ЗУНР, тисячі біженців перейшли Збруч – на територію, яку контролювала Директорія. Друга, менша частина військ УГА, перейшла на територію Чехословаччини, де була інтернована. Об'єднавшись з військами Директорії, УГА ще довго допомагала їм боротися проти ворогів України – російських і більшовицьких армій, денікінців та ін. Зрештою, більша частина вояків і старшин галичан, залишених згодом владою УНР напризволяще, без будь-якої допомоги, підтримки, відірваних від рідної землі, родин, загинула від епідемій, ран, голоду, а потім – у концтаборах Росії та Другої Речі Посполитої.

Отже Верховна рада країн Антанти (25 червня 1919 р.) на засіданні в Парижі відмовилася визнати незалежність ЗУНР. Антанта зробила ставку на створення потужної буферної Польської держави – між Радянською Росією та Веймарською Німеччиною – не враховуючи інтереси українців, зокрема ігнорування проголошеного ними ж принципу самовизначення націй. Далі були вимушене об'єднання Української Галицької армії з Армією УНР (їхні генерали також не змогли знайти спільної мови) та майже чотирирічне існування в еміграції. Згодом Рада послів Антанти (14.03.1923), на пропозицію італійського диктатора Беніто Мусоліні, схвалила рішення, яким визнавала за Польщею «суверенне право» на володіння Східною Галичиною. ЗУНР зазнала поразки, залишившись без жодної підтримки.

Висновки.

Причини поразки національно-визвольних змагань у 1917 – 1923 рр.

Утворення УНР та ЗУНР мало історичне, прогресивне значення для становлення української політичної нації. Це так би мовити природне право мати свою державу і жити у співтоваристві незалежних держав базувалося на основі права на самовизначення нації.

Водночас, як Річ Посполита, яка довгі століття володіла західноукраїнськими землями, так і Росія не хотіли відмовлятися від цих земель, заперечували не лише право українського народу на існування, а навіть його назву. Відтак обидві держави при першій же нагоді розпочали збройну агресію проти України. Російські більшовики зробили це через місяць після приходу до влади. Поляки зробили це одразу як тільки но українці проголосили про створення ЗУНР. Проблема ЗУНР полягала в тому, що держави Антанти вирішили, що саме Польща буде для них буфером від радянської загрози то ж були готові «розрахуватися» за це з ними західноукраїнськими землями Галичини та Волині, ігноруючи право на самовизначення української нації. Аналогічна ситуація виникла із українськими землями Буковини, яку румуни захопили без допомоги держав Антанти – держав-переможниць I Світової війни. Як зазначають представники львівської історико-правової школи (Б. Тишик, І. Бойко), політика як царської так і радянської Росії щодо української нації була однаковою – відібрати в українців право на їхнє національне самовизначення, та власну державність.

Українцям несприятливо складалось для ЗУНР (як і для УНР) зовнішньополітична ситуація. Власне, зовнішньополітичні фактори й були основною причиною загибелі обох українських держав: щодо УНР – це наступ російських більшовицьких військ, підтриманих місцевими більшовиками, та військ Денікіна, які підтримувала Антанта; щодо ЗУНР – це захоплення її території Польщею й Румунією.

Відсутність чіткої політичної і правової програми, війна, економічний занепад, відсутність єдиної політики державної влади, недостатній рівень професіоналізму, зовнішня та внутрішня інтервенції, прорахунки й протистояння українських політич-

них сил – це ті чинники, які призвели до краху відродження української державності (1917–1920 рр.). Аналіз внутрішньо-політичної діяльності УНР свідчить, що особливо негативно на неї вплинула позиція держави з земельного питання, зокрема заперечення права приватної власності на землю та неналежне законодавче і організаційне забезпечення розбудови збройних сил. Вказане особливо актуальне для розуміння сьогоденної ситуації з відбиттям агресії Росії проти України. Також причиною поразки історики права вважають недосконалість нормативно-правових актів УНР, які переважно мали декларативний характер. Однак, незважаючи на це, правова доктрина УНР і ЗУНР передбачала створення парламентських республік із демократичним державним режимом та можливістю надання національно-персональної автономії для нацменшин. Як свідчить історія розвитку держави і права, законодавство має базуватися на послідовному, теоретичному опрацюванні найдрібніших питань, виважені підході до будь-яких змін у суспільному житті.

Отже, у 1918-1920 рр. відстояти незалежність УНР і ЗУНР у зв'язку з агресією таких держав як Друга Річ Посполита і Росія не вдалося.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Коли українці Австро-Угорської монархії створили Головну українську раду і зніщували формування військових підрозділів Українських Січових Стрільців? Про що це свідчить?

2. Які події розгорнулися в Австро-Угорщині в жовтні 1918 р.?

3. Якою була внутрішньополітична та воєнна ситуація у Наддніпрянській Україні в листопаді 1918. – січні 1919 рр.?

4. Які були плани держав Антанти щодо Польщі?

5. З якими міжнародними подіями було пов'язано створення Української Національної ради?

6. Назвіть вищі органи влади ЗУНР та їх компетенцію.

7. Яка була мета створення Української Національної ради?

8. Чому створення ЗУНР відбулося шляхом збройного повстання?

9. Чому з перших днів свого існування ЗУНР знаходилась у стані конфлікту з Польщею?

10. Які були перші заходи уряду ЗУНР?

11. Яку роль відігравав Є.Петрушевич у національно-визвольному русі?

12. Як і коли було створено УГА?

13. Які були основні події українсько-польської війни?

14. Якими були причини поразки ЗУНР?

15. Чи можна вважати підтримку Антантаю Польщі основною причиною воєнної поразки ЗУНР?

16. У чому значення акту Злуки?

17. Порівняйте обставини, за яких були створені УНР і ЗУНР. Чи є щось спільне? Чим вони відрізняються?

18. Назвіть основні конституційні акти ЗУНР?

19. Які основні розбіжності щодо проведення внутрішньої і зовнішньої політики між керівництвом УНР і ЗУНР?

Список використаних джерел

1. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
2. Бондаренко Д. Я. До питання про українську державність 1917–1918 рр.: порівняльний аналіз Центральної Ради і Гетьманату. Матеріали I Міжнародної конференції: «Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох». Одеса, 2005. – 298 с.
3. Великочий В.С. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР (до 85-ліття Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 277 с.
4. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). К.: «ЩеК», 2010. 304 с.
5. Гловацький Іван. Адвокатура Галичини: історія, розвиток, правовий статус (1772-1939 рр.) *Adwokatura Galicji: historia, rozwój, status prawny (1772-1939 r.)* / Іван Гловацький. – Варшава : DRUK-INTRO, 2012. 880 с.
6. Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.
7. Даниленко Ю.О. Організаційно-правові засади та діяльність правоохоронних органів в Українській Народній Республіці та Західноукраїнській Народній Республіці (1917-1921 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук / Ю.О. Даниленко. Київ : [б.в.], 2015. 19 с.
8. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5-ти т. Т. 1. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2001. 584 с.
9. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5-ти т. Т. 2. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2003. 712 с.
10. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5-ти т. Т. 3. Книга 1. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2005. 644 с.
11. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали у 5-ти т. Т. 3. Книга 2. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2005. 680 с.
12. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5-ти т. Т. 4. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2008. 886 с.
13. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5-ти т. Т. 5. Книга 1. / відп. ред. проф. О. Карпенко. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2008. 944 с.
14. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали / упор. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. Т. 5.- Кн. 2. 948 с.

15. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2009. 350 с.
16. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918-1923 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Львів: [б.в.], 1998. 16 с.
17. Кобилецький М.М. Утворення та структура державного апарату ЗУНР: навчальний посібник. Львів: [б.в.], 1998. 60 с.
18. Кондратюк В.О. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918-1921 рр.) / В.О. Кондратюк, В.Л. Регульський. Львів: [б.в.], 1998. 96 с.
19. Кондратюк С.В. ЗУНР: державно-правові засади розвитку парламентаризму: історико-правове дослідження. Львів: Край, 2008. 215 с.
20. Конституційні акти України 1917 – 1920. Невідомі конституції України. К.: Філософ. і соц. думка, 1992. 272 с.
21. Костицький М.В., Тищик. Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / М. В. Костецький, Львів: Каменяр, 1992. 356 с.
22. Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918–липень 1919 рр.) / О. Красівський. – Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 42 с.
23. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Я. Красівський. К.: ІПіЕНД, 2008. 544 с.
24. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії (Нарис суспільно-політичного руху ХІХ ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. – 199 с.
25. Лісна І. С. Становлення національної державності в Галичині (1918–1923 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук. Львів, 1998. 15 с.
26. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Нью-Йорк, Вид. «Червона калина», 1970. 228 с.
27. Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації українського життя української еміграції / О. Малюта // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. на пошану проф. П. П. Гудзенка. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007, Вип. 12. 502 с.
28. Мацькевич М. М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга пол. ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук. К., 2002. 20 с.
29. Новосівський І. М. Українська державна влада на Буковині в 1918 р. Нью-Йорк, 1964. 56 с.
30. Павлишин О. Й. Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР-ЗОУНР (жовтень 1918–червень 1919 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук / О. Й. Павлишин. Львів, 2001. 21 с.
31. Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша пол. 1919 р.). Вісник Львівського університету. Серія історична. 2002, Вип. 37/1. С. 327–349.
32. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 232 с.
33. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 234 с.

34. Терлюк І.Я., Лепісевич П.М., Кольбенко С.В. Західні українські землі у період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Л: Ліга-Прес, 2007. 225 с.
35. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (до 75-річчя утворення і діяльності). Коломия: Світ, 1993. 118 с.
36. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2005. 359 с.
37. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М. Чубатий. Львів, 1921. 40 с.

ТЕМА 19.

ВСТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО В УКРАЇНІ (1917 – 1945 рр.)

1. Захоплення влади більшовиками в Україні і створення УСРР. Конституція УСРР 1919 року – оформлення радянської української державності за взірцем РСФРР. Диктатура пролетаріату як форма радянської державності.

2. Політика НЕПу та українізація як спосіб утвердження радянської влади в Україні.

3. Входження УСРР до складу СРСР. Союзний договір від 30 грудня 1922 року. Державно-правовий статус УСРР у складі СРСР.

4. Особливості розвитку радянського права в період з 1922 до 1941 р.

5. «Розкуркулення», колективізація та репресії української інтелігенції як геноцид українців радянською владою в 30-х роках ХХ ст. Знищення української церкви, русифікація України. Особливості радянської пропаганди та особистий культ Й. Сталіна. Фабрикування справ проти української інтелігенції органами ОДПУ.

6. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР (Галичина і Волинь – 1939 р., Буковина – 1940 р., Закарпаття – 1944 р.).

Вступ

Жовтневий переворот 1917 року у Петрограді започаткував еру панування однієї з найжахливіших ідеологій ХХ століття – російського комунізму, метою якого була захоплення влади і її утримання. Радянська влада декларувала себе як влада рад усіх робітників і селян, хоча насправді була диктатурою російської комуністичної партії. Єдиної державної партії в СРСР, що дозволяє поставити радянський диктаторський режим в один ряд із фашизмом і нацизмом.* Важливою складовою ідеології комуністичної партії була ліквідація приватної власності і капіталістичного способу виробництва у всьому світі.

Усіх своїх опонентів радянська влада (більшовики) оголошувала контрреволюціонерами**, а українців, які боролися за створення української національної держави називала буржуазними націоналістами. Буржуазними – лише тому, що значна частина українців не сприймала ідею ліквідацію приватної власності, а націоналістами – за те, що українці боролися за право на національне самовизначення.

У такий спосіб радянська пропаганда доводила, що борці за українську державу є ворогами робітників і селян. Саме таким чином вони дискредитували владу УНР. Українське суспільство того часу, іноді незадоволене прорахунками влади в економіч-

* Див. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015

** У книзі 1958 р. «Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917-1921 гг.): сборник документов» в якій обґрунтовуються масові репресії проти радянської влади прямо сказано, що «буржуазно-націоналістична Центральна Рада є центом контрреволюційного повстання» проти влади більшовиків, очолюваних Леніним.

них чи політичних питаннях, піддавалося на таку пропаганду і несвідомо сприяло встановленню комуністичної диктатури. Насправді ж усі зусилля радянської влади, як раніше і царської Росії, була спрямовані лише на те щоб утримати українські землі і український народ в межах своєї імперії з метою варварської експлуатації людських та природних ресурсів України за принципом «Мета – виправдовує засоби».

Через проведення тотального терору, а згодом і з допомогою НЕПу та політики коренізації (1921-1928 рр.) в Україні утвердилась комуністична диктатура, яка заклала підвалини жорстокого тоталітарно-репресивного режиму. З повною силою цей режим проявив себе ще раніше – в роки воєнного комунізму 1919-1923 рр. Радянська влада в Україні в усіх своїх проявах була копією влади більшовицької Росії, що свідчило про її антиукраїнську спрямованість та імперську сутність. Копіювалося все: система вищих та місцевих органів влади, судова система, конституційні та нормативні акти. Змінювалася тільки приналежність: замість назви у документах «РСФРР» ставили «УСРР», а іноді не робили й цього. І хоча пояснювали це однотипністю соціалістичних держав, відсутністю професійних кадрів у братерській Україні тощо - сутність від цього не змінювалася - так завжди чинили окупанти.

Чи не єдиним позитивним фактом періоду радянської державності в Україні стало приєднання до УРСР західноукраїнських земель, Буковини і Закарпаття в 1945 році. Водночас і на приєднаних західноукраїнських територіях радянська влада розпочала свою звичну політику: колективізацію, масові репресії та виселення українців до Сибіру, і навпаки заселення українських земель росіянами чи людьми інших національностей. У результаті це завдало непоправимої шкоди соціальній структурі української нації.

Кожен свідомий громадянин має засвоїти закономірність – неможливим є вільний розвиток людини і дотримання економічних і політичних свобод, без забезпечення національного та державного суверенітету. Влада окупантів завжди буде антинародною і антидемократичною.

1. Захоплення влади більшовиками в Україні і створення УСРР. Конституція УСРР 1919 року – оформлення радянської української державності за взірцем РСФРР. Диктатура пролетаріату як форма радянської державності.

Події 1917 р., що призвели до падіння самодержавства в Росії, викликали появу нового типу влади – рад робітничих, солдатських та матроських депутатів. У Росії більшовики стали на чолі цієї т.зв. влади Рад. Ідеологічною основою цієї влади стала комуністична доктрина, а її головним ідеологом і zarazом вождем комуністичної революції – Володимир Ульянов (Ленін).

Після захоплення влади в Росії, комуністична партія більшовиків КП (б) та створений нею уряд (Рада Народних Комісарів РРФСР) виступили проти Української Центральної Ради (далі – Центральна Рада) як виразника інтересів українського народу. 3 грудня 1917 року радянський уряд заявив про це у «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради». Тобто, як тільки більшовики прийшли до влади в Росії, майже одразу оголосили ультиматум Центральній Раді, оголосивши війну новоствореній українській державі – УНР, з 07 грудня 1917 року.

І етап російської (більшовицької) агресії. Отже більшовики розпочали діяльність спрямовану на захоплення влади в Україні. На цьому етапі вони діяли створюючи т.зв Ради робітничих депутатів на території України, наприклад у Києві, Катериносла-

ві (Дніпрі), Луганську, Юзівці. Усі ці ради, як пишуть історики права, підтримувалися радянською владою Росії. Сучасні дослідники з'ясували, що за вказівкою з Москви було проведено 1-й Всеукраїнський з'їзд рад. Він відкрився в Києві 4 грудня 1917 року за участю понад 2,5 тис. делегатів, проте більшовики виявилися у ньому у значній меншості. На з'їзді був зачитаний ультиматум Раднаркому, який викликав обурення переважної більшості депутатів, а сам з'їзд висловив повну підтримку центральній Раді. Отже, прийти до влади в Україні в законний спосіб (через вибори) комуністи не змогли. Тоді кількадесят делегатів більшовиків покинули з'їзд і переїхали у Харків де повалили владу Центральної Ради і розпочали свою антиукраїнську, власне проросійську діяльність. 09.12.1917 року у Харкові відбувся з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів, до якого долучилися більшовицькі делегати з Києва. Цей з'їзд тут же обізвався I Всеукраїнським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів (приблизно 200 осіб). Цей з'їзд рад не мав жодної легітимності і не мав права представляти весь український народ, оскільки ради представляли лише червоноармійців і робітників. На цих з'їздах не було ані селянства, чи інтелігенції, представників інших партій. Ці т.зв. депутати виступали від імені українців, хоча більшість депутатів були або росіянами або євреями.

Більшовики в Україні ніби почали створювати паралельну реальність, проголошували популістські гасла у формі резолюцій, як от про підтримку жовтневого перевороту і більшовиків, «Про організацію влади» і «Про самовизначення України». З'їзд постановив, що «Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів». Але водночас в офіційних радянських документах і пресі називали самих себе Українською Народною Республікою. Тобто йшлося про намагання створити фейкову квазідержаву. Фактично російські більшовики намагалися встановити свою владу сіючи хаос через створення паралельних органів влади т.зв. рад (власне прихильників комуністичного режиму) і з допомогою пропаганди вводили в оману українське населення.*

Структуру органів державної влади I Всеукраїнський з'їзд рад визначив, взявши за основу побудову цих органів у Радянській Росії. Отож найвищим законодавчим органом став Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Між з'їздами мав діяти Центральний виконавчий комітет – ЦВК, до якого обрали 61 особу на чолі з росіянином Ю. Медведєвим. ЦВК одразу було проголошено про цілковиту узгодженість в діях та цілях з урядом радянської Росії, а що найважливіше – з'їзд проголосив Українську Республіку частиною Російської республіки. ЦВК доручено «негайно поширити на територію України всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Російської Федерації». Тобто з самого початку радянська влада навіть не приховувала свого стратегічного курсу – приєднання території України до Росії. Вказане свідчить про те, що радянська влада продовжувала апробовану раніше стратегію царизму щодо України.

17 грудня 1917 ЦВК України створив радянський уряд, якому дали назву – Народний Секретаріат. Очевидно щоб протиставити його урядові Центральної Ради – Генеральному Секретаріатові, про який більшовицькі агітатори казали, що він «Генеральний», бо він складається з буржуазних генералів. До складу уряду було обрано В. Ауссем, С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ф. Сергєєв, Г. Лапчинський, Е. Лугановський, В. Люксембург, М. Скрипник.. 19.12.1917 року було оголошено маніфест,

* Вказаний матеріал викладено в посібнику з метою проведення аналогії по захопленню росіянами українських територій у Луганській та Донецькій областях, і які станом на 2020 рік є окупованими.

у якому в апробованому більшовицькою демагогією популістичній формі зазначалося, що нова влада принесе трудящим масам республіки рівність і справедливість, щастя і добробут, мир і спокій. Центральна Рада проголошувалася поза законом, а її законодавство анульованим.

Про низький рівень підтримки цієї штучно створеної республіки та її органів засвідчує те, що спроба Центрального виконавчого комітету (ЦВК) скликати Всеукраїнський селянський з'їзд була проігнорована українськими селянами. Тим не менше, замість запрошених 300 делегатів на з'їзд з'явилося 78 більшовиків. Останні незважаючи на нелегітимність (оскільки селяни просто не прибули) висунули зі свого середовища ще 20 представників до ЦВК, і таким чином проголосили про представництво у ньому селянських депутатів.

Отже, в Україні склалася своєрідна ситуація: частина України визначала владу Центральної Ради, на інших територіях свою владу проголосили більшовики. Українська Центральна Рада на той час ще не сформували достатньо боєздатних збройних сил щоб оперативно протистояти комуністичній загрози, але не мала таких збройних сил і ЦВК України та Народний секретаріат. Відтак наступним кроком останніх стало звернення до Раднаркому РРФСР про братню допомогу військами, на що уряд Радянської Росії одразу відгукнувся. Як зазначено в підручнику з ІДПУ 2015 року (Б.Тищик, І.Бойко) Ця агресія була завуальована гаслом В.Леніна про те, що «лише при спільній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, а без такої єдності про неї не може й бути мови». Подібними засобами послуговується і сучасний уряд Росії в особі В.Путіна на сході України та в Криму.

На початку січня 1918 року в Україну були скеровані значні збройні сили на чолі з В. Антоновичем-Овсієнко, які для видимості, тобто на «прохання» української радянської влади, ніби то підпорядковувалися народному секретареві оборони України Ю. Коцюбинському. До цих сил долучилися загони харківських і донецьких червоногвардійців, полк червоного козацтва під командуванням В.Примакова. Відтак вже 4 січня 1918 Народний Секретаріат віддав наказ усім цим військам розпочати наступ проти Центральної Ради. Вже у січні 1918 року радянські війська взяли Київ, змогли встановити свою владу у Вінниці, Миколаєві, Херсоні, Кам'янець-Подільську, у Криму та багатьох інших місцевостях. В Україні розпочалася тривала й жорстока громадянська війна. Проте на той час радянська влада в Україні не була чимось структурованим, деякі регіони просто проголошували себе «соціалістичними трудовими комунами» як от в Миколаєві чи наприклад республіками – Одеська республіка. Було проголошено про створення т.зв Донецько-Криворізької республіки на чолі з Артемом (Сергеєвим), та яка мала увійти до складу Росії разом із містом Харковом. Ці квазідержавні утворення також почали створювати свої загони червоноармійців для боротьби за владу.

Проте довго радянська влада в Україні тоді ще не встановилася, оскільки німецько-австрійські війська та війська гетьмана Павла Скороподського швидко прогнали їх з України, а органи влади рад евакуювалися в Росію у Таганрог.

II етап російської (більшовицької) агресії: Сигналом для нової агресії Радянської Росії проти України стало падіння гетьманату П. Скороподського через низку політичних помилок в організації влади і через втрату основного союзника – Німеччини. 29.12.1918 радянська влада опублікувала Маніфест «До робітників і селян України», в якому повідомлялось про повалення влади гетьмана, скасування всіх його законів та перехід усієї повноти влади до рад. Так ще 28 листопада 1918 року в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і також було створено Реввійськграду Українського фронту, для якого виділено російські війська та почали

формуватися українські радянські частини. 29 листопада 1918 року уряд опублікував Маніфест «До робітників і селян України», в якому повідомлялось про повалення влади гетьмана, скасування всіх його законів та перехід усієї повноти влади до рад. Сьогодні зрозуміло, що на цей час то була голослива пропаганда з метою піднесення так би мовити свого авторитету і введення в оману населення, адже реальної підтримки українського населення російські більшовики тоді не мали.

Одночасно знову почався наступ російських радянських військ на Україну знову ж таки під керівництвом квазіукраїнського (тобто керованого з Москви) уряду. Після весняного контрнаступу Червона армія до травня 1919 року взяла під свій контроль майже всю територію України. Термін «квазіукраїнський уряд» вжито для пояснення того, що у цьому уряді фактично переважали росіяни, а не українці, окрім цього цей уряд був сформований за вказівкою російських комуністів, і жодним чином не представляв інтереси українського народу.

На початку січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд (так він себе називав) переїздить з Росії до Харкова, де 06.01.1919 Україна проголошується УСРР. 29.01.1919 було прийнято постанову про назву формування уряду – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК). За ухвалою В. Леніна і ЦК РКП(б) Раднарком УСРР очолив Х. Раковський (болгарин), у його складі переважно були росіяни (Бубнов, Ворошилов, Сергеев (на псевдонім Артем)). Радянські війська на зайнятих територіях сформували органи влади які називалися ревкоми і комбіди. Ці т.зв органи влади утворювались на підставі постанови уряду (Раднаркому) від 17.01.1919 «Про утворення волосних і сільських комбідів». Основною їх задачею стала співпраця з більшовицькими військами з метою проведення продрозверстки та терор незгодних через т.зв.ЧК.

25 січня 1919 р. радянським урядом України було задекларовано про необхідність об'єднання УСРР з РСФРР (Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка) на засадах соціалістичної федерації. Вказане засвідчує, що т.зв. український радянський уряд не послуговувався інтересами українського народу, а інтересами російських комуністів.

Формування більшовиками місцевих органів влади. Із поширенням радянської влади на територію України Народний Секретаріат скасував посади губернських, повітових і міських комісарів, встановлені Центральною радою проголосивши органами влади на місцях т.зв. революційні комітети. Ці надзвичайні органи влади створювалися місцевими організаціями КП(б)У. Як зазначає відомий історик права П. Музиченко навіть наприкінці 1920 року ревкоми становили більшість у загальній структурі державних органів влади. В губерніях і повітах створювалися спеціальні “трійки”, у волостях – “четвірки”, яким надавалася необмежена влада на місцях. Тобто, радянська влада була не народною, а владою комуністичної партії більшовиків.

Ради радянських депутатів, які поступово створювалися з ініціативи комуністів і не обов'язково були поголовно членами цієї партії були владою на місцях, які мали розпорядчі, виконавчі функції, але функції керівництва належали якраз комуністичній партії. Завдяки такому розмежуванню функцій рада партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалися у повному обсязі розпорядчі функції – такий собі владний тандем.* Саме ради надавали комуністичній партії

* Вказаний процес детально описаний в чудовій тритомній монографії професора історії Станіслава Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі». Вказана робота надихала також і авторів цього посібника.

статус державної партії із всеохоплюючим обсягом вданих повноважень. Влада комуністів і рад базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси були основними завданнями Комуністичної партії більшовиків.

До літа 1920 року більшовики усунули з політичної арени всі інші партії і КП(б)У перетворилася на основний елемент державного апарату (ми вже зазначали, що вказане дозволяє проводити між діяльністю італійської фашистської партії Муссоліні та гітлерівської НСДРП). Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Отже, основи тоталітарної державності з домінуючим впливом комуністичної партії почали формуватися вже на початку 20-х років ХХ ст.

Навесні 1919 р. радянське будівництво в УСРР вступило в нову фазу – юридичного оформлення радянської української державності за взірцем РСФРР.

З цього часу юридичною основою державного будівництва став прийнятий у березні 1919 р. основний закон республіки – Конституція УСРР. 10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд затвердив проект Конституції Української СРР, запропонований комуністичною фракцією з'їзду. Відповідно до постанови з'їзду Конституція була остаточно відредагована Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і затверджена на його засіданні 14 березня 1919 р. Враховуючи досвід державного будівництва в Радянській Росії, III з'їзд КП(б)У визнав за необхідне для УСРР прийняти загалом і в цілому Конституцію РСФРР, внівши деякі зміни залежно від місцевих умов.

Конституція складалася з чотирьох розділів:

I – Загальні положення;

II – Конструкція радянської влади;

III – Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України;

IV – Про герб і прапор УСРР.

Другий розділ поділявся на два підрозділи: «А» – Організація центральної влади і «Б» – Організація радянської влади на місцях. Написано і опубліковано Конституцію російською мовою.

У Конституції УСРР 1919 р., за прикладом Конституції РСФРР, в першому розділі під назвою «Загальні положення» вказувалося на основні завдання диктатури пролетаріату на Україні. «Завдання цієї диктатури, – говорилося в Конституції, є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного припинення всіх контрреволюційних намірів з боку імущих класів; слідом за виконанням цих завдань диктатура зникне, а за нею, після остаточного оформлення майбутнього комуністичного ладу, зникне і держава, поступившись місцем перед вільними формами співжиття, побудованого на началах організації загальної праці на загальну користь і братньої солідарності людей».

З метою здійснення проголошеного основного завдання «Українська Соціалістична Радянська Республіка, – вказувалося в Конституції, запроваджує в життя заходи, безпосередньо спрямовані на знищення існуючого економічного ладу, що виражається у скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва.

В Основному законі 1919 р. був формально зафіксований суверенітет України, її право здійснювати зовнішні зносини, мати збройні сили.

Конституція проголосила Українську Соціалістичну Радянську Республіку державою трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і найбільшого селянства. Влада трудящих мас на території УСРР здійснювалася відповідно до Конституції Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Центральним органом Радянської влади в Україні були: Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад

і Рада Народних комісарів. ВУЦВК створював Радянський уряд (Рада Народних Комісарів – раднарком), відповідальний перед з'їздом Рад.

Право видавати закони за Конституцією було надане і РНК УСРР. Особливості Конституції УСРР 1919 року: диктатура пролетаріату (яка насправді була диктатурою комуністичної партії); позбавлення виборчих прав частини населення (ст.21); принцип трудової повинності у формі тези «хто не працює, той не їсть» (ст. 28) принцип розподілу влад в Конституції УСРР знівельований, натомість зосередження законодавчої та виконавчої влади в руках уряду – РНК. Тобто за формою державного правління це не республіка, а тоталітарна держава, законодавство якої формувалося рішеннями ЦК російської комуністичної партії більшовиків (РКП (б)).

Для конституції УСРР 1919 року характерною є суперечність і декларативність її положень, відсутність будь якої правової визначеності.

Поняття про диктатуру пролетаріату. Отже УСРР як і РСФРР з перших днів був притаманний принцип диктатури пролетаріату (робітничого класу). В. Ленін у праці «До теорії питання про диктатуру» пояснив, що він розуміє під цим поняттям: «наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо спирається на насильство» (Див. Ленін В.І. Повне зібрання творів. т.41 с.379). Принцип диктатури пролетаріату було покладено в основу формування в Україні командно-адміністративної системи. Створювалися надзвичайні органи всеукраїнського (що стос. території) масштабу із необмеженими повноваженнями. Наприклад, йдеться про Надзвичайну комісію Народного секретаріату для оборони країни і революції, посадові особи цього органу мали право оголошувати воєнний стан і стан облоги, мала право засуджувати людей.

Внутрішня політика радянської влади в Україні (1919-1922).

Правова система. Відповідно до Постанови Всеукраїнського революційного комітету про поширення на територію України декретів РРФСР від 27.01.1918 на Україну поширювалося законодавство радянської Росії.

В економіці Радянської України більшовики розпочали процес націоналізації та продрозкладки, що відбувалася під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва. У результаті такої політики було знищено ринкові відносини, зведено до мінімуму товарно-грошові відносини. 12 квітня 1919 року радянський уряд України видав декрет про введення продрозкладки, що можна порівняти лише з повернення до феодалізму. Унаслідок запровадження політики “воєнного комунізму” й диктатури пролетаріату загострилося внутрішньополітичне становище в Україні. Зокрема, розпочато застосування терору до усіх, хто опирався встановленню радянської влади. Здійснення терору як способу встановлення радянської влади покладено на т.зв Всеукраїнський революційний комітет який власне і мав здійснювати мовою документу «терор і тяжкі репресії».

У відповідь на тиск тоталітарної комуністичної системи розгорнувся антибільшовицький рух селянства, що тривав з 1919 аж до 1924 рр. Фактично в Україні розпочалася селянська війна, яку офіційна комуністична пропаганда називала куркульською контрреволюцією. Причиною найбільшого незадоволення селянських мас України стала продовольча розкладка і заборона торгівлі для селян. Тільки в липні 1919 року було зафіксовано 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Особливу роль в цій війні відіграли селянські партизанські загони під проводом отаманів Зеленого, Махна, Орловського, Соколовського.

Диктатура пролетаріату в дії: 6 серпня 1921 року Ленін повідомив наркомпро- да УСРР М. Владимиrowa про свій намір широко застосувати війська для збирання продподатку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня за його підписом вийшла спеці- альна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку (йшлося про вилучення чи не всієї сільськогосподар- ської продукції, що виробили для себе українські селяни). У ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин, останні мали під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру». Як результат у 21 повіті п'ятьох південних губерній (Одеській, Миколаїв- ській, Катеринославській, Запорізькій і Донецькій) селяни не зібрали посіяного насін- ня. В 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів не перебільшував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України в 1921 році була голодуючим ре- гіоном. Голод продовжувався аж до пізньої весни 1923 року. Він був спровокований злочинною політикою Москви щодо України. За її межі насильно було вивезено на- віль посівний фонд зерна. Мотиви такого політичного курсу ґрунтувалися на тому, що українське село було охоплене антибільшовицьким рухом. Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції погасив повстанський рух.

Отже, є всі підстави стверджувати, що в 1921-1923 рр. радянська влада в Укра- їні вперше випробувала терор голодом. Вказане засвідчує про втрату будь якого авто- ритету більшовицькою владою серед населення, відтак для підтримання чи відновлен- ня цього авторитету якраз потрібен був державний терор голодом.

2. Політика НЕПу та українізація як спосіб утвердження радян- ської влади в Україні

Радянській владі не вдалося зламати волю народу терором і українське селян- ство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та “воєнному комунізму” у період 1920-1923 рр. Воно було останньою силою, що продовжувала боротьбу з більшовика- ми. Покласти край громадянській війні міг лише політичний компроміс між ворогую- чими сторонами, тому радянський уряд змушений був відмовитися від продрозклад- ки. Саме через опір українського селянства більшовицький уряд Росії змушений був проводити в 20-ті роки ХХ ст. нову економічну політику (далі – НЕП) та українізацію, тобто, політику національного будівництва в галузі освіти, культури, книговидання, науки тощо.

Ще весною 1921 року Ленін приймає рішення про перехід до нової економіч- ної політики. Запровадження нової економічної політики поклато край громадянській війні і на довгі десятиліття затвердило радянську владу в Україні. У чому ж поля- гала сутність НЕП? Юридичною підвалиною реформи став “Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком”, схвалений ЦК РКП(б) 18 лютого 1921 року. Цей документ було розіслано в партійні комітети губерній і національних окраїн. У ньому пропонувалося завчасно, до початку посівної кампанії, визначити загальну суму податку, з тим, щоб селяни знали скільки хліба вимагатиме від них держава. Після сплати податку їм надавалося право вільного розпорядження лишками сільгосп- продукції, в тому числі реалізувати хліб “у місцевому господарському обороті”, що оз- начало не що інше як відновлення вільної торгівлі, ринкових відносин. Х з'їзд РКП(б), що пройшов у березні 1921 року, прийняв рішення про надання можливості селянам використовувати залишки продукції в місцевому товарному обігу.

Виходячи з рішень X з'їзду надзвичайна сесія ВУЦВК 27.03.1921 прийняла постанову “Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком”, а 09.08.1921 В. Ленін підписав “Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики”. Згідно з ним у державній власності залишалися тільки великі підприємства. На інших заводах і фабриках допускалося приватне господарювання, але через оренду. На середину 1923 року в Україні було здано в оренду біля половини всіх підприємств. Середні й великі підприємства об'єднувалися за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками.

Певних результатів досягла нова економічна політика у сільському господарстві. У 1923 році було завершено перерозподіл землі. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора рази. У травні 1923 року всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На гроші, одержані за цим податком, держава купувала зерно на ринку. Але більша частина незаможників звільнялася від сплати податку і уже в 1925 році податок не сплачувала п'ята частина селянських дворів, тобто фактично всі незаможники. Натомість заможні, фермерські господарства переоподатковувалися і головний тягар податків ліг на них. Це негативно відбилося на нарощуванні виробництва сільськогосподарської продукції цими господарствами. Вони просто не були зацікавлені в цьому. Село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні. Радянська влада не була зацікавлена в розвитку одноособових, фермерських господарств, її програмною метою було створення радгоспів і колгоспів. В основі переоподаткування лежали не економічні, а політичні розрахунки. Так радянська влада генерувала конфлікт між успішними власниками землі (називала їх куркулями) і тими хто не виявляв господарської ініціативи, тобто незаможними селянами. Звільняючи від податків незаможників, більшовицька партія готувала собі соціальну опору для майбутніх глобальних перетворень на селі. У травні 1923 року в газеті “Правда” з'явилася стаття В. Леніна “Про кооперацію”. В ній Ленін переглянув свою точку зору на кооперацію, яку раніше він вважав характерною тільки для капіталістичного ладу. В статті був сформульований фундаментальний висновок – лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва – це є соціалістичний лад. А це означало одне: замість того, щоб колективізувати селян-власників необхідно було створювати умови для кооперативного руху. На початок 1928 року у сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств України. Проте у 1928 році в комуністичній партії (більшовиків) отримали перемогу сили на чолі з Й. Сталіним, які стояли за збереження диктатури пролетаріату в політичному і економічному житті. Після проголошення курсу на індустріалізацію посилюється тиск на прихильників НЕПу. Повною відмовою від засад НЕПу в сільському господарстві було проведення суцільної колективізації, яка розпочалася наприкінці 1929 року і мала своїм наслідком геноцид українського народу.

Українізація. У квітні 1923 року відбувся XIII з'їзд РКП(б), у порядок денний якого було включено розгляд національного питання. З'їзд проголосив політику коренізації, український різновид якої дістав назву українізації. Було видано постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 01.08.1923. Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей. Та на першому плані у державної партії були інші завдання: укорінитися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу – коренізація). Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників

з місцевих кадрів. Тобто, Радянська влада на той момент усвідомила, що без підтримки місцевого населення вона не зможе ефективно функціонувати, не мала би ніякого майбутнього.

Безсумнівно, що коренізація мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур. З квітня 1925 року по липень 1928 року першим секретарем ЦК КП(б)У працював один з найближчих співробітників Й.Сталіна – Л. Каганович, який пізніше відіграв в історії радянської України особливо зловісну роль. Якраз за нього політика українізації набула найбільшого розмаху. Каганович по-чиновницькому ретельно втілював в життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову і намагався розмовляти нею. Результати українізації 20-х років були вагомими. Кількість українців серед службовців державного апарату в 1923-1927 роках зросла з 35 до 54 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватись українською мовою.

З ініціативи М. Скрипника, який видавлював усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані, де компактно проживали українці, відкрились українські школи, видавались українські газети, працювало українське радіомовлення. Однак в ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими секретарями ЦК КП(б)У обиралися з санкції центрального партійного керівництва тільки не українці – німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, а після відкликання останнього в Москву — поляк С. Косіор. Вказане свідчить, що радянська влада абсолютно не довіряла українцям, вони були усунуті від прийняття важливих політичних рішень.

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Культура безпосередньо не була пов'язана з політичним режимом і системами виробничих відносин, які останній відторгав або насаджував. За винятком ідеології, вона була здатна розвиватися в рамках будь-якого політичного ладу. Керувала роботою по українізації спеціально створена Всеукраїнська центральна комісія з українізації державного апарату при РНК УСРР. До її складу входили В. Чубар (голова), М. Скрипник, О. Шумський, Я. Познанський і ін. Проте, їх усіх як «ворогів народу» розстріляла сама ж радянська влада у 30-х рр. Отака була доля українських комуністів.

У 1921 році було засновано Всеукраїнську Академію Наук, а рамках якої мала об'єднатися вся українська наукова інтелігенція. Після укладення Ризького миру з Польщею стало ясно, що Україну, як і до революцій 1917-1918 років, перетинатиме державний кордон. Тому УАН назвали Всеукраїнською академією наук. Такою назвою декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України. В 20-х роках у ВУАН існували три відділи – історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. У першому з них особливо плідно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. З 1921 року було організовано Археологічний інститут.

Згодом у 30-х роках ХХ ст. більшість членів ВУАН та найініціативніших провідників українізації в УРСР, які повірили в радянську владу, були фізично ліквідовані або репресовані та заслані в ГУЛАГ, як українські націоналісти і вороги радянської держави.

3. Вхідження УСРР до складу СРСР. Союзний договір від 30 грудня 1922 року. Державно-правовий статус УСРР у складі СРСР

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Паралельно із встановленням влади більшовиків розпочався процес перетворення радянських республік в союзну державу. 28 грудня 1920 року підписано договір між РСФРР і УСРР про воєнний і господарський союз. 10 грудня 1922 року в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Делегати з'їзду звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд. Для юридичного оформлення створення союзної держави 30 грудня 1922 року в Москві було скликано I Всесоюзний з'їзд Рад СРСР. Доповідь про утворення СРСР виголосив Й. Сталін, який обґрунтував, що метою створення СРСР є об'єднання фінансових і економічних можливостей радянських республік.

Саме на цьому з'їзді ухвалено рішення про утворення Союзу РСР, затверджено Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР.* Згідно з цими документами 4 радянські республіки – РСФРР, УСРР, ЗСФРР і БСРР – утворили єдину союзну державу. Договір визначав структуру загальносоюзних органів влади та їх компетенцію. До системи центрального управління входили союзні, союзно-республіканські та республіканські наркомати. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР у складі 371 члена, 88 з яких представляли Україну. Цей представницький орган був сформований так, щоб забезпечити перевагу росіянам, які становили 62,5% I Всесоюзного з'їзду Рад СРСР. Тобто, усі інші народи представлені на цьому з'їзді хоч і мали своїх представників (українське представництво складало 8%), проте навіть об'єднавшись вони б не змогли провести рішення, з яким незгодні російські комуністи (Б. Тищик, І. Бойко). Такий от псевдодемократичний орган сформували російські комуністи з метою досягнення своїх інтересів. Остаточне затвердження чинності Конституції СРСР мало відбутися на II з'їзді Рад Союзу РСР. Напередодні II з'їзду Рад відбулися з'їзди союзних республік, які також схвалили Конституцію СРСР.

31 січня 1924 року Конституцію СРСР остаточно затвердив II з'їзд Рад СРСР. В основу Конституції СРСР покладено декларацію і Договір про створення СРСР, прийняті 30 грудня 1922 року I з'їздом Рад СРСР.

Державно-правовий статус УСРР у складі СРСР. Конституція СРСР 1924 року поділила народні комісаріати (міністерства) Союзу РСР на загальносоюзні, союзно-республіканські (об'єднані) і республіканські (автономні) так само, як і Договір, затверджений I Всесоюзним з'їздом Рад.

Конституція СРСР 1924 р. зафіксувала за кожною республікою формальне право вільного виходу з Союзу РСР і відкрила доступ до Союзу РСР усім радянським республікам, які існують і можуть виникнути, визначила конструкцію і компетенцію органів державної влади СРСР і союзних республік, а також принципи взаємовідносин органів СРСР з органами союзних республік.

Згідно з Конституцією до відання СРСР** в особі його верховних органів належали: зовнішні відносини і зовнішня торгівля; оголошення війни та укладення миру;

* Див. п 13.15 і 13.16 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

** Див. п. 13.16 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

організація і керівництво збройними силами; встановлення основ і загального плану народного господарства СРСР; керівництво транспортом і зв'язком; затвердження єдиного державного бюджету і єдиної грошової та кредитної системи; встановлення загальних засад землекористування і землеустрою, а також судоустрою і судочинства, цивільного і кримінального законодавства, законів про працю; встановлення загальних засад народної освіти і охорони здоров'я тощо. Право встановлення і зміни основних засад Конституції надавалось тільки з'їздові Рад СРСР. Суверенітет союзних республік обмежувався пунктами, що належали до компетенції Союзу РСР.

Поза цими межами кожна республіка здійснювала свою владу нібито самостійно. За республіками зберігалось формальне право вільного виходу, територія не могла бути змінена без її згоди. Для громадян союзних республік встановлювалося єдине союзне громадянство, тобто громадянин кожної республіки був громадянином СРСР. Обмеження компетенції республік вважалося добровільним, тому з утворенням СРСР суверенітет республік формально охоронявся і гарантувався СРСР.

Водночас якщо у Договорі про створення СРСР 1922 року зазначалося, що до відання Союзу віднесено «зміни зовнішніх кордонів», то вже у Конституції СРСР до цього положення додавалося: «а також урегулювання питань про зміни кордонів між союзними республіками». Вказане засвідчує про свавільну зміну суттєвих умов договору, що ставить під сумнів його легітимність.

Також до попереднього положення договору про «встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу» дописувалося: «та визначення галузей промисловості і окремих промислових підприємств, які мають загальносоюзне значення, укладення концесійних договорів, як загальносоюзних, так і від імені союзних республік». Тобто центральна влада залишала за собою право на експлуатацію природних ресурсів республік без узгодження із ними. Вказане свідчить про колоніальний характер «союзної» держави.

У Конституцію СРСР були внесені й інші положення, спрямовані на обмеження повноважень республік. У кінцевому підсумку Й. Сталін, створюючи адміністративно-командну систему управління і реалізуючи її принципи, довів свою лінію до логічного завершення – повного ігнорування суверенних прав народів і республік.

Конституція СРСР 1924 р. встановила, що найвищим органом влади СРСР був Всесоюзний з'їзд Рад, який обирався так: від Рад міст – депутат на 25 тис. виборців, від губернських з'їздів Рад – депутат на 125 тис. жителів. У період між з'їздами вищим органом влади був ЦВК СРСР. У його складі утворювалися дві палати: перша – Союзна Рада (вона обиралася на Союзному з'їзді від усього складу делегатів з'їзду) і друга – Рада Національностей (утворювалася з представників республік, автономних областей і відображала спеціальні потреби окремих національностей). У період між сесіями ЦВК вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади СРСР стала Президія ЦВК СРСР. Тобто відбувалося зосередження законодавчої та виконавчої влади в руках президії, що суперечить принципу розподілу влади, що є основою республіканської форми правління.

Конституційні реформи в УРСР та СРСР. Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР 30 січня 1937 р. прийняв постанову, якою затвердив третю радянську Конституцію Республіки. Нова Конституція законодавчо оформила перетворення всіх органів державної влади й управління (ліквідовано систему з'їздів Рад, проведено принципи безпосереднього обрання населенням депутатів до всіх ланок системи органів влади - від сільської Ради до Верховної Ради - тощо). Були скасовані деякі обмеження виборчого права, що існували раніше, відмінено позбавлення виборчих прав певних категорій

громадян, скасовані деякі переваги при виборах до Рад, що мали робітники перед селянами (різні норми представництва від міського і сільського населення). Конституція 1937 р. ввела нову виборчу систему, засновану на загальному виборчому праві. Багатоступеневі вибори замінювалися прямими, відкрите голосування таємним. Але в умовах тоталітарної держави вибори мали лише формальний характер і односторонньо обиралися депутати, наперед визначені партійними органами.

Найвищим органом державної влади стала Верховна Рада. Вона обиралася безпосередньо громадянами республіки на 4 роки – депутат від 100 тис. населення. Замість 4 законодавчих органів за попередніми Конституціями (Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ЦВК, РНК) Верховна Рада становила єдиний законодавчий орган. Верховна Рада обирала Президію Верховної Ради, Верховний суд і утворювала уряд республіки – Раду Народних Комісарів (з 1946 р. – Раду Міністрів). Президія Верховної Ради була колегіальним постійно діючим у період між сесіями Верховної Ради органом державної влади, видавала укази, тлумачила закони республіки, контролювала роботу уряду, скликала сесії Верховної Ради, публікувала закони республіки, проводила референдум і віддала організацією виборів до Верховної Ради, нагороджувала і почесними званнями, здійснювала право помилування осіб, засуджених судовими органами республіки, надавала громадянство.

За Конституцією СРСР 1936 р. Україна формально зберегла свою судову систему на чолі з Верховним Судом. Однак ст. 14 віднесла законодавство про судоустрій і судочинство до відання Союзу, чим необґрунтовано звужувалися права союзних республік. Основою судової системи УРСР, як і раніше, залишався народний суд, до підсудності якого відносились основна маса кримінальних і цивільних справ. Усі справи в народному суді розглядалися колегіально-обраним населенням району: народним суддею і двома народними засідателями. Обласний суд обирався обласною Радою і складався з двох судових колегій: у цивільних і кримінальних справах. Справи, що належали до першої інстанції, обласні суди розглядали у складі постійного судді (голови, його заступника або одного з членів) і двох народних засідателів. У касаційній колегії вони вирішувалися трьома постійними суддями. Верховний суд був вищим судовим органом республіки. Водночас з названими судами у республіці діяли ще спеціальні суди – військові трибунали, лінійні суди залізничного транспорту і водотранспортні, які належали до загальносоюзних судових органів і підлягали Верховному суду СРСР. Утворений за Конституцією 1937 р. державний апарат проіснував без істотних змін аж до розпаду СРСР.

4. Особливості розвитку радянського права в період з 1922 до 1941 р.

Перша кодифікація радянського права та особливості радянського законодавства: цивільного, кримінального, кримінального процесуального (ліквідація демократичних принципів судочинства).

Розвиток правової системи в 20-30-ті роки, як і державного апарату в цілому, був також спрямований на зміцнення командно-адміністративної системи управління, подальшої її централізації.

У 1922-1927 роках у радянській Росії, а згодом і в Україні була проведена повна кодифікація всіх галузей права. Були прийняті важливі законодавчі акти, які регулювали майнові, договірні, трудові, земельні відносини тощо. Кодифікація права в Україні здійснювалась через рецепцією законодавства РСФРР. Законодавство УСРР в більшості випадків було точною копією законодавства РСФРР, констатував відомий професор

права П. Музиченко. Головна причина такої «рецепції» на його думку корінилася в прагненні більшовицької партії до уніфікації як державної, так і правової системи, що значно полегшувало б зусилля центральної влади по впровадженню в життя ілюзорних ідей соціалізму.

Наступним етапом кодифікаційної роботи в цьому напрямку стало створення основ союзного законодавства. В жовтні 1924 року приймаються Основи судоустрою і судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, в грудні 1928 року - Загальні начала землекористування і землеустрою СРСР. Характерною рисою радянської правової системи стає пріоритет загальносоюзного законодавства над республіканським. З одного боку, поширюється пряма дія союзних нормативних актів, а з іншого – відроджується існуюча в 20-ті роки тенденція запозичення республіканським законодавством якщо не всього змісту загальносоюзних законодавчих актів, то їх правових принципів та ідей.

Цивільний кодекс УСРР 1922 року був повною рецепцією Цивільного кодексу РСФРР. Він складався з чотирьох частин. Як вказує П. Музиченко, у ст. 1 Цивільного кодексу УСРР зазначалося, що «цивільні права захищаються законом, за винятком того, коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарського призначення». Введення такого неправового критерію, як “соціально-господарське призначення” давало радянським судам значний простір тлумачення закону. Навіть закріплені в законі майнові права, якщо вони здійснювалися всупереч з їх “соціально-господарським призначенням” (що визначав суд), на підставі ст. 1 могли бути анульовані. Принципу законності протиставився принцип доцільності, що призвело врешті до правового нігілізму. Законодавець всіляко підкреслював, що майнові права приватних осіб (як фізичних, так і юридичних) є поступкою, що підпорядковується загальній ідеї про пануючу роль соціалістичної власності. Відтак будь хто міг бути позбавлений права власності. Таке ставлення до приватної власності принципово відрізняло радянську правову доктрину від ліберальних правових доктрин розвинутих буржуазних держав.

Подібним чином, скасовувалося право приватної власності на землю. У ст. 1 Земельного кодексу УСРР від 29.11.1922 вказувалося «право приватної власності на землю, надра, води і ліси, в межах УСРР відмінено назавжди».* Далі в ст.2 зазначалося, що всі землі в межах УСРР складають власність Робітничо-селянської держави

Відповідно до ст. 3 Земельного кодексу УСРР право користування землею надавалося трудовим землеробам і їх об'єднанням, міським поселенням, державним установам і підприємствам. Далі, у ст. 26 вказувалося, що купівля, продаж, заповіт, дарування і застава землі заборонялися, а порушники цього притягалися до кримінальної відповідальності, а також позбавлялися землі, якою користувалися.

Колективізація в УСРР внесла суттєві зміни у правовий режим землекористування. Так 1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством», Вказаним актом було заборонено оренду землі та використання найманої праці в сільському господарстві, вводилася конфіскація засобів виробництва у куркулів. 5 квітня 1930 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суцільної колективізації». Оренда землі в цих районах не допускалася. Обласні виконкоми отримали право конфіскувати майно селян і висилати їх за межі України, зокрема, в Сибір.

* Див. Земельний кодекс УСРР від 29.11.1922. Сайт Ліга-Закон: URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP220002.html

28 травня 1939 року була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». В ній присадибне селянське господарство оголошувалося злом, яке відволікало колгоспника від роботи в колгоспі. Постанова вимагала негайно провести обмір присадибних ділянок і відібрати всі лишки землі. Для кожного колгоспника постанова встановлювала обов'язковий мінімум трудоднів (60 - 100 трудоднів на рік). Фактично, це було запровадженням державної панщини, що була схожа на російське кріпацтва.

Особливості кримінального права УСРР. Основою радянської кримінальної політики була, перш за все, боротьба з контрреволюційними злочинами (тобто з тими хто виступав проти радянської влади). У 1922 р. ВУЦВК затвердив Кримінальний кодекс УСРР, що складався з 2-х частин – загальної і особливої, і який був створений на основі Кримінального кодексу РСФРР. Ст. 6 давалося визначення злочину: «Злочиним визначається будь-яка суспільно-небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного суспільства період». П. Музиченко зазначає, що в цьому кодексі широко застосовувався принцип аналогії закону. Такий підхід надавав можливість судам широкого тлумачення закону. У такий спосіб порушувався правовий принцип законності: «Немає злочину - немає покарання без наперед установлено закону».

Загальна частина КК УСРР була повністю ідентична загальній частині КК РСФРР. Ще більше збільшено кількість злочинів, за які передбачалася вища міра покарання у вигляді розстрілу, запроваджено відповідно до «Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для СРСР, злочини проти порядку управління) затверджені ЦВК СРСР 25.02.1927 року.* Тобто, для розвитку кримінального права радянської держави характерним було жорстокі і антигуманні заходи покарання, значний перелік покарань за які передбачено смертну кару у вигляді - розстрілу.

У 20-х – 30-х рр. ХХ ст в галузі кримінального і кримінально-процесуального права відбулися серйозні деформації, які повністю зруйнували гарантії прав особистості в кримінальному судочинстві.

Зокрема, йдеться про постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності**», яка ввійшла в історію кримінального законодавства як Закон про п'ять колосків. Його було прийнято за ініціативою Сталіна. Цей Закон розглядав будь-яку особу, яка посягала на громадську власність, ворогом народу, а боротьбу з такими злочинами оголошував головним обов'язком кожного громадянина. Відповідно до цього законодавчого акта розкрадання соціалістичної (державної і колгоспно-кооперативної) власності каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна. До таких злочинців не могла застосовуватися амністія. За жменю зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник діставав термін у концтаборах. У деяких районах України справа дійшла до того, що Закон від 7 серпня 1932 року застосовувався навіть у випадках зрізання колосків на власному полі. Широка практика застосування цього

* Див. п.14.10 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

** Див. п.14.13 і 14.14 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

закону потягнула за собою різкий ріст кількості засуджених. За 5 місяців після його прийняття було засуджено 54645 чоловік, з них 2110 – до розстрілу.

У 30-ті роки фактично були ліквідовані всі демократичні принципи судочинства. В зв'язку з цим особливо виокремлювалася постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”, яка отримала назву Закон від 1 грудня 1934 року. Ця постанова була підготовлена упродовж кількох годин після повідомлення про вбивство одного з державних діячів СРСР Сергія Кірова. Цей надзвичайний закон відкрито знівелював принципи гласності, змагальності, справедливості, гуманізму. Слідство у справах про терористичні акти обмежувалося 10-денним терміном. Звинувачувальний акт вручався звинуваченому за 24 години до розгляду справи у суді. З процесу виключались прокурор і адвокат. Касація і подання клопотань про помилування у цих справах не дозволялося. Розстріл приводився у виконання негайно після оголошення вироку. В СРСР це називалося «надзвичайний порядок судочинства».*

Створення НКВС, ОДПУ та позасудових репресивних органів (особлива нарада, «двійки» та «трійки»).

Розправу зі своїми ідеологічними супротивниками радянська влада комуністів розпочала зі створення у 1918 році Всеукраїнської надзвичайної комісії – ВУНК та Всеукраїнського революційного комітету, які діяли у структурі Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (т.зв. НКВС). ВУНК діяли як позасудові репресивні органи, що послуговувалися не загальним кримінально-процесуальним правом чи конституцією, а вказівками та наказами вищого партійного (комуністичного) керівництва без дотримання вимог чинного на той час законодавства. Вказане і є порушенням принципу законності. Формально органи ВУНК (ВЧК) входили до НКВС, однак вони йому не підпорядковувалися. ВУНК були органами спрямованими на придушення, в т.ч. засобами терору, будь-якого опору комуністичному режиму і монополії комуністів на владу (очолив ВЧК Дзержинський). ВЧК висунуло гасло: кожен комуніст має стати інформатором. У кожній з радянських організацій було створено чекістські групи, які мали б доносити інформацію в ЧК. В одному з листів Л. Каменєву Ленін зазначив: було б величезною помилкою думати, що НЕП поклав край терору, «ми ще повернемося до терору і до терору економічного».** Придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прямі виступи проти радянської влади це ще було півділа. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Тому терор проти тих, хто не бажав підкреслювати свою лояльність до політичного режиму, мав бути показово відкритим і широко популяризованим (шахтинська справа). Тобто крім партійного контролю над суспільством, був встановлений ще один важіль впливу – нагляд зі сторони ВЧК, який винищував усіх хто сумнівався в радянській владі. Будь які створенні ради усіх місцевих рівнів були під ковпаком ВЧК. У 1922 році ВЧК був переіменований в ДПУ. Переіменований з тою метою, щоб створити враження про припинення державного терору із яким пов'язувалася діяльність ВЧК.

У 20-х–30-х роках ХХ ст. у Радянській Україні діяла триступенева судова система: народний суд, обласний суд, Верховний суд УСРР. Водночас у СРСР комуніст-

* Див. п.14.21 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

** Див. Кульчицький С. «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі». Т.2. (с.123).

тична партія санкціонувала створення позасудових органів із надзвичайним порядком судочинства, що мали повноваження застосовувати без судового розгляду призначати обвинуваченому покарання: від виселення і депортації аж до розстрілу. Таким органом стала т.зв. Особлива нарада при ОДПУ, яка була створена в 1924 році. Так 22.03.1922 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, на основі рішення 9-го Всеросійського з'їзду Рад, видав декрет про організацію при НКВС Державного Політичного Управління - ДПУ. У 1923 року ДПУ було перетворено в Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР. З 1924 року цей орган стає головним знаряддям репресій комуністичної диктатури. Органи ОДПУ займалися не тільки охороною державної безпеки і громадського порядку. Головним їхнім завданням було знищення політичних опонентів комуністичної влади та всіх неугодних комуністичній диктатурі. ОДПУ діяло на підставі «Положення о правах объединенного государственного политического управления в части административных высылки, ссылки и заключения в концентрационный лагерь» від 24.03.1924 р.*

Починаючи з лютого 1924 року в системі органів ОДПУ були створені т.зв. Особливі наради при ОДПУ і т.зв. «трійки» – каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ОДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи мали повноваження брати до провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «трійки» не підлягали оскарженню. ОДПУ мало право спрямовувати справу будь-якого арештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. До компетенції чекістів відносилось визначення суті антирадянської діяльності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних контрреволюційних організацій. Найяскравішим прикладом є «шахтинська справа» задумана Сталіним безпосередньо і підготовлена за допомогою Л. Кагановича.** Тобто усіх хто міг нести загрозу режимові хоч і не починали діяти проти нього усе ж органи ДПУ заносили до фантомних (неіснуючих) антирадянських організацій, дискредитували їх і системно винищували.

Систему радянської міліції очолювало Головне управління радянської міліції НКВС УСРР. На місцях створювалися місцеві управління міліції, які знаходилися в подвійному підпорядкуванні: НКВС і місцевим виконкомом рад. Централізація репресивного апарату привела до створення 10 липня 1934 року загальносоюзного НКВС СРСР і ліквідація НКВС у республіках СРСР, зокрема і в УСРР. Також у 1934 році ліквідується ОДПУ, а натомість створюється Головне управління державної безпеки, яке входило до складу НКВС. Ця колегія була ліквідована у 1934 році, а натомість 10 липня 1934 року було створено Особливу нараду при НКВС СРСР, діяльність якої була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. Особлива нарада при НКВС СРСР в адміністративному (позасудовому) порядку могла застосовувати такі покарання як заслання (виселення), депортація за межі СРСР, ув'язнення у виправно-трудовах таборах на термін до 5 років і аж до застосування вищої міри покарання

* Положение о правах объединенного государственного политического управления в части административных высылки, ссылки и заключения в концентрационный лагерь» від 24.03.1924 <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72992>

** Політичні репресії в УРСР кін. 1920-х – 1-й пол. 1930-х рр. Сайт музею «Територія терору»: URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr7>

– розстрілу. В 30-ті роки репресивна діяльність позасудових органів набирає масового характеру. До складу особливих нарад входили три посадові особи радянської влади: прокурор республіки чи області, один член комуністичної партії та представник НКВС, тому цей репресивний орган ще називають «трійкою».*

У зв'язку з проведенням 1937 р. органами НКВС УРСР масових каральних операцій списки осіб, що підлягали репресіям, розглядалися також «двійками», до складу яких входили нарком внутрішніх справ та прокурор республіки (в областях - начальник УНКВС і прокурор області). Відповідно до Постанови Політбюро ЦК ВКП (б) від 02.07.1937 року т.зв «трійки», «двійки» могли застосовувати адміністративно-му (позасудовому) порядку такі покарання як заслання та розстріл.

Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області. Та майже відразу місцева влада стала закидати центр проханнями збільшити розкладку, що припала на область, особливо за першою категорією, яка передбачала розстріл. Репресувалися не тільки керівні особи, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Заарештованих піддавали тортурам. Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувалися чергові арешти.

У 1937 року почалася нова хвиля масових репресій. Сталін особисто ставав ініціатором кривавих репресій, без суду і слідства наказував винищувати ту чи іншу кількість людей. 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці треба було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950. Вказані документи є найбільшим свідченням незаконності таких репресій ініційованих диктатурою комуністичної партії, оскільки саме з її ініціативи проведені ці масові репресії. Це і є основою для обвинувачення в масових злочинах проти людства, що їх вчинила комуністична партія.

5. Колективізація, «розкуркулення» як геноцид українців радянською владою. Знищення української церкви, русифікація України. Особливості радянської пропаганди та особистий культ Й. Сталіна. Фабрикування справ проти української інтелігенції органами ОДПУ.

Починаючи з 1929 р., коли Й. Сталін зміцнився при владі, розпочалась наступна фаза комуністичної революції – економічна, що вбачалось як ліквідація ринкових відносин, проведення колективізації та індустріалізації.

У політичній сфері (організації державної влади) активізувався процес створення в державі партії автократичної моделі влади в особі Й. Сталіна. До цього часу вже існувала однопартійна система влади – диктатура комуністичної партії під назвою диктатура пролетаріату. Подібні процеси (перетворення і зрощення правлячої партії з державою) у той час відбувалися і у фашистській Італії та гітлерівській Німеччині. Вивчаючи ІДПЗК Ви маєте звернути увагу на спільність рис цих антигуманних режимів. Усі вони мають спільні риси – диктатура єдиної державної партії, тоталітарна влада над суспільством правлячої партії та її лідера: Й.Сталіна, А.Гітлера чи Б.Муссоліні. Саме на цих особах значною мірою лежить провина у розпалюванні II Світової війни.

Але для того щоб одноосібно чи майже одноосібно (автократичний, диктаторський режим) розпоряджатися владою необхідно знищити будь який спротив суспільства. Саме ці завдання дуже ретельно реалізовував Й. Сталін упродовж 30-х рр. XX ст.

* Див. детальніше працю Терлюка І.Я. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-1935 рр.). Львів, 2015. 180 с.

Сотні тисяч «ворогів народу» заслано в концтабори величезного «архіпелагу Гулаг». Дуже часто це були ті ж самі українські комуністи, що допомагали росіянам захоплювати владу в Україні і знищувати УНР. В СРСР запанувала атмосфера страху, шпигуноманії, доносів.

У грудні 1927 р. пройшов XV з'їзд ВКП(б), який названо «з'їздом колективізації» на селі. В цьому ж плані прийнято кілька спільних постанов ЦВК і РНК СРСР. Але особливої актуальності набрав лозунг соціалістичної перебудови села з 1929 р., коли Й. Сталін проголосив про нову фазу комуністичної революції і боротьби з класовими ворогами – такими були названі усі хто міг опиратися колективізації на селі. Відтак спочатку колективізація відбувалася під гаслом «ліквідації куркульства як класу» і мала на меті знищити усі середні селянські господарства які визначалися радянською владою як куркульські. Це було реалізовано на підставі постанови уряду РНК СРСР від 21.05.1929 «Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю СРСР».* З цією метою на допомогу місцевим партійним і радянським працівникам сформовано і відправлено на село загони «двадцятип'яти-тисячників» з міст, – переважно членів ВКП(б) та комсомольців, промислових робітників, як правило – росіян та євреїв. У процесі насильницької, по суті, колективізації конфісковувалось майно, худоба, господарство заможних селян, їх вивозили на поселення на північ і схід, інших селян, якщо вони не хотіли добровільно, то насильно заганяли в колгоспи. Ворогами радянської влади вважали не тільки усіх заможних селян, яких «охрестили» куркулями, а й сільських ремісників – мельників, ковалів, а також садівників, пасічників тощо. Всі вони оголошувались «експлуататорами», «захисниками куркулів».

В Україні, де заможні селяни становили значний відсоток, «розкуркулювання» викликало значний опір, іноді справа доходила до локальних бунтів і повстань. Локальних бо не було єдиного керівництва, організаційного центру, лідерів-вождів. Тому ці виступи швидко придушувались, їх ініціаторів розстрілювали, інших – ув'язнювали.

У першій пол. 1930 р. в Україні було «розкуркулено», тобто позбавлено майна біля 1 млн. селян, з яких 850 тис. депортовано у північ і східні регіони країни. До 1 березня 1930 р., згідно з офіційними даними, в Україні колективізовано 69 % орної землі і 63 % господарств. Після знищення селян-середняків наступила черга решти селян. Теоретична диктатура робітничого класу була основою партійної диктатури на практиці. Селянин-власник був більшістю народу, від імені якого власністю народу розпоряджався партійно-державний апарат. Доки селянин сам вирішував, що йому сіяти і що продавати на ринку, - не він залежав від держави, а, навпаки, держава залежала від нього. Яскравою характеристикою є наступна теза Леніна: «рівності між робітничим і селянським депутатом бути не може, поки селянин одночасно є трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари».** Ось чому було проголошено курс на колективізацію сільського господарства. Ідейною засадою колективізації була теза про селянську общину як основу побудови комунізму в Росії.

Держава воліла мати справу не з одноособовим власником, а з слухняною територіальною одиницею, на чолі якої стояли б вірні партії особи. В дійсності, орга-

* Див пп.14.11 і 14.12 Хрестоматії з історії держави і права України. Упорядники: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.С. Свистунов, Г.І.Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

** Див. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.38. с. 343.

нізація колективного господарювання була поверненням до феодально-кріпосницької системи, в якій колективним кріпосником виступала держава. Та колективізація переслідувала ще одну політичну мету – знищення будь-яких проявів волі селянства. Більшовицькі керівники добре знали історію і вони пам'ятали, що починаючи з XVI ст. українське селянство було основою відродження національної свідомості, рушійною силою всіх народних виступів. Мабуть, тому компанія колективізації в Україні проходила з особливою жорстокістю.

Подальша колективізація, остаточна ліквідація попередніх форм господарювання, масовий забій худоби, зокрема тягової, відсутність достатньої кількості техніки (один трактор припадав у 1932 р. на одне колективне господарство, до того ж трактори і комбайни були низької якості) – призвели до того, що у 1931–1932 рр. площа оброблених і засіяних земель скоротилась у п'ятеро, вирости втрати врожаю через невідповідне транспортування і зберігання (в процесі жнив 1931 р. втрачено 2/3 врожаю). Тим часом керівництво держави, надалі нарощуючи темпи індустріалізації, потребувало щораз більше сільськогосподарської продукції. До того ж, згідно з укладеними міжнародними торговельними угодами, СРСР став поставляти зерно на міжнародний ринок. Не дивлячись на те, що в Україні у 1931 р. було зібрано значно менше зерна (18,4 млн), вона мала поставити в загальносоюзний фонд стільки ж, що й в урожайному попередньому році (в 1932 р. відібрано 14,6 млн тонн, в 1933 – 23,3 млн тонн, в 1934 – 12,3 млн. т). Селян змушено здавати державі свої запаси, зокрема насіння.

На село знову вирушили групи партійних і комсомольських активістів, загони НКВС, військо. Спроби протесту придушувались силою, багатьох селян, зокрема представників колгоспної і радгоспної адміністрації, заарештовано. Селянам без дозволу місцевої влади і паспортів заборонено покидати місця праці і проживання (такі дозволів і паспортів селянам не видавали – типове кріпосне право більшовицькому варіанті). Влітку 1932 р. уведено смертну кару за крадіжку соціалістичного майна, не виключаючи жінок і дітей (хоча це й було заборонено КК УРСР), - розстрілювали навіть за кілька знайдених колосків. Вказане дозволяє про незаконність такої політики, її антигуманну, нелюдську сутність – оскільки а ні кодекси а ні конституційне радянське законодавство не дозволяло такого.

З метою проведення цієї політики Й. Сталін скерував до Харкова (тоді столиця УРСР) П. Постишева із завданням покарати українських комуністів за «втрату більшовицької пильності» та незабезпечення поставок продовольства. Отож спеціальні продзагони почали конфісковувати у селян будь-які запаси зерна, зокрема насінного, розшукували його в землі, де селяни приховували насінне зерно, в підвалах та ін. В Україні настав небувалий в її історії голод. Переїжджати в інші місцевості селянам категорично заборонено: села були оточені військами НКВС і армійськими частинами.

Нині дослідники називають різні цифри жертв голодомору в Україні – від 7 до 10 млн осіб, ще 2-3 млн. депортованих у Сибір і на Північ, то матимемо цифру втрат у 10-13 млн осіб. Це і є наслідки панування тоталітарного більшовицького режиму в Україні.* Зрештою радянська комуністична диктатура визнавала факт голодомору в Україні у своїх же документах.

Нині голодомор кваліфікований як геноцид щодо українського народу. Це визнали на парламентському рівні багато країн – США, Канада, Аргентина, Естонія, Австралія, Польща, Італія, Угорщина, Литва, Грузія. Визнала його, на кінець, геноцид

* Див. Рафаль Лемкін. Радянський геноцид в Україні.

дом проти українського народу і Верховна Рада України, де довго чинили опір цьому ліві сили, насамперед комуністи: 28.11.2016 прийнято Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Сьогодні переконливо доведено, що для радянського керівництва Голодомор був способом вирішення «українського питання» в національно-політичній площині. Крім того, Голодомор посідав одне з цільних місць у системі заходів із перебудови економіки СРСР. Із завданням, поставленим у Москві, радянська держава впоралася на відмінно: за оцінками істориків, прямі втрати українського народу сягають 4 млн осіб, а опосередковані демографічні оцінюють ще в 6 млн.

У загальних рисах радянська політика щодо села зводилася до введення соціалістичної версії кріпацтва. Після колективізації селян перевели в статус неповноцінних громадян, позбавивши їх прав на вільне пересування, вибір професії та місця проживання, а також паспортів. В економічному розумінні вони стали найбільш експлуатованою та безправною категорією працівників, окрім, напевно, в'язнів ГУЛАГу. Продукти праці селянина майже в повному обсязі вилучала держава, а його роботу оплачували за найнижчими розцінками, при чому щомісячну зарплату гарантували лише наприкінці 1960-х. За «трудодні» вони могли отримати також частину збіжжя, але зазвичай вона була мізерною: навіть за виконання плану на це виділялося не більше ніж 25% зібраного врожаю.

Без насильства провести такі «реформи» було неможливо. Селяни не лише становили абсолютну більшість населення, а й встигли повоювати в загонах численних отаманів, тож добровільно ставати кріпаками не збиралися. До справи радянська влада підійшла системно. Окрім індивідуальних репресій внаслідок кількох хвиль «розкуркулення» було знищено (економічно й почасти фізично) прошарок більш-менш заможного селянства, яке могло стати соціальною базою антирадянського спротиву. На противагу їм на селі сформували прошарок лояльних активістів, яких організували в «комнезами», наділивши владою та привілеями. Ну а власне Голодомор був зброєю масового ураження, покликаною не лише остаточно підірвати фізичні сили села, а й зламати його соціальну психологію. Такі наміри радянська влада декларувала абсолютно відверто. «Хлібозаготівлі це, окрім всього іншого, могутнє знаряддя, метод перевиховання колгоспників, цих вчорашніх одноосібників, у справжніх трудівників соціалістичного господарства», наголошував комуніст Постишев.

Наступним етапом геноциду сталінського режиму проти українського народу стали репресії і фізична ліквідація української інтелігенції – генофонду української нації. Одними з перших наклали головами представники українських комуністів, які в роки революції боролися проти незалежної Української держави за перемогу соціалістичної революції, її членів почали повсюди усувати від керівництва і замінити росіянами, євреями, поляками тощо. Понад 15 тисяч українських керівників різного рівня було звинувачено у фашизмі, націоналізмі, троцькізмі, у шпигунстві. За 1933-1934 роки компартія України втратила до 100 тисяч своїх членів.

Наприкінці 20-х років розпочалася серія показових фальсифікованих політичних процесів, в яких винищувалась українська освічена еліта. Одним із перших гучних політичних процесів процес СВУ – Спілки визволення України (1929–1930 рр.). До СВУ віднесено ряд провідних наукових діячів Всеукраїнської Академії наук. Їх звинуватили в належності до націоналістичної організації. Арештовані після жаклих катувань визнавали себе винними.

У 1931 році відбувся процес так званого «Українського національного центру». 50 осіб видатних учасників визвольного руху та культури було репресовано. В 1933 році гриміла гучна справа про «націоналістичний ухил» М. Скрипника, а далі справа

так званої «Української військової організації», по якій проходили як звинувачені відомі вчені академіки Яворський, Рудницький, Юринець, професор Волобуєв, театральні діячі Лесь Курбас, Каргальський, Паторжинський, ряд українських письменників. Заданими сучасних українських дослідників, ці процеси продовжувались до 1941 року. За 10 років було «викрито» в Україні 100 різних «націоналістичних» організацій і груп. Лише за 1936-1938 роки тут було репресовано більше 800 тисяч осіб, серед них 240 письменників (28 з них розстріляно за тридні: 13-15 грудня 1934 року). В одному лише 1933 році зі шкіл було «вичищено» 24 тисячі вчителів.

Була розгромлена і репресована Всеукраїнська академія наук, а її історичну секцію, очолену М. Грушевським, який повірив у гуманність нового соціалістичного ладу і повернувся з короткочасної еміграції, закрито. Сам М. Грушевський був висланий до Росії, де й помер після «операції фурункула».

У 1935 р. Й. Сталін оголосив про так звану «велику чистку» в країні, що фактично мала на меті ліквідацію всіх фактичних чи можливих противників Сталіна та узалежнення партії і державних структур від волі диктатора. В Україні в той час вони розправились з прихильниками «українізації», попутно – з керівництвом республіки: репресовано майже весь уряд на чолі з П. Любченком, навіть самого Постишева, а також біля 40 % членів КП(б)У.

Почався процес активної русифікації України, піднесення, вивищення Росії, «історичної ролі» і заслуг російського народу. Сталінська еліта і він сам, добиваючись повної централізації влади, вирішила, що домінанта російської культури і мови найефективніше прискорить процес денационалізації українців.

Тенденція утотожнення патріотизму радянського з патріотизмом російським на довгі десятиліття стала визначальною у національній політиці партійних і державних властей Союзу. Така політика супроводжувалась практикою займання державних і партійних посад в Україні росіянами або зросійщеними українцями, закриттям українських бібліотек, музеїв і театрів, зменшення кількості публікацій на українській мові. Якщо в 1931 р. цією мовою видавалось 90 % газет і 85 % журналів, то в 1940 р. відповідно 70 і 45 %. Проведено реформу українського правопису, наближаючи його до російського, з 1927 р. уведено у школах як обов'язковий предмет російську мову і літературу, в 1939 р. ліквідовано окреме українське громадянство.

Нищення церкви. Скликаний у січні 1930 року собор Української Автокефальної Православної церкви під тиском влади прийняв рішення про саморозпуск церкви. Митрополита М. Борецького, кільканадцять єпископів та кілька тисяч священників арештовано. 8 квітня 1929 р. прийнято постанову ВУЦВК та РНК «Про релігійні культури», на підставі якої з 1929 р. по 1937 р. в Україні зачинено понад 5 тис. церков і монастирів, частину з них зруйновано.

Отже у кінці тридцятих років процес формування радянської моделі державного устрою завершився. Партійно-державний апарат встановив ґрунтовний контроль над усіма суспільно-політичним і економічним життям країни, над кожною особистістю. Ліквідовано будь-які форми і можливості контролю громадськості над діяльністю держави, ліквідовано всякі осередки вільної діяльності, вільної думки, будь-яку опозицію всередині самої партії.

Терор, залякування стали повсякденними методами діяльності репресивно-політичного апарату. Особистий культ Й. Сталіна як вождя партії, народу і держави, його вихваляння стали засадою виховання дітей і молоді. Люди стали звичайними гвинтиками в партійно-державному механізмі, який маніпулював ними на свій розсуд.

Що стосується України, то наступила повна її підпорядкованість Москві. Масове винищення української інтелігенції фактично призвело до ліквідації незалежницьких стремлінь у Наддніпрянській Україні. Центром цього руху знову ставала Галичина, яка, однак, перебувала у складі Польської держави.

6. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР.

У кінці 30-х років в Європі остаточно сформувалися два тоталітарні режими – гітлерівський і сталінський. При всіх суперечностях, що розділяли дві ідеології, фашистську і комуністичну, єдиною у них була кінцева мета – світове панування і захоплення нових територій.

23.08.1939 між гітлерівською Німеччиною та СРСР був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад відомий як пакт Молотова-Ріббентроппа. Також був підписаний таємний протокол у результаті якого ці дві держави вирішили розподілити між собою територію Польщі по лінії рік Нарев – Вісла – Сян. Відтак 1 вересня 1939 року (ця дата є офіційним початком II світової війни) гітлерівські війська напали на Німеччину, а 17 вересня 1939 року радянський уряд дав наказ Червоній Армії вступити на територію Західної України і Західної Білорусії, щоб «взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії». 22 вересня 1939 року радянські війська ввійшли до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь перемоги над Польщею відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.*

28 вересня 1939 року воєнно-політичний союз двох держав був скріплений новим “Договором про дружбу і кордон”, який підтверджував включення західних територій до складу СРСР. Цей договір створював умови для вирішення проблеми Буковини і Бессарабії. У ст. 3 таємного протоколу зазначалося: “Стосовно Південно-Східної Європи радянська сторона вказала на свою зацікавленість у Бессарабії. Німецька сторона ясно заявила про повну політичну незацікавленість у цих територіях”. 26 червня 1940 року радянський уряд надіслав Румунії ноту, вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину, населення яких зв’язане з Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови й національного складу. У зв’язку з затягуванням відповіді Румунією, радянський уряд 28 червня в ультимативній формі поставив вимогу звільнити Бессарабію і Північну Буковину. 30 червня вся територія Бессарабії і Північної Буковини була зайнята радянськими військами. Закінчувався перший етап другої світової війни.

У 1939 році до честі юристів радянського союзу проведено легітимізацію приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР шляхом народного плебісциту. 22 жовтня 1939 року було проведено вибори до Народних Зборів Західної України, а 26 жовтня 1939 року в приміщенні Львівського оперного театру відкрилися Народні Збори Західної України. 27 жовтня Народні Збори затвердили Декларацію про державну владу в Західній Україні, в якій зазначалося: “Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих”. Одночасно була затверджена Декларація з проханням до Верховної Ради Союзу РСР при йняти Західну Україну до складу СРСР з приєднанням до УРСР з тим, щоб “з’єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз’єднанню українського народу”. 28 жовтня одноголосно була прийнята Декларація про конфіскацію земель поміщицьких,

* Про це див. детальніше: Макачук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Історико-правове дослідження. К.: Атіка, 2007. 368 с.

монастирських і великих урядовців, а також Декларація про націоналізацію банків і великої промисловості Західної України.

На заключному засіданні Народні Збори обрали 66 депутатів і Повноважну комісію, якій доручили від імені Народних Зборів просити Верховну Раду СРСР про включення Західної України до складу СРСР з приєднанням її до УРСР.

2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон “Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу УРСР”. Решта території Бессарабії відійшла до складу Молдавської РСР. 7 серпня за приєднання до УРСР земель були створені дві області: Чернівецька та Акерманська, яка в грудні 1940 року була перейменована в Ізмайльську (остання у 1954 році була ліквідована і введена до складу Одеської області). 15 серпня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР видала укази “Про націоналізацію землі на території північної частини Буковини” і “Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту та засобів зв’язку північної частини Буковини”.

Прихід радянської влади на західноукраїнські землі означав проведення колективізації, до якої вони приступили у 1940 році, використовуючи досвід Східної України. Тобто у селян відбирали землю, худобу, реманент тощо. За 1939-1940 роки були репресовані, головним чином депортовані без суду і слідства, близько 10 % населення Західної України. На листопад 1940 року із цих районів виселили, за неповними даними, 1 млн. 173 170чол. Отже, жителі західноукраїнських земель як українці, так і поляки та представники інших національностей відчули на собі наслідки пакту про ненапад між Сталіним і Гітлером.

Висновки.

У період з кінця 1917 року та до кінця 1921 року за допомогою багнетів Червоної Армії радянська влада була встановлена в Україні. Від самого початку захоплення влади в Росії, більшовики та їхня комуністична партія, намагалася максимально поширити свій вплив на всю територію колишньої Російської імперії. Для цього вони або розпочинали загарбницьку війну, як у випадку з Україною, або створювали маріонеткові уряди, за допомогою яких захоплювали владу під гаслами «пролетарі всіх країн єднайтеся», не допускаючи тим самим розвитку національної державності народів, що населяли імперію.

Знищивши УНР як українську національну державу, комуністи проголосили та реалізували ідею об’єднання військових, економічних та політичних зусиль під егідою союзної республіки, комуністична партія розпочала курс на централізацію влади яка виразилася у побудові СРСР в 1922 – 1924 рр. Радянська влада продовжила з новою силою політику на знищення своїх ідеологічних супротивників, тобто всіх хто не поділяв ідею «диктатури пролетаріату», та навіть тих, хто боровся за владу рад, але якимсь намагався обстоювати українські національні інтереси. Метою комуністів було не стільки об’єднання пролетарів, скільки не дозволити поневоленим раніше Російської імперією народам, відділитися від Росії і скористатися своїм правом на самовизначення, природним правом мати власну національну державу. То ж перед комуністами постала складна проблема, як це вирішити і організувати.

Наполегливі спроби більшовиків побудувати централізовану соціалістичну економіку призвели до повного розвалу сільського господарства, приватного виробництва. Тільки перехід до НЕПу і українізація врятував більшовиків від повного економічного і політичного банкрутства в Україні. Прихід до керівництва партією

і державою (після смерті В. Леніна) Й. Сталіна призвів до остаточного формування командно-адміністративної системи управління, яка поширилась і на Україну, до згорання демократичних елементів у державно-правовому житті, яких і так було у більшовиків вкрай мало.

Необмежена диктатура більшовицької партії та її вождя стала нормою всього державно-політичного життя Союзу РСР і України, так вважають сучасні історики права. Становим хребтом радянської державності залишалася компартія, а вся влада в СРСР зосереджувалась у її верхньому ешелоні - номенклатурі. Власне номенклатурною була будь-яка більш-менш значна посада і не лише центрального і республіканського рівнів, а й обласного (обкомів) та районного (райкомів). Та попри те, що реальна влада в УРСР зосереджувалась у руках номенклатури – партійних чиновників ЦК КПУ, обкомів, райкомів та інших партійних структур, хоча формально органами державної влади у республіці вважалися ради усіх рівнів. Подвійна система влади, де головну роль відіграє ЦК КПРС.

Конституційні акти СРСР-УРСР 1936-1937 рр., як відомо, трактували ради владними органами, які поєднували в собі одночасно форму державного управління та самоврядування, виконавчої та представницької влади. Єдність законодавчої і виконавчої влади - був тим принципом влади, який класики марксизму-ленінізму протиставили традиційному парламентаризму. Такий підхід радянської правової доктрини суперечить принципу розподілу влади як основи республіканізму, що засвідчує реакційність та антигуманність радянського права.

30-ті роки ХХ ст. стали трагедією українського народу. В жорнах тоталітарно-репресивного режиму в Україні було ліквідовано українську державність, фізично знищено мільйонів українців, в українського селянина було відібрано землю, знищено в ньому почуття власника і фактично перетворено на кріпака, невідновних втрат зазнали національна культура й духовність, письменники, митці, священики – всі, хто був носієм національних традицій, стали «ворогами народу». Період певної лібералізації щодо українства – «українізації» (в середині 20-х років) змінився політикою повної русифікації населення.

Кульмінацією процесу розправи, знущань над українським народом було штучне створення голоду на землях України в 1932–1933 рр., коли від голодної смерті загинуло 6–10 млн осіб. Коли додати до цього репресованих під час насильницької колективізації (депортованих та розстріляних) ще 2–3 млн. селян, то вийде, що тільки в 30-тих роках за правління сталінського режиму загинули 10–13 млн. українців.

Функціонування командно-адміністративної системи в радянський період обернулося страшною трагедією для українського народу (голодомори, репресії). Сьогодні після жорстокої російської агресії у Донецькій і Луганській областях настав час, як зазначають сучасні ЗМІ, прийняти правду про те, як у нашого народу вогнем, мечем, віковими заборонами рідного слова, голодом, репресіями забирали право на свою справжню історію, ідентичність, церкву, пам'ять, а взамін кров'ю, терором, цензурою, брехливими книжками нав'язували ідею російськомовної радянської «спільності». Це стало також і однією з причин трагічних подій на Донбасі. Перш ніж вогонь відкрили гради та міномети російських найманців – війна десятиріччями велася над свідомістю українського народу, що ідейно і політично зробило можливою війну на Сході України 2014 року.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. За взірцем якої держави відбувалося державне будівництво в радянській Україні?
2. Вкажіть, за яких обставин більшовики змогли поширити свою владу на території України у 1919 році?
3. Де, коли і за яких обставин було проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)?
4. Коли було створено Раду Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки, які повноваження цього органу влади?
5. Які першочергові завдання були поставлені лідерами російських більшовиків перед урядом радянської України в 1919 році?
6. Не маючи значної підтримки серед українського населення російські і українські комуністи 11-12 грудня 1917 року прийнявши на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові резолюцію «Про організацію влади в Україні» проголосили про створення УНР – Української Народної Республіки. Поміркуйте, чому ж комуністи використали назву УНР, яку вважали нелегітимною?
7. Поміркуйте і сформулюйте власну точку зору, чому уряд Радянської України проголосив про цілковиту узгодженість в діях та цілях з урядом радянської Росії?
8. Хто і з якою метою проголосив про створення 22 листопада 1917 р. в Харкові Донецько-Криворізької республіки? Які події 2014 року Вам це нагадує?
9. Опишіть процес створення більшовицькою Росією (керованих зовні, іноді ще кажуть фейкових) радянських республік на території України в 1917 – 1918 рр.
10. Чому першим і головним політичним рішенням Радянського квазіуряду України стало прохання до Радянської Росії про військову допомогу, поясніть.
11. Поясніть мету створення більшовиками квазідержавних утворень на території України в 1917 – 1918 рр.
12. Як відбувалося формування центральних і місцевих органів влади Радянської України.
13. Формою державного правління в Конституції Радянської України було проголошено диктатуру пролетаріату – як це поняття розумів В. Ленін, творець цієї ідеології?
14. Яка форма держави було проголошено в Конституції Радянської України 1919 р.?
15. Ст. 28 Конституції УСРР установила обов'язок усіх громадян Республіки на працю і проголосила гасло...?
16. Проаналізуйте основні функції та повноваження вищих органів державної влади за Конституцією УСРР 1919 року.
17. Які повноваження мав ЦВК РНК УСРР?
18. Чи був застосований принцип поділу влад у Конституції УСРР 1919 року?
19. Поясніть у чому полягала нова економічна політика (НЕП) та українізація в УСРР у 20-х роках ХХ ст.
20. Коли уряд радянської України видав декрет про проведення продрозкладки?
21. Вкажіть з якою метою проводилася колективізація в українському селі і під якими комуністичними гаслами?
22. Поміркуйте, які загально визнані права людини порушувалися в ході колективізації, що її проводила радянська влада?
23. Вкажіть які наслідки для України мала колективізація та боротьба з «куркульством»?

24. Чому відповідно до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» голодомор визнано геноцидом Українського народу?
25. Коли на Вашу думку остаточно утвердилася радянська влада в Україні? Які дії радянської влади викликали найбільший опір серед українського селянства і як на це зреагувала радянська влада? Поміркуйте яким чином, попри спротив населення, більшовики змогли утримати владу в Україні.
26. Назвіть карально-репресивні органи створені в СРСР у період з 1917 до 1941 рр. Яка основна мета їхньої діяльності?
27. Вкажіть, які основні риси радянського права в довоєнний період (до 1939 р.).
28. Сформулюйте власну точку зору про причини геноциду та масових репресій проти українців радянською владою?
29. Назвіть репресивні та позасудові репресивні органи, з допомогою яких радянська держава здійснювала репресії починаючи з 1918 року? У чому полягала особливість їхньої діяльності?
30. Які причини масових репресій української інтелігенції радянською владою?
31. Які обвинувачення фабрикувала радянська влада з метою проведення масових репресій проти української інтелігенції.
32. Які повноваження мав такий орган як ВУНК і ревтрибунали?
33. Коли було створено радянську міліцію, і кому підпорядковувався такий орган як НКВС УСРР?
34. Чому сучасні правники стверджують, що у 30-х роках НКВС став позаконституційним органом, що це означає?
35. З якою метою в 1934 році було створено Особливу нараду при НКВС СРСР, такі каральні позасудові органи як «трійки», «двійки»? Який їхній склад?
36. Що означає надзвичайний порядок судочинства?

Список використаних джерел

1. Конституції і конституційні акти України: історія і сучасність / відп. ред. Ю.С. Шемшученко; упор.: І.О. Кресіна, О.В. Батанов. Київ: Юридична думка, 2011. 328 с.
2. Інформаційні матеріали до 80-х роковин великого терору. Український інститут національної пам'яті: офіційний сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-80-kh-rokovin-velikogo-teroru-v-ukraini-0>
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у двох книгах. Київ : Либідь : Військо України, 1994.
4. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
5. Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475/ [упорядники: М.М. Герасименко, В.М. Удовиченко]; Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут національної пам'яті та ін. Київ: [б.в.], 2014 557 с.
6. Захаров Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932-1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Харків : Права людини, 2015. 51 с.

7. Кузьменко В. Радянська Україна: проект і реалізація (1917–1924). Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків: монографія. Одеса, 2008. 363 с.
8. Історія держави і права України : акад. курс: підручник / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. К.: Ін Юре, 2015. 808 с.
9. Кук В. Державотворча діяльність ОУН: акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. /Василь Кук. – Київ : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2016. – 76 с.
10. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й., Глубіш М.І. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939-1945 рр.). / В.С. Кульчицький та ін. Дрогобич: Добре серце, 1995. – 67 с.
11. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі/ Станіслав Кульчицький. Книга 1. К- Темпора 2013. 504с.
12. Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні : стаття 28 мовами / Рафаель Лемкін; [ред. Роман Сербин; упор. Олеся Стасюк] ; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000». К.: Майстерня книги. 2009. 207 с.
13. Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Історико-правове дослідження. К.: Атіка, 2007. 368 с.
14. Макарчук В.С. *Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.)*. К: Атіка, 2004. 346 с.
15. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навчальний посібник / Петро Музиченко Київ: Знання, 2007. 437 с.
16. Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історико-правовий аспект. Миколаїв: В.Д. Швець, 2013. 437 с.
17. Окіпнюк В.Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія /В.Т. Окіпнюк. – Київ : Центр навчальних, наукових та періодичних видань Національної академії Служби безпеки України, 2015. – 359 с.
18. Скоморовський В.Б. Основи радянської державності і права: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2013. 271 с.
19. Терлюк І.Я. «Комуністична революція згори» в Україні :з історії становлення та закріплення в Україні радянської державності і права (1917-1920 рр.) /Лван Терлюк. – Львів: Каменяр, 2010. 150 с.
20. Терлюк І.Я. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-1935 рр.). Львів, 2015. 180 с.
21. Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, М.В. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. К.: Юрінком Інтер, 2003. 653 с.
22. Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків, 1995. 75 с.
23. Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні (1917-1922): історико-правові аспекти / Є.П. Юрійчук К.: ІЗМН, 1998. 124 с.
24. Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917-1921 гг.): сборник документов. Москва: Типография «Красный пролетарий», 1958. 450 с.

ТЕМА 20. ДЕРЖАВА І ПРАВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Кроки України до незалежності: Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990): політичне й правове значення; Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р.
2. Державне будівництво в Українській суверенній державі. Проблеми ефективності економіки та права в Україні у 90-х рр. ХХ ст.
3. Конституційний процес і прийняття Конституції України в 1996 році.
4. Організація державної влади: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Судові та правоохоронні органи. Повноваження президента України. Механізм стримування та противаг в Конституції України.
5. «Революція гідності» 2013-2014 рр, анексія Криму Росією в 2014 році та Російська збройна агресія.
6. Новий зовнішньо-політичний курс України на інтеграцію в євро-атлантичні структури (ЄС та НАТО). Необхідність узгодження національного законодавства із Законодавством Європейського Союзу.
7. Формування національної правової системи. Основні тенденції розвитку адміністративного, кримінального, цивільного і процесуального законодавства на сучасному етапі.
8. Реформування судової та правоохоронної системи в Україні.

Вступ

У 80-х роках ХХ ст. розпочався економічний і політичний занепад СРСР. Курс на перебудову і гласність в СРСР проголошений на з'їзді ЦК КПРС у 1985 році не мав реальних результатів у реформуванні економіки, але сприяв відновленню свободи слова, політичних і релігійних поглядів. Зокрема, український народ почав усвідомлювати причини і наслідки Голодомору 1932-1933 років та сталінських репресій. Чорнобильська атомна катастрофа 1986 року вкупі зі зростаючим незадоволенням населення СРСР його економічною політикою наприкінці 1980-х – на початку 1990 років призвело до повної стагнації планової економіки. Незадоволення національною політикою Радянського Союзу призвели до кривавих сутичок між радянськими військами і мирним населенням у вірменії, Грузії та Литві. Спроба ГКЧП 19 серпня 1991 року реанімувати СРСР у його найреакційнішому вигляді попираючи свободу слова та права людини, призвели до остаточної дискредитації комуністичної партії та самого СРСР. Фактично СРСР виявився колосом на глиняних ногах, який мав упасти, а республіки СРСР усвідомили своє право на національне самовизначення.

1. Кроки України до незалежності: Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990): політичне й правове значення; Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р.

Зважаючи на економічну та політичну кризу в 80-х рр ХХ ст СРСР, зокрема, катастрофу на Чорнобильській АЕС та падіння авторитету комуністичної влади, в Україні почали набирати оберти процеси національного відродження та самоусвідом-

лення українців самостійною державотворчою нацією. Ще в січні 1987 року пленум ЦК КПРС проголосив гласність основою нової політики. Публікації політичних, історичних, економічних проблем почали заповнювати безліч білих плям української історії. Стала загальнодоступною правда про такі сторінки вітчизняної історії ХХ ст, як діяльність Центральної Ради, голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, боротьба ОУН – УПА за українську державу, тощо. Злочини проти людства, які вчинила радянська комуністична влада проти української нації стали моральною і правовою підставою для виходу УРСР зі складу СРСР, і створення власної національної держави.

16.07.1990 Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України (далі – Декларація) з метою утвердження Української держави. Це стало політичною заявою, відповідно до якої Українська РСР вважала себе незалежною державою. У Декларації проголошувалося, що від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР. Як і на початку ХХ ст. (1917-1918) підставою державного суверенітету України стало право про самовизначення нації (Розділ І).

Декларація складалася з преамбули і має десять розділів: самовизначення української нації; народовладдя; державна влада; громадянство Української РСР; територіальне верховенство; економічна самостійність; екологічна безпека; культурний розвиток; зовнішня і внутрішня безпека; міжнародні відносини.

У Декларації вказано, що Україна як суверенна держава розвиватиметься в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід’ємного права на самовизначення. Водночас в цьому правовому акті вказано про можливість застосування сили для захисту суверенітету: «Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб переслідуються законом».

Також у Декларації зазначено, що єдиним джерелом влади в Україні є народ, держава самостійно розв’язує будь-які питання внутрішньої і зовнішньої політики, державна влада здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову; територія держави є недоторканою і не може бути змінена без її згоди.

Дуже важливим є те, що в Декларації вказано на право України повернути у власність народу національні, культурні та історичні цінності, що знаходяться за її межами. Україна також має право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. У Декларації проголошено про намір України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

В останньому розділі підкреслювалося, що Україна є суб’єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій тощо. Українська держава визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього – державного права. Відносини України з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи.

Отже, Декларація стала юридичною підставою для проголошення Акта про незалежність у 1991 році, слугувала правовою основою процесу національного державотворення України, всього подальшого законодавства. Вона надихнула демократичні сили України на подальшу боротьбу з комуністичним режимом. Своєрідним піком

протистояння комуністичної влади і демократії стало голодування студентів у жовтні 1990 року в Києві. Під тиском студентів і інших опозиційних сил Верховна Рада Української РСР прийняла ряд важливих рішень: провести на початку 1991 року референдум про довіру Верховній Раді України і в разі недовіри – організувати до кінця року вибори на багатопартійній основі; забезпечити проходження строкової військової служби громадян України у межах республіки; створити комісію Верховної Ради для розгляду питання про націоналізацію майна КППС; до прийняття нової Конституції України укладання союзного договору вважати передчасним; відставка уряду; до 30 листопада 1990 року привести діючу Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет. Вже через тиждень після прийняття цих рішень Верховна Рада скасувала статтю 6 Конституції УРСР про керівну роль комуністичної партії. Це стало першими реальними кроками до утвердження державного суверенітету.

06.06.1991 Верховна Рада УРСР зробила черговий крок до незалежності, прийнявши постанову «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки». Мета постанови: захист майнових прав і економічних інтересів республіки. У п 1 постанови вказувалося: «Установити, що державні підприємства і організації союзного підпорядкування, розташовані на території республіки, переходять у юрисдикцію Української РСР» У вказаному документі також наявне посилання на Декларацію (див. – преамбулу документа).

Проте, в 1991 році відбулася спроба державного перевороту в СРСР, метою якого було повернення до тоталітарної імперії через створення тзв Державного комітету з надзвичайного становища – ДКНС (Янаєв, Крючков, Вязов). На вулиці Москви як столиці СРСР вивели танки для того щоб навести страх на людей. Дії заколотників призвели до остаточної дискредитації комуністичної партії, керівництво якої підтримувало ДКНС. Однак цей путч провалився. Головним чинником, що спричинив поразку ДКНС в Україні, як стверджують правознавці, стало єднання української нації навколо ідеї суверенітету, об'єднання національно-демократичних рухів в Україні та позиція більшості парламентарів УРСР.

Відтак 24.08.1991 Верховна Рада Української РСР прийняла постанову «Про проголошення незалежності України» (далі – Акт про незалежність). В цьому правовому документі вказано: “виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Територія України проголошувалася неподільною і недоторканною, на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Після прийняття Акта про незалежність український дипломатичний корпус забезпечив утвердження міжнародної правосуб'єктності України як суверенної держави. Відразу після проголошення Акта повідомлення про цю подію отримали всі постійні представництва іноземних держав у республіці та за кордоном. Відповідні ноти були передані у різні міжнародні організації, в ООН.

Проте, найважливішим чинником, який підтверджував легітимість українського суверенітету стали результати національного референдуму, який відбувся 1 грудня

1991 р. Відтак за незалежність на референдумі проголосували 84,18 % із тих хто взяв у ньому участь, що становить 28 804 071 громадян. Підсумки референдуму засвідчили прагнення українців до незалежності. Результати голосування легітимізували правосуб'єктність української держави. На тому ж референдумі першим Президентом України було обрано Л. Кравчука.

2. Державне будівництво в Українській суверенній державі

Якщо до проведення референдуму 1 грудня 1991 р. Україну як державу визнали тільки декілька держав (Угорщина і Польща), то вже після референдуму розпочалась визнання України іншими державами світу, які встановили з Україною дипломатичні відносини.

Президент України Л. Кравчук, Росії – Б Єльцин і голова Верховної Ради Білорусії С Шушкевич 7–8 грудня під час зустрічі у Беловезькій пущі та Мінську підписали угоду, що Союз РСР припиняє існування. Натомість було створено «Співдружність незалежних держав (СНД)». Однак, у зв'язку з агресією Росії, Україна припинила свою участь в СНД у 2018 р.

Важливим елементом відновлення суверенітету України стало законодавче затвердження державних символів – герба, прапора, гімну. Україна давно мала вже свої, історично обґрунтовані символи і Президія Верховної Ради 15 січня 1992 р видала указ «Про державний гімн України». 28 січня 1992 р Верховна Рада прийняла постанову про державний прапор та малий герб України. Малим гербом держави визнано державний символ ще з часів Київської Русі – тризуб, прапор – синьо-жовтий прапор.

Дуже важливим завданням України стало створення власних збройних сил – гаранта захисту державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету. Без них жодна держава не могла б довго проіснувати. Яскравим доказом цього була трагічна доля попередніх українських держав – УНР і ЗУНР. Тому постановою Верховної Ради 24 серпня 1991 р усі військові формування, дислоковані на території України, були підпорядковані парламентові України У січні 1992 р створено Міністерство оборони, яке взяло керівництво над Збройними Силами України. Розпочалося формування Республіканської національної гвардії. Усі військовослужбовці, які бажали служити народові України, повинні були скласти військову присягу. Під процес творення національних Збройних Сил підвели відповідну юридичну основу з широким правовим та соціальним захистом військовослужбовців. Верховна Рада України прийняла близько півсотні правових актів щодо регламентації будівництва Збройних Сил.

Перші сепаратистські заколоти. Водночас в Україні активізувалися сепаратистські тенденції. У південних областях діяв комітет «Демократичного союзу Новоросії та Бесарабії», метою діяльності якого було створення «незалежної Республіки Новоросії». На Донбасі звучали вимоги щодо відновлення Донецько-Криворізької республіки. У Закарпатті Товариство карпатських русинів вимагало автономії для Закарпаття. В Криму у 1994 р. теж відбувся заколот під керівництвом Голови ради міністрів Криму Ю.Мешкова (оголосив себе Президентом Криму) Приводом до заколоту став поділ ЧФ між Росією і Україною. Ю. Мешков відкрито заявляв, що розраховує на ЧФ в разі свого конфлікту з Україною. Однак українські силові структури діяли оперативно і заколот був ліквідований, низка т.зв. лідерів була вислана з України.

Українська держава володіючи солідним ядерним військовим потенціалом, який залишився з часів СРСР, 24.10.1991 року проголосила (йдеться про заяву Верховної Ради України № 1697-ХІІ) курс на без'ядерний статус, що означало відмову від

ядерної зброї. З цією метою проголошено без'ядерний статус України. Відтак у 1994 році Україна, з однієї сторони та такі держави, як Російська Федерація, Великобританія та США, з другої сторони, підписали в Будапешті (столиця Угорщини) Меморандум про гарантії безпеки для України у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – Будапештський Меморандум). Такий договір був ратифікований Україною в обмін на гарантії недоторканості кордонів та суверенітету України, застосуванню військового чи економічного тиску зі сторони вищезазначених держав. У пункті 2 цього Меморандуму вказано наступне: «Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй».

Ціна Будапештського Меморандуму та Договору про дружбу між Україною та Росією стала зрозумілою в 2014 році, коли Росія, розпочала агресію проти України з метою знищення української державності як такої. Інші «гаранти» нашого суверенітету (йдеться про Будапештський Меморандум 1994 року) під час війни Росії проти України висловлювали лише занепокоєність або глибоку стурбованість. То ж доводиться констатувати одностороннє порушення Росією як Будапештського Меморандуму 1994 року, так і Договору про дружбу 1998 року.

Отже найбільшою загрозою національній безпеці виявилось те, що на українській території в Криму базувався флот Російської Федерації, який став джерелом дестабілізації в Україні, адже в 2014 році саме звідси розпочалася агресія Росії проти України. До речі, у 1998 році було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією від 14.01.1998. Цей договір було ратифіковано Законом України від 14.01.1998 № 13/98-ВР «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». У ст. 3 договору викладено мету його укладення: «Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизначених норм міжнародного права».

Відповідно до Закону України «Про припинення Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Російською Федерацією» від 06.12.2018 цей договір був припинений з огляду на агресію Росії проти України.

Ураховуючи досвід державотворчої діяльності УНР і ЗУНР, «старих» і новітніх європейських держав, 12.09.1991 ВР України було прийнято Закон «Про правонаступництво України». У ньому зазначалося, що з моменту проголошення незалежної України найвищим органом влади є Верховна Рада в існуючому депутатському складі. Вона діятиме до скликання Установчих зборів або нових виборів у парламент. Закони та інші нормативні акти УРСР діють на території республіки, якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення Акта про незалежність України. Згодом наша держава підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними до 24 серпня 1991 р., в чому, зокрема, і полягає принцип правонаступності.

У Законі також визначено основні принципи державного будівництва: народ України створюватиме державу «суверенну і самоврядну, незалежну і відкриту, демократичну і правову».

Верховна Рада ратифікувала основні міжнародні акти про права людини. Вони стали невід'ємною частиною законодавства України, зокрема імплементовані в Конституцію 1996 року. Наприклад, у 1997 році відповідно до Закону України від 17.07.1997 року наша держава ратифікувала Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і стала членом Ради Європи. У Законі України про ратифікацію Конвенції вказано, що наша держава повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції (щодо виконання остаточних рішень ЄСПЛ в будь-якій справі, в якій є стороною) і без укладення спеціальної угоди – юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Вказане стало основною причиною прийняття парламентом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006

Верховна Рада прийняла також низку важливих, конституційного значення законів, зокрема закони «Про громадянство України» від 08.10.1991, «Про державний кордон України» і «Про прикордонні війська України» від 04.11.1991, «Про утворення державного митного комітету України» від 12 грудня 1991 р, «Декларацію прав національностей України» (листопад 1991 р),

Проблеми ефективності економіки та права. У середині 1992 р Україна вийшла з грошової рубльової зони. На її території були введені купоно-карбованці. Власну національну валюту (гривню) Україна запровадила лише у 1996 році. Але різке зростання цін на енергоносії, розпад радянської економічної інфраструктури, припинення роботи багатьох підприємств, що було пов'язане з припиненням поставок з інших колишніх союзних республік, комплектуючих частин, механізмів і т. ін. Сажімо, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі деталі з понад 70 підприємств СРСР), нестача товарів першої необхідності і взагалі легкої промисловості – все це призвело до інфляції, а в 1993 р – гіперінфляції, коли купоно-карбованці знецінилися більше ніж у 100 разів. Такого високого рівня інфляції на той час не знала жодна інша країна світу.

В таких умовах Україна робить перші кроки до приватизації економіки. Прийнято закони «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р, «Про приватизацію малих державних підприємств» від 6 березня 1992 р, «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р і ін. Але в цілому приватизаційна державна програма була провалена. На середину 1993 р 98 % підприємств залишалися власністю держави – економічна криза тривала надалі. Тобто ця державна політика у сфері приватизації виявилася неефективною.

Науковці підраховали, що за 1992-1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. Однак в умовах відсутності чіткої концепції переходу від тоталітарного, антидемократичного, посткомуністичного режиму до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя, через що належно не спрацювали. На це було декілька причин. З одного боку, відчувалась незабезпеченість законів відповідним механізмом їх впровадження в життя. З іншого – у колишньому пострадянському просторі, навіть в усіх європейських країнах колишнього соціалістичного табору (хоч значно меншою мірою) створилася своєрідна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив накопичений людством в умовах приватновласницької системи досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише шляхом проб, експериментів і неминучих помилок. І, по-третє, на шляху демократичних перетворень, реформ у

соціально-політичному, особливо, економічному житті, стояла непереборною стіною більшість у Верховній Раді комуністично-соціалістичних депутатів, які ніяк не могли і не хотіли увявити собі іншого шляху розвитку України, крім соціалістично-радянського і тільки «у братському союзі», тобто під контролем Росії, вважають історики права, політологи.

Невід'ємною умовою побудови демократичної правової держави, втілення у життя ідеї верховенства права було і залишається проведення судово-правової реформи. Її основне завдання — створення міцної, чітко організованої, незалежної при здійсненні своїх функцій судової влади. У квітні 1992 р Верховна Рада схвалила концепцію судово-правової реформи. Згодом були прийняті закони «Про Конституційний суд України» (1992 р), «Про статус суддів» (1993 р), «Про організацію судового самоврядування» (1994 р) Відбулося кілька з'їздів суддів України. Більшість із цих законів вже втратили чинність, що вказує на недосконалість реформи системи правосуддя, яку намагалася провести на той час чинна влада в Україні.

Верховна Рада 16 жовтня 1996 р прийняла ще один Закон «Про Конституційний Суд України», на підставі якого й було створено Конституційний суд. У 2017 році було прийнято новий Закон України «Про Конституційний суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII. Згідно зі ст. 7 до повноважень Конституційного Суду належить: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України; 3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість та ін. З огляду на часту критику цього органу конституційної юрисдикції (з уст перших осіб держави лунали протизаконні заяви про можливість його розпуску) мусимо акцентувати на його значені як найважливішого механізму стримування і противаг у політичній системі держави.

3. Конституційний процес в Україні.

Початок сучасного конституційного процесу в Україні пов'язується з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина. У цьому процесі можна виділити три основні етапи

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 року до 26 жовтня 1993 року На першому етапі розпочалася робота з підготовки проекту нової Конституції України.

Паралельно з цим, до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 року, вносилися зміни і доповнення з метою привести її у відповідність із положеннями Декларації про державний суверенітет 1990 р. та Акта про незалежність 1991 року. Після завершення дострокових парламентських і президентських виборів у 1995 р. Верховна Рада України затвердила новий склад Комісії з розробки нової Конституції України («Конституційної комісії»).

Одночасно з розробленням проекту Конституції України на другому етапі необхідно було вирішити питання про встановлення (до прийняття Конституції України)

тимчасового конституційного правопорядку. Це було зумовлено тим, що до Конституції Української РСР 1978 року в різний час вносилося багато неузгоджених між собою змін та доповнень, унаслідок чого вона перетворилася на внутрішньо суперечливий документ. Відтак виник стан конституційної невизначеності, коли різні статті Конституції України по-різному визначали принципів положення щодо організації влади в Україні. Наприклад, ст 2 закріплювала радянську модель організації влади, а ст 93 – організацію влади на засадах принципу розподілу влади. Усім стало зрозуміло, що необхідно приймати нову Конституцію.

Однак, 8 червня 1995 року було укладено Конституційний договір між Президентом України і Верховною Радою України: «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Конституційний договір дозволив створити умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

Упродовж третього етапу (1995-1996 рр.) відбулося схвалення Конституційною комісією проекту Конституції, після чого її було передано на розгляд до Верховної Ради України. Представлення проекту Конституції України на спеціальному засіданні Верховної Ради України відбулося 20 березня 1996 року. Після довготривалого обговорення проекту Конституції на пленарному засіданні Верховної Ради України, яке тривало майже добу, відбулося її прийняття кваліфікованою більшістю голосів о 9 годині 33 хвилини 28 червня 1996 року. Завершальне редагування тексту Конституції апаратом Верховної Ради України та урочисте підписання тексту Конституції Президентом України і Головою Верховної Ради України відбулося 12 липня 1996 року; а офіційне оприлюднення Конституції України 14 липня 1996 року. Тобто процес прийняття нової Конституції України тривав 6 років.

Водночас конституційний процес в Україні триває і дотепер. Починаючи з 2004 року в Україні було внесено 6 змін до Конституції України. Передостання у 2016 році, і була пов'язана із здійсненням судової реформи в Україні. Останні зміни пов'язані із внесенням до Основного Закону України положень про стратегічний курс на інтеграцію в ЄС та НАТО – п.5 част 1 ст.85 Конституції України та ст. 102 доповнена частиною третьою: «Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в ЄС і НАТО».

4. Організація державної влади та управління. Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суд

До основних положень Конституції належать питання щодо загальних засад державного ладу. У ст. 1 І розділу Конституції вказано, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Правники констатують, – це означає, що Україна належить до держав відкритого суспільства, і гуманістичного за спрямованістю.

Україна – унітарна державою з єдиним громадянством. Щоправда останнім часом лунають заяви про імплементації до Конституції положень відповідно до яких майбутні деокуповані території можуть отримати якийсь особливий статус, що може призвести до заміни унітарного устрою на федерацію. На думку фахівців вказане може призвести до остаточної дезінтеграції України як держави.

Формою державного правління в Україні є республіка, а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади – народ. Саме народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Відтак можна говорити

про те, що Україна є держава з демократичним державним режимом. Демократична суть держави виявляється і в тому, що державна влада здійснюється на основі принципу розподілу влади – на законодавчу, виконавчу й судову, що діють виключно у межах своїх повноважень.

Ще одна ознака демократичності – встановлення в Україні системи органів місцевого самоврядування як важливої форми участі населення у розв’язанні питань місцевого значення. Дуже важливе й таке положення: право визначати і змінювати конституційний лад належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Є низка інших, дуже важливих положень, відсутніх у попередніх, тобто радянських, конституціях України, зокрема, у плані закріплення демократичного режиму. Так, у ст. 15 зазначено: суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова; забороняється цензура; держава гарантує свободу політичної діяльності, яка не заборонена Конституцією і законами України.

У Основному Законі держави визначено порядок створення, структуру та компетенцію центральних і місцевих органів державної влади.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є однопалатний Парламент – Верховна Рада України. Строк повноважень депутатів становить 5 років. Верховна Рада за пропозицією не менш однієї третини депутатів може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри уряду.

Главою держави в Україні є президент – гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини та громадянина. Президент обирається загальним голосуванням громадянами України строком на 5 років. Компетенція Глави держави визначена у ст. 106 Конституції. Він, зокрема, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу у міжнародних зносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, укладає міжнародні договори; припиняє повноваження Верховної Ради, якщо впродовж 30-ти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; призначає за згодою Верховної Ради Прем’єр-міністра, приймає рішення про його відставку; за поданням Прем’єр-міністра призначає членів уряду, керівників інших центральних відомств та органів виконавчої влади; скасовує акти Кабінету Міністрів; є верховним Головнокомандувачем Збройних Сил; приймає у випадку необхідності рішення про введення надзвичайного стану; нагороджує державними нагородами; має право помилування; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд та ін. Президент видає у межах своєї компетенції відповідні нормативно-правові акти – укази і розпорядження.

Відповідно до ст. 111 Конституції Президент може бути усунений з посади парламентом через імпічмент, у випадку якщо він вчинив державну зраду або інший злочин. У 2019 році в Україні був прийнятий Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», який визначає правові та організаційні засади притягнення Президента України до конституційної відповідальності шляхом усунення з поста в порядку імпічменту.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Прем’єр-міністр, як зазначено, призначається за згодою Парламенту Президентом; він призначає за поданням Прем’єра членів Кабінету Міністрів. Кабінет Міністрів, хоч і очолює всю гілку виконавчої влади, але відповідальний перед Президентом та підконтрольний і

підзвітний Верховній Раді. Строк повноважень Кабінету Міністрів збігається зі строком повноважень Президента і Парламенту. Органами державної виконавчої влади на місцях є обласні, районні, а також створені у містах Києві та Севастополі державні адміністрації їх голови призначаються та звільняються Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. Вони підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня і місцевим Радам – у частині повноважень, делегованих їм відповідними Радами.

Судочинство здійснюється в Україні Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції. Система судів загальною юрисдикцією будується за принципами територіальності та спеціалізації. Систему судустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судустрою діють вищі спеціалізовані суди, наприклад, Вищий антикорупційний суд.

Механізм стримування та противаг в Конституції України. Правом законодавчої ініціативи в Україні користуються Президент, народні депутати та Кабінет Міністрів. Закон, прийнятий Верховною Радою, підписує Президент упродовж 15 днів після отримання закону та офіційно оприлюднює його або повертає закон із зауваженнями до Верховної Ради для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон знову буде прийнятий Верховною Радою не менш як двома третинами від її конституційного складу, президент буде зобов'язаний його підписати та оприлюднити.

Отже, прийняття Конституції України вважають правники, стало надважливим кроком у розвитку нашого суспільства, підсумком п'ятирічного періоду існування незалежної Української держави. За оцінками багатьох вітчизняних та зарубіжних експертів Конституція України належить до найбільш демократичних у світі.

5. Революція гідності 2013-2014 рр, анексія Криму Росією в 2014 році та Російська збройна агресія

У 2010 р в Україні відбулися чергові вибори президента в результаті яких було обрано В. Януковича, а до влади прийшла очолювана ним Партія регіонів. За три роки В. Янукович спробував узурпувати владу у своїх руках.

У той же час починаючи з 2013 року чинний на той час Президент В.Янукович та його провладна партія (партія регіонів), піддавшись на шантаж Росії на чолі з президентом Путіним, почали згортати заходи спрямовані на підписання Угоди про асоціацію з ЄС.* Така позиція экс-Президента Януковича і його бажання до узурпації влади, викликала масові протести громадян України на Майдані Незалежності в Києві. Їх основними вимогами стали підписання Угоди про асоціації з ЄС, припинення політичної корупції пов'язаної з провладною Партією Регіонів та особисто В. Януковичем, відставки глави уряду М. Азарова так і президента Януковича.

Представники львівської історико-правової школи (Б.Тищик, І.Бойко) вважають, що зрив підписання Угоди та побиття студентів виявились не єдиними, а можливо, і не головними причинами соціального напруження, яке назріло у суспільстві. Учені вважають, що поштовхом до виходу протистояння та за мирні межі стало ухвалення Верховною Радою репресивних, на думку прихильників євроінтеграції, «дикта-

* Йдеться про Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію з ЄС)

торських законів», що відбулося 16.01.2014. Наступного дня низка громадських організацій оголосили повну мобілізацію на Майдані Незалежності в Києві. У їх зверненні закликали до «масового і негайного опору» злочинцям при владі – і знову українці сотнями тисяч вийшли на мирний протест. Вказане додало українцям впевненості у цілковитій правомірності протестів проти режиму В.Януковича – українська нація усвідомила власне право на революцію і спротив тиранічному режиму. З метою розгону мирних протестів правоохоронні органи почали використовувати вогнепальну зброю, зокрема гладкоствольну, що призвело до значних жертв зі сторони протестувальників, але не припинило протести проти влади. Найбільше масових розстрілів мирних протестувальників на Майдані Незалежності в Києві сталося 18-21 лютого 2014 року – загинув 101 протестувальник. Станом на 2020 рік остаточного покарання тих, хто організував розстріли і розстрілював мирних протестувальників у Києві не відбулося.

Після трагічних подій у столиці держави Києві (2013-2014) та втечі з України в Росію М.Азарова та В.Януковича, яких підозрюють у скоєнні тяжких і особливо тяжких злочинів в Україні, до влади в Україні прийшли демократичні сили, що відновили процес підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Щодо президента втікача В.Януковича було розпочато кримінальне провадження через державну зраду.

Після проведення позачергових президентських виборів в Україні в умовах військової агресії Росії проти України, було обрано нового главу держави – П. Порошенка, який 28.06.2014 року підписав цей документ. Згодом, 16.09.2014 Верховна Рада України прийняла Закон «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і її членами, з іншої сторони».

Анексія Криму Росією в 2014 році та Російська збройна агресія. Водночас криза політичного режиму Януковича та абсолютна втрата довіри серед українців, а згодом втеча бувшого президента з території України в Росію, послужила сигналом для початку агресії Росії проти України. Спланована збройна агресія Росії розпочалася 20 лютого 2014 року з військової операції Збройних Сил РФ із захоплення Кримського півострова. На це вказано у постанові Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», Отже було визначено дату початку агресії Росії проти України - 20 лютого 2014 року: «Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму, з метою блокування українських військових частин На початковій стадії агресії особовий склад окремих російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків.

Ця дата не заперечується навіть Міністерством оборони РФ, оскільки вказана на відомчій медалі «За повернення Криму». Між тим, лише наступного дня В. Янукович втік з Києва, а Постанова ВРУ «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», яка стала приводом для звинувачень з боку РФ у нібито «антиконституційному заколоті в Україні», була прийнята лише 22 лютого 2014 року. Як виявилось в ході слідства проти екс-президента В.Януковича (обвинуваченого і засудженого за державну зраду) останній попросив президента сусідньої держави ввести війська

Росії на територію України з метою відновлення влади. Вказане було кваліфіковано Генеральною прокуратурою України як злочин передбачений частиною першою ст. 111 КК України – державна зрада. Суд засудив Януковича за скоєння злочину, передбаченого ч. 5 ст. 27, ст. 111 (державна зрада), ч. 5 ст. 27, ч. 3 ст. 437 (пособництво у веденні агресивної війни) Кримінального кодексу України. Напрошується аналогія із діями англійського та французького монархів епохи буржуазних революцій, страчених за зраду державі.

Межі окупованих Російською Федерацією територій України та їх правовий режим визначено двома законодавчими актами. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII. Автономна Республіка Крим визнана тимчасово окупованою територією, окупантом є Російська Федерація.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 № 2268-VIII офіційно визнається окупація Росією частини районів Донецької та Луганської областей України: «Тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях на день ухвалення цього Закону визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль, а саме: 1) сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей; 2) внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території, визначеної пунктом 1 цієї частини; 3) надра під територіями, визначеними пунктами 1 і 2 цієї частини, та повітряний простір над цими територіями. Межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях, визначаються Президентом України за поданням Міністерства оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генерального штабу Збройних Сил України». Вказаний Закон має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, а також покладення відповідальності за окуповані території на державу агресора з метою подальших компенсацій державі Україна, шкоди та збитків нанесених окупацією та агресією.

Російська агресія мала на меті знищення України як незалежної держави.* Незаконна окупація АР Крим та м. Севастополь стала лише першим кроком РФ, спрямованим на підрив незалежності і суверенітету України. Керівництво Кремля завжди було твердо переконане, що без контролю над Україною Росія ніколи не стане державою-світовим лідером, а демократична і заможна Україна загрожуватиме збереженню нинішньої авторитарної влади в Росії. Саме тому наступним етапом російської агресії стала спроба дестабілізувати ситуацію у східних та південних регіонах України з метою утворення на цій території квазі-держави «Новоросія», за сценарієм апробованим радянською Росією у 1918-1919 рр. XX ст. Ці плани були оприлюднені російським президентом Путіним у ході телевізійної програми «Діалог з росіянами» на Першому каналі 17 квітня 2014 року. Повній реалізації цих планів вдалося перешкодити, але російські регулярні війська та керовані РФ недержавні збройні формування (наприклад, ПВК «Вагнера»), окупували окремі райони Донецької та Луганської областей України, здійснюючи систематичні обстріли ЗС України з території Росії.

* Див. детальніше: 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. Сайт МЗС України: URL: <https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini>

Збройна агресія – лише один з інструментів війни Росії проти України. Збройна агресія є лише одним з елементів гібридної війни Росії проти України. Іншими елементами стали: 1) пропаганда, що базується на брехні та підміні понять; 2) торговельно-економічний тиск; 3) енергетична блокада; 4) терор і залякування громадян України через вбивства відомих в Україні людей або ж їх викрадення; 5) кібер-атаки; 6) категоричне заперечення самого факту війни попри наявність безлічі неспростованих доказів; 7) використання у своїх інтересах проросійських сил та держав-сателітів; 8) звинувачення іншої сторони у власних злочинах.

Активну фазу збройної агресії Росії проти України вдалося зупинити завдяки мужності українського народу, який став на захист своєї Батьківщини у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших оборонних та правоохоронних органів. Важливим елементом протидії агресору стали спільні політико-дипломатичні зусилля міжнародного співтовариства 27 березня 2014 року Генеральна асамблея ООН схвалила Резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України», в якій підтвердила міжнародно визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу АР Крим та м. Севастополя. Аналогічна позиція Генеральної Асамблеї ООН була підтверджена у Резолюції 71/205 «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)», схваленій 19 грудня 2016 року. Окрім того, в Резолюції вперше в офіційних документах ООН Росія визнається державою-окупантом. Численні документи на підтримку територіальної цілісності України в рамках міжнародно-визнаних кордонів приймалися КМРС, ПАРЄ, ПА ОБСЄ тощо.

Ефективним інструментом тиску на державу-агресора (окрім найголовнішого – захисту держави ЗС України) стали політичні та економічні санкції країн Заходу. Вони дозволили пригальмувати російську агресію проти України, знизити ймовірність широкомасштабного вторгнення та примусили РФ сісти за стіл переговорів, зокрема в рамках Тристоронньої контактної групи (сторони конфлікту – Україна та РФ, а також ОБСЄ як посередник) та Нормандській четвірці (сторони конфлікту – Україна та РФ, посередники – Франція та ФРН).

Російська агресія призвела до жахливих гуманітарних наслідків. У результаті збройної агресії Росії проти України загинули близько 9940 осіб, близько 23455 було поранено (за даними ООН). Ці показники, зокрема, включають 298 пасажирів рейсу МН17, у тому числі 80 дітей, які стали жертвами терористичного акту 17 липня 2014 року, коли літак Малайзійських авіаліній був збитий російськими військовими із ЗРК «Бук», що був доправлений на окуповану територію Донбасу з території РФ. Близько 1 млн 584 тис мешканців Криму та Донбасу були змушені покинути свої домівки як внутрішньо переміщені особи. Станом на сьогодні окупованими залишаються: Автономна Республіка Крим (26 081 км²), м. Севастополь (864 км²), частина Донецької та Луганської областей (16799 км²) – всього 43744 км², що складає 7,2% території України. Устаткування багатьох колишніх потужних українських заводів вивезено на територію РФ. Ситуація з заопленими гірничо-видобувними шахтами загрожує потужною екологічною катастрофою. Російська влада не допускає експертів для оцінки ситуації та її можливого виправлення. На сході невідконтрольною Уряду України залишається ділянка українсько-російського державного кордону протяжністю 409,7 км.

6. Новий зовнішньо-політичний курс України на інтеграцію в євро-атлантичні структури (ЄС та НАТО)

Після проведення позачергових президентських виборів в Україні в умовах військової агресії Росії проти України, було обрано нового главу держави – П.Порошенка, який 28.06.2014 року підписав «Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Угода про асоціацію з ЄС, складається з преамбули, семи розділів («Загальні принципи», «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики», «Юстиція, свобода та безпека», «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», «Економічне та галузеве співробітництво», «Фінансове співробітництво», «Інституційні, загальні та прикінцеві положення»), а також додатків, які є невід'ємною частиною Угоди (44 додатки, 3 протоколи, декларація).

Згодом, 16.09.2014 Верховна Рада України прийняла Закон «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (Далі – угода про асоціацію з ЄС). З набранням чинності названою Угодою в Україні створено правові підстави для політичної асоціації між Україною і Європейським Союзом, а також економічної інтеграції економіки України у внутрішній ринок ЄС на основі поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Крім того, Угода сприятиме поглибленню співробітництва між Україною та Європейським Союзом у сфері юстиції, свободи і безпеки, а також з питань регуляторної політики, стандартизації і сертифікації.

Водночас необхідно зрозуміти, що підписання цього міжнародного правового акта вимагає від України узгодження національного законодавства із Законодавством Європейського Союзу за принципом «*acquis communautaire*» (див. пункт d частини другої ст.1 Угоди). Тобто, узгодження української правової системи з правовою системою Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства. Вказане стимулює проведення в Україні цілої низки правових реформ – конституційної реформи, реформи правоохоронної системи. Зокрема, створення дієвих і незалежних антикорупційних органів (НАБУ і САП). Створення спеціалізованих судів, таких як Вищий антикорупційний суд та Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Запровадження цих судів передбач. ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016. В Угоді про асоціацію з ЄС передбачено ратифікацію Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Вказане спричинило і суттєві зміни у зовнішній політиці України: від проголошеного в Декларації про державний суверенітет України 1990 року нейтральної держави – до курсу на набуття членства в НАТО. На це вказується в абзаци 8 частині 2 ст. 11 «Засади зовнішньої політики» Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI, а саме: «поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО – авт.) з метою набуття членства у цій організації». Вказані зміни у зовнішньополітичному курсі України були зроблені у 2017 році, через внесення відповідних поправок до вказаного Закону. Відтак українська влада врешті усвідомила необхідність формувати національну оборонну стратегію за принципом колективної безпеки разом з державами ліберальної демократії, такими як Англія, Франція, Німеччина, Канада, Японія, Угорщина, Австрія, Польща та США.

Попри велич завдань цієї актуальної проблеми українського державотворення та правотворення (йдеться про асоціацію з ЄС), іншого шляху для України не існує. Або реформуємо національне законодавство і стаємо частиною Європейського Союзу, або ж реформи припиняться і ми знову станемо частиною російської імперії.

7. Формування національної правової системи. Основні тенденції розвитку конституційного адміністративного, кримінального, цивільного і процесуального законодавства на сучасному етапі.

Нова стадія у формування правової системи в Україні розпочалася після прийняття Конституції України в 1996 році. Серед найбільш вагомих галузевих нормативних актів передусім необхідно назвати прийняті: Цивільний кодекс України (16 січня 2003 р.), Господарський кодекс України (16 січня 2003 р.), Бюджетний кодекс України (21 червня 2001 р.), Митний кодекс України (11 липня 2002 р.), Земельний кодекс України (25 жовтня 2001 р.), Сімейний кодекс України (10 січня 2002 р.), Кримінальний кодекс України (5 квітня 2001 р.), Цивільний процесуальний кодекс України (18 березня 2004 р.), Кодекс адміністративного судочинства України (5 липня 2005 р.), Кримінально-виконавчий кодекс України (11 липня 2003 р.), Податковий кодекс України (2 грудня 2010 р.), Кримінальний процесуальний кодекс України (13 квітня 2012 р.). Процес кодифікації законодавства України триває. На черзі прийняття нових: Трудового кодексу України, Житлового кодексу України.*

16 січня 2003 р. був прийнятий Цивільний кодекс України, який набрав чинності з 1 січня 2004 р. Новий Цивільний кодекс належить до числа новаторських законодавчих актів, оскільки ґрунтується на принципово новій, приватноправовій концепції регулювання особистих майнових і немайнових відносин, які базуються на юридичній рівності сторін, їх вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників в умовах переходу до ринкових відносин. До того ж ЦК містить значну кількість норм, що регулюють відносини, які не входили до сфери регулювання радянського цивільного права, наприклад, участь держави у цивільних правовідносинах; право фізичних осіб на користування земельною ділянкою, ведення справ іншої особи без її доручення, рятування життя і здоров'я фізичних осіб, нові види договорів: лізингу, ренти, франчайзингу та ін.

Чинний сьогодні Кримінальний кодекс України (КК) був прийнятий 5 квітня 2001 р. і набрав чинності з 1 вересня цього ж року. Він вміщує Загальну та Особливу частини, що поділяються на розділи і статті (налічує 447 статей). Особлива частина КК поділена на 20 розділів. Вона вміщує вичерпний перелік вчинків, які визнаються злочинами і покараннями за них. Кожен розділ цієї частини присвячений певній групі злочинів. Так, на першому плані за соціальною небезпекою передбачені особливо небезпечні злочини проти держави (державна зрада, злочини, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, шпигунство та ін.); інші злочини проти держави; злочини проти державної і колективної власності; злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи і т. ін. У КК не передбачено як вид покарання смертна кара. Найвищою мірою покарання є довічне ув'язнення, яке, однак, не застосовується до осіб, молодших за 18 і старших за 65 років.

* Детальніше про становлення і перспективи розвитку системи права сучасної України див. Тополевський Р.Б. Система джерел права України: сучасний стан і перспективи розвитку. Право України. 2017. №6. С. 27-33.)

20 листопада 2012 р. набрав чинності новий Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI підписаний Президентом України 13 квітня 2012 р. Основним завданням нового Кримінального процесуального кодексу України є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Новий КПК містить чимало нововведень, і насамперед покликаний зрівняти права захисту та обвинувачення в кримінальному процесі. Вдосконалено систему застосування запобіжних заходів. Введено такий запобіжний захід як домашній арешт та визначено тримання під вартою як винятковий запобіжний захід, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе забезпечити належну поведінку підозрюваного або обвинуваченого.

8. Реформування судової та правоохоронної системи в Україні

Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5 (далі – Стратегія), судову реформу було визначено як першочергову. Судова реформа є однією з найочікуваніших у суспільстві*, оскільки справедливий, безсторонній та неупереджений суд є важливою гарантією ефективної боротьби з корупцією, надходження в Україну інвестицій, забезпечення прав і свобод кожного та побудови держави, керованої верховенством права. Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 роки, що схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276, визначено, що судова реформа включатиме як оновлення законодавства, так і прийняття змін до Конституції.

Своєрідним запуском змін у судовій системі можна вважати прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 [15] а також Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 [14]. Указані закони передбачають зміни не лише в системі судоустрою держави, але й докорінно змінили підходи до призначення суддів на посади. Прикінцеві та перехідні положення до закону стали своєрідною дорожньою картою змін у судовій системі, впровадження яких відбувалось упродовж у 2017 р.

Зміни до Конституції України стали необхідними у першу чергу для утвердження незалежності судової влади, зокрема шляхом її деполітизації, для посилення відповідальності судової влади перед суспільством, а також для запровадження належних конституційних засад кадрового оновлення суддівського корпусу. Метою таких змін до Конституції є удосконалення конституційних основ правосуддя для практичної реалізації принципу верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справи незалежним і безстороннім судом. Засобами досягнення цієї

* Проведення судової реформи вимагають від України партнери України в ЄС та НАТО. МВФ неодноразово акцентував українській владі на необхідності проведення судової реформи пов'язуючи її з наданням Україні необхідних валютних запозичень для проведення економічних реформ.

мети є утвердження незалежності судової влади, зокрема, шляхом її деполітизації, посилення відповідальності судової влади перед суспільством, а також запровадження належних конституційних засад кадрового оновлення суддівського корпусу.

Прийняття цих Законів сприятиме реалізації повномасштабної судової реформи та оновленню суддівського корпусу відповідно до суспільних очікувань і згідно з європейськими стандартами, відновленню довіри громадян до судової гілки влади, а також забезпеченню належного функціонування прокуратури, адвокатури та системи виконання судових рішень.

Законом переглянуті конституційні повноваження Верховної Ради України та Президента України у сфері правосуддя відповідно до міжнародних стандартів. Ураховуючи зауваження експертів Венеціанської Комісії, передбачається передати повноваження Верховної Ради України щодо процесу обрання суддів на посади безстроково до Вищої ради правосуддя. З метою забезпечення стандарту незмінюваності суддів як однієї з гарантій незалежності скасовано інститут «призначення судді на посаду вперше» (п'ятирічний, так званий «випробувальний», термін для суддів) та передбачено, що судді обіймають посади безстроково. Призначення на посаду судді здійснюватиметься Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя, що забезпечить виключно церемоніальну роль Глави держави у цьому процесі. Повноваження щодо звільнення суддів та їх переведення з одного суду до іншого передаються Вищій раді правосуддя.

Формування та діяльність органів, відповідальних за суддівський корпус відповідно до європейських стандартів. Законом визначено основи юридичного статусу, порядок формування та діяльності, а також повноваження Вищої ради правосуддя, яка є незалежним від політичного впливу органом, що відповідає за суддівську кар'єру, вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів тощо. У Законі запропоновано зміни щодо основ конституційно-правового статусу судді, зокрема: підвищено вікові та професійні цензи до кандидатів на посаду судді, запроваджено конкурсний принцип призначення судді на посаду, уточнено і посилено гарантії незалежності та недоторканності суддів.

Так, на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросесним та володіє державною мовою. При цьому вимога щодо компетентності охоплює не лише професійний аспект, а також інші аспекти – зокрема особистий, соціальний тощо.

У законі передбачено зміни до статті 124 Конституції України відповідно до яких з 2019 року Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Однією з важливих новел законопроекту є істотна зміна юридичного статусу органів прокуратури в Україні. Так, з Конституції України було вилучено розділ VII «Прокуратура» у повному обсязі, а приведені відповідно до міжнародних та європейських стандартів положення, що визначають юридичний статус органів прокуратури, включити до розділу VIII Конституції України – «Правосуддя». Зокрема, з переліку функцій прокуратури вилучено низку не властивих (за європейськими стандартами) їй функцій, таких як: нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина; нагляд за додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (так званий «загальний нагляд»); нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних

справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. До речі в Україні було прийнято новий Закон «Про Прокуратуру» від 14.10.2014.

Важливим кроком в Україні у реформуванні правоохоронної системи стало створення Національної поліції на підставі Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. Упродовж 2014-2015 рр. в Україні відбулося становлення системи антикорупційних органів, зокрема, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури - САП (Див. ст.7 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014) та Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014. Вказаними законами визначено систему спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції, правових засад їх діяльності, порядку їх взаємодії з іншими державними органами, а також правових основ організації та діяльності САП і НАБУ. Необхідність прийняття закону про НАБУ була обумовлена високим рівнем поширення корупції в Україні, що становить собою загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, додержанню прав і свобод людини, національній безпеці, економічному та соціальному розвитку. Системний характер корупції в Україні визнано національними державними органами, міжнародними організаціями та підтверджується дослідженнями сприйняття поширеності та досвіду корупції серед населення. Повсюдна корупція та відсутність дієвих засобів її приборкання стали однією з головних причин масових протестів громадян України у листопаді 2013 року – лютому 2014 року.

Висновки

Як виявилось процес сучасного українського державотворення залежить не тільки внутрішньополітичних чинників: ефективні реформи судових та правоохоронних органів, процес прийняття збалансованих конституційних законів, утвердження національних правових цінностей (утвердження демократичного державного режиму та республіканської форми правління, утвердження статусу української мови як державної).

Водночас процес національного державотворення спрямований на імплементацію європейських правових цінностей (верховенство права, невідчужуваність прав і свобод людини, конституціоналізм, республіканізм) через підписання Угоди про асоціацію з ЄС викликав неадекватну реакцію Росії. Найреакційнішої держави світу, що фінансує терористів, які збивають пасажирські літаки з військового озброєння, обстрілює українські міста і цивільних громадян з ракетних систем залпового вогню. Таким чином державі Україна доводиться проводити необхідні реформи в умовах збройної агресії. Звідти припускаємо, що ефективна протидія агресії Росії залежить також і від реального і ефективного проведення реформування національного законодавства, зокрема з метою його гармонізації з законодавством ЄС, членом якого Україна планує стати. Українське суспільство очікує від цих реформ покращення соціальних умов життя та публічної безпеки. Тут існують стійкі закономірності у розвитку держави і права – лише вчасне і ефективне проведення політико-правових реформ дозволяє демократичним державам долати найбільші виклики. Україною тут вже зроблено дуже багато – імплементовано міжнародні стандарти прав і свобод людини, держава визнає основні інституційні так конвенційні механізми захиту прав людини, створено систему правоохоронних органів, на часі судова реформа. Водночас з огляду на російську агресію, багато залежить від ефективності і реформування збройних сил, найшвидшого

набуття членства в НАТО. Вчасна і належна реалізація вказаних стратегічних завдань надасть Україні реальний шанс на майбутнє.

Попри велич завдань цієї актуальної проблеми українського державотворення та правотворення (йдеться про асоціацію з ЄС), іншого шляху для України не існує. Або ми реформуємо національне законодавство і стаємо частиною Європейського Союзу, або ж реформи припиняться і ми знову станемо частиною російської імперії.

Запитання та завдання для самостійного контролю

1. Які причини розпаду СРСР і появи незалежних республік на пострадянському просторі?
2. Які правові акти стали політичною і правовою основою становлення незалежної Української держави?
3. У який спосіб в Україні легітимізували проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.?
4. З якою метою в Україні проводився референдум 1 грудня 1991 р.?
5. Яке значення мав результат референдуму від 1 грудня 1991 року для визнання міжнародної правосуб'єктності української державності?
6. Коли в Україні вперше з'явилися сепаратистські рухи у 90-х роках ХХ ст.?
7. Поміркуйте яке значення мало прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990?
8. Поміркуйте яке значення мало прийняття Постанови Верховної Ради УРСР від 24.08.1991 «Про проголошення державної незалежності України»?
9. Які правові ідеї проголошено в Декларації про державний суверенітет і Акті проголошення незалежності? Чи вказуються там причини, обґрунтування необхідності розбудови суверенної держави?
10. Які правові ідеї, що містяться в Декларації про державний суверенітет і Акті проголошення незалежності 1991 р. імплементовані до Конституції України 1996 р.?
11. Пригадайте, які зміни були внесені до Конституції УРСР у 1989-1991 роках, зокрема ті, що стосується ролі комуністичної партії?
12. Який закон України спрямований на засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів як злочинних?
13. В українському парламенті проект Конституції України розглядали більше ніж 3 місяці, – які ж положення проекту майбутньої Конституції України, внесені до українського парламенту Президентом України Л. Кучмою в 1996 році, були найбільш дискусійними?
14. Поміркуйте, чому прийняття парламентом Конституції України в 1996 році мало надзвичайно важливе значення для українського державотворення? Обґрунтуйте свою відповідь.
15. Які положення Конституції України Ви вважаєте важливими, – чому?
16. Вкажіть форму державного правління в Україні, її державного устрою та державного режиму посилаючись на відповідні положення Конституції України.
17. Які положення Конституції України 1996 року суттєво відрізняють її від радянських конституцій?
18. Що означає принцип законності та верховенства права відповідно до Конституції України?
19. Вкажіть повноваження вищих органів державної влади відповідно до Основного Закону держави.

20. Вкажіть які механізми стримування і противаг передбачені Конституцією України?
21. Які основні завдання органу конституційної юрисдикції в Україні?
22. Поміркуйте і висловіть свою думку, чому в Україні відбувалися масові протести у 2013-2014 рр. (Революція гідності)?
23. Поміркуйте, які причини російської агресії проти України, що почалася в 2014 році?
24. Як Ви розумієте тезу: «економічна і політична кризи – основні передумови сепаратизму»?
25. Які законодавчі акти можна вважати конституційними?
26. З'ясуйте з якою метою Указом Президента України в Україні встановлено День Героїв Небесної Сотні, який відзначається щорічно 20 лютого – вкажіть дату і номер цього указу.
27. Вкажіть у якому нормативно-правовому акті України Росію визнано агресором?
28. Проаналізуйте основні положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014.
29. Вкажіть які території України вважаються тимчасово окупованими відповідно до українського законодавства?
30. Чому президента-втікача Януковича вважають винним у державній зраді?
31. Вкажіть цілі та мету підписання Угоди про асоціацію з ЄС?

Список використаних джерел

1. Декларації про державний суверенітет України: Декларація від 16.07.1990 № 55-XII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
2. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради УРСР від 24.08.1991. Сайт ВР України: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>
3. Меморандум про гарантії безпеки для України у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Меморандум, Міжнародний документ від 05.12.1994. Сайт ВР України: URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158?nreg=998_158&find=1&text=%F1%F3%E2%E5%F0%E5%ED%B3%F2%E5%F2&x=0&y=0
4. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Міжнародний документ від 28.05.1997. Сайт ВР України: URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_076
5. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Закон України від 14.01.1998 № 13/98-ВР. Сайт ВР України: URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (договір втратив чинність)
6. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
7. Про Конституційний суд України. Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
8. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків». Постанова ВР України. Заява від 21.04.2015 № 337-VIII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

9. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18?nreg=1207-18&find=1&text=%F2%E5%F0%E8%F2%EE%F0&x=9&y=3>
10. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ. Сайт ВР України: URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011
12. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
13. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. Сайт ВР України: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
14. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. Сайт ВР України: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
15. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page?text=%F7%E8%ED%ED%EE%F1%F2%B3>
16. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09>
17. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон УРСР від 27.10.1989. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8303-11>
18. Про економічну самостійність УРСР: Закон УРСР від 03.08.1990. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/142-12>
19. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон УРСР від 23.04.1991. Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
20. Про громадянство України: Закон України від 08.10.1991. Сайт ВР України: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>
21. Питання реформування органів внутрішніх справ України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2014 р. № 1118-р. Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1118-2014-%D1%80>
22. Конституційний договір між Верховною радою і президентом – строком на 1 рік між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Сайт ВР України: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80>
23. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія / науковий редактор: В.С. Кравців. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України», 2016. 263 с.
24. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних, та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

25. Брацук І.З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів: монографія / І.З. Брацук; за науковою редакцією М.М. Микієвича; Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 229 с.
26. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія. Харків: Право, 2012. 191 с.
27. Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 12 грудня 2013 р.) /упорядники: В.М. Яблонський, О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк; за заг. ред. О.А. Корнієвського. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 191 с.
28. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики /відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2011. 332 с.
29. Євроінтеграція в умовах світової глобалізації: збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 27-29 квітня 2016 року, м. Одеса / редакційна колегія: І. Дришлюк ... та ін.; укладач: К.Ю. Кармазіна. Одеса : Астропринт, 2016. 284 с.
30. Загурський О.Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект: монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 214 с.
31. Законодавча діяльність Верховної Ради України : стратегія планування в умовах Європейської інтеграції: матеріали круглого столу, 28 січня 2015 року /Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради, 2015. 224 с.
32. Тищик Б.Й. , Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс: підручник. К.: Ін Юре, 2015. 808 с.
33. Мироненко О. М. Форма правління :політичні трансформації на зламі століть : монографія. Київ : Академія, 2014. 216 с.
34. Моца А.А. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України: монографія /А.А. Моца, Д.М. Белов, Ю.М. Бисага. Ужгород : Ліра, 2015. 278 с.
35. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навчальний посібник / Петро Музиченко Київ: Знання, 2007. 437 с.
36. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність: монографія / М.І. Панов ... та ін.; за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. К. : Ін Юре, 2005. 382 с.
37. Правова система України в епоху глобалізаційного поступу :монографія /Є.О. Гіда ... та ін.; за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 490 с.
38. Революція Гідності 2013-2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали /Володимир Головка ... та ін.; за заг. ред. Павла Полянського. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2015. 34 с.
39. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Т.1 / Микола Сивіцький: пер. з пол. Є. Петренка. К.: Видавництво Олени Теліги, 2005. 344 с.
40. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення / В.Ф. Сіренко та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України, 2003. 216с.
41. Судові та правоохоронні органи України на шляху до Європи: навчальний посібник /С.С. Ненько ... та ін. Херсон : Д.С. Грінь, 2016. 351 с.

42. Тополевський Р.Б. Система джерел права України: сучасний стан і перспективи розвитку. Право України. 2017. №6. С. 27-33.
43. Удовика Л.Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації: монографія. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 319 с.
44. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: в 4-х т. / укладачі: Євген Захаров, Василь Овсієнко. Харків : Права людини, 2016.
45. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки: Постанова Верховної ради УРСР від 06.06.1991 Сайт ВР України: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1165-12>
46. 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. Сайт МЗС України: URL: <https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini>
47. Навчальний посібник з національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України на 2020 навчальний рік / М. Герасименко, В. Мараєва, О. Мацагор та ін. / За заг. ред. Н. Агаєва. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2020. 113 с.

Авторський колектив

Забзалюк Д. Є.,
кандидат історичних наук, доцент
(розділи: 1, 5, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19)

Макарчук В. С.,
доктор юридичних наук, професор
(розділи: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10)

Марковський В. Я.,
кандидат юридичних наук
(розділи: 1, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20)

Яремчук В. Д.
кандидат історичних наук, доцент
(розділи: 10, 14, 15, 20)

Рудий Н.Я.
кандидат юридичних наук, доцент
(розділи: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції

Макетування та відповідальний за випуск – *Юрій МУХА*

Підписано до друку 17.05.2021.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times.
Друк цифровий. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк.25,50. Наклад 100 пр. Зам. № 2021/17-05.

Видавництво “СПОЛОМ”
79008 Україна, м. Львів, вул. Краківська, 9.
Тел. /факс: (380-32) 297-55-47.
E-mail: spolom_lviv@ukr.net.
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності:
серія ДК, № 2038 від 02.02.2005 р.

Друк – ФОП Муха Ю. М.
79000, Львів, Дорошенка, 24.
Свідоцтво держреєстрації В02 № 965799.
Тел. 096-457-40-93.

